

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

**ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КУЛЬЧИЦЬКИЙ ВІТАЛІЙ ЙОСИПОВИЧ

УДК 37.035.6(477) «1945/2019»

**ДИСЕРТАЦІЯ
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ
В ШКОЛАХ УКРАЇНИ
(1945–2019 рр.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. Й. Кульчицький

Науковий консультант: Вихрущ Анатолій Володимирович, доктор педагогічних наук, професор

Дрогобич – 2020

Тернопіль – 2020

АНОТАЦІЯ

Кульчицький В. Й. Теорія і практика патріотичного виховання в школах України (1945–2019 рр.) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, 2020.

На початку третього тисячоліття освіта України тяжіє до західних моделей і технологій, не надаючи належної уваги аналізу власного історичного педагогічного досвіду, розвитку перспективних ідей у теорії і шкільній практиці з урахуванням національної самобутності українського народу з проблем патріотичного виховання молодого покоління. Адже багато ідей вітчизняних учених і педагогів, актуалізовані в умовах сьогодення, можуть сприяти розбудові системи національної освіти.

Успішність виховної роботи значною мірою залежить від використання досвіду минулих років не тільки в контексті збереження традицій, реалізації ефективних форм і методів виховання, а й з метою недопущення помилок і перекручень періоду, коли Україна перебувала в складі тоталітарної держави.

Вивчення джерел, у яких відображено вітчизняні досягнення та прорахунки у сфері економіки, науки, освіти, культури спонукає до виокремлення двох взаємопротилежних періодів генези виховання загалом та патріотичного зокрема: до та після 1991 р., коли було проголошено незалежність української держави.

У роботі обґрунтовано теоретико-методичні засади розвитку патріотичного виховання учнів у школах України (1945–2019 рр.), під якими розуміємо сукупність вихідних наукових положень, що визначають концептуальні теорії, основні підходи, принципи, розгляд патріотичного виховання як складного суперечливого процесу, що у 1945–1991 рр. відбувався під впливом маніпулятивних технологій тоталітарної держави; у 1991–2019 рр.

– з орієнтацією на відродження національних цінностей, впровадження форм і методів формування національно свідомої особистості, здатної до зміцнення державності й забезпечення територіальної цілісності країни.

У дослідженні визначено позитивний ретроспективний досвід патріотичного виховання молоді у вітчизняній педагогіці радянського періоду (патріотизм як чинник об'єднання та розвитку суспільства на основі державницької ідеології, масовість, формування єдності поглядів на патріотизм; прогностична оцінка уникнення суспільних конфліктів у радянському соціумі; усебічна підтримка молодіжних організацій патріотичного спрямування; заохочення діяльності авторських шкіл) і доби незалежності (вивчення й переосмислення культурної спадщини; застосування соціокультурного підходу до теоретичного і практичного формування культури патріотизму; врахування етнічної специфіки, регіональних особливостей, утвердження системи національних цінностей; відповідність нормативно-правової бази викликам сучасності; оптимізація молодіжної політики), обґрунтовано перспективи його імплементації в сучасних умовах модернізації національної системи виховання.

Розроблено періодизацію розвитку патріотичного виховання в школах України в 1945–2019 рр., на основі історико-політичних і соціально-педагогічних особливостей розвитку державних утворень на українських землях визначено два взаємопротилежні історичні періоди патріотичного виховання, межею між якими стало утворення незалежної української держави в 1991 р. У межах радянської історичної доби (1945–1991 рр.) виокремлено: перший період (1945–1964 рр.) – ідеологічно-організаційний – становлення наукової теорії патріотичного виховання в умовах партійно-державного управління виховним процесом, нівелювання національних й особистісних особливостей, централізована уніфікація змісту навчальних програм, реалізація практики патріотичного виховання відповідно до радянської інтерпретації марксистсько-ленінської методології та концепції комуністичного виховання (у межах періоду визначено субперіоди: (1945–1953 рр.) – нівелювання загальнолюдських та морально-патріотичних цінностей, їхнє підпорядкування

ідеї формування особистості відповідно до потреб тоталітарного режиму; (1954–1964 рр.) – становлення елементів демократизації виховного процесу; розвиток патріотичних переконань згідно з комуністичною ідеологією; упровадження елементів авторитаризму в педагогічну практику); другий період (1965–1991 рр.) – суспільно-пропагандистський – домінування ідей інтернаціоналізму та соціалістичного патріотизму (у межах періоду визначено субперіоди: (1965–1983 рр.) – тенденції до уніфікації суспільного життя, виховання відданості ідеям Комуністичної партії і радянської влади; нівелювання особистості; посилення педагогічного морально-патріотичного впливу на учнів; (1984–1991 рр.) – ухвалення документа «Основні напрями реформи загальноосвітньої та професійної школи» (1984 р.), який мав суперечливий характер, засвідчив непослідовність освітньої політики та кризовий стан радянської освіти й науки, їхнє підпорядкування ідеологічним інтересам).

Після проголошення незалежності розпочався національно спрямований період патріотичного виховання (1991–2019 рр.), у межах якого визначено субперіоди: (1991–2013 рр.) – урахування надбань національної української культури, гуманістичної педагогіки; збільшення кількості шкіл з українською мовою викладання; повернення історичної пам'яті, видання історичних праць, публікація творів, що відображали реалії навколишнього життя та історичне минуле українського народу; популяризація правди про національно-визвольну боротьбу українського народу; демократизація освіти та виховання; індивідуалізація навчально-виховного процесу; (2014–2019 рр.) – активізація процесів патріотичного виховання, пов'язана з внутрішньо- і зовнішньополітичними подіями, необхідністю консолідації в умовах зростання зовнішньої загрози, подіями на сході України; перехід від регіональних програм розбудови національної системи виховання до реформ державного рівня, зокрема Нової української школи.

Подальшого розвитку в роботі набула характеристика регіональних процесів патріотичного виховання учнівської молоді. Патріотичне виховання

учнів у школах України другої половини ХХ ст. представлено як інтегровану єдність патріотичної свідомості, патріотичної діяльності та патріотичних переконань.

Проаналізовано внесок авторських шкіл (В. Сухомлинського, О. Захаренка, І. Ткаченка) у розвиток теорії і практики патріотичного виховання, з'ясовано, що їхня діяльність ґрунтувалась на основі педагогіки співробітництва, людиноцентризму, стимулювання інтересу до історичної та культурної спадщини, формування усвідомлення себе членом колективу, взаємозв'язку різних напрямів виховання, виховання найкращих моральних рис українського характеру тощо. Водночас утверджувався пріоритет колективних інтересів над приватними, нівелювалися особисті прагнення й нахили вихованців, патріотичне виховання зводилось до етнокультурного і громадянського складників.

Обґрунтовано необхідність розроблення державної програми патріотичного виховання молоді, яка охоплювала б усі ланки суспільства (сім'ю, школу, заклади вищої освіти, громадські організації, трудові колективи) і сприяла б реалізації таких конкретних цілей і завдань виховання, як-от: прищеплення молоді поваги до Конституції України; розвиток у свідомості молодого покоління необхідності збройного захисту держави як соціально важливого виду діяльності, покликаного забезпечити суверенітет і державну цілісність Батьківщини; формування позитивного ставлення до наукової, трудової та військової праці; залучення школярів до культурних цінностей, історії та традицій країни, її Збройних сил; розвиток почуття власної гідності, совісті, об'єктивної самооцінки, внутрішньої дисциплінованості; формування у школярів фізичних якостей та здорового способу життя.

Акцентовано на доцільності поєднання системного оцінювання передового педагогічного досвіду, який не втрачає актуальності, з об'єктивним аналізом недоліків, характерних для досліджуваного періоду. Цей синтез має стати основою для прийняття управлінських рішень, утвердження системи цінностей, важливих для соціальної адаптації учнівської молоді.

Установлено й розкрито переваги та недоліки радянської системи патріотичного виховання: до переваг віднесено масовість охоплення населення виховними впливами; умотивованість патріотичного виховання інтересами соціалістичного суспільства й радянської держави; взаємодію сім'ї, школи, молодіжних організацій, гуртків у вихованні дітей і молоді; безкорисливу допомогу людям похилого віку в межах тимурівського руху; розгалужену систему спортивної освіти як бази для військово-патріотичного виховання молоді; недоліками визначено деформацію моральних і ціннісно-світоглядних орієнтирів; формування подвійної моралі в радянському суспільстві; постійну присутність культу вождя у виховному процесі; уніфікацію інтересів і потреб молоді, пов'язану з порушенням законності, нехтуванням прав і свобод людини; панування апатії, скептицизму, зневіри в справедливість у суспільстві та серед молоді.

Доведено, що формування національної свідомості дітей і молоді України має стати основою для консолідації суспільства і зміцнення держави, через це постає необхідність розв'язання на державному рівні найгостріших проблем, пов'язаних із регіональними особливостями патріотичного виховання, що сформувалися історично. Розв'язання поставлених завдань дослідження дозволило досягти визначеної мети, проте актуальними залишаються окремі його аспекти, які можуть бути предметом спеціальних досліджень, зокрема: методичні основи забезпечення розвитку процесу патріотичного виховання в школах України; питання формування готовності педагогічних працівників до здійснення процесу патріотичного виховання в умовах децентралізації; створення спеціальної моделі патріотичного виховання в контексті сучасного реформування національної освіти; розроблення інноваційних форм та методів упровадження патріотичного виховання в позашкільну діяльність; вивчення та імплементація зарубіжного досвіду в галузі патріотичного виховання в Україні.

Ключові слова: виховання, патріотизм, патріотичне виховання, теоретико-методичні засади, педагогічний процес, авторська школа, національна система освіти, учні, учнівська молодь.

SUMMARY

Kulchytskyi V. Y. The theory and practice of patriotic education in the schools of Ukraine (1945–2019) – On the right of manuscript.

Dissertation for obtaining a scientific degree of the doctor of pedagogical sciences on specialty 13.00.01 – general pedagogics and history of pedagogy. – Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ternopil, 2020.

At the beginning of the third millennium, the education of Ukraine tends to Western models and technologies, not paying enough attention to the analysis of its own historical pedagogical experience, development of promising ideas both in theory and school practice, taking into consideration the national identity of the Ukrainian people on the matter of patriotic upbringing of the younger generation. After all, a number of ideas substantiated by domestic scientists and teachers, actualized in the present circumstances, can contribute to the development of the national education system.

The success of educational work largely depends on the use of experience of previous years: not only in the context of preserving traditions, implementing effective forms and methods of education, but also in order to avoid mistakes and distortions of the period when Ukraine was a part of a totalitarian state. Studying the sources of domestic achievements and losses in the field of economy, science, education, culture leads to the separation of two opposing periods of genesis of education in general and patriotic in particular: before and after 1991, when the independence of the Ukrainian state was proclaimed.

The study substantiates the theoretical and methodological principles of patriotic education of students in Ukrainian schools (1945–2019), which means a set of basic scientific principles that define conceptual theories, basic approaches, principles, consideration of patriotic education as a complex contradictory process which in 1945–1991 was under the influence of manipulative technologies of the totalitarian state; in 1991–2019 it was with a focus on the revival of national values, the introduction of forms and methods of forming a nationally conscious personality, capable of strengthening statehood and ensuring the territorial integrity of the

country.

The study identifies positive retrospective experience of patriotic education of youth in the domestic pedagogy of the Soviet period (patriotism as a factor of unification and development of society based on state ideology, mass, the formation of unity of views on patriotism; prognostic assessment of avoiding social conflicts in Soviet society; comprehensive support of patriotic youth organizations; encouragement of author's schools) and the era of independence (study and rethinking of cultural heritage; application of socio-cultural approach to the theoretical and practical formation of the culture of patriotism; taking into account the specific ethnic, regional characteristics, establishment of national values; compliance of the regulatory framework with the challenges of modern society; optimization of youth policy), the prospects of its implementation in conditions of modernization of the national education system.

The author's periodization of the patriotic education development in the schools of Ukraine in 1945–2019 is developed, on the basis of historical-political and socio-pedagogical features of the development of state formations on Ukrainian lands two opposite historical periods of patriotic education are determined, the boundary between them was the formation of an independent Ukrainian state in 1991. In the context of the Soviet historical period (1945–1991) the following periods are distinguished: the first period (1945–1964) – ideological and organizational – the formation of the scientific theory of patriotic education in the party-state management of the educational process, leveling of national and personal peculiarities, centralized unification of the content of educational programs, realization of the practice of patriotic education in accordance with the Soviet interpretation of the Marxist-Leninist methodology and the concept of communist education within the period the subperiods are defined: (1945–1953) – leveling of panhuman, moral and patriotic values, their subordination to the idea of personality formation in accordance with the needs of the totalitarian regime; (1954–1964) – the formation of elements of democratization of the educational process; the development of patriotic beliefs in accordance with communist ideology; introduction of elements of authoritarianism in

pedagogical practice); second period (1965–1991) – social propaganda – the dominance of the ideas of internationalism and socialist patriotism within the period the subperiods were defined: (1965–1983) – tendencies to unification of public life, developing of devotion to the ideas of the Communist Party and the Soviet government; leveling of personality; strengthening of pedagogical moral and patriotic influence on students; (1984–1991) – adoption of the document «The main directions of the reform of secondary and vocational schools» (1984), which was contradictory, testified to the inconsistency of educational policy and the crisis of Soviet education and science, their subordination to ideological interests).

After the proclamation of independence, a nationally oriented period of patriotic education began (1991–2019), within which subperiods were defined: (1991–2013) – taking into account the achievements of national Ukrainian culture, humanistic pedagogy; increasing the number of schools with Ukrainian as the language of studying; returning of historical memory, publication of historical works, publication of works that reflect the realities of life and the historical past of the Ukrainian people; popularization of the truth about the national liberation struggle of the Ukrainian people; democratization of education and upbringing; individualization of the educational process; (2014–2019) – intensification of the processes of patriotic education, associated with domestic and foreign policy events, the need for consolidation in the face of growing external threats and events in eastern Ukraine; the transition from regional programs of a national education system to state-level reforms, including a new Ukrainian school.

The characteristic of regional processes of patriotic education of student's youth was further developed in the work. Patriotic education of students in schools of Ukraine in the second half of the twentieth century is presented as an integrated unity of patriotic consciousness, patriotic activity and patriotic beliefs.

The contribution of author's schools (V. Sukhomlynsky, O. Zakharenko, I. Tkachenko) in the development of the theory and practice of patriotic education is analyzed, it is found out that their activity was based on pedagogy of cooperation, human centrism, growing of interest to the national cultural heritage, forming of self-

aware member of the team, the relationship of different areas of education, teaching of the best moral traits of the Ukrainian character, etc. At the same time, the priority of collective interests over private ones was asserted, personal aspirations and inclinations of pupils were leveled, and patriotic education was reduced to ethnocultural and civic components. The necessity of developing a state program of patriotic education of youth, which would cover all aspects of society (family, school, higher education institutions, public organizations, labor collectives) and would promote the implementation of such specific goals and objectives of education, such as teaching young people to respect the Constitution of Ukraine; developing in the minds of the younger generation the need for armed defense of the state as a socially important activity to ensure the sovereignty and state integrity of the Motherland; forming a positive attitude to scientific, labor and military work; involving schoolchildren in cultural values, history and traditions of the country, its armed forces; developing of self-esteem, conscience, objective self-esteem, internal discipline; forming students' physical qualities and healthy lifestyle is justified.

Emphasis is placed on the expediency of combining a systematic assessment of advanced pedagogical experience, which does not lose relevance, with an objective analysis of the shortcomings inherent in the period under study. This synthesis should become the basis for management decisions, the establishment of a system of values, important for the social adaptation of student youth.

The advantages and disadvantages of the Soviet system of patriotic education have been established and revealed: the advantages include the mass coverage of the population with educational influences; motivation of patriotic education by the interests of socialist society and the Soviet state; ; interaction of family, school, youth organizations, extracurricular activities in education of children and youth; selfless assistance to the elderly within the Timur movement; an extensive system of sports education as a basis for military and patriotic education of youth; the shortcomings are the deformation of moral and value-worldviews; formation of double standards in Soviet society; the constant presence of the cult of the leader in the educational process; unification of interests and needs of young people associated with the

violation of the law, neglecting of human rights and freedoms; domination of apathy, skepticism, destruction of justice in society and among young people.

It is proved that the formation of the Ukrainian youth national consciousness should become the basis for the consolidation of society and strengthening of the state, therefore, there is a need to solve on the state level the most acute problems related to the historically formed regional features of patriotic education. Solving the tasks of research allowed to achieve its goal, realizing though that prospective and actual are certain aspects that may be the subject of special studies: methodological aspects of ensuring the development of the process of patriotic education in the schools of Ukraine; the issue of forming teaching staff readiness to performing the process of patriotic education under decentralization circumstances; development of a special model of patriotic education in the context of national education current reform; development of innovative forms and methods of introduction of patriotic education in extracurricular activities; studying and implementation of foreign experience in the field of patriotic education in Ukraine.

Key words: education, patriotism, patriotic education, theoretical and methodological principles, pedagogical process, author's school, national education system, students, student youth.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Кульчицький В. Патріотичне виховання учнів у загальноосвітніх школах України (1945–1991 рр.): монографія / за ред. проф. А. В. Вихруща. Тернопіль: Вектор, 2019. 408 с.

2. Кульчицький В. Соціально-педагогічні основи розвитку патріотичного виховання учнівської молоді: сучасний аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота.* Ужгород, 2013. № 29. С. 77-81.

3. Кульчицький В. Історико-педагогічні проблеми розвитку патріотичного

виховання в Україні II половини ХХ століття. *Медична освіта*: науково-практичний журнал. Тернопіль, 2014. № 1. С. 51-55.

4. Кульчицький В. Філософсько-світоглядні передумови розвитку патріотичного виховання в Україні (історичний аспект). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. Ужгород, 2014. № 30. С. 76-79.

5. Кульчицький В. Соціально-педагогічні основи патріотичного виховання у педагогічній спадщині В. Сухомлинського. *Молодь і ринок*: щомісячний науково-педагогічний журнал. Дрогобич, 2014. № 3 (110). С. 70-75.

6. Кульчицький В. Філософське підґрунтя патріотичного виховання в Україні другої половини ХХ століття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. Ужгород, 2014. № 32. С. 105-108.

7. Кульчицький В. Ретроспективний аналіз дефініції «патріотизм» у соціально-педагогічному аспекті (друга половина ХХ століття). *Медична освіта*: науково-практичний журнал. Тернопіль, 2014. № 4. С. 74-78.

8. Кульчицький В. Фактори розвитку соціально-педагогічних особливостей патріотичного виховання в Україні другої половини ХХ століття. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць*. Херсон, 2014. Випуск 24. С. 290-295.

9. Кульчицький В. Пріоритетність патріотичного виховання особистості в контексті педагогічної спадщини О. Захаренка. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. Ужгород, 2015. № 35. С. 96-99.

10. Кульчицький В. Роль трудового та патріотичного виховання у соціалізації особистості в педагогічній спадщині І. Ткаченка. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Педагогіка. Психологія. Філософія*. Київ, 2015. Випуск 208. Ч. 1. С. 108-115.

11. Кульчицький В. Педагогічна характеристика категорії «патріотичне виховання» в історичному аспекті. *Науковий вісник Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка. Серія: Педагогіка*. Кременець, 2015. Випуск 4. С. 133-141.

12. Кульчицький В. Роль молодіжних організацій у патріотичному вихованні школярів в Україні у другій половині ХХ століття. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Педагогіка і психологія. Педагогічні науки*. Дніпро, 2016. № 1 (11). С. 80-84.

13. Кульчицький В. Патріотичне виховання у контексті формування гуманітарної освіченості фахівців нового покоління. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Педагогічні науки*. Луцьк, 2016. № 1 (303). С. 106-112.

14. Кульчицький В. Військово-патріотичне виховання молоді в українській радянській школі у 50-90 роках ХХ століття. *Вісник Житомирського державного університету імені І. Франка: науковий журнал. Серія: Педагогічні науки*. Житомир, 2017. Випуск 1 (87). С. 88-93.

15. Кульчицький В. Патріотичне виховання в Україні у 50-80-х рр. ХХ століття: регіональний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету: збірник наукових праць. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. Ужгород, 2017. № 2 (41). С. 150-153.

16. Кульчицький В. Структурні компоненти патріотизму учнівської молоді в Україні другої половини ХХ століття. *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ: збірник наукових праць*. Рівне, 2018. № 1 (19). С. 38-45.

17. Кульчицький В. Патріотизм як фактор формування лідерської компетентності молоді людини. *Молодь і ринок: щомісячний науково-педагогічний журнал*. Дрогобич, 2018. № 8 (163). С. 66-71.

18. Кульчицький В. Суб'єктно-об'єктний підхід до організації патріотичного виховання молоді загальноосвітніх навчальних закладів. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Київ, 2018. № 18 (58). С. 38-42.

19. Кульчицький В. Форми і методи патріотичного виховання молоді в українській школі (друга половина ХХ ст.). *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ: збірник наукових праць*. Рівне, 2018. № 2 (20). С. 68-75.

20. Kulchytskyi V., Sopiha M. Patriotism as the social value of the individual. *Scientific Papers: Social Work and Education*. CSI&D, 2018. Vol. 5, No. 3, P. 57-64.

21. Kulchytskyi V., Petryshyn L. Патріотичне виховання молоді як соціально-педагогічний процес. *Scientific Papers: Social work and Education*. CSI&D, 2019. Vol. 6, No. 1, P. 80-85.

22. Кульчицький В. Роль патріотичного виховання в становленні лідерських якостей особистості як соціально-педагогічна проблема. *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ: збірник наукових праць*. Рівне, 2019. № 1 (21). С. 64-71.

23. Кульчицький В. Патріотичне виховання як складова професійної підготовки майбутнього фахівця. *Науковий вісник Ужгородського університету: збірник наукових праць. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. Ужгород, 2019. № 1 (44). С. 88-92.

24. Кульчицький В., Петришин Л. Науково-методичний складник супроводу патріотичного виховання молоді в Україні другої половини ХХ століття. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: збірник наукових праць*. Запоріжжя, 2019. № 65. Т. 1. С. 21-26.

25. Кульчицький В. Особливості радянської системи патріотичного виховання в загальноосвітніх школах України: позитивні та негативні аспекти. *Інноваційна педагогіка: науковий журнал*. Одеса, 2019. Випуск 17. Т. 2. С. 35-38.

26. Кульчицький В., Петришин Л. Волонтерська діяльність у патріотичному вихованні учнівської молоді в умовах суспільних конфліктів. *Współczesne społeczeństwo: aspekty społeczno-ekonomiczne*. Warszawa, Polska, 2019. No. 1, P. 35-47.

27. Кульчицький В. Етапи становлення патріотичного виховання в школах України другої половини ХХ століття. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць*. Херсон, 2019. Випуск 44. С. 270-276.

28. Кульчицький В. Розвиток патріотичного виховання учнів в умовах сучасності (регіональні особливості). *Інноваційна педагогіка: науковий журнал*. Одеса, 2020. Випуск 20. Т. 1. С. 39-42.

29. Кульчицький В. Педагогічні умови формування патріотичної вихованості учнів в умовах глобалізації. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: збірник наукових праць*. Запоріжжя, 2020. № 68. Т. 1. С. 20-24.

30. Кульчицький В. Патріотичне виховання учнівської молоді в сучасній школі. *Інноваційна педагогіка: науковий журнал*. Одеса, 2020. Випуск 21. Т. 1. С. 41-44.

31. Кульчицький В., Петришин Л. Мотивація патріотизму учнів в умовах сучасності. *Virtus: Scientific Journal*. Montreal, Canada, 2020. № 41. С. 107-111.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

32. Кульчицький В. Роль навчання та виховання у формуванні особистості. *Стратегія якості в промисловості і освіті: матеріали VIII Міжнародної конференції* (г. Варна, 8-15 червня 2012 г.). Варна, Болгарія, 2012. С. 274-276.

33. Кульчицький В. Концепт патріотичного виховання молоді в контексті інтеграційних процесів. *Педагогічна теорія і практика в контексті інтеграційних процесів: матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Тернопіль, 25-26 квіт. 2014 р.). Тернопіль, 2014. Ч. 2. С. 24-26.

34. Кульчицький В. Проблема патріотичного виховання у педагогічній спадщині М. М. Грищенка. *Актуальні проблеми педагогічної науки: Матеріали Сьомої Всеукраїнської науково-практичної заочної конференції* (м. Миколаїв, 14-15 лист. 2014 р.). Миколаїв, 2014. С. 43-46.

35. Кульчицький В. Значення творчої спадщини О. Захаренка як педагога-патріота для України. *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних*

представників психологічних та педагогічних наук: збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 27-28 бер. 2015 р.). Львів, 2015. С. 62-65.

36. Кульчицький В. Патріотичне виховання як педагогічна організація процесу оволодіння особистістю соціальним досвідом. *Соціальна робота та соціальна педагогіка: виклики сьогодення: матеріали доповідей та повідомлень Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених та студентів (м. Тернопіль, 29 квіт. 2015 р.). Тернопіль, 2015. С. 35-39.*

37. Кульчицький В. Організація патріотичного виховання в українській радянській школі другої половини ХХ століття. *Педагогіка та психологія: виклики і сьогодення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 8 трав. 2015 р.). Київ, 2015. С. 19-22.*

38. Кульчицький В. Формування культури здоров'я як складова патріотичного виховання молоді. *Філософія, методологія, психолого-педагогічні аспекти формування культури здоров'язбереження: збірник матеріалів регіональної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 24-25 вер. 2015 р.). Тернопіль, 2015. С. 31-34.*

39. Кульчицький В. Система патріотичного виховання сучасної молоді *Педагогіка і психологія сьогодення: теорія та практика: збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 22-23 січ. 2016 р.). Одеса, 2016. С. 76-79.*

40. Кульчицький В. Патріотичне виховання як соціально-педагогічне явище. *Актуальні проблеми сучасної соціології, соціальної роботи та професійної підготовки: матеріали доповідей та повідомлень міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 16 вер. 2016 р.). Ужгород, 2016. С. 96-98.*

41. Кульчицький В. Роль патріотичного виховання особистості в умовах соціальної нестабільності в державі. *Соціально-правовий захист населення в умовах воєнних конфліктів та терористичних загроз: матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород,*

22 вер. 2017 р.). Ужгород, 2017. С. 53-55.

42. Кульчицький В. Педагогічні умови формування патріотичної компетентності молоді. *Компетентнісний підхід у гуманітарній підготовці майбутніх фахівців медичної галузі*: матеріали регіональної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 11-12 груд. 2018 р.). Тернопіль, 2018. С. 54-55.

43. Кульчицький В. Патріотичне виховання учнів як основний фактор формування особистості нового покоління. *Scientific achievements of modern society: The 5th International scientific and practical conference* (Liverpool, January 8-10, 2020). Liverpool, United Kingdom: Cognum Publishing House, 2020. P. 611-614.

44. Кульчицький В. Проблеми формування патріотичного світогляду учнів в умовах школи. *Dynamics of the development of world science: The 5th International scientific and practical conference* (Vancouver, January 22-24, 2020). Vancouver, Canada: Perfect Publishing, 2020. P. 605-608.

45. Кульчицький В. Патріотичне виховання учнів у школі – стратегічний напрямок розвитку держави. *Perspectives of world science and education: The 5th International scientific and practical conference* (Osaka, January 29-31, 2020). Osaka, Japan: CPN Publishing Group, 2020. P. 512-517.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

46. Кульчицький В. Особистісно-орієнтований підхід до виховання у педагогічних ідеях В. Сухомлинського. *Медична освіта*: науково-практичний журнал. Тернопіль, 2013. № 4. С. 54-58.

47. Кульчицький В. Філософія здоров'я як ціннісна категорія у контексті патріотичного виховання молоді в Україні. *Медична освіта*: науково-практичний журнал. Тернопіль, 2015. № 1. С. 60-65.

48. Кульчицький В., Кульчицька С. Роль патріотизму у компетентнісному підході до професійної освіти. *Сучасна вища освіта: проблеми та перспективи*: тези доповідей VII Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і науковців (м. Дніпро, 21 бер. 2019 р.). Дніпро, 2019. С. 132-133.

49. Кульчицький В. Методичні рекомендації для педагогічних працівників щодо організації патріотичного виховання учнів в умовах школи. Тернопіль: Вектор, 2019. 40 с.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	21
ВСТУП.....	23
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ.....	39
1.1. Історіографія проблеми та джерельна база дослідження.....	39
1.2. Патріотичне виховання особистості в системі базових педагогічних понять.....	51
1.3. Історико-педагогічна періодизація розвитку патріотичного виховання в школах України (1945–2019 рр.).....	77
Висновки до розділу 1.....	99
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ (1945–1991 рр.).....	102
2.1. Соціально-педагогічні аспекти розвитку патріотичного виховання в школах України.....	102
2.2. Патріотичне виховання в авторських школах українських педагогів.....	127
2.3. Педагогічні умови формування патріотизму учнів у позашкільній діяльності.....	157
Висновки до розділу 2.....	182
РОЗДІЛ 3. ЗМІСТ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В 1945–1991 рр.....	185
3.1. Структура патріотичного виховання учнівської молоді в школах УРСР.....	185
3.2. Зміст, форми, методи розвитку патріотичного виховання учнівської молоді.....	207
3.3. Науково-методичне забезпечення патріотичного виховання учнів.....	230

Висновки до розділу 3.....	252
РОЗДІЛ 4. ПЕДАГОГІЧНЕ КЕРІВНИЦТВО ПРОЦЕСОМ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ....	255
4.1. Патріотичне виховання в умовах радянської педагогічної освіти.....	255
4.2. Переваги й недоліки патріотичного виховання в школах УРСР	272
4.3. Особливості педагогічного керівництва процесом патріотичного виховання школярів	289
Висновки до розділу 4	308
РОЗДІЛ 5. ДОСВІД НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ (1991–2019 рр.).....	310
5.1. Становлення патріотичного виховання учнів у процесі розбудови національної школи.....	310
5.2. Регіональні особливості розвитку національно-патріотичного виховання учнівської молоді в Україні.....	346
5.3. Імплементация історичного досвіду в процес модернізації патріотичного виховання учнів у школах України.....	366
Висновки до розділу 5.....	384
ВИСНОВКИ.....	387
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	395
ДОДАТКИ.....	457

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки;
АПН СРСР – Академія педагогічних наук Союзу Радянських Соціалістичних Республік;
АПН України – Академія педагогічних наук України;
БАМ – Байкало-Амурська магістраль;
ВЛКСМ – Всесоюзний Ленінський комуністичний союз молоді;
ВМГО «Сокіл» – Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Сокіл»;
ВНЗ – вищий навчальний заклад;
ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет;
ГПО – Готовий до праці і оборони;
ДАЗО – Державний архів Запорізької області;
ДАПО – Державний архів Полтавської області;
ДАТО – Державний архів Тернопільської області;
ДТСААФ – Добровільне товариство сприяння армії, авіації й флоту;
КП(б)У – Комуністична партія більшовиків України;
КМУ – Кабінет Міністрів України;
КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу;
КП СРСР – Комуністична партія Союзу Радянських Соціалістичних Республік;
НАПН України – Національна академія педагогічних наук України;
Наркомос – Народний комісаріат освіти;
НВК – навчально-виховний комплекс;
НДПІ України – Науково-дослідний інститут педагогіки України;
ОІППО – Обласний інститут післядипломної педагогічної освіти;
ПВП – початкова військова підготовка;
РНК УРСР – Рада Народних Комісарів Української Радянської Соціалістичної Республіки;
РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка;
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік;

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка;

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України;

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України;

ЦК ВКП(б) – Центральний Комітет Всесоюзної комуністичної партії більшовиків;

ЦК КПРС – Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу;

ЦК КП(б)У – Центральний Комітет Комуністичної партії більшовиків України;

ЦК КПУ – Центральний Комітет Комуністичної партії України.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями й культурою, є ефективна система національного виховання молодого покоління. В Україні реалізуються цілеспрямовані дії, зорієнтовані на утвердження державності, збереження територіальної цілісності країни, подолання кризових явищ у соціально-економічній сфері. Одним із чинників забезпечення ефективності цієї діяльності є патріотичне виховання дітей та молоді. Його актуальність для господарського розвитку держави зумовила обґрунтування нового терміна «економічний патріотизм».

Успішність виховної роботи значною мірою залежить від використання досвіду минулих років не тільки в контексті збереження традицій, реалізації ефективних форм і методів виховання, а й із метою недопущення помилок і виявлення перекручень періоду, коли Україна перебувала в складі тоталітарної держави.

Вивчення джерел, у яких відображено вітчизняні досягнення та прорахунки у сфері економіки, науки, освіти, культури, спонукає до виокремлення двох взаємопротилежних періодів генези виховання загалом та патріотичного зокрема: до та після 1991 р., коли було проголошено незалежність української держави.

Саме її утворення зумовило трансформацію виховних цінностей у закладах середньої загальної освіти, формування особистості на засадах любові й поваги до Батьківщини, її законів, утвердження у свідомості учнів патріотичних рис, що згодом, у ХХІ ст., уможливило інтеграцію до європейського освітнього простору.

Отже, доцільними є ретроспективний аналіз патріотичного виховання учнів у школах України задля недопущення викривлень і непоправних втрат, навішування «ярликів», що відбувалося в 40–80-х рр. ХХ ст., а також для виявлення позитивних ідей, перспективних форм і методів роботи,

екстраполяції здобутків у сфері патріотичного виховання в сучасних умовах, які дають змогу створити у світі позитивний імідж нашої країни.

Зважаючи на актуальність, завдання патріотичного виховання відображені в низці законодавчих та концептуальних документів із розвитку освіти, зокрема в Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Концепції національно-патріотичного виховання молоді, Концепції патріотичного виховання учнівської молоді, Програмі патріотичного виховання дітей та учнівської молоді, матеріалах Національної доктрини розвитку освіти, Державній національній програмі «Освіта» (Україна XXI століття), Концепції національного виховання, а також у міжнародних документах (рекомендаціях ЮНЕСКО «Про виховання в душі миру», «Резолюції з прав людини», «Конвенції про права дитини»).

Державні стандарти повної загальної середньої освіти передбачають модернізацію системи науково-методичних і педагогічних заходів для самореалізації молоді, виховання в неї відповідальності, громадянської активності, формування патріотизму, поваги до державної мови та державних символів, дбайливого ставлення до національних, історичних, культурних цінностей, усвідомленого обов'язку захищати суверенітет і територіальну цілісність Вітчизни.

У нових суспільно-політичних реаліях в Україні все більшої гостроти набуває виховання в молодого покоління національної ідентичності та почуття патріотизму. Підтвердженням цього є Указ Президента України від 18 травня 2019 року № 286/2019 «Про Стратегію національно-патріотичного виховання», у якому зазначено, що національно-патріотичне виховання є одним із пріоритетних напрямів діяльності держави та суспільства щодо розвитку національної свідомості на основі суспільно-державних цінностей, формування у громадян почуття патріотизму, поваги до Конституції і законів України, готовності до виконання обов'язку із захисту незалежності України.

Актуальні історико-педагогічні питання досліджуваного періоду відображено в працях О. Адаменко, В. Арешонкова, А. Вихруца,

Т. Завгородньої, С. Золотухіної, Н. Коляди, А. Пінчука, М. Стельмаховича, Т. Степанової, Б. Ступарика, М. Чепіль. Основоположні засади патріотичного виховання були сформульовані видатними українськими вченими-педагогами О. Вишневським, О. Захаренком, І. Зязюном, М. Євтухом, В. Сухомлинським, І. Ткаченком. Низку наукових розвідок (А. Бойко, С. Гончаренка, О. Сухомлинської) присвячено патріотичному вихованню як суспільному феномену та його соціокультурній спрямованості. Наукознавчим проблемам патріотичного виховання значну увагу приділяли О. Абрамчук, М. Бака, І. Бех, К. Біницька, Т. Гавлітін, О. Гевко, К. Журба, Ю. Завалевський, П. Ігнатенко, М. Качура, В. Кириченко, В. Киричок, О. Киричук, Б. Кобзар, В. Коваль, О. Коркішко, В. Кузь, Б. Мисак, В. Новосельський, Р. Петронговський, Ю. Руденко, О. Стьопін, В. Третякова, В. Фарфоровський, С. Харченко, К. Чорна, Т. Шашла.

Дослідники підкреслювали, що патріотизм є однією з найважливіших рис кожного громадянина, інтегрованою якістю особистості.

Незважаючи на значну кількість наукових праць із проблеми патріотичного виховання дітей і молоді, можна констатувати відсутність цілісного комплексного дослідження теоретико-методичних засад патріотичного виховання в 1945–2019 рр., у якому б об'єктивно осмислювався історико-педагогічний досвід формування патріотизму в молодого покоління.

Аналіз наукових джерел уможливив виокремлення низки *суперечностей* між:

- вимогами сучасних державних документів щодо патріотичного виховання молоді й реалізацією їхніх положень у практичній діяльності;
- суспільною значущістю патріотичного виховання учнівської молоді й недостатнім рівнем осмислення досвіду й сучасного стану реалізації виховної діяльності;
- об'єктивною потребою в оновленні змісту, форм, методів і прийомів патріотичного виховання молоді й недостатнім теоретичним обґрунтуванням зазначених аспектів;

– необхідністю системного педагогічного керівництва процесом патріотичного виховання та рівнем професійної підготовки педагогічних кадрів;

– доцільністю переосмислення спадщини минулих років на засадах соціокультурного підходу до теоретичних і практичних основ патріотичного виховання й відсутністю його ретроспективного аналізу;

– наявними значними науковими і практичними здобутками в галузі патріотичного виховання та недостатньою їхньою імплементацією в практику роботи сучасних закладів освіти.

Отже, актуальність проблеми, необхідність розв'язання виокремлених суперечностей та потреба в системному дослідженні з метою наукового осмислення й використання теорії і практики виховної діяльності в сучасних умовах зумовили вибір теми дисертації: **«Теорія і практика патріотичного виховання в школах України (1945–2019 рр.)»**.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до теми науково-дослідної роботи кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка «Формування цінностей особистості в європейському освітньому просторі: теорія та практика» (номер державної реєстрації 0113U001233). Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 3 від 27 лютого 2014 р.) й погоджено в Міжвідомчій раді з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології (протокол № 6 від 26 листопада 2019 р.).

Об'єкт дослідження – генеза патріотичного виховання учнів у школах України.

Предмет дослідження – теоретико-методичні засади і практика реалізації патріотичного виховання учнів у школах України (1945–2019 рр.).

Мета дослідження – на основі системного ретроспективного аналізу обґрунтувати теоретико-методичні засади патріотичного виховання учнів у

школах України (1945–2019 рр.) та виявити можливості використання накопиченого досвіду в сучасному освітньому просторі.

Відповідно до мети окреслено виконання таких **завдань дослідження**:

1) на основі аналізу наукових праць і джерельної бази вивчити та обґрунтувати теоретичні засади й чинники розвитку патріотичного виховання учнів, удосконалити термінологічно-понятійний апарат дослідження;

2) розробити періодизацію розвитку патріотичного виховання в школах України в 1945–2019 рр. у контексті суспільно-політичних, культурних і соціально-педагогічних чинників;

3) проаналізувати структуру, зміст, методи й форми патріотичного виховання учнівської молоді в 1945–1991 рр.;

4) визначити особливості педагогічного керівництва процесом патріотичного виховання учнів у школах у 1945–1991 рр.;

5) окреслити основні напрями становлення національної системи патріотичного виховання в Україні за доби державної незалежності в контексті суспільно-політичних трансформацій;

6) виявити позитивні ідеї патріотичного виховання молоді у вітчизняній педагогіці 1945–2019 рр. і перспективи його імплементації в умовах децентралізації та реформування національної системи освіти.

Концепція дослідження полягає в комплексному й системному обґрунтуванні теоретико-методичних засад розвитку патріотичного виховання учнів у школах України впродовж 1945–2019 рр. як складного суперечливого процесу, зумовленого історичним, економічним, культурним розвитком суспільства. У контексті обраної історичної доби виокремлено два взаємопротилежні періоди, рубежем між якими є проголошення незалежності України в 1991 р. У межах першого історичного – радянського (1945–1991 рр.) – періоду виділено ідеологічно-організаційний (1945–1964 рр.) та суспільно-пропагандистський (1965–1991 рр.) періоди, коли патріотичне виховання молоді зводилося до виховання в неї любові до радянської держави й відданості ідеям комунізму. У зазначений період спостерігалася деформація патріотичних

цінностей в умовах утвердження так званої радянської педагогіки на основі спотворених принципів «марксизму-ленінізму». Метою патріотичного виховання було формування в дітей і молоді всієї сукупності рис, що складають сутність патріотизму й інтернаціоналізму радянського громадянина, а також установлення єдності ідейно-політичного й морального аспектів патріотичного та інтернаціонального виховання, забезпечення їхніх взаємозв'язків з іншими напрямками комуністичного виховання з метою формування ідеологічної свідомості радянської людини.

Патріотичне виховання в добу незалежності (національно спрямований період (1991–2019 рр.)) розглядаємо як процес національно-патріотичного виховання молоді, що базується на ідеології державотворення, демократичній і гуманістичній основі, котра поєднується з толерантністю у взаєминах із представниками інших народів, а також як планомірну виховну діяльність, в основу якої покладено військово-патріотичний та духовно-моральний компоненти відповідно до вимог сучасної суспільно-політичної ситуації в Україні.

Розвиток патріотичного виховання досліджено в контексті аналізу нормативно-правового й науково-методичного підґрунтя виховного процесу, а також впливу суспільно-політичних, культурних і соціально-педагогічних детермінант на зміст, форми й методи виховання.

Концепція дослідження об'єднує чотири рівні: методологічний, історичний, теоретичний і практичний, – які взаємопов'язані і сприяють реалізації мети й завдань дисертаційної роботи.

Методологічний рівень розкриває взаємодію наукових підходів, які були застосовані під час дослідження, зокрема: історико-аналітичний надає змогу здійснити ретроспективний аналіз вітчизняного досвіду патріотичного виховання у визначений історичний період; системний дає можливість розглядати процес патріотичного виховання учнів закладів середньої освіти з позиції цілісності й взаємообумовленості його складників; функційний передбачає визначення педагогічних функцій патріотичного виховання молоді

й забезпечення їхньої реалізації в освітньому процесі; соціально орієнтований надає можливість урахування соціально-індивідуальних особливостей кожного учня як носія суспільних цінностей, які він має реалізовувати в патріотичній діяльності для успішної соціалізації та адаптації в суспільстві. Використано основоположні детермінанти та базові принципи теорії наукового пізнання (діалектичність, об'єктивність, науковість, історизм, взаємозв'язок і взаємозумовленість явищ і процесів, комплексний підхід до їхнього вивчення); теорії систем; філософські домінанти про єдність загального й одиничного, загальнолюдського та національного, суспільного й особистого, теоретичного і практичного, навчання, розвитку та виховання; положення філософії освіти, соціології, психології, педагогіки щодо організації патріотичного виховання як педагогічного процесу в школах України досліджуваного періоду з метою підвищення національної свідомості та почуття патріотизму; концепцію моделювання складних педагогічних об'єктів, процесів і систем; міждисциплінарний підхід, який зумовлює необхідність використання теоретичних положень інших наук – історії, соціології, етнографії, культурології, психології.

Історичний рівень передбачає дослідження проблеми в історичній ретроспективі з виокремленням й обґрунтуванням періодів розвитку патріотичного виховання в Україні; осмислення категорії «патріотичне виховання» у науковій літературі та в законодавчих документах досліджуваного періоду.

Теоретичний рівень визначає систему вихідних концептуальних положень, підходів, концепцій, категоріально-понятійного апарату, що уможливають осмислення сутності патріотичного виховання як педагогічного процесу в окреслених хронологічних межах з урахуванням особливостей виокремлених взаємопротилежних історичних періодів – радянського (1945–1991 рр.) та доби незалежності (1991–2019 рр.).

Практичний рівень містить розширення прикладного аспекту дослідження, зокрема з'ясування особливостей змісту, форм, методів і засобів

патріотичного виховання учнів у школах України в досліджуваний період відповідно до визначених взаємопротилежних періодів – радянського (1945–1991 рр.) та доби незалежності (1991–2019 рр.); узагальнення практичного досвіду патріотичного виховання, означення перспектив його імплементації в практику патріотичного виховання на сучасному етапі.

Теоретичну основу дослідження становлять: наукові положення про значення патріотичного виховання у формуванні особистості (М. Бака, К. Журба, О. Захаренко, П. Ігнатенко, В. Киричок, Б. Кобзар, А. Макаренко, О. Сухомлинська, В. Сухомлинський, К. Чорна та ін.); розробки сучасних дослідників щодо засадничих ідей українського виховання в історичному аспекті (І. Бех, А. Бойко, С. Гончаренко, М. Євтух, В. Кремень, Ю. Руденко, О. Сухомлинська, Г. Троцько, М. Ярмаченко та ін.); праці з методології, теорії і практики національного, патріотичного виховання особистості (І. Бех, В. Кравець, В. Кремень, Н. Ничкало, О. Пометун, М. Сметанський, М. Фіцула, Г. Шевченко); дослідження психологічних механізмів розвитку особистості та формування патріотизму (Л. Виготський, Є. Потапчук, К. Роджерс, О. Сафін, М. Томчук, В. Шевченко); аналіз фундаментальних філософських, психологічних і педагогічних праць щодо розвитку особистості в процесі діяльності та спілкування (К. Абульханова-Славська, Л. Виготський, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн); концептуальні положення зі сфери соціально-педагогічного процесу становлення особистості (Л. Байбородова, О. Безпалько, А. Бодалева, І. Зверєва, А. Капська, І. Кон, Г. Лактіонова, А. Мудрик та ін.), виховання та соціалізації учнів у закладах освіти (О. Асмолов, В. Вербицький, А. Золотарьова, Б. Купріянов, Л. Логінова, Г. Пустовіт, Т. Сущенко та ін.); ідеї вчених щодо значення діяльності для формування особистості (О. Асмолов, Г. Балл, Л. Божович, Г. Костюк), стосовно сутності і змісту патріотичного виховання в умовах модернізаційних суспільних змін (К. Чорна); теорії соціального виховання дітей та молоді (І. Бех, Л. Коваль, О. Кононко, Н. Лавриченко, Г. Лактіонова, В. Оржеховська, О. Сухомлинська, О. Савченко та ін.).

На різних етапах наукового пошуку було враховано положення нормативних документів, у яких визначено завдання патріотичного виховання учнів.

Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс дослідницьких **методів**, зокрема:

1) загальнонаукових – аналіз і синтез наукових напрацювань, індукція і дедукція історико-педагогічного досвіду, зіставлення і порівняння для визначення спільного й відмінного в патріотичному вихованні на різних історичних етапах, систематизація і класифікація законодавчих і нормативно-правових документів, узагальнення для підбиття підсумків та формулювання висновків;

2) конкретно-наукових – історико-генетичний аналіз для проведення структуризації історико-педагогічних джерел, конструктивно-генетичний аналіз для здійснення періодизації розвитку патріотичного виховання в Україні на досліджуваному відрізку, історико-структурний аналіз для визначення структури дослідження, окреслення його етапів і з'ясування організаційних та процесуально-змістових особливостей на кожному з них, термінологічний аналіз спеціальної літератури для конкретизації окремих понять відповідно до предмета дослідження;

3) пошуково-бібліографічний – для одержання інформації з метою створення головного масиву джерел і подальшої їхньої систематизації;

4) наративу для представлення матеріалів дослідження з елементами аналітики та прогностики.

Поєднання цих методів забезпечило об'єктивну оцінку, вибір і аналіз джерельної бази, визначення теоретичних засад, достовірність отриманих результатів та узагальнення висновків дослідження.

Хронологічні межі дослідження розвитку теорії і практики патріотичного виховання в школах України охоплюють період з 1945 до 2019 рр.

Вибір *нижньої межі* (1945 р.) визначається ухваленням РНК СРСР

Постанови № 378 від 28 лютого 1945 р. «Про покращення військового навчання та фізичної підготовки в школах» та зумовлений реформуванням системи освіти в післявоєнний період, поступовими змінами в організації виховного процесу, формулюванням теоретичних засад патріотичного виховання учнів.

Верхня межа (2019 р.) зумовлюється підписанням Президентом України Указу № 286/2019 від 18 травня 2019 р. «Про Стратегію національно-патріотичного виховання», яка декларує нові пріоритети в патріотичному вихованні молоді в умовах євроінтеграції і спрямована на розбудову національної системи виховання, зміну парадигми виховного процесу, демократизацію та глобалізацію суспільного життя держави.

Джерельну базу дослідження становлять:

– *нормативно-правові документи загальнодержавного й місцевого рівнів*, що регламентували діяльність закладів освіти та, відповідно, розвиток теорії і практики патріотичного виховання учнів упродовж досліджуваного періоду (законодавчі, нормативні акти України, уряду УРСР, документи Міністерства освіти УРСР, а саме: «Інформаційні збірники Міністерства народної освіти Української РСР», «Інформаційні збірники Міністерства освіти і науки України»; статистичні дані, листування; постанови й розпорядження ЦК КПРС, Ради Народних Комісарів СРСР, колегії Міністерства освіти УРСР, Ради Міністрів УРСР, Президента України, Верховної Ради та Кабінету Міністрів України, накази, положення та ін.);

– *архівні матеріали й документи*, зміст яких відтворює організаційні засади функціонування закладів освіти, методи і форми їхньої патріотичної виховної діяльності протягом виокремлених періодів (офіційне листування керівних органів освіти, зведені звіти шкіл про навчально-виховну діяльність, статистичні дані, довідки про інспектування, документи з питань народної освіти в УРСР, директивні вказівки, накази, інструкції з організації виховної роботи в школах та інші справи з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Полтавської області,

Державного архіву Запорізької області, Державного архіву Тернопільської області). У роботі використано 101 джерело з архівних фондів, серед яких є справи, що не були опрацьовані раніше;

– *нарративні джерела*: публікації на сторінках періодичної преси означеного періоду («Радянська школа», «Советская педагогика», «Народное образование», «Виховна робота», «Учительська газета», «Освіта України», «Педагогічна газета», «Рідна школа», «Директор школи», «Історико-педагогічний альманах», «Шлях освіти», «Педагогічна майстерня» та ін.);

– *інтерпретаційні джерела*: монографії, дисертації, автореферати дисертацій, праці радянських, українських і зарубіжних учених; статистичні звіти, довідкова література;

– *інтернет-ресурси*, у яких представлено законодавчу та нормативну базу; матеріали педагогічних з'їздів, психолого-педагогічна та історико-педагогічна література.

Наукова новизна і теоретичне значення результатів дисертаційної роботи полягають у тому, що *вперше*:

– *обґрунтовано* теоретико-методичні засади розвитку патріотичного виховання учнів у школах України (1945–2019 рр.), під якими розуміємо сукупність вихідних наукових положень, що визначають концептуальні теорії, основні підходи, принципи, розгляд патріотичного виховання як складного суперечливого процесу, який у 1945–1991 рр. відбувався під впливом маніпулятивних технологій тоталітарної держави; у 1991–2019 рр. – з орієнтацією на відродження національних цінностей, упровадження форм і методів формування національно свідомої особистості, здатної до зміцнення державності й забезпечення територіальної цілісності країни;

– *розроблено* періодизацію розвитку патріотичного виховання в школах України в 1945–2019 рр. у контексті суспільно-політичних, культурних і соціально-педагогічних чинників: у межах радянської епохи (1945–1991 рр.) виділено два періоди: перший період (1945–1964 рр.) – ідеологічно-організаційний (у межах періоду визначено субперіоди: I – 1945–1953 рр.; II –

1954–1964 рр.); другий період (1965–1991 рр.) – суспільно-пропагандистський (у межах періоду визначено субперіоди: I – 1965–1983 рр.; II – 1984–1991 рр.). З 1991 р. почалася доба незалежності, а відповідно, і національно спрямований період патріотичного виховання (1991–2019 рр.), у межах якого визначено субперіоди: I – 1991–2013 рр.; II – 2014–2019 рр.;

– *проаналізовано і теоретично узагальнено* на основі системного аналізу в історичній ретроспективі структуру, зміст, методи і форми патріотичного виховання учнівської молоді в УРСР (1945–1991 рр.);

– *визначено* особливості педагогічного керівництва процесом патріотичного виховання учнів у школах УРСР (1945–1991 рр.), зокрема: тотальний партійно-державний контроль за виховним процесом, що передбачав розроблення й упровадження в практику концепції патріотичного виховання відповідно до комуністичної ідеології, а також повне охоплення широких мас населення виховними впливами; взаємозв'язок усіх суспільних інститутів у здійсненні патріотичного виховання дітей і молоді; узгодженість дій усіх суб'єктів патріотичного виховання; нехтування досвідом керівництва патріотичним вихованням, що був напрацьований у попередні роки та в зарубіжних країнах; управління виховним процесом в умовах нівелювання національних традицій, деформації моральних орієнтирів, відсутності демократичних зовнішніх впливів на радянську педагогічну систему;

– *виявлено* позитивний ретроспективний досвід патріотичного виховання молоді у вітчизняній педагогіці радянського періоду (патріотизм як чинник об'єднання та розвитку суспільства на основі державницької ідеології, масовість, формування єдності поглядів на патріотизм; прогностична оцінка уникнення суспільних конфліктів у радянському соціумі; усебічна підтримка молодіжних організацій патріотичного спрямування; заохочення діяльності авторських шкіл) і доби незалежності (вивчення й переосмислення культурної спадщини; застосування соціокультурного підходу до теоретичного і практичного формування культури патріотизму; урахування етнічної специфіки, регіональних особливостей, утвердження системи національних

цінностей; відповідність нормативно-правової бази викликам сучасності; оптимізація молодіжної політики), обґрунтовано перспективи його імплементації в сучасних умовах модернізації національної системи виховання.

У дисертаційній роботі:

– *уточнено* поняттєво-категоріальний апарат із проблеми патріотичного виховання молодого покоління; історіографічні положення щодо патріотичного виховання в школах України досліджуваного періоду.

Подальшого розвитку набули:

– характеристика регіональних процесів патріотичного виховання учнівської молоді;

– теоретичні концепції патріотичного виховання в школах України в історичній ретроспективі.

До наукового обігу введено нові документи, факти, що базуються на виявлених архівних матеріалах (Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України, Ф. 166, Оп. 10, Спр. 5388, 8775; Оп. 15, Том II, Спр. 2130, 2224; Том V, Спр. 7137; Том VII, Спр. 8949; Оп. 17, Спр. 78; Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 213; Оп. 73, Спр. 75; Державного архіву Полтавської області, Ф. Р. 4298, Оп. 1, Спр. 20; Державного архіву Запорізької області, Ф. Р. 2505, Оп. 1, Спр. 9; Державного архіву Тернопільської області, Ф. Р. 3466, Оп. 1, Спр. 44; Ф. Р. 219, Оп. 1, Спр. 29, 237; Оп. 2, Спр. 90, 300; Ф. Р. 18, Оп. 1, Спр. 819, 1019; Оп. 2, Спр. 115; Оп. 3, Спр. 305; Оп. 5, Спр. 11, 37; Оп. 10, Спр. 7) та значний масив історичних джерел із проблеми патріотичного виховання учнів, що сприятиме відтворенню цілісної картини його здійснення в теорії і практиці діяльності закладів загальної середньої освіти України.

Практичне значення полягає в розробці «Методичних рекомендацій для педагогічних працівників щодо організації патріотичного виховання учнів в умовах школи» та впровадженні їх у процес підготовки майбутніх вихователів, учителів та соціальних педагогів і працівників у системі вищої освіти. У науковий обіг уведено маловідомі в Україні архівні матеріали та документи.

Систематизовані та узагальнені положення, фактологічний матеріал, джерельна база можуть скласти підґрунтя для подальших наукових розвідок з історії освіти та виховання. Результати роботи сприятимуть розробці програм і концепцій удосконалення системи виховання; підготовці навчально-методичної літератури; укладенні та читанні лекційних і проведенні практичних занять з навчальних дисциплін «Педагогіка», «Історія педагогіки», «Методика виховної діяльності», підготовці посібників з історії педагогіки, країнознавства.

Впровадження результатів дослідження. Положення, висновки, отримані на основі узагальнення дисертаційних матеріалів, упроваджено в освітній процес Хмельницького національного університету (довідка № 125 від 24.12.2019 р.); Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка (довідка № 1791-33/03 від 26.12.2019 р.); Мелітопольського державного педагогічного університету імені Б. Хмельницького (довідка № 01-28/2232 від 28.12.2019 р.); Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка (довідка № 16 від 03.01.2020 р.); ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (довідка № 10 від 06.01.2020 р.); Тернопільської спеціалізованої школи І-ІІІ ступенів № 7 з поглибленим вивченням іноземних мов Тернопільської міської ради Тернопільської області (довідка № 02-12/64/1 від 05.06.2020 р.); Шумського навчально-виховного комплексу «Загальноосвітній навчальний заклад І-ІІІ ступенів – гімназія» Тернопільської області (довідка № 1.33/54 від 16.06.2020 р.).

Особистий внесок здобувача. Представлені в дисертації наукові результати одержані автором самостійно. В опублікованих у співавторстві працях особистим внеском є висвітлення: [664] – патріотизму в соціально-історичному, а також у психолого-педагогічному контексті, що дозволило дати цілісну характеристику цього явища; [663] – патріотичного виховання молоді як організованого, планомірного та цілеспрямованого процесу засвоєння особистістю національних цінностей і норм культури, орієнтованого на формування в неї громадянської самосвідомості; [335] – науково-методичного

забезпечення патріотичного виховання учнівської молоді другої половини ХХ ст. в Україні; [333] – особливої ролі патріотичного виховання учнівської молоді в умовах суспільних конфліктів; [334] – формування в учнів мотивів позитивного ставлення до морально-патріотичних цінностей; [332] – патріотичної спрямованості освітнього процесу, що дає можливість реально впливати на становлення конкретних життєвих компетентностей молоді.

Наукові праці, опубліковані у співавторстві, репрезентують авторський підхід до обґрунтування теорії та практики патріотичного виховання в Україні; у роботі використано ідеї та положення, що є результатом особистого наукового пошуку здобувача.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційної роботи обговорювалися та отримали позитивну оцінку на науково-методичних семінарах і засіданнях кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (2014–2019 рр.), кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти і кафедри соціальної педагогіки та корекційної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (2014–2019 рр.), кафедри педагогіки вищої школи та суспільних дисциплін Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського (2014–2019 рр.). Основні теоретичні положення й практичні результати дослідження викладено також у доповідях автора на:

– *міжнародних конференціях, читаннях, симпозіумах в Україні:* «Педагогічна теорія і практика в контексті інтеграційних процесів» (м. Тернопіль, 2014 р.), «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних наук» (м. Львів, 2015 р.), «Педагогіка та психологія: виклики і сьогодення» (м. Київ, 2015 р.), «Педагогіка і психологія сьогодення: теорія та практика» (м. Одеса, 2016 р.), «Актуальні проблеми сучасної соціології, соціальної роботи та професійної підготовки» (м. Ужгород, 2016 р.), «Соціально-правовий захист населення в умовах воєнних конфліктів та терористичних загроз» (м. Ужгород, 2017 р.);

– *за кордоном*: «Стратегия качества в промышленности и образовании» (г. Варна, Болгария, 2012 г.), «Scientific achievements of modern society» (Liverpool, United Kingdom, 2020), «Dynamics of the development of world science» (Vancouver, Canada, 2020), «Perspectives of world science and education» (Osaka, Japan, 2020);

– *всеукраїнських*: «Актуальні проблеми педагогічної науки» (м. Миколаїв, 2014 р.), «Соціальна робота та соціальна педагогіка: виклики сьогодення» (м. Тернопіль, 2015 р.), «Сучасна вища освіта: проблеми та перспективи» (м. Дніпро, 2019 р.);

– *регіональних*: «Філософія, методологія, психолого-педагогічні аспекти формування культури здоров'язбереження» (м. Тернопіль, 2015 р.), «Компетентнісний підхід у гуманітарній підготовці майбутніх фахівців медичної галузі» (м. Тернопіль, 2018 р.).

Публікації. Основні наукові результати дослідження викладено в 49 публікаціях: 1 одноосібній монографії, 25 статтях у фахових педагогічних виданнях та виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз, 5 – у зарубіжних і міжнародних наукових виданнях, 14 – апробаційного характеру, 4 – у виданнях, що додатково відображають наукові результати дослідження.

Кандидатська дисертація на тему «Система виховної роботи з молоддю в діяльності організацій національного спрямування (перша половина ХХ ст.)» зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки захищена 15 вересня 2009 р. у Житомирському державному університеті імені Івана Франка, її матеріали в тексті докторської дисертації не використано.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел, (673 найменування, з яких 101 архівна справа та 10 – іноземною мовою), містить 8 таблиць, 13 рисунків, 12 додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи – 490 сторінок, основний зміст викладено на 372 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ

РОЗВИТКУ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ

1.1. Історіографія проблеми та джерельна база дослідження

Основою історико-педагогічних досліджень є історіографія конкретної наукової проблеми, що дає науковцям змогу визначити мету, завдання, наукову новизну дослідження. Історіографічний метод як загальнотеоретичний підхід до історико-педагогічних досліджень обґрунтував Н. Гупан: «У вузькому розумінні – це історіографія окремої проблеми, наприклад, розвитку школи, освіти, педагогічної думки тощо або аналіз досліджень певного хронологічного періоду (декількох десятиріч, століття)» [111, с. 7–8]. Відповідно, постає необхідність узагальнити історіографічні надбання щодо досліджуваної нами проблеми – патріотичне виховання в школах України 1945 – 2019 рр. Проте, перш ніж звернутися до історіографічної бази із зазначеного періоду, розглянемо в історичній ретроспективі джерельну й наукову основи, на які спиралися дослідники другої половини ХХ – початку ХХІ ст. у своїх наукових пошуках.

Історія патріотичного виховання в Україні нараховує не одне сторіччя й вирізняється різноаспектністю свого змісту, цим пояснюється велика кількість спроб дослідити сутність, схарактеризувати основні напрями, форми, методи й засоби патріотичного виховання. Спроби осмислити зазначений феномен і сформулювати практичні рекомендації з виховання патріотизму були закладені ще в народній педагогіці – у піснях, билинах, казках, міфах, легендах, прислів'ях, приказках тощо. Дослідник етнопедагогіки В. Болбас зазначає, що твори усної народної творчості є дієвими засобами морального виховання, оскільки в них відібрано й скристалізовано все цінне з соціально-історичного досвіду, зокрема і з виховної практики. На думку дослідника, більшість цих творів безпосередньо або опосередковано спрямована на виховання й моральне

вдосконалення особистості [44, с. 106–113]. Патріотичне виховання мало дієвий характер, оскільки воно здійснювалося в процесі безпосереднього проживання на рідній землі, постійної турботи про її безпеку, а також шляхом перейняття патріотичного досвіду старших поколінь. Дієвими засобами формування патріотичних почуттів визнавалася патріотична поведінка старших поколінь, релігійні джерела, народні ігри та обряди.

Українська концепція виховання почала формуватися ще з часів заснування Київської держави. Дослідник і перекладач «Повісті врем'яних літ» В. Яременко зазначає, що «наскрізною в літописі є релігійна концепція людини і світу, вогонь любові до рідної землі і патріотична тривога за її долю» [448, с. 149–155]. Варто зазначити, що джерелами вивчення патріотичного виховання зазначеного періоду можуть стати й інші твори, зокрема «Слово о полку Ігоревім», Київський і Галицько-Волинський літописи, «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, Києво-Печерський патерик тощо.

У період українського національного відродження (XIV–XVIII ст.) значну увагу було приділено вихованню в молодого покоління любові до рідної землі, поваги до героїчних подвигів українців, готовності до захисту свого народу та Вітчизни. Велику роль у поширенні знань, у формуванні національної свідомості відігравали братські школи, які ставили перед собою таку патріотичну мету – відродити слов'янську мову як мову предків, мову слов'янської вченості. Історики зазначають, що в межах цих шкіл було підготовлено дійсних патріотів української землі, які стали пропагандистами ідеї української державності, речниками українського національного відродження та утвердження гуманістичних ідей. Положення патріотичного виховання знайшли відображення у працях видатних тогочасних педагогів, письменників, релігійних і політичних діячів, зокрема: Л. Барановича, І. Борецького, І. Вишенського, Л. Горки, М. Грека, П. Могили, Ф. Прокоповича, Г. і М. Смотрицьких та ін.

Справжнім феноменом в історії України стало запорозьке козацтво, поштовхом до формування якого було також почуття патріотизму. Козацька

духовність, наповнена мудрістю, ідейно-моральним змістом, національно-патріотичним потенціалом, породила козацьку педагогіку, яка стала системою ідей, засобів, форм, методів впливу на молоде покоління, крім цього, виховувала захисників Батьківщини, лицарів Гідності, Честі, Свободи й Слави України [448, с: 149–155].

Ідея патріотичного виховання в добу бароко представлена в концепції «сродної праці» Г. Сковороди, який наголошував на суверенному праві людини на національне виховання [371, с. 12]. У трактатах «Вдячний Еродій», «Убогий жайворонок» та епістолярії він зазначав, що патріотизм стоїть поряд із такими значущими моральними рисами, як благородство, скромність, поміркованість, працьовитість, доброзичливість. Філософ окреслив основний напрям патріотичного виховання – увага до почуттів дітей, формування в них поваги до батьків та свого народу.

XIX – поч. XX ст. – період національно-політичного відродження України, пов'язаний із зміцненням національної самосвідомості, гідності, високих патріотичних і громадянських почуттів, розвитком науки й освіти. У цей час першочерговим завданням школи було виховання національної гордості, честі, поважного ставлення до інших народів. Ці ідеї відстоювали видатні вітчизняні педагоги зазначеного періоду. Зокрема, обґрунтовуючи принцип народності, К. Ушинський у працях «Про народність у громадському вихованні», «Рідне слово», «Дитячий світ» підкреслював, що школа має виховувати громадянина-патріота, якому притаманні любов до своєї Батьківщини, почуття національної і власної гідності, жага корисної діяльності [218, с. 193]. Наприклад, у роботі «Рідне слово» він уперше обґрунтував та ввів у педагогіку поняття «батьківщинознавство», яке визначав як засіб патріотичного виховання та формування патріотичного почуття. Ефективними педагогічними засобами виховання він уважав твори народної творчості, надаючи перевагу народним казкам, прислів'ям, примовкам і загадкам.

О. Духнович у праці «Народна педагогіка» визнавав ефективними засобами формування в дітей патріотичних почуттів поетичне слово, історичні

твори та фрагменти побутового життя, народну пісню, що збуджує любов до рідного краю. Призначення вчителя він убачав у прищепленні дітям любові до свого народу. Джерелами й засобами морального вдосконалення дітей педагог-мислитель уважав вітчизняну історію, народні пісні, звичаї народу, гідні для наслідування приклади дорослих [146].

Проблемі формування почуття патріотизму в дітей та молоді значну увагу приділяла С. Русова, зокрема, у творах «Дошкільне виховання», «Моральні завдання сучасної школи», «Теорія і практика дошкільного виховання», «Сучасні течії в новій педагогіці» вона доводить, що найголовніше – «аби навчання дітей з самого початку було збудоване на тому рідному ґрунті, на якому зростає дитина, щоб воно було міцно зв'язане тими враженнями, що їх заклала в багату душу дитини рідна сім'я, рідна хата» [133, с. 28–56]. Вона відстоювала доцільність формування в дітей патріотизму ще з дошкільного закладу, основне призначення якого, на її думку, – виховати в дитини любов до Батьківщини та культури свого народу. Вчена обґрунтувала значення відповідного педагогічного принципу «виховання на рідному ґрунті».

Г. Ващенко вважав засобами патріотичного виховання живе слово вчителя, культурні впливові заходи, національний фольклор, художню літературу й мистецтво загалом [56]. Зазначимо, що педагог критикував радянський патріотизм, а також радянську патріотичну виховну систему, акцентуючи на її безоглядній вірності (відданості) рішенням Комуністичної партії, її вождів, а це, як довела історія, найчастіше було спрямовано проти власного народу.

На необхідності патріотичного виховання наголошували не лише педагоги, а й політичні та громадські діячі. Зокрема, І. Огієнко у своїй праці «Історія української культури» основним засобом формування патріотичних почуттів називав сім'ю, оскільки саме в ній дитина вперше чує рідну мову, долучається до сімейних і народних традицій, звичаїв, навчається шанобливого ставлення до родичів, сусідів, людей похилого віку. Великого значення у формуванні патріотизму він надавав рідній мові: «...Поки живе мова – житиме й

народ як національність. Не стане мови – не стане національності: вона ж розпорошиться поміж дужчим народом...» [443]. Грушевський зазначав: «Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на теренах України, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не оббирати, не експлуатувати для себе» [476, с. 258]. Ідеолог українського націоналізму В. Липинський писав: «Сутність територіального патріотизму – це пробудження почуття солідарності та єдності всіх постійних мешканців української землі, незалежно від їх етнічного походження, класової належності, віросповідання, соціально-культурного рівня. Почуття любові до рідного краю як до органічної цілісності» [344, с. 131]. Саме на праці зазначених педагогів, громадських і політичних діячів спираються у своїх дослідженнях сучасні науковці-теоретики й методисти-практики, саме їхні ідеї лежать в основі сучасних концепцій патріотичного виховання.

Значна джерельна й наукова база з проблеми патріотичного виховання нагромаджена за період радянської влади. Із встановленням комуністичного режиму в Україні державна політика в цій сфері набуває тотального характеру, процес освіти політизувався й визначався «Уставом середньої загальноосвітньої школи»: було чітко сформульовано завдання виховувати в учнів високе почуття радянського патріотизму – любов до Батьківщини, свого народу, КПРС і готовність до захисту соціалістичної Батьківщини [246]. Джерелами до вивчення теорії і практики патріотичного виховання є праці В. Леніна та Й. Сталіна, які прагнули сформулювати концепцію захисту і творення «соціалістичної Батьківщини», а тому потребували формування специфічного «соціалістичного патріотизму», у який впліталися ідеї світової революції та пролетарського інтернаціоналізму. Отже, у їхніх працях помітне прагнення поєднати радянський патріотизм із поняттям батьківщини. Уже в 1931 р. на Всесоюзній конференції працівників промисловості Й. Сталін заявив: «В минулому у нас не було і не могло бути Батьківщини. Проте тепер, коли ми скинули капіталізм, а влада у нас, у народу, – у нас є Батьківщина, і ми будемо відстоювати її незалежність» [107]. Доходимо висновку, що влада, яка з часів

революції перманентно перебувала в кризовому стані й значною мірою вичерпала свій морально-ідеологічний ресурс, намагалася укріпити свою легітимність і посилити лояльність до себе з боку населення шляхом прискореного формування нової радянської соціальної ідентичності. Цей процес розпочався з середини 30-х рр. ХХ ст. шляхом утвердження в свідомості місцевого населення ідей радянського патріотизму [107].

У 1934 р. на XVII партійному з'їзді Сталін заявив, що націоналістичні ухили окремих національних груп становлять більшу небезпеку, ніж російський націоналізм. У 1935 р. він наголосив на тому, що внаслідок соціалістичного будівництва недовіру неросіян до росіян в СРСР уже остаточно подолано, і ввів до радянського політико-ідеологічного лексикону нову метафору – «дружба народів» [665, с. 432]. Затушовування національного моменту стало відбиттям панівної в СРСР історико-ідеологічної концепції, прагматичним завданням якої було формування єдиної радянської ідентичності, на якій і базувалися ідеї формування комуністичної свідомості майбутніх поколінь.

Водночас творення моделі радянського патріотизму було пов'язане з культом особи Сталіна. Нерозривною тріадою радянського патріотизму стали любов до Батьківщини, партії і Сталіна. «У серці радянського народу, – зазначали «Вісті ВУЦВК» у своїй передовій «Радянський патріотизм», – пломеніє невгасно благородне почуття патріотизму, почуття любові до своєї Батьківщини, до своєї партії, до свого вождя, вчителя і друга – т. Сталіна, високе почуття гордості за своє прекрасне, у боях здобуте, ясне життя радості, сонця і вільної праці» [611]. Аналіз періодичних видань радянського періоду дає змогу схарактеризувати офіційну позицію радянської влади, її погляди на формування ціннісно-світоглядних орієнтирів майбутніх поколінь.

Педагогічні дослідження з проблеми патріотичного виховання радянського періоду численні й різноманітні. Вони присвячені насамперед теоретико-методологічним аспектам (суть поняття «патріотизм», його характеристики, шляхи й засоби формування та ін.), а також прикладним

питанням, як-от: взаємозв'язок різних напрямів виховання (патріотичного, морального, естетичного, колективного).

У другій половині 50–80-х років дослідники побіжно зверталися до проблеми морально-патріотичного виховання в контексті вивчення проблем розвитку освіти і школи, зокрема М. Грищенко у працях «Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР» (1957), «Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965)» (1966), А. Бондар у дослідженнях «Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917–1967)» (1968), «З історії розвитку народної освіти на Україні за роки Радянської влади» (1968) тощо. Варто наголосити, що ці роботи написано на основі марксистсько-ленінської методології, проте з початком «відлиги» спостерігається деяке послаблення ідеологічного тиску, загальна тенденція боротьби з культом особи Сталіна, що позначилося на українській педагогічній думці загалом і на змісті окремих праць зокрема. У цьому контексті варто згадати дослідження А. Бондаря «Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917–1967)», що вийшло друком у 1968 р., у якому він аналізує зміни в шкільній освіті впродовж 30–50-х років, різні партійні постанови, що спричинили трансформацію української системи освіти в радянську, звертає увагу на творчі пошуки вчителів щодо ефективних методів організації навчально-виховної діяльності, вивчає досвід окремих закладів освіти [46]. Окрім того, у 1966 р. було видано монографію М. Грищенка «Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965)», де автор розглядає радянський період винятково позитивно, як новий етап розвитку системи народної освіти на українських землях, позначений посиленням зв'язку школи з життям.

Загалом усі дослідження радянського періоду, присвячені вихованню майбутніх поколінь, можна згрупувати в такий спосіб, зокрема:

– роботи, присвячені розгляду практичної реалізації ленінських положень і принципів національної політики, інтернаціональному й патріотичному вихованню в Радянській Україні;

– наукові праці, у яких розглядаються методологічні питання інтернаціонального та патріотичного виховання, їхній органічний взаємозв'язок і єдність;

– література, у якій проаналізовано принципи, форми й методи патріотичного виховання молоді;

– спеціальні дослідження, присвячені сутності соціалістичного патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму, боротьбі з націоналістичними пережитками у свідомості окремої частини людей.

Аналіз зазначених праць дає змогу стверджувати, що формування нової людини класики марксизму-ленінізму розглядали як одне з головних завдань будівництва нового суспільства, а інтернаціональне й патріотичне виховання було важливим складником цього процесу.

У контексті дослідження варто згадати монографію К. Назаренко «Патріотичне й інтернаціональне виховання дітей дошкільного віку» (1979) [403], зокрема, корисними є рекомендації автора щодо відповідності форм і методів психологічним і віковим особливостям розвитку учнів, а також механізмів формування «Я»-концепції. Слушною є думка щодо важливості звернення вчителів до джерел української духовності, тобто народних казок, оповідань, віршів, фрагментів художніх творів, а також ретельної підготовки вчителів до занять, зокрема розроблення планів-конспектів виховних заходів. У 80-х роках ХХ ст. виходить праця І. Жукова [157], присвячена проблемі військово-патріотичного виховання старшокласників, а також І. Іваненка [198], де розглянуто питання виховання переконаних патріотів-націоналістів. Автори звертаються до аналізу принципів, структури і змісту військово-патріотичного виховання в школах Радянського Союзу, визначають ефективні методи і прийоми, а також роль молодіжних організацій у цьому питанні. О. Завадська в монографії «Школи України в період перебудови системи народної освіти» [158] дослідила причини, хід та наслідки реформи освітньої системи, проаналізувала діяльність учителів щодо патріотичного виховання учнів та

звернула увагу на естетичне та морально-патріотичне виховання як умову успішної соціалізації учнів.

До проблеми патріотичного виховання зверталися й видатні педагоги, засновники авторських шкіл В. Сухомлинський, А. Макаренко, І. Ткаченко, О. Захаренко та ін. Зокрема, В. Сухомлинський у працях «Народження громадянина», «Батьківська педагогіка», «Як виховати справжню людину», «Серце віддаю дітям» висвітлював проблему формування патріотизму в дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, він доводив, що в основі патріотичного почуття лежить почуття господаря власної землі, яке закладається з дитинства. Серед засобів формування патріотичного почуття педагог відстоював доцільність застосування рідної мови, природи, моральної поведінки людей, творів мистецтва, творів усної української народної творчості, традицій та звичаїв, культури та історії українського народу. Він підкреслював значення українських народних прислів'їв, приказок, народних афоризмів, етичних повчань.

Водночас варто констатувати, що ґрунтовні дослідження 50–80-х років ХХ ст. у сфері освіти загалом і патріотичного виховання зокрема, незважаючи на великий обсяг фактологічного матеріалу, вирізняються ідеологічною упередженістю та ідеологічною заангажованістю в оцінюванні засадничих положень освітньо-виховного процесу, зокрема морально-патріотичного виховання. До них належать, окрім вищезгаданих, колективні й одноосібні монографії, зокрема Е. Дніпрова, М. Константинова, Ф. Корольова, Є. Мединського, А. Ососкова, Ф. Паначина, М. Шабасєва та ін.

Кінець 80-х – початок 90-х років ХХ ст. характеризується відходом від сталих догматів, характерних для попередньої радянської історіографії, що було пов'язано з політикою перебудови і гласності, падінням «залізної завіси». У сучасних дослідженнях з історії педагогіки спостерігається прагнення уникати ідеологічних стереотипів у тлумаченні різних аспектів патріотичного виховання, висвітленні зазначеної проблеми в історичному й суспільно-політичному контекстах з обґрунтуванням чинників впливу на них. У зв'язку з

цим заслуговують на увагу праці Л. Березівської, І. Васьковича, Н. Гупана, В. Кравця, М. Левківського, О. Любара, О. Сухомлинської, М. Ярмаченка, які характеризуються системністю, науковою об'єктивністю, багатим фактологічним матеріалом. У цих дослідженнях зроблено спробу періодизації розвитку освітньої галузі й науково-педагогічної думки, акцентування на національних особливостях навчання й виховання, обґрунтування системи навчально-виховної роботи української школи ХХ століття.

У сучасній педагогіці чимало науковців розглядають сутність таких понять, як «патріотична свідомість», «патріотизм», «любов до Батьківщини», у контексті дослідження патріотичного виховання. Цій проблематиці присвячено фундаментальні праці вчених-філософів В. Бичка, О. Забужко, І. Надольного, І. Стогнія, В. Шинкарука. Психологічний складник патріотизму аналізували у своїх наукових працях такі сучасні психологи: О. Боровик, А. Богуш, М. Боришевський, В. Котирло, Н. Михальченко та ін.

Дослідженню військово-патріотичного виховання в Україні присвятили свої праці вітчизняні вчені, політичні діячі А. Абрамов, Н. Аванесов, М. Багмет, М. Бака, В. Баранівський, М. Бахтін, А. Безвербний, М. Зубалій, В. Івашковська, В. Корж, О. Коркішко, Ю. Крамаренко, М. Лукашевич, В. Лутовінов, В. Лісовський, А. Макаренко, О. Мурашій, В. Стасюк. Питання патріотичного виховання, формування лідерських та громадянських якостей особистості досліджували І. Бех, П. Вербицька, П. Ігнатенко, С. Максименко, А. Погрібний, В. Поплужний, Ю. Руденко, К. Чорна, О. Шестоपालюк. Проблему формування патріотизму в учнівської молоді аналізували А. Бондар, В. Бондар, О. Захаренко, І. Зязюн, А. Дем'янчук, О. Мороз, О. Рудницька, І. Ткаченко, В. Фарфоровський, Т. Шашло, М. Шкіль, М. Ярмаченко.

Варто наголосити, що окремі аспекти національного та морально-патріотичного виховання розкрито в низці докторських дисертацій сучасних дослідників, зокрема, О. Адаменко аналізувала тенденції розвитку педагогічної науки в Україні в другій половині ХХ ст. (1950–2000 рр.), Р. Андрійчук висвітлив основні тенденції розвитку вітчизняних систем виховання кінця XVII

– початку ХХІ століття на основі цивілізаційного підходу; С. Гурова схарактеризувала теоретико-методичні засади виховання духовно-моральних цінностей студентів гуманітарних спеціальностей засобами літературного мистецтва»; Н. Коляда розглянула соціально-педагогічні засади розвитку дитячого руху в Україні на початку ХХ – в середині 30-х рр. ХХ століття; І. Кучинська дослідила розвиток ідей громадянського виховання у вітчизняній суспільно-педагогічній думці в другій половині ХІХ – 30-х рр. ХХ століття; Ю. Підборський проаналізував моральне виховання учнів в історії шкільної освіти України другої половини ХХ століття; І. Сіданич висвітлила особливості духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі (ХХ – перша чверть ХХІ століття).

Варто зазначити, що ці науковці здійснили свої дослідження в умовах методологічного плюралізму, висвітлили основні тенденції розвитку педагогічних явищ і процесів у широкому суспільно-політичному, культурному контекстах, установили причинно-наслідкові зв'язки між подіями, проаналізували діяльність видатних діячів минулого.

Проте історіографічний аналіз проблеми засвідчує відсутність комплексного дослідження патріотичного виховання в Україні в період з 1945 до 2019 рр., що спонукає до подальшого вивчення й імплементації досвіду в умовах суспільних і освітніх перетворень у сучасній Україні.

Отже, постає необхідність схарактеризувати джерельну базу дослідження. Усі опрацьовані джерела були умовно поділені на кілька груп, до першої віднесено *нормативно-правові документи* загальнодержавного й місцевого рівнів, що регламентували діяльність закладів освіти та розвиток теорії і практики патріотичного виховання учнів упродовж 1945–2019 рр., зокрема законодавчі, нормативні акти України, уряду УРСР, документи Міністерства освіти УРСР. До цієї групи увійшли «Інформаційні збірники Міністерства народної освіти Української РСР», «Інформаційні збірники Міністерства освіти і науки України»; статистичні дані, листування; постанови й розпорядження ЦК КПРС, Ради Народних Комісарів СРСР, колеґії Міністерства освіти УРСР, Ради

Міністрів УРСР, Президента України, Верховної Ради та Кабінету Міністрів України, накази, положення тощо.

До другої групи джерел віднесено *архівні матеріали й документи*, зміст яких відображає організаційні засади функціонування закладів освіти, методи й форми їхньої патріотичної виховної діяльності протягом визначених періодів (офіційне листування керівних органів освіти, зведені звіти шкіл про навчально-виховну діяльність, статистичні дані, довідки про інспектування, документи з питань народної освіти в УРСР, директивні вказівки, накази, інструкції з організації виховної роботи в школах та інші справи з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Полтавської області, Державного архіву Запорізької області, Державного архіву Тернопільської області) [178; 179; 184; 185; 186]. Загалом у дисертації використано 101 джерело з архівних фондів, серед яких є справи, що не були опрацьовані раніше.

До третьої групи увійшли *наративні джерела*, зокрема публікації на сторінках періодичної преси означеного періоду («Радянська школа», «Советская педагогика», «Народное образование», «Виховна робота», «Учительська газета», «Освіта України», «Педагогічна газета», «Рідна школа», «Директор школи», «Історико-педагогічний альманах», «Шлях освіти», «Педагогічна майстерня» тощо).

Четверту групу склали *інтерпретаційні джерела*: монографії, дисертації, автореферати дисертацій, праці радянських, українських і зарубіжних учених; статистичні звіти, довідкова література. До п'ятої групи увійшли *інтернет-ресурси*, у яких представлено законодавчу та нормативну базу; сучасні матеріали про розвиток патріотичного виховання в Україні.

Опрацювання вказаних джерел дало змогу об'єктивно репрезентувати історію патріотичного виховання 1945–2019 рр. Проте проведений нами аналіз джерельної бази теорії і практики патріотичного виховання в зазначений період засвідчив відсутність стійкої традиції системного вивчення цієї проблеми.

Отже, стан її наукового розроблення не відповідає запитам сучасної педагогічної науки та потребує подальшого дослідження.

1.2. Патріотичне виховання особистості в системі базових педагогічних понять

Упродовж усього періоду існування людства родина, школа, суспільство загалом ставили перед собою завдання – виховувати громадянина, патріота своєї держави. Поряд із цим метою функціонування будь-якої освітньої системи є формування такого практичного світогляду людини, який би поєднував професійну діяльність із загальними світоглядними цінностями. Означена мета зумовлена функцією освіти – навчання й виховання в їхній безперервній взаємодії.

Сьогодні нагальною для українського суспільства є потреба у формуванні почуття патріотизму в молодих людей як духовно-моральної та соціальної цінності, громадянської активної та соціально значущої якості, що виявляється в усіх видах діяльності, насамперед пов'язаних із захистом народу та Батьківщини, а також реалізацією особистого потенціалу на користь української держави.

Реалії сучасного українського соціуму актуалізують необхідність формування такої особистості, якій притаманне відчуття європейської громадянськості, яка може жити та діяти в умовах епохи інтеграції України до європейського співтовариства і при цьому залишається патріотом своєї Батьківщини, вирізняється сформованою національною самосвідомістю.

Сучасний зміст виховання молоді на сучасному етапі спрямований на формування громадянина України, патріота своєї країни, який здатен до розбудови суверенної та демократичної держави, а також може демонструвати національну гідність. Ця особистість знає свої права та обов'язки, уміє цивілізовано відстоювати їх, а також самореалізовуватися в соціумі як громадянин та професіонал.

З огляду на це, творчо відроджуючи вітчизняні виховні традиції, педагоги успішно використовують ідеї, принципи, засоби української педагогіки другої половини ХХ ст. з метою поліпшення патріотичного виховання молодого покоління, формування в нього високої шляхетності, політичної культури, сили волі й сили духу, усвідомлення прав і обов'язків перед Батьківщиною, відповідальності перед рідним народом.

Зміна соціальних цінностей та життєвих орієнтирів у сучасному суспільстві вимагає нового аналізу дефініцій «патріотизм» та «патріотичне виховання», значення яких замовчувалося або ж розглядалося упереджено, за ознаками ідеологічних нашарувань. Адже вивчення й осмислення педагогічного досвіду минулого сприяє вирішенню проблеми виховання шкільництва сьогодні.

Жодна наука не може розвиватися без аналізу свого минулого, без оцінки й систематичного перегляду накопиченої системи знань. В. Вернадський вважав, що «історія науки повинна критично розроблятися кожним науковим поколінням не лише тому, що збагачуються наші знання про минуле, знаходяться нові документи чи відкриваються нові способи відтворення минувшини. Кожне покоління дослідників шукає й знаходить в історії науки відображення наукових течій свого часу, і наукова думка минулого постає кожен раз у новій іпостасі» [5].

Упродовж історії поняття «патріотизм» витлумачували по-різному, що пояснюється багатоваріантністю й неоднозначністю його використання з огляду на неординарність структури й різноманіття форм прояву. Крім цього, встановлено, що проблема патріотизму розглядається вченими в різних історичних, економічних, політичних, соціально-культурних умовах на основі власного досвіду, знань, особистої громадянської позиції, що свідчить про різноманіття підходів до осмислення сутності патріотизму в аспекті його духовного й реально-дієвого прояву.

Як зазначає В. Єшкілев, «поняття патріотизму є одним із найбільш спекулятивних понять, що виникли за часів існування людства. Саме слово

означає «батьківська земля». Патріотизм як система мислення характеризує новітні часи, оскільки, з одного боку, громадянські стосунки витісняють підданство монархам і династіям, а з іншого – родоплемінні й етнічні стосунки трансформуються й перетворюються на вірність не родові чи племені, а Батьківщині, поняття якої включає в себе не лише сукупність родичів, але й інші складові, зокрема й землю, на якій живуть члени спільноти, мову, якою вони спілкуються, релігію, яку вони сповідують, і дух єдності, який між ними панує» [150]. Очевидно, що неоднозначність у трактуванні поняття «патріотизм», а також підміна його близькими за змістом, але нетотожними поняттями свідчить про те, що процес концептуалізації цієї категорії не завершений.

Аналіз категорії «патріотизм» дає змогу визначити теоретичні основи патріотизму в суспільстві, що базуються на таких наукових підходах:

– патріотизм є глибоко соціальним за своєю природою, становить не тільки ознаку суспільства, а й джерело його існування й розвитку, атрибут життєздатності, а іноді й виживання соціуму;

– на сучасному етапі розвитку суспільства відродження патріотизму повинно сприйматися як найважливіша умова відродження держави;

– у ролі першооснови патріотизму повинна виступати особистість, основним завданням якої є усвідомлення власної історичної, культурної, національної, духовної належності до Батьківщини як засадничого положення, що детермінує зміст і стратегію її життя;

– істинний патріотизм насамперед повинен бути духовним, тому передбачає безкорисливість, самовіддане, аж до самопожертви, служіння Батьківщині [279].

Важливість дослідження патріотизму обумовлена наявністю вагомих протиріч у сучасному українському суспільстві: між ліберальними й традиційними підходами до проблем патріотизму; між зростанням антисоціальних, негативних ціннісних орієнтацій у молоді та необхідністю формування в неї позитивних аксіологічних аспектів життєдіяльності; між

потребою у формуванні патріотизму як системоутворювальної соціокультурної цінності й недостатньою теоретичною та методологічною розробленістю цієї проблеми в педагогічному та філософському аспектах.

Необхідно зауважити, що ідея патріотизму актуалізується в таких історичних умовах, коли об'єктивні тенденції розвитку суспільства вимагають напруги духовних і фізичних сил його громадян. Саме такі періоди вирізняються єднанням українського народу, його особливою жертівністю в ім'я національних святинь, рідної землі, Батьківщини, що актуалізує патріотизм як соціальну цінність, якій властивий значний об'єднувальний потенціал.

У Радянському Союзі трактування патріотизму було заплутаним та неточним. Зокрема, тривалий час пропагувалась ідея «однобічного інтернаціоналізму», національного нігілізму, космополітизму, придушувалась національна гордість. Деформація патріотизму була спричинена недостатньою розробленістю питання про взаємозв'язки патріотизму та інтернаціоналізму. Обидва ці поняття тлумачились досить абстрактно, поза реальним розвитком економіки, культури республік [392].

Усебічний аналіз поняття «патріотизм» для цілісної характеристики вимагає розкриття його різних аспектів: історико-філософського, психолого-педагогічного.

Історико-філософський аспект передбачає розгляд патріотизму як соціально-історичного феномена, детермінованого суспільно-політичними, економічними, культурними та іншими чинниками життя суспільства. Це положення представлено в роботах вітчизняних філософів.

На основі визначень філософів можемо констатувати, що зміст поняття «патріотизм» полягає в орієнтуванні на найвищі людські взірці духу й праці, високу моральну якість самовіддано служити рідному народу, забезпечення культуровідповідності й природовідповідності молодого покоління, яке передбачало виховання в дітей любові до Батьківщини [600].

Здійснений порівняльний аналіз філософської енциклопедичної та словникової літератури дав нам змогу стверджувати про неоднозначність

трактування сутності такого феномена, як «патріотизм». Упорядники «Короткого філософського словника» (1952 р.) пояснюють патріотизм як «любов до Вітчизни, яка породжується не таємничим «національним духом» або «расовою душею», а певними соціально-економічними умовами» [267, с. 363].

У «Філософському словнику» (1981 р.) патріотизм – це «моральний і політичний принцип, соціальне почуття, змістом якого є любов до Вітчизни, відданість їй, гордість за її минуле і сучасне, прагнення захищати інтереси Батьківщини» [621, с. 277].

Підкреслимо, що «Українська радянська енциклопедія» (1982 р.) витлумачує патріотизм як «одне з найглибших громадянських почуттів, змістом якого є любов до Батьківщини, відданість своєму народові, гордість за надбання національної культури» [613, с. 215].

Крім цього, у «Філософському енциклопедичному словнику» (1983 р.) патріотизм визначається як «любов до Вітчизни, відданість їй, прагнення своїми діями служити її інтересам» [622, с. 484].

Уже наприкінці ХХ ст. в енциклопедії «Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика)» (1998 р.) патріотизм постає як «суспільний і моральний принцип, що характеризує ставлення людей до своєї країни, яке виявляється у визначеному способі дій та складному комплексі суспільних почуттів, що загально називається любов'ю до своєї Батьківщини; це соціально-історичне явище, якому притаманні природні витoki, власна внутрішня структура, яка в процесі суспільного розвитку наповнювалася соціальним, національним і класовим змістом» [392, с. 615].

З огляду на здійснений коментар стверджуємо, що розуміння патріотизму вирізняється різновекторністю трактування. Причиною цього є складна природа досліджуваного явища, багатий його зміст і розмаїття форм прояву. У філософському аспекті патріотизм розглядався українськими науковцями як суспільно-історичне явище, обумовлене соціально-політичними, економічними

характеристиками конкретного суспільства й наявністю «природних» основ, що відображають інваріантну та варіативну характеристики цього явища.

У педагогічній та психологічній літературі поняття «патріотизм» також трактується по-різному. Так, у Педагогічному словнику патріотизм визначається як «любов до Батьківщини, до свого народу», а радянський патріотизм – як «почуття любові радянських людей до соціалістичної Батьківщини, що нерозривно пов'язаний з пролетарським інтернаціоналізмом і несумісний з будь-якими проявами буржуазного націоналізму, шовінізму і космополітизму» [466, с. 9–14]. У Психологічному словнику патріотизм визначається як «вище морально-політичне почуття, що виражає любов до своєї Батьківщини, до свого народу» [508, с. 24–36].

У педагогічних дослідженнях радянського періоду немає однозначного визначення цього поняття. Деякі вчені розглядали патріотизм як моральне почуття (В. Белорусова, Т. Льїна, І. Огородников, Д. Щербаков та ін.), як моральний принцип (Н. Болдирев, М. Гончаров, В. Єсіпов, Ф. Корольов, І. Тукаєв та ін.), як етичну якість (І. Мар'єнко, Н. Єгоров, А. Солдатенков, А. Янковська та ін.). Поряд із цим Б. Воронович визначає радянський патріотизм як патріотизм нового, вищого, типу, що знаходить свій вияв насамперед у «почутті радянської національної гордості» [82, с. 264].

Деякі вчені вважали правомірним розглядати патріотизм як сукупність почуттів, принципів і якостей. Так, Л. Міщенко, зазначаючи, що моральні якості особистості, які зумовлюють її спрямованість, поділяються на три групи, що характеризують ставлення людини до самої себе, інших людей і суспільства, до різних видів діяльності й до різних матеріальних цінностей. Вона пропонувала розглядати патріотизм як складну, багатогранну інтегральну якість особистості, що охоплює всі три групи й виявляється у ставленні особистості до людей, суспільства, праці та інших видів діяльності [237, с. 27–28].

На основі психолого-педагогічного аналізу моральних якостей Л. Міщенко трактує радянський патріотизм як «складну інтегральну якість

особистості, що виражає ставлення радянської людини до інших людей, до соціалістичного суспільства, його матеріальних і духовних багатств, до різноманітних видів діяльності, до справ на користь Вітчизни» [237, с. 27–28]. На думку авторки, ця якість містить знання про Батьківщину, її минуле та сучасне, почуття відповідальності перед нею, сформовану волю людини, її вміння й навички, що дають змогу поводити себе гідно й активно, виявляти послідовне позитивне ставлення індивіда до соціалістичної Батьківщини.

У дослідженні Л. Спіріна, а також П. Конанихіна патріотизм розглядався з позицій комуністичного виховання. Автори наголошують на необхідності засвоєння учнями норм моральності, формування в них особистісних якостей, почуттів, звичок. Автори підкреслювали, що «патріотизм виявляється насамперед у трудовій діяльності людини на благо Батьківщини» [395, с. 1–8].

Аналіз засвідчує, що визначення сутності патріотизму і його змісту в роботах окресленого періоду здійснювалося з урахуванням соціальних і політичних чинників. Однак натрапляємо в педагогічній літературі на спроби аналізу патріотизму з урахуванням загальнолюдських цінностей. Так, Н. Щуркова, розкриваючи специфіку морального виховання, підкреслює, що «патріотизм як складне моральне почуття формується і виявляється у людей в процесі постійної роботи заради процвітання Батьківщини» [99, с. 9–14]. У цьому аспекті викладається матеріал у навчальному посібнику з педагогіки під редакцією С. Матушкіна, де зазначено, що «найважливішими складовими частинами морального виховання є патріотизм й інтернаціоналізм», які автори трактують як риси світогляду [395, с. 1–8].

Т. Мальковська долучає до змісту поняття «патріотизм» любов до Батьківщини, готовність до її захисту, нерозривний зв'язок із інтернаціоналізмом, непримиренність до будь-яких проявів націоналізму й шовінізму, прихильність до соціалістичної культури, знання національних традицій, національну гідність, гордість і честь, що знаходить своє втілення в громадянськості [393].

Заслуговують на увагу міркування Л. Болотіної, яка обґрунтовує патріотизм як моральну якість, що обумовлює любов до Батьківщини, турботу про інтереси країни, готовність до захисту Вітчизни, гордість за соціальні та культурні досягнення своєї країни, повагу до історичного минулого Батьківщини та її традицій. Крім цього, дослідниця підкреслила, що патріотизм визначає ставлення людини до праці, до суспільної власності, до її поведінки в суспільстві, до громадянськості.

Подібні міркування висловив І. Харламов, який розглядав патріотизм як взаємопов'язану сукупність етичних відчуттів і рис поведінки, що включає любов до Батьківщини, активну працю на її благо, підтримання й збільшення трудових традицій народу, дбайливе ставлення до історичних пам'яток і звичаїв рідної країни, любов до рідних місць, прагнення до зміцнення честі й гідності Батьківщини, готовність і вміння захищати її, військову хоробрість, мужність і самовідданість, братерство й дружбу народів, нетерпимість до расової та національної неприязні, пошану до звичаїв і культури інших країн і народів, прагнення до співпраці з ними [636].

М. Савін трактує патріотизм як почуття [535], І. Іваненко – як складник комуністичного світогляду та ідейності [198], О. Здравомислов – як моральну цінність [193].

Загалом радянська педагогічна наука, скута догмами марксистсько-ленінської ідеології, так і не змогла виробити єдиного підходу до розуміння поняття «патріотизм». У педагогічній літературі кінця ХХ ст. виділяли щонайменше три різновиди патріотизму:

1. Етнічний патріотизм, що ґрунтується на почутті власної причетності до свого народу, на любові до рідної мови, культури, до власної історії тощо. Цей термін уперше використав відомий учений-психолог І. Кон, який писав, що «...етнопатріотизм пов'язаний із утвердженням конкретизованих, спрощених образів свого народу, як правило, наділених позитивними рисами» [251, с. 141–153]. Більш детально етнопатріотизм розглядає соціолог Т. Ісламшина, визначаючи його як почуття внутрішнього духовного зв'язку зі своїм народом,

повагу до «своїх» етнічних цінностей [599]. Цей різновид патріотизму є природженим і розвивається повноцінно, якщо дитина зростає в національно зорієнтованій сім'ї, навчається в українському дитячому садку, а потім в українській школі. Водночас вагоме значення надається вивченню історії українського народу, рідної мови та літератури, українського мистецтва, народних звичаїв, традицій.

2. Територіальний патріотизм базується на любові до того місця на землі (до місцевості, ландшафту, клімату тощо), де людина народилася.

3. Державний патріотизм ґрунтується на остаточній меті нації – побудові власної держави, державному самовизначенні, державницькому світогляді та державницькому почутті; це вищий патріотизм, який базується на державній ідеології та пов'язаний із почуттям громадянськості [599].

Отже, патріотичні почуття українців – це емоційний аспект національного державницького світогляду, що об'єднує відчуття належності до України, її історії, а також віру в майбутнє країни. Найвищим проявом патріотизму є почуття любові до Батьківщини, готовність страждати, жертвувати чимось і навіть іти на смерть заради неї.

Нам видається правомірним розглядати патріотизм у педагогічному та психологічному аспектах як інтегративну соціально-моральну якість, що має складну структуру і зміст.

Майже в усіх наукових роботах, публіцистичних статтях автори дотримуються думки, що патріотизм – це передусім любов до Батьківщини й діяльність на її користь. Ці позиції збігаються із визначенням одного з найавторитетніших енциклопедичних видань «Larousse»: «Патріотизм – любов до Вітчизни, тобто країни, міста, місця, де народився, спільноти індивідів, які мешкають на одній землі, єдині у своїх культурних прив'язаностях і в прагненнях захищати свої інтереси та цінності» [395, с. 1–8]. Це визначення дає змогу застосовувати його досить широко щодо рідної країни, до локального місця народження, до соціальної групи й до субкультури.

У словниках та енциклопедичних виданнях патріотизм визначається крізь призму любові до своєї Батьківщини та Вітчизни. Укладачі «Словника іншомовних слів» тлумачать патріотизм як «любов до своєї Батьківщини, відданість своєму народові, готовність до подвигів і жертв в ім'я інтересів своєї вітчизни» [32, с. 32–44].

С. Слукін розглядає любов і віру як загальні універсальні категорії, що входять до змісту патріотизму та духовності особистості загалом [553, с. 24–36].

Дещо ширший опис поняття «патріотизм» подає О. Лещенко, включаючи в його зміст такі складники:

– шанування місця власного народження й місця постійного мешкання як своєї Батьківщини, любов і турбота про територіальне формування, поважання місцевих традицій, відданість до кінця життя цьому місцю;

– залежно від особистого сприйняття, від інтелектуального розвитку й глибини самосвідомості межі Батьківщини особистості можуть поширюватись від власного будинку до обласних масштабів [32].

Одну зі спроб розкрити зміст досліджуваного поняття здійснено в монографії І. Кравцова, який говорить, що патріотизм – це любов до своєї Вітчизни; до рідних місць («землі батьків»), до рідної мови, до культури й традицій, до продуктів праці свого народу, до прогресивного суспільного й державного устрою. Патріотизм – це відданість своїй Батьківщині, готовність захищати її незалежність [23].

Дослідники С. Рашидова, О. Стьопіна трактують патріотизм як духовно-моральну якість. Зокрема, С. Рашидова наголошує на інтегративному характері цієї духовно-моральної якості особистості, «яка проявляється в дієвій любові до свого народу, до малої і великої Батьківщини, її історії та культури, збереженні та примноженні народних традицій, здатності до самопожертви» [512]. О. Стьопіна характеризує патріотизм як «інтегральну цінність та духовно-моральну якість особистості, яка проявляється в почутті любові до Батьківщини..., моральній відповідальності за долю Батьківщини і готовності її

захищати, свідомому збереженні та примноженні національних духовних і матеріальних цінностей» [580]. Водночас О. Коркішко [262] розуміє патріотизм як духовно-моральний принцип життєдіяльності особистості, який характеризується відповідальним ставленням людини до рідного краю, до Батьківщини, до народу (а це – активна праця на благо Вітчизни, примноження її багатств, розбудова науки та культури, захист свободи та честі своєї держави).

Будучи якістю синтетичною, «патріотизм включає в себе емоційно-моральне і дієве ставлення до себе та інших людей, до рідної природи, до своєї нації, до матеріальних та духовних надбань суспільства» [271, с. 52–54]. Патріот – людина, яка виявляє любов до своєї Батьківщини, відданість своєму народові, прагнення захистити його надбання, збагачувати загальнолюдські морально-духовні цінності (див. табл. 1.1).

На основі проаналізованих міркувань щодо сутності поняття «патріотизм» цілком закономірним, на нашу думку, є включення до змісту цього поняття таких складників: любов до Батьківщини, до рідних місць, рідної мови; повага до минулого своєї Батьківщини, до традицій і звичаїв свого народу, знання історії Батьківщини, розуміння завдань, що стоять перед країною, і свого патріотичного обов'язку; повага до інших народів, їхніх звичаїв та культури, нетерпимість до расової й національної неприязні; прагнення до зміцнення честі та гідності Батьківщини, повага до армії й готовність захищати Батьківщину; готовність служити інтересам Батьківщини, активна й свідома участь у трудовій діяльності в поєднанні особистих і суспільних інтересів.

Здійснивши ретроспективний аналіз дефініції «патріотизм», формулюємо такі висновкові положення:

1. Патріотизм як соціокультурна цінність відображається в чуттєво-емоційних і концептуальних формах взаємодії суб'єкта (патріота) і предмета (Батьківщини) на різних рівнях організації соціуму.

2. Однією з форм вираження цінностей народу є ідеологія, яка виявляється на двох рівнях організації. Парціальний рівень – соціально-політичний, може виражати інтереси різних класів і соціальних груп, від взаємоприйнятних до антагоністичних. Холістичний рівень виражає життєво важливі інтереси суспільства як цілого; саме тут можливе формування ціннісної об'єднувальної ідеї всього соціуму. Патріотизм є його невід'ємною частиною.

3. Українська національна ідея як виразник головних соціокультурних традицій і менталітету народу країни в умовах пострадянської України досі не сформувалася. Для успішної консолідації громадян сучасної України національна ідея, яка базується на патріотизмі, повинна набути статусу державної ідеології.

4. Головною аксіологічною характеристикою патріотизму в сучасній Україні є цілісний образ Батьківщини. Складником цього образу повинно бути збереження самоідентичності України в суспільній свідомості, діалектична єдність соціокультурних традицій і сучасних новацій, гідне місце людини праці в суспільному житті.

5. Патріотизм, прийнятий на соціокультурному рівні, має виражені інтегровальні можливості, у разі потреби пов'язує в єдине функційне ціле представників різних соціальних верств суспільства, робить їх єдиною нацією, вказує пріоритетну вищу мету – інтереси національної безпеки й держави, детермінує оптимальне співвідношення ступеня свободи й відповідальності громадян.

Окрім цього, ідея патріотичного виховання зберігає свою актуальність упродовж усієї історії людства. Відродження патріотизму є нагальною проблемою сучасного українського соціуму. Сучасна суспільна ситуація актуалізує необхідність переосмислення теоретико-методологічних підходів до патріотичного виховання, а також мети, завдань, змісту та технологій їхньої реалізації.

Зазначена проблема завжди посідала одне з провідних місць у вітчизняній педагогічній думці. У науковій літературі патріотичне виховання розглядається

як виховання, що сприяє формуванню усвідомлення власної причетності до історії та культури свого етносу, любові до Батьківщини, переживання за долю народу, його майбутнє.

Проведений аналіз філософської та психолого-педагогічної літератури дає підстави для висновку, що виховання, зокрема патріотичне, учені розглядають як «формування гармонійної, розвиненої, високоосвіченої, соціально активної й національно свідомої людини, наділеної глибокою громадянською відповідальністю, здоровими інтелектуально-творчими й духовними якостями, родинними й патріотичними почуттями, працьовитістю, підприємливістю й ініціативністю» [120, с 164].

Виховання забезпечує взаємодію між поколіннями, що гарантує входження молодого покоління в суспільне життя, перетворення його на активного суб'єкта історичного процесу. У різні історичні епохи залежно від соціально-економічних умов життя суспільства й панівної ідеології у вихованні виділяли різні аспекти [351, с. 287]. Водночас виховний процес значною мірою носить цілеспрямований характер, передбачає певний напрям виховних зусиль, усвідомлення їхньої кінцевої мети, а також включає змістовну сторону й засоби досягнення цих цілей. Результат виховання визначається ідейними й ціннісними установками, які проголошує те або те суспільство.

Виховання патріотизму сучасні вчені розуміють як «формування гармонійної, розвиненої, високоосвіченої, соціально активної й національно свідомої людини, наділеної глибокою громадянською відповідальністю, здоровими інтелектуально-творчими й духовними якостями, родинними й патріотичними почуттями, працьовитістю, господарською кмітливістю, підприємливістю й ініціативністю» [258, с. 6].

Основою виховання патріотичних почуттів, ідеалу громадянина є формування в молоді світогляду. Тому важливо з'ясувати, у чому полягає сутність особистісного світогляду, які умови його формування.

Відомо, що світогляд особистості є форма її самовизначення, насамперед громадянської самосвідомості. Аналіз сутності формування світогляду доцільно

проводити в кількох аспектах: зміст світогляду; психологічні форми й стани, у яких особистість засвоює цей зміст.

Як відомо, відображення навколишнього світу молодою людиною здійснюється в логічній і чуттєвій формах. На основі злиття ідей і певних емоцій формуються соціальні (моральні) почуття – важливий компонент особистісного світогляду. Злиття поглядів, почуттів, вольової готовності до дії сприяє формуванню світоглядних переконань. Предметом переконань є узагальнені ідеї [17].

Варто зазначити, що формування ціннісно-світоглядних орієнтирів і переконань пов'язане з особливими психологічними процесами і станами свідомості – соціальними установками, а також ставленням до навколишньої дійсності. Від того, на що спрямована особистість, яке особистісне ставлення, ціннісні орієнтації у неї склалися, залежить і те, чи будуть прийняті або пройдуть повз свідомість молодих людей висновки, ідеї, які пропагує педагог.

Соціальні установки визначають особистісні відносини – ставлення до праці, до свого громадянського обов'язку, до Батьківщини, до товаришів, тобто всю життєву позицію індивідуума.

Формування особистісних відносин – це кінцевий підсумок засвоєння світоглядних ідей, виховання почуттів і водночас найважливіша передумова засвоєння ідеалів, вироблення особистих поглядів, переконань. Ось чому однією з найважливіших педагогічних проблем є формування високих духовних інтересів, ціннісних орієнтацій.

Ми погоджуємося з науковцем Ю. Кругловим, який сформулював таке визначення сутності особистісного світогляду в педагогічній науці другої половини ХХ ст.: світогляд особистості – це система особистих поглядів, знань, переконань, образних уявлень; патріотичних і моральних почуттів, які стали установками свідомості особистості, принципами її діяльності; ставлення до суспільства, праці, свого громадянського обов'язку, цілей і змісту життя; відданість ідеалам, вміння самостійно розбиратися у соціально-політичних

подіях країни, прагнення до праці на благо Батьківщини, готовність до її захисту [281, с. 3–8].

У середині ХХ ст. соціально-економічний та політичний розвиток України відбувався в складі СРСР, відповідно, наука республіки була частиною його наукового простору. У цей період, як зазначала О. Адаменко, українській педагогічній науці були притаманні жорстка централізація та планування, заідеологізованість, низький рівень міжнародних комунікацій, орієнтація здебільшого на внутрішньо локальний розвиток [5].

Отже, українські радянські педагоги та науковці вважали, що виховання патріотизму, соціально активної громадянської позиції молодого людини – найважливіша моральна передумова формування світогляду. Основне завдання – виховати в школярів усвідомлення своєї належності до робітничого класу, розкрити його роль як провідної сили соціалістичного суспільства.

Усвідомлювати себе громадянином-патріотом означає опанувати систему теоретичних поглядів, громадянських почуттів, світоглядних образів, соціальних установок й особистісних відносин, у яких виявляється гордість за свою Батьківщину, розуміння своїх обов'язків, прагнення працювати на благо Батьківщини [4, с. 24–32].

У «Великій радянській енциклопедії» подано таке тлумачення патріотичного виховання: «Патріотичне виховання – це виховання любові до Вітчизни, відданості, прагнення своїми справами служити її інтересам» [45, с. 282]. Основою цього тлумачення є емоційно-чуттєва сторона поняття, що виявляється крізь призму ставлення людини до навколишнього світу. Життя людини в суспільстві завжди пов'язане з діяльністю, нормами поведінки, взаємовідносинами між людьми.

У філософському словнику патріотичне виховання розглядається як виховання, змістом якого є любов до Вітчизни, відданість, гордість за її минуле й сучасне, прагнення захищати інтереси Батьківщини. Це визначення актуалізує роль патріотичного виховання, оскільки саме шляхом активної діяльності

людини на користь суспільства та держави виявляються її справжні почуття [621, с. 358].

Особливе значення в дослідженні питань патріотичного виховання радянського періоду мають роботи В. Сухомлинського, який вважав, що школа повинна виховувати в молоді прагнення до служіння Батьківщині, до активної трудової й суспільної діяльності. Визначаючи радянський патріотизм як «благородну любов радянського народу до своєї Вітчизни», В. Сухомлинський підкреслював, що одним із головних виховних завдань школи є підготовка учнів до простої повсякденної праці для суспільства як до патріотичної діяльності. У своїх роботах В. Сухомлинський указував на те, що любов до Вітчизни стає силою духу тільки тоді, коли в свідомості людини відображені образи, пов'язані з рідним краєм, мовою, коли з'являється відчуття гордості від того, що все це – твоя Батьківщина [583, с. 102].

Таким чином, важливим складником змісту патріотичного виховання вважався розвиток трудової активності школярів. Необхідно зазначити, що домінантним у педагогічній системі України другої половини ХХ ст. було гасло «трудова дисципліна». Згідно з радянською освітньо-виховною доктриною патріотична особистість – це людина, яка сумлінно виконує свої обов'язки, працює на благо своєї держави, жертвує власним добробутом на користь суспільства.

Зміст виховання забезпечував розуміння економічних законів і проблем суспільства та шляхів їхнього розв'язання; розвивав мотивацію до праці, усвідомлення життєвої потреби трудової активності, ініціативи, здатності до соціальної творчості як умови соціальної адаптації, самореалізації особистості. «Справжнє патріотичне виховання починається там, де ідея й особиста праця – піт, мозолі, зливаються воедино, творять те, про що народ говорить: у людини є святе за душею» [362, с. 204–218].

На основі вивченої психологічної літератури ми з'ясували, що патріотичне виховання молоді можна розглядати як систематичну, комплексну та цілеспрямовану діяльність органів державної влади, громадських

організацій, родини, школи, а також інших суспільних інститутів з формування в молоді патріотичної свідомості, почуття любові до Батьківщини, а також готовності виконувати свій громадянський і конституційний обов'язок, пов'язаний із захистом державних інтересів. Відповідно, потрібно формувати в молодого покоління не підсвідомий патріотизм, а духовно осмислений, рефлексивний, який би поєднував пристрасну любов до свого народу, Батьківщини з почуттям міри й поваги до інших народів [429].

Крім цього, сьогодні немає єдиного чіткого підходу до визначення поняття й змісту патріотичного виховання. Ми поділяємо наукові погляди В. Сухомлинського, який вважав, що «патріотичне виховання – це сфера духовного життя, яка проникає в усе, що пізнає, робить, до чого прагне, що любить і ненавидить людина, яка формується» [582, с. 102].

Українські науковці (А. Алексюк, Г. Балл, І. Бех, О. Киричук, В. Кузь, О. Сухомлинська та ін.), досліджуючи теорію й практику патріотичного виховання в контексті сучасних методологічних підходів, тлумачать поняття патріотичного виховання по-різному.

Зокрема, А. Алексюк розглядає цю категорію як дієве ставлення особистості до формування власного духовного багатства, добропорядності, свідомої громадянськості [7, с. 374]. І. Бех, акцентуючи на понятійно-концептуальному зіставленні моралі й духовності людини, у змісті патріотичного виховання звертає увагу на готовність особистості обстоювати громадянські ідеї, які виявляються як джерело її переживань і духовності. Це ідеї свободи, справедливості, патріотизму й громадянського обов'язку. Учений зазначає, що такі ідеї спочатку мають стати особистісно значущими, обрости людськими пристрастями, втілитися у вчинках [31, с. 4–5].

Аналіз цих інтерпретацій дає змогу дійти висновку, що патріотичне виховання характеризується дієвою основою. Проте варто зазначити, що в сучасній педагогічній науці відсутнє однозначне трактування цієї категорії, чим і зумовлена відсутність єдиного формулювання в державних освітніх документах.

У сучасній педагогічній науці патріотичне виховання трактують як історично зумовлену сукупність ідеалів, поглядів, переконань, традицій, звичаїв та інших форм соціальної поведінки, спрямованих на організацію життєдіяльності молодого покоління, у процесі якої засвоюється духовна й матеріальна культура нації, формується національна свідомість і досягається духовна єдність поколінь. На думку І. Беха, патріотичне виховання передбачає «широкі знання конституційних і правових норм, державної політики, сформованість патріотичних думок та дієвих заходів із відстоювання національних форм життєдіяльності й поведінки в усіх сферах суспільного життя» [32, с. 136]. Метою патріотичного виховання, як стверджують автори Державної національної програми «Освіта» (Україна ХХІ століття) [116], є формування національної свідомості, самосвідомості та патріотизму у вихованців різного віку.

У сучасних умовах на основі узагальнення національних надбань, на думку педагогів, важливо по-новому підходити до вирішення завдань патріотичного виховання молоді. Педагоги-науковці М. Дробноход, П. Кононенко, А. Погрібний, Ю. Руденко, М. Скрипиць, М. Стельмахович [616, с. 3] у відкритому листі до Президії АПН України та Міністерства освіти й науки України підкреслили необхідність удосконалення патріотичного виховання молоді з урахуванням особливостей реалій сучасного життя. У сучасних умовах важливо по-новому підходити до вирішення завдань патріотичного виховання молоді.

Аналіз філософської та психолого-педагогічної літератури дає змогу сформулювати власне визначення категорії «патріотичне виховання».

Патріотичне виховання – це організований, планомірний та цілеспрямований процес засвоєння національних цінностей і норм культури особистістю, спрямований на формування в неї громадянської самосвідомості, патріотичних переконань та поведінки, готовності до захисту Вітчизни.

Мета патріотичного виховання молодого покоління полягає в становленні майбутніх фахівців як громадян-патріотів України, тих, котрі повинні бути єдиними в прагненні бачити її сильною, могутньою, незалежною державою.

Спробуємо уточнити сутність поняття «патріотичне виховання», спираючись на діалектико-діалогічну форму виховного процесу як взаємодії об'єкта й суб'єкта педагогічної дії. Розглянуті вище інтерпретації цієї категорії на міждисциплінарному рівні дають змогу змодельовати це педагогічне явище у двох трикомпонентних змістових площинах.

Перша: 1) соціальний зміст поняття (певний тип соціально-педагогічних відносин і спосіб встановлення зв'язку між об'єктом і суб'єктом педагогічної дії);

2) аксіологічний зміст (діалог культур – міжнародний, міжособистісний, на рівні дорослих людей, між педагогами різних поколінь, між батьками й дітьми, між людьми різних етнонаціональних і виховних традицій, між педагогом і вихованцем);

3) духовний зміст (потреби пізнання світу, самопізнання, рефлексії життєвого досвіду).

Друга: 1) інформаційний зміст (трансляція знань, обмін інформацією в процесі міжособистісного спілкування – спонтанний і цілеспрямований);

2) діяльнісно-результативний зміст (демонстрація результатів конструктивної діяльності – пізнавальної, управлінської, ігрової, навчальної, виховної, дослідницької, творчої);

3) психологічний зміст (стимулювання виникнення позитивних почуттів, станів і переживань у вихованця з боку педагога) [447, с. 149–157].

Детальне насичення патріотичним смислом названих площин дає можливість інтерпретувати поняття «патріотичне виховання» як узагальнене, що охоплює різноманітні сфери (політичну, навчально-виховну, дозвільну) організованого й цілеспрямованого впливу на особистість з боку держави, народу, етнічної групи, колективу, сім'ї, педагога, окремої людини з метою створення для неї умов і шляхів формування патріотизму.

Отже, патріотичне виховання є складником загального виховного процесу, включає соціальні, цільові, функційні, організаційні та інші аспекти, володіє високим рівнем комплексності, тобто охоплює своїм впливом усі покоління, пронизує всі сторони життя: соціальну-економічну, політичну, духовну, правову, педагогічну, спирається на освіту, культуру, історію, державу, право [67, с. 148].

Структура аналізованого поняття містить такі компоненти, як інтелектуальний, емоційно-вольовий та дієво-практичний (поведінковий). Схематично сутність досліджуваного поняття представлено на рис. 1.1.

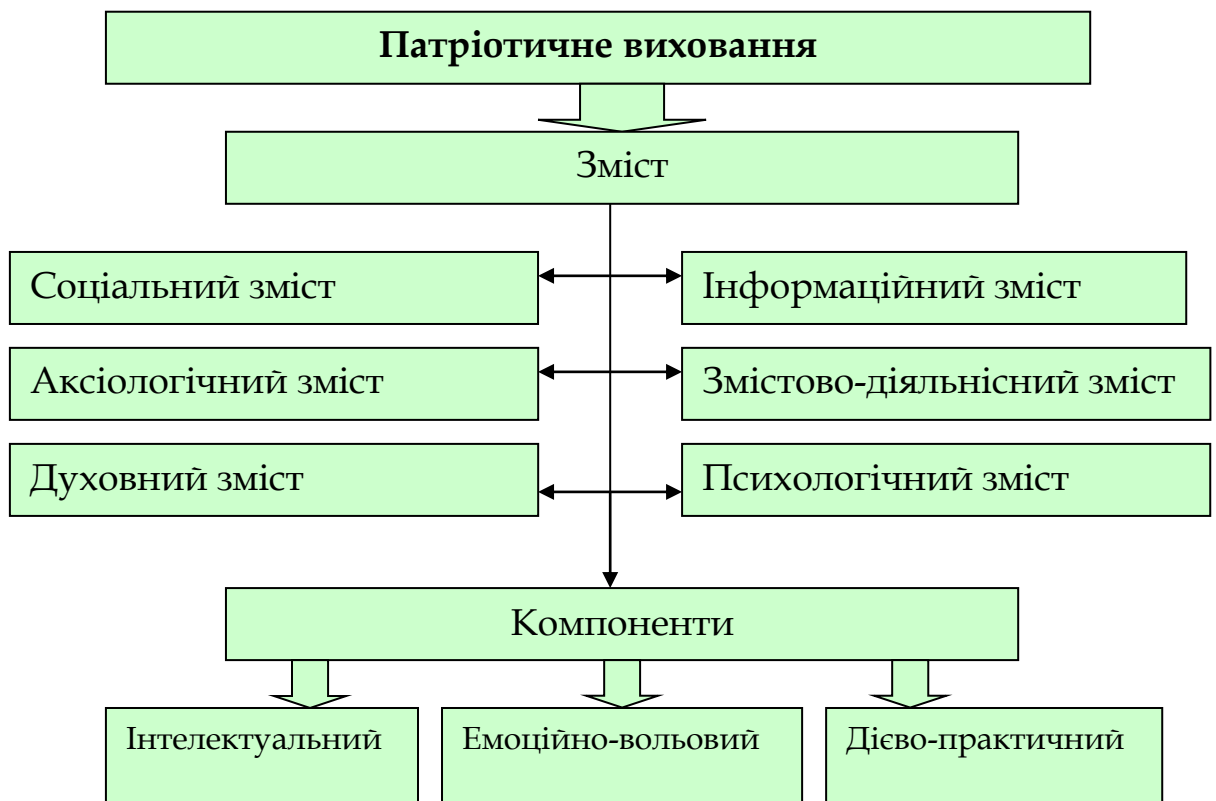

Рис. 1.1 Структура патріотичного виховання

Цілісна характеристика патріотичного виховання складається з декількох складників. У філософському аспекті патріотизм розглядався як суспільно-історичне явище, обумовлене соціально-політичними, економічними характеристиками конкретного суспільства й наявністю «природних» основ, що відображають інваріантну й варіативну характеристики цього явища. У

психолого-педагогічному аспекті патріотизм розглядався як складна моральна цінність, яка виявляє ставлення особистості до Батьківщини.

У зв'язку з цим визначення поняття «патріотизм» у сучасних умовах має, на нашу думку, спиратися на філософські, психолого-педагогічні та соціальні положення, що відображають специфіку цього поняття, враховувати процеси демократизації та деполітизації педагогічної науки й системи освіти, посилення особистісного аспекту у виховній роботі з молодим поколінням. Усе це обумовлює відмову від таких складників, як відданість справі комунізму, співдружності соціалістичних країн, непримиренність до ворогів соціалістичної держави тощо.

Утім це не означає, що розглядати патріотизм поза певними суспільно-історичними, соціально-економічними та політичними умовами неможливо. Заперечувати соціальну характеристику цього феномена було б неправомірним, оскільки це закладено в понятті «Вітчизна». Цілком обґрунтованим є включення в зміст патріотизму складників, що характеризують ставлення людини до суспільства, у якому вона живе.

Патріотизм розглядається як ідеал виховання молоді, базується на демократичній, гуманістичній і патріотичній основі національної свідомості, котра поєднується з толерантністю у взаєминах між людьми, з правдою і справедливістю.

Патріотичне виховання має дати значний поштовх духовному оздоровленню народу, формуванню громадянського суспільства в Україні, що передбачає трансформацію суспільної свідомості, а також моральної та правової культури людини, розвитку національної самосвідомості й базується на визнанні пріоритету прав особистості. Таке виховання має стимулювати розвиток суспільства, що діє на основі гуманізму, свободи, пріоритету права та соціальної справедливості, а також є гарантом покращення рівня життя народу.

Основне завдання патріотичного виховання, яке набуває особливого значення на сьогодні, – це формування патріотизму.

Патріотичне виховання є послідовною виховною діяльністю, що спрямована на формування в молоді почуття патріотизму, тобто позитивного ставлення до Батьківщини та представників інших культур або народів. Воно передбачає розвиток любові до Батьківщини, формування національної самосвідомості й гідності, а також турботливе ставлення до рідної мови, культури, традицій тощо. Окрім того, патріотичне виховання спрямоване на формування почуття відповідальності за природу рідної країни, відчуття потреби зробити свій внесок у сучасне й майбутнє держави; розвиток інтересу до міжнародного спілкування; прагнення працювати на благо рідної країни та народу. Проблема патріотичного виховання є на сьогодні актуальною для освітньої системи зокрема і для держави загалом.

У кожен історичну епоху думки стосовно патріотизму змінювалися залежно від тієї ідеології, яка панувала в країні, та соціального устрою суспільства, але всі вони зводилися до спільного знаменника: патріотизм – це насамперед любов до Батьківщини й діяльність на її користь.

Філософи визначають патріотизм, з одного боку, як соціальний і морально-етичний принцип, що позначає ставлення людей до своєї держави та реалізується в певному способі діяльності та цілому комплексі почуттів, що умовно називається любов'ю до своєї Батьківщини. З іншого боку – як суспільно-політичний феномен, для якого характерні природне походження, певна внутрішня структура, що в процесі розвитку наповнювалася різноманітним змістом.

Розмаїтість підходів до розуміння патріотизму, наявних у науково-дослідній літературі, можна умовно диференціювати за низкою напрямів. Найбільш поширеними є міркування, які визначають патріотизм як піднесене почуття любові до Батьківщини, що значною мірою зумовлюється поняттям самого терміна «патріотизм» [613]. Цей напрям, названий «піднесено-емоційним», вирізняється фіксацією позитивного, нерідко яскраво вираженого ставлення до Батьківщини, обмеженого в основному рівнем емоційної рефлексії, виявом в абстрактній формі любові до природи, рідного краю, рідної

домівки, картин дитинства тощо. Саме так розуміє патріотизм чимало людей. Цей напрям презентує багатоаспектний вияв піднесеного почуття любові до Батьківщини, особливо в духовному й моральному значенні. У ньому підкреслюються, виділяються спрямованість, сила, піднесеність самого почуття до об'єкта, який має для суб'єкта виняткове значення.

Наступний напрям ґрунтується на розумінні патріотизму як одного з вищих, найбільш значущих почуттів. Проте поряд із емоційною стороною цей напрям містить діяльнісний компонент. Сила патріотичного почуття не обмежується лише глибиною й піднесеністю любові до Батьківщини, а спонукає суб'єкта до активних дій, вчинків на благо своєї Вітчизни [280, с. 52–58].

Така діяльність є не тільки обов'язковою умовою істинного патріотизму, але і його критерієм. Від того, яким є внесок тієї чи тієї особистості, групи у справу Вітчизни, наскільки та чи та діяльність відповідає завданням її процвітання та зміцнення, залежать рівень сформованості патріотизму та ступінь його вияву в конкретного суб'єкта. Характерною особливістю цього напрямку, «активно-діяльнісного», є необхідність реалізації патріотичності за допомогою конкретних дій, учинків на благо Вітчизни. За своєю сутністю це одне з вищих, найбільш значущих почуттів, утілене в дієву спонукальну силу, що реалізовує це почуття в процесі цілеспрямованої соціальної діяльності громадян.

У третьому напрямі патріотизм трактується як суспільне явище, зміст і характер якого значною мірою зумовлюються особливостями історичного розвитку суспільства, держави, політикою її керівної еліти [280, с. 52–58]. Так, в умовах жорсткого й регламентованого функціонування радянської суспільної системи патріотизм відіграв роль однієї з її найважливіших ідеологічних основ, був одним зі стрижневих напрямів виховання молодого покоління. У деяких суспільних науках, особливо філософських, значного розвитку набуло розуміння патріотизму як явища суспільної свідомості.

Радянський період пов'язаний із початком та розвитком кардинальних перетворень у всіх сферах нашого життя. Глибоких змін зазнали і основи буття, і вищі цінності, серед яких окреме місце посідав патріотизм, що перебував в епіцентрі боротьби найрізноманітніших, найчастіше протилежних думок, переконань, позицій, дискусій тощо. У ході цієї полеміки, гострота якої лише дещо ослабла останнім часом, поряд зі скандальними, кон'юктурно-спекулятивними публікаціями з'явилося й чимало таких робіт, які характеризуються творчим, дослідницьким підходом до осмислення патріотизму й питання його формування в суспільстві.

Необхідно зазначити, що в останній період існування радянської суспільної системи почала переважати тенденція осмислення патріотизму як одного з явищ духовного життя суспільства. У деяких дослідженнях патріотизм вивчався в контексті розвитку вітчизняної історії як вияв специфічних рис менталітету, психіки різних спільнот тощо [470, с. 2–6].

У межах цього напрямку патріотизм можна визначити як одне зі складних, багатоаспектних явищ суспільного життя, особливо його духовної сфери, яка має величезний потенціал відродження суспільства на переломних етапах його розвитку.

Четвертий напрям – «державний патріотизм» – характеризується тим, що держава розглядається як об'єкт патріотизму. Поява такого різновиду патріотизму була спричинена необхідністю консолідації зусиль для створення, зміцнення держави, різних форм державної влади.

Осмислення головної ідеї цього напрямку передбачає розуміння патріотизму як виявлення суб'єктами почуття національної гордості за державу, їхньої активної участі у зміцненні держави та державності як першочергової умови ефективного функціонування соціальних інститутів, розвитку суспільства й особистості.

П'ятий напрям певною мірою є альтернативним щодо попереднього. Його представники розкривають сутність патріотизму в нерозривному зв'язку саме з особистістю, яка є для них вищою цінністю. Тому цей напрям може називатися

«особистісним патріотизмом». Представники цього напрямку першочергову роль надають суб'єкту, тобто особистості [280, с. 52–58]. Теоретичне обґрунтування ідеї розуміння патріотизму в особистісному плані здійснив Г. Флоровський, який розглядав патріотизм як культурну творчість і піднесення національної свідомості особистості. Саме цей особистісний акт, а не військова могутність створює, на думку дослідника, велич держави, формує праведну й благословенну любов до Батьківщини [611, с. 267–274]. Отже, патріотизм – духовно-творчий акт піднесення особистості, яка володіє найважливішими моральними та іншими якостями, до усвідомлення її неподільності, єдності з Вітчизною як вищою цінністю, необхідності служіння їй, своєму народу.

Шостий напрям, який ми проаналізуємо, пов'язаний із попереднім. Цей зв'язок полягає у тому, що досить часто суб'єктом патріотизму вважають особистість. Патріотизм же розглядається як найважливіший момент, етап духовного розвитку особистості, зокрема її самовираження.

Водночас рівень такого розвитку є дуже високим, оскільки духовна самореалізація особистості передбачає вияв нею низки найважливіших сторін, якостей, що характеризуються повнотою, цілісністю, оптимальністю їхньої сформованості. Зміст же цих якостей особистості, самого акту духовності її патріотизму є глибоко релігійним, що дає змогу визначити цей напрям як «духовно-релігійний» [280, с. 52–58].

Цей напрям має багату традицію, глибоке й потужне коріння, що пояснюється не тільки величезним, понад тисячолітнім, періодом розвитку релігійно-патріотичних міркувань, почуттів, а й найбільшим внеском у розроблення цього напрямку з боку багатьох видатних представників влади, церкви, літератури, мистецтва, філософських та інших наук. У межах цього напрямку патріотизм трактують як вершину духовно-релігійного самовиявлення особистості, котра досягла такого рівня розвитку, який дає змогу відчувати божественну за природою любов до Батьківщини з готовністю до самопожертви та самозречення для її блага.

Таким чином, проаналізувавши різні підходи до трактування сутності патріотизму, можемо сформулювати власне узагальнювальне, більш універсальне визначення патріотизму, що тою чи тою мірою ліквідує обмеженість й однобічність кожного із зазначених вище визначень патріотизму. Насамперед слід спиратися на необхідність осмислення головного змісту патріотизму. Розгляд основних підходів до розуміння сутності патріотизму сприятиме кращому уявленню про це суспільне явище [30, с. 55].

З огляду на сказане ми виокремлюємо такі релевантні положення про основи патріотизму: патріотизм – це емоційно-піднесене почуття, що виявляється насамперед у любові до Батьківщини; бачення розвитку почуття патріотизму безпосередньо пов'язане з його дієвою природою, що реалізується через активну соціальну діяльність, дії та вчинки, що здійснюються суб'єктом для Батьківщини; патріотизм як глибоко соціальне за своєю природою явище є не тільки гранню життя суспільства, а й джерелом його існування й розвитку, постає як атрибут життєздатності соціуму; проявом патріотизму є принцип державності, що відображає особливості історичного розвитку народу; як першооснова суб'єктом патріотизму виступає особистість; справжній патріотизм міститься у її духовності; патріотизм як найвищий прояв людських почуттів, а також найважливіший мотив суспільно значущої діяльності людини чи соціальної групи; істинний, духовний у своїй основі патріотизм передбачає безкорисливу самопожертву в служінні Батьківщині, що за значимістю поступається лише служінню Богу.

1.3. Історико-педагогічна періодизація розвитку патріотичного виховання в школах України (1945–2019 рр.)

Питання періодизації розвитку освітнього процесу було й залишається одним з найскладніших та найсуперечливіших в історії педагогіки. Залежно від того, який критерій учені кладуть в основу періодизації (суспільно-політичні

явища, нормативно-правові аспекти діяльності держави або інші події), вибудовується певна ніша для науково-дослідницької роботи.

Термінологічний аналіз довідкової літератури допоміг визначити загальні характеристики понять «періодизація», «період», «етап», які стали основою для ключових понять нашого дослідження.

Періодизація – це розподіл на періоди [59, с. 548]. Розкриттю якісних змін у ході подій і явищ, які вивчаються, їхніх форм і змісту на певних етапах історичного розвитку сприяє метод періодизації (діахронний метод). Метод періодизації допомагає не тільки визначити кількісні і якісні зміни педагогічних явищ, а й з'ясувати причини цих перетворень [59, с. 548].

Академічний тлумачний словник української мови визначає період як історичний етап у суспільному або культурному розвитку країни, народу, що характеризується визначними подіями, явищами або процесами [558, с. 589]. За визначенням, поданим у Сучасному тлумачному словнику української мови, період – це проміжок часу, обмежений певними датами, подіями тощо, час, коли щось відбувається, триває дія, розгортається чиясь діяльність, чи позначений існуванням, наявністю чого-небудь [659, с. 485].

Термінологічний словник української мови визначає період як певну стадію, фазу чого-небудь, історичний етап у суспільному або культурному розвитку країни, народу, суспільного явища, що характеризується визначними подіями, явищами або процесами [602, с. 295].

Отже, період – це проміжок часу, обмежений датами, подіями; час, коли щось відбувається, певна стадія, фаза чогось; історичний етап у громадському чи культурному розвитку країни, народу, який характеризується важливими подіями або явищами; проміжок часу, протягом якого відбувається якийсь регулярно повторюваний процес або рух.

Етап – це окремий момент, стадія в розвитку чого-небудь, у якій-небудь діяльності, окремий проміжок часу в розвитку якого-небудь історико-педагогічного явища, процесу, який характеризується спрямованістю на вирішення певних соціально-економічних, політичних та інших завдань. Етап

можна умовно поділити на окремі тимчасові стадії, що відображають мінливу специфіку умов і самого історико-педагогічного процесу або явища [199, с. 1].

Загалом у сучасній історико-педагогічній науці є різні підходи до періодизації освітніх систем. Як бачимо, складність цієї проблеми полягає в тому, що не просто встановити єдиний критерій, основу, які здатні задовольнити потребу обґрунтованого членування й усесвітнього історичного процесу, і регіональних його історій. Конкретні результати освітніх реформ взагалі не можна вивести з їхнього задуму й виконання, оскільки їхній вплив на освіту опосередковується різними соціокультурними чинниками.

Безсумнівно, будь-яка періодизація є приблизною і умовною. Установити точну дату значних історико-педагогічних процесів, що залежать від тенденцій суспільного розвитку на тому чи тому етапі історії, дуже складно. Питання періодизації історії освітньої системи певної держави тісно пов'язані із загальними проблемами світорозуміння, рухом суспільства від однієї соціально-економічної формації до іншої.

Здійснюючи типологізацію освітніх реформ, Л. Березівська визначає такі критерії, які можна взяти за основу періодизації розвитку освіти: суспільна значущість реформ, їхня персоніфікаційна характеристика, масштабність і перспективність, змістовна характеристика, процесуальні зміни, усталені назви за керівниками реформ. Автор обґрунтовує періодизацію реформування освіти як домінанту циклової моделі дослідженого історико-педагогічного процесу [29, с. 40].

Феномен особистості враховує О. Сухомлинська, коли розглядає проблему періодизації розвитку педагогічної думки як одну з найбільш складних, комплексних і багаторівневих проблем наукового знання. При визначенні періодизації автор використовує культурно-антропологічний і цивілізаційний підходи [585, с. 47–49].

Таким чином, періодизація – це науково обґрунтований розподіл хронологічних меж розвитку освітньої системи на періоди, де період – це проміжок часу, протягом якого відбувається розвиток навчальних закладів,

пов'язаний із соціальним розвитком суспільства та держави; критерій періодизації – міра для оцінки історико-педагогічного чинника, що є рушійною силою процесу розвитку закладів освіти в певний період дослідження.

Питання періодизації патріотичного виховання учнів у школах України має низку особливостей. По-перше, це освітня політика держави щодо організації виховного процесу; по-друге, це філософсько-світоглядні передумови виховного процесу; по-третє, це оцінка професійної підготовки вчителів до патріотичного виховання учнівської молоді залежно від політичних та соціально-економічних передумов.

О. Сухомлинська [581] на основі культурно-антропологічного та цивілізаційного підходів обґрунтувала періодизацію національної педагогічної думки в Україні з IX ст. й до сьогодні: I період (IX–XVI ст.) – педагогічна думка Княжої доби; II (1569 – середина XVII ст.) – педагогіка в контексті слов'янського Відродження; III (друга половина XVII–XVIII ст.) – педагогічна думка і школа Козацької доби; IV (XIX ст. – 1905) – становлення модерної педагогічної думки; V (1905–1920) – педагогічна думка і школа в період визвольних змагань українського народу; VI (1920–1991) – українська педагогічна думка за радянських часів (етапи: I (1920–1933) – етап експериментування й новаторства; II (1933–1958) – українська педагогіка як складник «російсько-радянської культури»; III (1958–1985) – українська педагогічна думка у змаганнях за демократичний розвиток; IV (1985–1991) – становлення сучасного етапу розвитку української думки в рамках радянського дискурсу); VII (1991) – розвиток педагогіки і школи в Українській державі [581, с. 65–66].

Л. Березівська [29] на основі ретроспективного й системно-концептуального аналізу реформування шкільної освіти України у 1919–1991 рр. з урахуванням суспільно-політичних, соціально-економічних і педагогічних детермінант розробила умовну періодизацію реформування шкільної освіти в Україні за радянської доби (1919–1991). Зокрема, у перший період (1919–1930) відбулася радянська реформа школи в УСРР, що мала такі

складники: реформа шкільної освіти на основі концепції Наркомосу РСФРР (1919–1920); реформування шкільної освіти згідно зі схемою Г. Ф. Гринька (1920–1924); реформування школи 1924–1927 рр. як етап експериментування й пошуку; реалізація національної радянської системи шкільної освіти в УСРР у контексті посилення уніфікаційних процесів (1927–1930). У межах другого періоду (1930–1991) відбулося реформування радянської загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства, який автор поділяє на чотири етапи: контрреформа шкільної освіти як її уніфікація в загальнорадянську 30-х–початку 50-х років; реформа щодо зміцнення зв'язку школи з життям 1956–1964 рр. як складник десталінізації суспільного життя; часткові зміни й наростання стагнаційних явищ у шкільній освіті 1964–1984 рр.; зародження демократичних змін на тлі реформи загальноосвітньої і професійної школи та визрівання національної реформи освіти (1984–1991) [29].

Науковець Г. Коваль наголошує на тому, що процес формування українського патріотизму має конкретні етапи, які логічно пов'язані з періодизацією історії Української держави.

Перший етап – «князівський патріотизм», представлений сімейно-родинними стосунками, розвитком традицій культу і предків. Ця основа патріотичного виховання важлива зіставленням основних мотивів і стимулів цього процесу, що виявляються головним чином у розрізненості, роздробленості князівств, у постійній наявності зовнішньої загрози.

Другий етап – «православно-державний патріотизм», що вирізняється закладанням підвалин Української держави й розвитку менталітету українського народу, появою окремих фрагментів системи патріотичного виховання, згодом – усього каркасу.

Третій етап – «радянський патріотизм», характерний тим, що виховання патріотизму набуває тотального характеру, доповнюється політизовано-ідеологічним змістом, збільшується кількість агентів і каналів впливу. Основні структурні елементи системи патріотичного виховання не змінюються,

відбувається лише якісна зміна деяких із них, наприклад, православ'я – комуністичною ідеологією.

Четвертий етап – «український патріотизм», епоха якого почалася після розпаду Радянського Союзу й триває донині. Цей процес має низку труднощів і особливостей свого розвитку [246].

Своєю чергою, науковець Г. Лук'яненко, зробивши аналіз та здійснивши узагальнення науково-педагогічних матеріалів і дисертацій досліджуваного періоду, виокремила етапи становлення теорії та практики патріотичного виховання старшокласників у закладах середньої освіти УРСР у другій половині ХХ ст.:

– перший період (1945–1985 рр.) – відновлення зруйнованих і будівництво нових загальноосвітніх шкіл, зацікавлення науковців питаннями патріотичного виховання учнів у зв'язку з потребою виховання майбутнього будівника комунізму, насадження комуністичної ідеології на уроках та в позаурочній діяльності, активний розвиток роботи комсомольської та піонерської організацій, повсякчасне проведення бесід, диспутів та лекцій на патріотичну тематику;

– другий період (1986–1991 рр.) – комплексний та цілісний підходи до патріотичного виховання учнів, продовження ідеологізації та формалізму в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи;

– третій період (90-ті рр.) – обґрунтування методологій патріотичного виховання учнів, поява теоретичних праць та практичних рекомендацій з урахуванням надбань національної української культури, гуманістичної педагогіки [357, с. 199–204].

Потрібно наголосити, що перші два етапи проходили централізовано, під керівництвом Міністерства освіти СРСР.

Згідно із радянською педагогічною доктриною формування патріотичного світогляду проходило низку етапів – від початкового, зародкового уявлення до глибокого, теоретично осмисленого усвідомлення свого місця у світі, у житті країни.

Перший етап – дошкільні роки, коли закладаються основи таких почуттів, як любов до людей, до праці, до рідної природи, до Батьківщини. Здатність любити, співпереживати – джерела формування почуттів радянського патріотизму. Виховання в дітей дошкільного віку основ морально-політичних почуттів та інтернаціоналізму поєднувало завдання пізнавального й виховного характеру. З метою формування в них почуттів необхідно передусім розширити світогляд відповідними знаннями, сформувати в них певні уявлення про суспільні явища і процеси. Для формування основ патріотичних й інтернаціональних почуттів, окрім накопичення в дітей певних знань та уявлень, варто впливати на їхні почуття, формувати в них позитивне ставлення до явищ і процесів, суспільних подій, представників різних національностей. Як відомо, почуття формуються в процесі ігрової, трудової, навчальної діяльності. В основі їх лежать потреби, пов'язані зі стосунками між людьми [229].

Уже в дошкільні та перші шкільні роки у дітей формуються основи світогляду – розуміння своєї належності до людей праці, перші уявлення про країну, про те, що таке добре і що таке погано.

Другий етап – початкова школа, де ці уявлення набувають розвитку та складаються в систему світоглядних образів. Особливо важливий внесок у формування світогляду вносить курс епізодичних оповідань з історії СРСР, який закладає основи засвоєння бойових, революційних і трудових традицій народу. У результаті психологічних досліджень було з'ясовано, що формування уявлень про патріотичні та інтернаціональні вчинки, а також розвиток звичок патріотичного та інтернаціонального виховання зумовлені низкою чинників. Основою цих уявлень, знань і переживань є враження про пережиті події і почуття, сформовані в пам'яті образи людей та їхні вчинки. Підґрунтям для патріотичної та інтернаціональної поведінки є відпрацьований механізм діяльності, формування цілісної системи умовних рефлексів. Тому поряд із розширенням та поглибленням знань і переживань дітей важливо вправляти дітей у посилення для них моральних вчинках і поведінці.

Третій етап охоплює середні та старші класи загальноосвітньої школи. Найважливішими напрямками роботи з формування патріотичного світогляду учнів були такі: розкриття відмінних особливостей СРСР як держави трудящих, визначення місця СРСР на міжнародній арені, виховання радянського патріотизму; формування ідеалу громадянина, виховання почуття громадянськості, усвідомлення учнями свого громадського обов'язку, вищих вимог моралі, усвідомлення завдань, що стоять перед радянським народом; формування державного підходу до всіх аспектів суспільного й виробничого життя, виховання готовності до високопродуктивної суспільно корисної праці й оборони країни, розширення політичного кругозору, виховання активної життєвої позиції [391].

Отже, в основі цього підходу до патріотичного виховання лежала ідея про те, що, розвинувши свої соціальні та громадянські почуття, учні повинні піднятися до глибокого осмислення свого громадянського обов'язку, своїх обов'язків перед народом, перед Батьківщиною.

На нашу думку, цей підхід базується на міцному ідеологічному фундаменті й може бути розширений завдяки більш конкретним методам з виховання патріотизму, любові до Батьківщини й служіння їй.

Нами розроблено періодизацію розвитку патріотичного виховання у визначений історичний період. Насамперед, варто зазначити, що хронологічні межі дослідження розвитку теорії і практики патріотичного виховання в школах України охоплюють період з 1945 до 2019-го року. Вибір *нижньої межі* (1945 р.) зумовлений ухваленням РНК СРСР Постанови за № 378 від 28 лютого 1945 року «Про покращення військового навчання та фізичної підготовки в школах» та реформуванням системи освіти в післявоєнний період, поступовими змінами в організації виховного процесу, удосконаленням теоретичних засад патріотичного та військово-патріотичного виховання учнів. *Верхня межа* (2019 р.) пов'язана з підписанням Президентом України Указу за № 286/2019 від 18 травня 2019 року «Про Стратегію національно-патріотичного виховання», яка декларує нові пріоритети в патріотичному вихованні молоді в

умовах євроінтеграції і спрямована на розбудову національної системи виховання, зміну парадигми виховного процесу, демократизацію та глобалізацію суспільного життя держави.

Проведене дослідження дало змогу обґрунтувати історико-педагогічну періодизацію розвитку патріотичного виховання в школах України (1945–2019 рр.), у межах якої виділено два взаємопротилежні історичні періоди – радянський і доба незалежності, межею між якими став 1991 р. Періодизацію розвитку патріотичного виховання в школах України в 1945–2019 рр. здійснено в контексті суспільно-політичних, культурних і соціально-педагогічних чинників.

Зокрема, у межах радянської епохи (1945–1991 рр.) виділено два періоди.

Перший період (1945–1964 рр.) – ідеологічно-організаційний – становлення наукової теорії патріотичного виховання за принципами централізованої уніфікації змісту навчальних програм, здійснення патріотичного виховання відповідно до концепції комуністичного виховання (у межах періоду визначено субперіоди: (1945–1953 рр.) – загальнолюдські та морально-патріотичні цінності нівелювалися й підпорядковувалися реалізації ідеї формування особистості, що відповідає потребам тоталітарного режиму; (1954–1964 рр.) – становлення елементів демократизації виховного процесу; розвиток патріотичних переконань визначався особливостями комуністичної ідеології; педагогічній практиці були притаманні елементи авторитаризму).

Варто наголосити, що наприкінці Другої світової війни в Україні розпочалася відбудова народного господарства, відновлення роботи загальноосвітньої школи. У ті роки на першому плані були фізична підготовка та військово-патріотичне виховання учнів відповідно до викривленого розуміння марксистсько-ленінської ідеології. Активно популяризувалися та висвітлювалися героїчні вчинки школярів, які самовіддано допомагали армії. У 1945 р. РНК СРСР було прийнято Постанову за № 378 від 28 лютого «Про покращення військового навчання та фізичної підготовки в школах», було

рекомендовано основну увагу зосередити на фізичному та військово-патріотичному вихованні учнівської молоді [491, арк. 11].

Також у 1945 році з метою посилення контролю за навчальним та виховним процесами у школах УРСР РНК Радянського Союзу приймає Постанову «Про інспекторів шкіл» від 9 квітня 1945 року. Нормативний акт передбачав збільшення кількості інспекторів шкіл у районних, міських, обласних, крайових відділах народної освіти, наркомосах народних і союзних республік. Так, у районних, міських відділах народної освіти до штату додавалося два інспектори; у міських відділах народної освіти республіканського підпорядкування – один інспектор на два райони; у наркомосах союзних республік – один інспектор шкіл на дві – три області [485, с. 79].

У 1949 р. було запроваджено обов'язкове загальне семирічне навчання. У середині 50-х рр. ХХ ст. було відмінено роздільне навчання хлопчиків і дівчаток, почалася організація груп із продовженим днем, відмінено плату за навчання в старших класах.

У 1954–1955 навчальному році після порушення на ХІХ з'їзді КПРС та ХVІІ з'їзді КП(б)У в 1952 р. питання про політехнізацію освіти до навчальних планів початкових шкіл вводиться предмет «Ручна праця». Відповідно до цього науковці АПН СРСР розробили питання сутності та основних напрямів трудового виховання. Методологічною основою трудового виховання молодого покоління став принцип поєднання навчання з патріотичною працею на користь радянської держави.

У 1956 р. було створено новий тип школи – школа-інтернат, куди приймали дітей одиноких матерів, інвалідів, сиріт.

Проголошений М. Хрущовим у квітні 1958 р. на ХІІІ з'їзді ВЛКСМ курс на перебудову народної освіти був покликаний вирішити одне головне завдання – «подолати відірваність від життя шкіл та ВНЗ» [575, с. 301].

Реформування суспільства, що відбулося після ХХ з'їзду КПРС, вплинуло й на освіту. Зокрема, у 1958 р. на виконання рішень позачергового ХХІ з'їзду

КПРС було прийнято Закон «Про зміцнення школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти СРСР», який був продубльований Верховною Радою України у квітні 1959 р. Згідно з цим законом було встановлено нову систему шкільної освіти: загальна обов'язкова восьмирічна школа для дітей віком від 7 до 15–16 років; повна середня для підлітків і молоді 15–18-річного віку (денні середні школи, вечірні (змінні) й заочні середні школи трудової молоді); школи-інтернати, спеціальні школи-інтернати для дітей із вадами фізичного й розумового розвитку; технікуми та інші середні й вищі навчальні заклади.

Головним у перебудові системи народної освіти було поєднання навчання з продуктивною працею. З 15–16 років уся молодь повинна була включатися в посильну суспільно корисну працю. Випускники середніх шкіл, за винятком 20 % кращих учнів, зобов'язані були попрацювати принаймні два роки перед вступом до закладу вищої освіти.

У зв'язку з цим увагу було приділено розширенню середньої освіти, будівництву нових шкіл, зміцненню матеріально-технічної бази. Новий етап у визначенні змісту освіти, як зазначає академік АПН України О. Савченко, розпочався із середини 50-х рр. ХХ ст., коли в основу шкільної справи було покладено ідею підготовки всебічно розвинених будівників соціалізму. Трудову підготовку розглядали як один із надзвичайно важливих складників формування всебічно розвиненого громадянина-патріота [291, с. 51–55].

Важливим завданням у галузі народної освіти в 60-ті рр. ХХ ст. було здійснення в країні загальної обов'язкової середньої освіти, перехід школи на новий зміст освіти, удосконалення навчального процесу й виховання учнів. У період з 1955 до 1964 року у змісті шкільної освіти відбулися значні зміни: посилено увагу до трудового й політехнічного навчання, рівномірно розподілено час між гуманітарними й природничо-математичними дисциплінами, підвищилася роль патріотичного та естетичного циклу, уведено інтегровані предмети.

У партійних документах наголошувалося: «Підготовка нашого підростаючого покоління до життя, до корисної праці, виховання в нашій молоді глибокої поваги до принципів соціалістичного суспільства – це завдання повинно стати головним завданням нашої школи. Школа покликана готувати різнобічно освічених людей, добре обізнаних з основами наук і разом з тим здатних до систематичної фізичної праці, виховувати в молоді бажання бути корисним суспільству, брати активну участь у виробництві цінностей, необхідних для суспільства» [587, с. 4–24].

Зміст освіти на початку 60-х рр. ХХ ст. було спрямовано на вивчення основ наук на засадах тісного зв'язку з життям, із практикою комуністичного будівництва, з посиленою участю дітей у різних видах суспільно корисної праці. У пунктах 12–14 Положення «Про восьмирічну школу» 1960 р. було визначено особливості формування змісту освіти та виховання, форми й методи організації освітньо-виховної діяльності шкіл, зокрема й початкових [492].

Положення «Про восьмирічну школу» 1960 р. визначало, що навчання та виховання у восьмирічній школі здійснюється за навчальними планами та програмами, які затверджуються Міністерством освіти. Крім цього, обласним управлінням освіти надавалося право за погодженням з Міністерством освіти вносити необхідні зміни (п. 8) у навчальні плани та програми з урахуванням місцевих умов у межах визначеної загальної кількості годин для кожного класу [624, с. 257–261]. Зокрема, програми вивчення рідної мови (угорської та румунської) для національних шкіл Закарпаття складалися на місцях.

Процес уведення загальної обов'язкової середньої освіти здійснювали в кілька етапів. З цією метою Центральний Комітет партії й Рада Міністрів СРСР прийняли низку постанов (наприклад, постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів від 10 серпня 1964 р. «Про зміни терміну навчання в середніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах із виробничим навчанням» було встановлено замість 3-річного – 2-річний термін навчання в середній школі на базі 8-го класу).

Школа знову ставала 10-річною. Причинами відходу від 11-річної школи були такі: перша демографічна криза (школу закінчували діти війни, яких було мало, тому тримати молодь зайвий рік у школі було невиправдано); незначна кількість випускників 11-х класів ішли працювати за отриманим фахом на виробництво; слабка матеріально-технічна база виробничого навчання; у багатьох школах виробниче навчання не було органічно пов'язане з вивченням основ наук [339].

У зазначений період відбулося становлення наукової теорії патріотичного виховання на основі уніфікації змісту навчальних програм відповідно до марксистсько-ленінської ідеї комуністичного виховання, характерними ознаками якої було нівелювання загальнолюдських та морально-патріотичних цінностей, ігнорування національних традицій і зарубіжного досвіду патріотичного виховання, підпорядкування навчально-виховного процесу ідеї формування особистості, що відповідає потребам тоталітарного режиму. У 1954–1964 рр. відбувається певна демократизація виховного процесу, проте ця політика характеризувалася відсутністю послідовності, а розвиток патріотичних переконань визначався особливостями ідеології радянської держави.

Другий період (1965–1991 рр.) – суспільно-пропагандистський – домінування ідей інтернаціоналізму та соціалістичного патріотизму (у межах періоду визначено субперіоди: (1965–1983 рр.) – панування тенденцій, які були спрямовані на уніфікацію суспільного життя, виховання виконавця вказівок партійно-державного апарату; поняття про цінність особистості було втрачено; учень розглядався як об'єкт педагогічного морально-патріотичного впливу в радянському розумінні; (1984–1991 рр.) – ухвалення «Основних напрямів реформи загальноосвітньої та професійної школи» (1984 р.). Згідно з цим документом важливе місце відводилося патріотично-трудовому вихованню радянського громадянина, пропаганді комуністичних ідей у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи).

У 1966 р. до «Закону про школу» було внесено часткові зміни, відповідно до яких скасовано обов'язкову професійну підготовку в загальноосвітніх школах. 10 листопада 1966 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли Постанову «Про заходи подальшого вдосконалення роботи середньої загальноосвітньої школи». Найважливішим завданням у галузі народної освіти в країні стала загальнообов'язкова середня освіта, здебільшого до 1970 р., для молодого покоління [272].

Необхідно зауважити, що в Радянському Союзі, в УРСР зокрема, була сувора суспільно-політична та ідеологічно-патріотична система виховання, яка активно починала діяти з моменту вступу дитини в перший клас: восени (зазвичай до 7-го листопада) або навесні (до 22-го квітня) учнів першого класу урочисто приймали в жовтенята.

Цьому передувала активна підготовка: розучували патріотичні пісні, ознайомлювалися на уроках читання й класних годинах із життям керівників держави. Клас ділився на «зірочки», влаштовували внутрішнє змагання за оцінками, поведінкою, добрими й корисними справами. Найкращих жовтенят приблизно в 4-му (а іноді і в 3-му) класі урочисто приймали в піонери. Клас ділився на ланки, були командири ланок – «ланкові», знову змагання, суспільно корисні справи (збір металобрухту, макулатури, допомога ветеранам і пенсіонерам тощо), збори, обговорення, піонерські вогнища й походи.

У 14 років (знову-таки найкращих) приймали до лав ВЛКСМ (Всесоюзного Ленінського комуністичного союзу молоді – комсомол). І це вже був інший рівень: відповідальний, з комсомольськими книжками та членськими внесками. Зазвичай раз у місяць відбувалися збори, на яких вирішували важливі питання, обговорювали політичні проблеми країни та світу, а також вчинки своїх однокласників. У класі існував комсомольський осередок із секретарем, який ніс відповідальність за все, що відбувалося в класі. Контроль за діяльністю комсомольського осередку класу здійснювався з боку комітету комсомолу школи, комсомольської організації вчителів, партійної організації школи.

Цілком очевидно, що ідеологічно-патріотичне виховання в радянській Україні йшло безперервно, починаючи з першого класу.

К. Назаренко стверджувала, що радянська педагогіка розглядала моральне виховання як активний, цілеспрямований процес: «Радянські діти близькі до сучасного життя, і їх треба наближати в міру вікових можливостей до ідеалів комуністичного суспільства, формуючи в них початки почуттів гуманізму, колективізму, радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму» [403, с. 8].

Аналіз педагогічної преси того часу дає підстави для висновку, що в рішеннях партії і уряду стосовно подальшого розвитку закладів освіти зафіксована необхідність підвищення рівня виховання дітей як радянських громадян. Основна мета виховної роботи – формування нової людини – усебічно розвиненої, ідейно налаштованої та високоморальної особистості, яка є патріотом своєї радянської держави [399].

У ті роки серед учителів шкіл і працівників органів народної освіти було чимало ентузіастів, хороших організаторів, справжніх майстрів педагогічної справи. Саме в цей період активно працює видатний український педагог Василь Сухомлинський. Його теоретичні праці й досвід практичної діяльності з дітьми, а також літературна спадщина є безцінним внеском у педагогічну науку. Суттєво вплинув на практику виховної роботи закладів середньої освіти науковий доробок Григорія Костюка та його послідовників. Проте їхні виховні концепції теж передбачали виховання громадянина радянської держави на основі комуністичної ідеології і відданості принципам марксизму-ленінізму, члена соціалістичного суспільства на підґрунті ідей рівності і братерства всіх людей, що водночас означало нівелювання особистісних інтересів, національних особливостей.

У 1970 р. було прийнято новий Статут середньої загальноосвітньої школи. На основі цього державного документа випускники восьмирічних шкіл могли продовжити освіту в загальноосвітніх повних середніх (десятирічних) школах (9–10 класи), середніх спеціальних навчальних закладах – технікумах

(3–4 роки навчання), а також у школах робітничої й селянської молоді (9–11 класи). Усі ці навчальні заклади давали повну середню освіту й атестат зрілості. Тодішнє партійне керівництво вважало, що в такий спосіб буде вирішена проблема здобуття повної середньої освіти в поєднанні з професійною підготовкою молоді до праці [360].

20 червня 1972 р. було прийнято Постанову «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді та дальший розвиток загальноосвітньої школи». Перед органами народної освіти стояло завдання завершити до 1975 р. здійснення середнього всеобучу, перейти на нові навчальні плани й програми. Школа орієнтувалась на створення кабінетної системи навчання, ефективне використання технічних засобів навчання, кіно, радіо й телебачення [360].

Необхідно зауважити, що до 1976 р. в Україні було здійснено перехід до загальнообов'язкової середньої освіти. Розширювалась мережа дитячих позашкільних закладів: створювались нові палаци й будинки піонерів та школярів, станції й клуби юних техніків та юних натуралістів, дитячі залізниці, флотилії, музичні школи, екскурсійно-туристичні станції та ін. Багато уваги було приділено різним формам відпочинку та оздоровлення дітей і підлітків у позаміських, міських, шкільних і колгоспних піонерських таборах. Варто зазначити, що одним із основних напрямів діяльності цих таборів було військово-патріотичне й моральне виховання відповідно до офіційної ідеології радянської держави.

У Постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів «Про дальше покращення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» від 22 грудня 1977 р. вказувалося, що школа зобов'язана допомогти учням оволодіти глибокими знаннями основ наук і трудовими навичками. Постанова підкреслювала важливість єдності навчання й виховання, тісного взаємозв'язку розумового, трудового, патріотичного й морального виховання радянських громадян, а також поєднання навчання з участю у виробничій праці на благо соціалістичної держави. Особлива увага приділялась питанням змісту й методам навчання, удосконаленню навчально-виховного процесу, позакласної

та позашкільної роботи, яка повинна враховувати інтереси й бажання школярів. Одночасно з цією постановою набула чинності інша – про безплатне користування підручниками й про створення шкільних бібліотечних фондів підручників, основна частина яких мала патріотичний зміст [360].

Вищезгадані постанови не були реалізовані, а радянська влада поступово входила в кризовий період, піддавалась «застійним» впливам, характерним для всього суспільства. Низка централізованих постанов, вочевидь, не змогла вирішити нагальні проблеми освіти.

У педагогічній науці 70–80-х рр. ХХ ст. активно досліджувалися шляхи розвитку патріотичного виховання та мислення учнів, проблемне навчання, впровадження кабінетної системи. Знайшли визнання серед педагогічної громадськості авторські школи, засновані в ХХ ст., зокрема під керівництвом І. Ткаченка (с. Богданівка Кіровоградської обл.); М. Гузика (м. Южне Одеської обл.), А. Сологуба (м. Кривий Ріг), М. Чумарної (м. Львів), Л. Терещенко (с. Шевченкове Черкаської обл.), Н. Гонтаровської (м. Дніпропетровськ), Я. Овсієнко (с. Мала Білозерка Запорізької обл.), О. Захаренка (с. Сахнівка Черкаської обл.) та ін.

Початок 80-х рр. ХХ ст. ознаменувався реформуванням усієї системи освіти, що було відображено в «Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи» (квітень 1984 р.). У них визначався комплекс завдань для підвищення якості освіти й виховання, зростання престижу професії вчителя, удосконалення структури управління освітою, зміцнення матеріальної бази. Акцент робився на трудовому навчанні та патріотичному вихованні учнів, оволодінні ними конкретними знаннями з природничо-технічних, економічних та суспільних наук тощо. В означеному документі зверталась особлива увага на ідейно-політичне та патріотичне виховання дітей та учнів відповідно до радянського розуміння марксистсько-ленінської ідеології [355].

Зрозуміло, що про подвійні стандарти в діяльності суспільно-політичної системи ніхто не згадував. Метою цієї реформи було подолання недоліків в освітній системі, у змісті й методах навчання й виховання шляхом перегляду

навчальних планів і програм, підвищення рівня викладання. У межах реформи передбачено перехід до навчання дітей з шести років, а також зменшення наповнюваності класів. Проте через низку причин, насамперед економічних, зазначені заходи не вплинули кардинально на ситуацію у сфері освіти.

Отже, у зазначений період домінують ідеї інтернаціоналізму та соціалістичного патріотизму, відбувається уніфікація суспільного життя, а метою освіти було виховання не особистості, а виконавця; учень був насамперед об'єктом педагогічного морально-патріотичного впливу.

Варто зазначити, що радянська концепція патріотичного виховання характеризувалася опорою на соціально-політичний контекст, підпорядкуванням комуністичній ідеології, зв'язком з партійно-державницькими ідеями, концепціями, канонами, кліше. У понятті «радянська концепція патріотичного виховання» означення «радянська» поєднує топонімічні й ідеологічні складники, а тому уточнює ті ознаки, якості, властивості предметів, явищ, визначальною для яких була належність до СРСР як до окремого цивілізаційного утворення (О. Сухомлинська) [582].

Другий історичний період охоплює добу незалежності (1991–2019 рр.), він є національно спрямованим за своїм характером (у межах періоду визначено субперіоди: (1991–2013 рр.) – урахування надбань національної української культури, гуманістичної педагогіки; збільшення кількості шкіл з українською мовою викладання; повернення історичної пам'яті, видання історичних праць, популяризація творів, що відображали реалії навколишнього життя та історичне минуле українського народу; популяризація правди про національно-визвольну боротьбу українського народу; демократизація освіти та виховання; індивідуалізація навчально-виховного процесу; (2014–2019 рр.) – активізація процесів патріотичного виховання, пов'язана з внутрішньо- і зовнішньополітичними подіями, необхідністю консолідації в умовах зростання зовнішньої загрози, подіями на сході України; перехід від регіональних програм розбудови національної системи виховання до реформ державного рівня, зокрема Нової української школи.

Курс на демократизацію, який було розпочато в період перебудови, набув продовження в Україні після проголошення її незалежності. Кардинальні зміни в галузь освіти внесли закони про освіту й мову, а також концепції дошкільного виховання, загальноосвітньої та вищої школи, оновлені навчальні програми, підручники, посібники.

Найважливішим освітянським документом стає Закон України «Про освіту», прийнятий у 1991 р., зі змінами та доповненнями, внесеними в 1994 і 1996 рр. У цьому законі освіту проголошено пріоритетною сферою соціально-економічного, духовного й культурного розвитку суспільства. Визначено мету, завдання, принципи освіти, що передбачає всебічний розвиток особистості, яка вважається найвищою цінністю суспільства. У час демократичних змін постає завдання виховувати громадян-патріотів, здатних до свідомого суспільного вибору, розвинених інтелектуально, культурно, висококваліфікованих [164].

У Законі «Про освіту» визначено права та обов'язки учасників навчально-виховного процесу. Так, учителі зобов'язані забезпечити опанування учнями навчального матеріалу, виховувати їх на культурно-історичних національних цінностях, відповідно до патріотичних та морально-етичних норм. Крім цього, у законодавчій базі України були статті, якими регламентовано умови міжнародного співробітництва. Це було на часі, адже Україна стала відкритою для світу й прагнула налагодити творчу співпрацю в усіх ланках системи освіти [164].

Важливим кроком до забезпечення змістовної роботи школи було затвердження 12 вересня 1991 р. колегією Міністерства освіти «Концепції середньої загальноосвітньої школи України». У преамбулі документа піддано критиці школу й освіту, які дістались у спадщину незалежній Україні від радянських часів, зокрема: проголошення загальної середньої освіти без урахування можливостей її здійснення в країні; нівелювання особистості учня, відчуження учня від школи, учителя – від учня і як наслідок – погіршення якості навчальної підготовки та падіння престижу знань; жорстку централізацію змісту, організації, технологій освіти, що призвело до

відчуження школи від суспільства й національної культури, до втрати національних традицій, дискредитації рідної мови, культури, історії народу; занедбаність сільської школи, ліквідацію малокомплектних шкіл, брак висококваліфікованих учителів на селі [219].

Для забезпечення докорінних змін у школі концепцією було визначено основні підходи до відновлення культуротворчої функції школи, відродження її на гуманістичних і демократичних засадах відповідно до національно-патріотичних і загальнолюдських цінностей.

Вихідними положеннями концепції були такі: суверенність народної освіти України; поєднання в освіті національної, інтернаціональної, загальнолюдської культур; забезпечення знань на рівні світових стандартів; незалежність освітньо-виховного процесу від ідеологічних догм, політичних, релігійних та інших впливів; право школи на вибір форм і методів навчально-виховного процесу; орієнтація на розвиток індивідуальності; управління освітою на засадах органічного поєднання державних потреб та громадських пріоритетів, відмова від командно-адміністративних методів; оптимізація оплати праці педагогів з урахуванням результативності їхньої діяльності [219].

Організований Міністерством освіти України колектив управлінців, науковців, практиків у 1994 р. ухвалив Державну національну програму «Освіта» (Україна XXI століття), яка обговорювалася у 1992 р. на Всеукраїнському з'їзді працівників освіти. Згідно з рекомендаціями з'їзду й широкої освітянської громадськості його було ретельно доопрацьовано [116]. Зокрема, було передбачено створення безперервної системи навчання й виховання – від початкового до найвищого освітніх рівнів, формування інтелектуального, патріотичного й духовного потенціалу нації.

Національне виховання розглядалося як органічний компонент освіти, що ґрунтується на принципах гуманізму, демократизму, патріотизму, єдності сім'ї й школи, наступності й спадковості поколінь.

Крім цього, необхідно зауважити, що наприкінці ХХ ст. стан освіти визначали два основні чинники: перехідний період розвитку українського

суспільства й системна криза в ньому. Перехідний період зумовив творення нових форм, методів і засобів навчання. Системна криза (соціальна, особливо фінансова) гальмувала розвиток нововведень в освітній справі.

У 1999 р. було прийнято Закон України «Про загальну середню освіту». Відповідно до цього закону реформування загальної середньої освіти відбувалося на принципах патріотизму, гуманізації та демократизації, методологічній переорієнтації процесу навчання на розвиток особистості учня, формування його основних компетентностей [163].

Одним із перших законодавчих актів із питань патріотичного виховання в незалежній Україні став Указ Президента від 27 квітня 1999 р. № 456 «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян», на підставі якого Постановою КМУ від 15 вересня 1999 р. № 1697 було затверджено «Національну програму патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства». Одним із головних завдань цієї програми було забезпечення формування та розвитку в молоді загальнолюдських та національних цінностей. Програма передбачала реалізацію низки заходів, спрямованих на фізичне та духовне гартування юного покоління. Серед численних заходів треба відзначити впровадження серед учнівської молоді гри-випробування «Котигорошко», яка базувалась на українських традиціях та була спрямована на формування здорового способу життя [355].

З 1997 до 2002 року Верховна Рада прийняла понад 300 документів із питань освіти, зокрема 5 законів прямої дії; видала понад 200 указів президента, 150 урядових постанов; розробила близько 300 інструкцій. Однак невирішених питань у сфері освіти було достатньо і на державному, і на місцевому рівнях.

Варто зазначити, що концепція національно-патріотичного виховання, сформульована за доби незалежності, була спрямована на формування національної свідомості й патріотизму, засвоєння учнями матеріальної і духовної культури народу і спиралася на українські народні традиції

патріотичного виховання з опертям на принципи спадкоємності духовного досвіду, історичної і соціальної пам'яті, імплементації традицій та інновацій у патріотичне виховання, соборності, соціокультурної ідентифікації.

Водночас, у період 1991–2019 рр. було помітне прагнення до наслідування радянських зразків у практиці патріотичного виховання та пошуку «канонів» у наукових і публіцистичних працях педагогів минулого, а також спостерігалися тенденції до вивчення педагогічних явищ у межах ідеологічних підходів і оцінок, «радянськість» педагогічної лексики в наукових дослідженнях і практичній діяльності. Результатом недостатньої ефективності національно-патріотичного виховання стали низький рівень національної свідомості в молодого покоління, розчарування державною політикою, зневіра щодо перспектив розвитку країни й виїзд молоді на постійне місце проживання за кордон.

Аналіз наукової літератури з проблеми дослідження дав змогу схарактеризувати основні чинники патріотичного виховання загалом і в досліджуваній період зокрема. На думку О. Прохоренка [507], на основі такого критерію, як походження рушійних сил (умов, причин, чинників) освітнього процесу, можна виділити зовнішні (екзогенні) й внутрішні (ендогенні) чинники розвитку загальної середньої освіти. Зовнішні чинники, своєю чергою, розподілено на внутрішньодержавні й міжнародні, у межах обох підгруп дослідники виділяють і характеризують політико-правові, науково-технічні, економічні, соціально-економічні, демографічні, соціокультурні, освітні, соціально-психологічні, екологічні. Внутрішні чинники за функційною ознакою розділяють на сім груп: соціокультурні, соціально-психологічні, психологічні, управлінські, науково-методичні, матеріально-технічні, фінансові. Водночас, О. Прохоренко зазначає, що такий поділ має певні обмеження, адже значна частина внутрішніх і зовнішніх чинників означеного процесу також перебуває у безпосередньому чи опосередкованому, прямому й зворотному зв'язках [507].

Отже, запропонована періодизація процесу патріотичного виховання в 1945–2019 рр. базується на основі таких критеріїв, як законодавча база, урядова

політика в освітній галузі, суспільно-політичний, культурний і освітній процеси. Вона дає змогу відстежити основні тенденції кожного з етапів, визначити прогресивні ідеї і недоліки в системі патріотичного виховання в межах окреслених періодів. Конкретизовано основні чинники патріотичного виховання – ендогенні та екзогенні, які взаємодіють між собою й визначають зміст, форми й методи патріотичного виховання дітей і молоді.

Висновки до розділу 1

Аналіз історіографічної і джерельної бази з проблеми дослідження дав підстави констатувати, що патріотичне виховання в школах України у 1945 – 2019 рр. до сьогодні не стало предметом окремого комплексного наукового дослідження. З'ясовано, що наукові праці радянського періоду, присвячені виховному процесу загалом і патріотичному вихованню зокрема, є цінними для дослідження, оскільки містять значний фактологічний матеріал і дають змогу схарактеризувати суспільно-політичний і педагогічний контексти проблеми, сформулювати уявлення про особливості виховання молодого покоління в дусі відданості комуністичним ідеям, водночас вони позначені тенденційністю, заідеологізованістю, зв'язком із марксистсько-ленінською ідеологією, відсутністю об'єктивної оцінки дорадянської педагогіки й зарубіжної педагогічної теорії і практики, а також стану й перспектив патріотичного виховання в радянській державі.

Для комплексного опрацювання джерельної бази з проблеми патріотичного виховання молодого покоління, з метою її об'єктивного наукового пізнання використано проблемно-тематичний підхід, згідно з яким виділено п'ять основних груп джерел, а саме: нормативно-правові документи загальнодержавного й місцевого рівнів; архівні матеріали й документи; наративні джерела; інтерпретаційні джерела; інтернет-ресурси.

Для достовірності наукових розвідок й об'єктивності їхнього висвітлення в роботі уточнено категоріально-понятійний апарат дослідження, що дало

змогу схарактеризувати низку підходів до поняття «патріотизм»: піднесено-емоційний, активно-діяльнісний, державний, особистісний, духовно-релігійний.

Схарактеризовано концептуальні теорії патріотичного виховання в період 1945–2019 рр. – радянську, що характеризувалася опорою на соціально-політичний контекст, підпорядкуванням комуністичній ідеології, зв'язком із партійно-державницькими ідеями, концепціями, канонами, кліше; концепцію національно-патріотичного виховання, сформульовану за доби незалежності, що спрямована на формування національної свідомості й патріотизму, засвоєння учнями матеріальної і духовної культури народу і спирається на українські народні традиції патріотичного виховання з опертям на принципи спадкоємності духовного досвіду, історичної і соціальної пам'яті, імплементації традицій та інновацій, соборності, соціокультурної ідентифікації.

Обґрунтовано історико-педагогічну періодизацію розвитку патріотичного виховання в школах України (1945–2019 рр.), у межах якої виділено два взаємопротилежні історичні періоди – радянський і доба незалежності. У межах радянської епохи (1945–1991 рр.) виділено два періоди: перший період (1945–1964 рр.) – ідеологічно-організаційний (у межах періоду визначено субперіоди: (1945–1953 рр.) – нівелювання загальнолюдських та морально-патріотичних цінностей, підпорядкування практики патріотичного виховання ідеї формування особистості, що відповідає потребам тоталітарного режиму; (1954–1964 рр.) – становлення елементів демократизації виховного процесу; розвиток патріотичних переконань відповідно до комуністичної ідеології); другий період (1965–1991 рр.) – суспільно-пропагандистський (у межах періоду визначено субперіоди: (1965–1983 рр.) – тенденції до уніфікації суспільного життя; учень був об'єктом педагогічного морально-патріотичного впливу; (1984–1991 рр.) – ухвалення «Основних напрямів реформи загальноосвітньої та професійної школи» (1984), що засвідчило непослідовність освітньої політики, підпорядкування її ідеологічним інтересам).

У межах національно спрямованого періоду (1991–2019 рр.) визначено субперіоди: (1991–2013 рр.) – урахування надбань української культури,

гуманістичної педагогіки; збільшення кількості шкіл з українською мовою викладання; повернення історичної пам'яті; популяризація правди про національно-визвольну боротьбу українського народу; демократизація освіти та виховання; (2014–2019 рр.) – активізація процесів патріотичного виховання, пов'язана з внутрішньо- і зовнішньополітичними подіями, перехід від регіональних програм розбудови національної системи виховання до реформ державного рівня, зокрема Нової української школи.

Конкретизовано чинники розвитку патріотичного виховання молодого покоління упродовж 1945–2019 рр., зокрема: зовнішні, чи екзогенні, до яких віднесено політико-правові, науково-технічні, соціально-економічні, демографічні, соціокультурні, екологічні тощо; внутрішні, чи ендогенні, які охоплюють науково-методичні, психологічні, управлінські, фінансові, соціально-педагогічні, матеріально-технічні.

Основні результати розділу відображено в наукових працях автора: [289; 291; 307; 298; 300; 311; 313; 328; 329].

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ (1945–1991 рр.)

2.1. Соціально-педагогічні аспекти розвитку патріотичного виховання в школах України

Патріотизм є складним і багатограним явищем, що пояснює розмаїття його форм. Водночас історія розвитку людства свідчить, що з поступовим прогресом видозмінюється об'єкт патріотизму, який виявляється в певній формі.

Соціально-педагогічний та психологічний аналіз структури патріотизму дає змогу виокремити такі його складники: емоційно-психологічний, раціонально-ідеологічний та дієво-практичний. Єдність цих компонентів підвищує силу впливу патріотизму на прогресивний розвиток суспільства: «Якщо це почуття виростає до свідомої відповідальності за долю Батьківщини, то воно служить важливим стимулом у щоденних учинках окремих людей і, отже, могутнім двигуном прогресу суспільства в цілому» [255, с. 23].

У зв'язку зі зміною соціальних цінностей і трансформацією життєвих орієнтацій у сучасному суспільстві нового підходу вимагає проблема патріотичного виховання молодого покоління в школах України.

У нашій країні впродовж 1945–1991 рр. панувала ідеологічна спрямованість на виховання людини в дусі комуністичних ідеалів, що сформувалися на основі викривленої марксистсько-ленінської ідеології відповідно до директив партійно-державного апарату. Зазначені ідеали втратили на сьогодні свою привабливість, а нові орієнтири досі не склалися. Без виховання гуманізму та патріотизму в молодого покоління немає майбутнього для української спільноти. Докорінні зміни в суспільній свідомості та

соціальной практиці, що відбулися за останнє десятиліття, визначають подальші перспективи розвитку людини.

З огляду на сказане, спираючись на історико-педагогічний досвід, спробуємо обґрунтувати необхідність виокремлення соціально-педагогічних особливостей розвитку патріотичного виховання молоді України як об'єктивної потреби сучасного українського суспільства. Для цього вкрай важливо здійснити аналіз чинників розвитку патріотичного виховання в системі освіти України другої половини ХХ ст., виокремити соціально-педагогічні аспекти виховання патріотизму в шкільній молоді.

На основі ретроспективного аналізу науково-педагогічної літератури визначаємо такі загальні соціально-педагогічні передумови розвитку патріотичного виховання в Україні другої половини ХХ ст.:

- піднесення морального духу та патріотизму населення країни в роки Другої світової війни та часи повоєнної відбудови;
- актуалізація проблем патріотичного виховання відповідно до комуністичної ідеології; відбудова матеріально-технічної бази культурно-освітніх закладів;
- створення широкої мережі шкіл, а також закладів позашкільної та позакласної роботи, які забезпечували реалізацію радянської концепції патріотичного виховання;
- творча діяльність відомих педагогів і митців.

На різних етапах історичного розвитку ці передумови мали свій специфічно-конкретний зміст (див. табл. 2.1).

Досліджуючи соціально-педагогічні аспекти патріотизму, українські науковці другої половини ХХ ст. наголошували на тому, що його формування на емпіричному рівні свідомості відбувається стихійно, протягом тривалого історичного часу. Це спричинено тим, що патріотичні почуття та уявлення пов'язані з повсякденністю, практичною діяльністю та представлені крізь призму інтересів соціальних груп та соціальних організацій.

**Соціально-педагогічні передумови розвитку патріотичного виховання
другої половини ХХ ст.**

1945–1955 рр.	1956–1964 рр.	1965–1983 рр.	1984–1991 рр.	90-ті рр. ХХ ст.
<p>– відновлення зруйнованих під час війни шкіл зусиллями населення (на 1950-й рік довоєнна мережа шкіл була фактично відновлена);</p> <p>– запровадження мережі вечірніх та професійних заочних шкіл, навчальних курсів для дорослих;</p> <p>– перехід до обов'язкової семирічної освіти (1953 р.);</p> <p>– заідеологізованість освіти</p>	<p>– шкільна реформа 1959 р. (упровадження обов'язкової восьмирічної освіти, перетворення 10-річних шкіл на 11-річні, створення матеріальної бази для того, щоб учні могли освоїти робітничі професії)</p>	<p>– перехід до навчання за новими навчальними програмами в 1966–1967 рр. (запровадження нових дисциплін: кібернетики, генетики, суспільствознавства тощо);</p> <p>– завершення переходу до обов'язкової загальної середньої освіти (1976 р.);</p> <p>– ухвалення Верховною Радою «Основних напрямів реформ загально-освітньої та професійної школи» (запровадження навчання дітей із 6 років, реорганізація 8-річних шкіл у 9-річні,</p>	<p>– протест української інтелігенції проти русифікації (ІХ з'їзд письменників України в червні 1986 р.);</p> <p>– створення в 1989 р. з ініціативи Спілки письменників України та Інституту мовознавства АН УРСР товариства шанувальників української мови, яке в 1991 р. перейменовано у Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Т. Шевченка;</p> <p>– прийняття восени 1989 р. Верховною Радою УРСР Закону «Про мову», згідно з яким українська мова була оголошена державною, унаслідок цього збільшення кількості шкіл з українською мовою викладання;</p>	<p>– демократизація освіти та виховання;</p> <p>– індивідуалізація навчально-виховного процесу</p>

Продовж. табл. 2.1

1	2	3	4	5
		а середніх – в 11-річні. Згідно з цим документом важливе місце відводилося патріотично-трудовому вихованню, була зафіксована помітна ідеологізація шкільного навчання)	– повернення історичної пам'яті: а) видання раніше заборонених творів українських письменників; б) видання історичних праць; в) популяризація творів, що відображали реалії навколишнього життя та історичне минуле українського народу; г) відкриття широкому загалу правди про національно-визвольну боротьбу українського народу, голодомор 1932–1933 рр., примусову колективізацію, масові репресії тощо	

Особливістю функціонування патріотичної свідомості на рівні соціальної психології є те, що тут чітко помітна історична спадкоємність цих почуттів, уявлень, які набувають у суспільній свідомості статусу звичаїв, традицій.

Соціальний організм у сприйнятті особистості виступає як Батьківщина, яка захищає її інтереси і в інтересах якої вона повинна здійснювати свою життєдіяльність. Батьківщина для індивіда є однією з основних умов його існування. У цих поняттях віддзеркалено, по-перше, соціальні умови буття індивіда, що передають історичний розвиток суспільства й виступають для індивіда як політичне, соціальне й культурне середовище; по-друге, це природно-етнічні, історично незмінні елементи буття особистості, у свідомості

вони відображаються в таких поняттях, як рідна земля, рідна мова, звичаї, традиції тощо.

Формування патріотизму на рівні теоретичної свідомості відбувається свідомо, формується ідеологами тих чи тих соціальних груп, класів із метою висловити їхні інтереси; упроваджується в суспільну свідомість як результат цілеспрямованої діяльності найбільш передових представників соціальних груп.

Утім, патріотизм є відображенням взаємозв'язку між індивідами не тільки в певний історичний відрізок часу, але й між різними поколіннями, тобто є рефлексією соціальної системи в усвідомленні свого минулого, теперішнього та майбутнього. Сутність патріотизму розкривається не тільки в пізнанні його в русі від об'єкта до свідомості, а й у з'ясуванні його місця в соціальній системі, ролі у функціюванні суспільства. Як і будь-який елемент суспільної свідомості, патріотизм є не лише пасивним елементом соціальної системи, що відображає його певні сторони, але й активним, найважливішим складником соціальної діяльності; стимулятором і регулятором конкретної галузі соціальної практики. Характеризуючи соціальну функцію патріотизму, В. Макаров писав: «...щоб соціальна система могла існувати як єдине ціле, необхідні доцентрові тенденції» і «соціальна функція патріотизму має ... доцентровий зміст» [367].

Педагогічна спільнота України радянської доби, виховуючи патріотизм у школяра, наголошувала на усвідомленні громадянських інтересів (індивід ігнорує свої інтереси заради інтересів суспільства й живе цими інтересами, якщо навіть вони суперечать умовам його індивідуального буття). У вищій своїй формі патріотизм виявляється як самопожертва собою в ім'я розвитку соціалістичної держави й радянського суспільства.

Доцільно зазначити, що для функціонування патріотизму однією з умов є чітке усвідомлення індивідом себе як особистості, протиставлення свого «я» навколишньому світу. Тільки в цьому разі може виникнути необхідність усвідомлення своєї єдності з суспільством, своєї ролі й місця в суспільному розвитку й діяльності на цій основі. Інша основа патріотичного феномена – це

формування людства як сукупності соціальних організмів зі своїми інтересами, цілями. Відображенням цього є поява антитези «ми» – «вони», що є основою патріотизму як усвідомлення необхідності захисту всього свого від чужих і чужого.

У радянській історіографії поняття патріотизму протиставляється буржуазному націоналізму й космополітизму, через те в тогочасній літературі патріотизм подано в органічному взаємозв'язку з інтернаціоналізмом. На нашу думку, якщо не брати до уваги ідеологічних впливів, то в поєднанні патріотизму з інтернаціоналізмом відсутні глибокі суперечності. Доречно з цього приводу згадати міркування представників української й російської революційно-демократичної громадськості, які виховання людей у дусі патріотизму розглядали в нерозривному зв'язку з їхнім вихованням у дусі дружби народів, поваги до звичаїв і традицій інших народів. М. Добролюбов зазначав: «Патріотизм живий, діяльний і відрізняється тим, що він виключає будь-яку міжнародну ворожнечу, і людина, захоплена таким патріотизмом, готова трудитися для всього людства, якщо тільки може бути йому корисною. Справжній патріотизм як окремий прояв любові до людства не вживається з неприязню до окремих народностей» [95, с. 171].

Українські радянські вчені-педагоги створювали патріотичну виховну систему, зважаючи на те, що патріотизм – явище соціально-історичне й має в різні епохи різний соціальний (класовий) зміст. Як найважливіший елемент суспільної свідомості патріотизм набуває особливого значення в період утворення націй і національних держав. У такий спосіб любов до Батьківщини у радянських людей та учнівської молоді має активний та дієвий характер, оскільки радянський патріотизм передбачав безмежну відданість Батьківщині та підтримку панівної влади, яка веде роботу з будівництва нового, соціалістичного суспільства. Характерна особливість розвитку суспільства в умовах соціалізму полягала у свідомій творчій активності багатомільйонних народних мас. Радянський патріотизм поряд із морально-політичною єдністю радянського суспільства і дружбою народів стає могутньою рушійною силою

розвитку соціалістичного суспільства, отожд є проявом нового соціального, політичного й культурного середовища в його комуністичному розумінні [109].

На основі вчення про природу й суспільство українські педагоги та психологи другої половини ХХ ст. будували своє вчення про мораль та патріотизм відповідно до комуністичної ідеології. Мораль – це одна з форм ідеології. Особистість – член колективу: її приватні інтереси повинні беззастережно підкорятись інтересам колективу. Саме тому в Україні другої половини ХХ ст. педагогічна думка була спрямована на те, щоб виховати ідеологічно та морально стійку особистість, сформовану в дусі колективного патріотизму радянського типу [57, с. 16].

На основі вищесказаного можна виокремити такі особливості радянського патріотизму: використання патріотичних традицій минулого у викривленому розумінні згідно з комуністичною ідеологією, всенародність, поширення на всі сфери суспільної діяльності, зв'язок з інтернаціоналізмом.

Радянська влада вважала, що виховання патріотизму соціалістичного типу є однією з основних умов вирішення назрілих завдань суспільного прогресу в радянській державі. Оскільки патріотизм завжди має конкретно-історичний характер, що відображає життєдіяльність того чи того соціального організму, соціальна сутність патріотизму становить його основну функцію як явища суспільної свідомості. Ця функція властива суб'єкту соціального прогресу, розкривається в історичному матеріалізмі, у категорії «народ» [336]. Таким чином, патріотизм є складним і суперечливим феноменом духовного життя суспільства загалом і радянського зокрема.

Денаціоналізація освіти призвела до деформації суспільної моралі відповідно до офіційної ідеології радянської держави, освіта перестала бути демократичною, культивувався унітарний підхід до шкільної справи. Втрата зв'язків між поколіннями, відсутність знання національних традицій, родинних коренів обернулися величезними моральними збитками. Як підкреслював В. Скуратівський, «ми збайдужіли до своєї історії, пісні, традицій, звичаїв, до своїх духовних витоків. Ми ж бо знаємо, як упродовж десятиліть велося те

інтернаціональне (патріотичне) виховання, що ми відчуваємося безбатченками на рідній землі...» [578, с. 270].

Однак викреслити цей період із педагогічної думки було б не тільки неправильно, а й небезпечно, оскільки вивчення досвіду патріотичного виховання радянського періоду дасть змогу уникнути помилок у зазначеній сфері в майбутньому, у процесі розбудови незалежної української держави.

Варто зазначити, що в досліджуваній період виховання патріотизму зводилося переважно до етнокультурного (увага до традицій, звичаїв, мови, культури) або громадянського (виховання майбутнього радянського громадянина) рівнів. Про це свідчить педагогічна спадщина видатного українського педагога того часу В. Сухомлинського, який виховання патріотизму асоціював насамперед із працелюбністю, яка забезпечує примноження національних багатств, з любов'ю до рідної природи, яка розвиває емоційну сферу дитини та є джерелом творчого натхнення, з громадянською відповідальністю за все, що відбувається в країні та з країною: «Справжнє громадянське виховання починається там, де ідея і особиста праця – піт, мозолі, зливаються воедино, творять те, про що народ говорить: у людини є святе за душею. Я твердо переконаний, що цим святим для кожної людини повинна стати праця, одухотворена високою ідеєю. Це така ж сама святиня, як і обов'язок перед полеглими за наше щастя. Коли я вдумуюсь у слова «патріотизм», «Батьківщина», «громадянин», – ці слова завжди зв'язуються в моєму уявленні з трьома іншими поняттями: народ, труд, хліб. Це три могутні корені громадянськості» [594, с. 313].

Отже, в арсеналі діяльності радянської педагогіки з патріотичного виховання дітей і молоді було чимало засобів і методів впливу, головним з-поміж яких є включення кожної особистості в конкретну діяльність із творення й примноження багатства радянської держави.

Радянський патріотизм поширюється на всі сфери суспільної діяльності, зокрема й на повсякденну працю, яка була патріотичною, якщо здійснювалася на благо інших радянських людей та держави. Загалом радянська влада

невпинно культивувала радянський патріотизм, бачачи в ньому потужний важіль прогресу соціалістичного суспільства, могутній засіб виховання молоді [108]. Загалом патріотизм у радянські часи був одним із найважливіших спонукальних мотивів у діяльності молоді.

Розмірковуючи про всебічний розвиток особистості, В. Сухомлинський визначив три рушійні сили розвитку виховання: індивідуальність, її природа; спеціально організований соціум; власна активність. Стрижневими компонентами виховання, які впливають на всі сторони виховного процесу, на думку В. Сухомлинського, є моральність та патріотизм. Джерело моральності та патріотизму педагог вбачав в ототожненні інтересів громади, суспільства з власними інтересами, у гармонії особистого щастя й суспільного блага, особливо в умінні підкоритися громадянському обов'язку, у піднесенні суспільних інтересів над власними, усуваючи в такий спосіб конфлікт між індивідуальною та суспільною етикою [594, с. 273].

Зауважимо, що В. Сухомлинський одним із основних напрямів патріотичного виховання вважав краєзнавство. Педагог виокремив такі види краєзнавчої роботи: географічне, художнє, історичне, літературне, екологічне краєзнавство. Крім цього, він вважав, що одне з чільних місць належить вихованню любові й дбайливого ставлення до рідної землі – своєї «малої Батьківщини», її історії, поваги до народних традицій і звичаїв, обрядів, фольклору, любові до рідної природи [362, с. 204–218]. «Нема в людини місця дорожчого, ніж те, де вона народилась, землі, на якій зросла. Щоб посправжньому любити рідний край, його слід добре знати, необхідно вивчати його історію, мову, культуру» [307, с. 104].

Радянський учений І. Кравцов свого часу писав: «Любов до рідної природи, до рідної землі – могутнє джерело патріотизму. Усвідомлення того, що на цій землі жили, страждали, боролися, творили предки – батьки, діди й прадіди – викликає в людей натхнення, патріотичні почуття. Це патріотизм загальнолюдський, притаманний усім здоровим людям незалежно від їхньої

класової належності. Такий патріотизм майже не залежить від панівного в країні суспільного устрою» [273].

Зв'язок громадянськості й патріотизму в радянському виховному процесі реалізовувався в таких напрямках:

– моральне виховання як система оволодіння нормативними правилами поведінки радянського громадянина й система відносин, властивих вихованню патріотизму й громадянськості в комуністичному їх розумінні;

– ідейно-політична спрямованість особистості, що пов'язано з політикою держави й панівною комуністичною ідеологією;

– цілісність виховання, дотримання єдності морального, патріотичного, інтернаціонального, громадянського складників у радянському їх розумінні [217].

Ці підходи є актуальними в сучасних умовах виховання молоді в Україні, оскільки обставини нашого суспільного розвитку настійно вимагають організації виховання на українських громадсько-патріотичних цінностях.

Очевидно, норми загальнолюдського, морально-патріотичного, громадянського, сімейного та особистого життя людини, що панували в радянській науці, є досить актуальними.

В умовах послідовного переосмислення шляхів розвитку системи освіти в авторитарній державі формується незвичний для радянської держави напрям – педагогіка співробітництва. Представниками цього підходу в Україні були педагоги-новатори М. Гузик, О. Захаренко, В. Сухомлинський та ін. Педагогіка співробітництва зацікавлювала учнів навчальною діяльністю, а не лише її результатами, підвищувала інтерес до знань, привчала до власного морально-патріотичного вибору. У такий спосіб сприяла вихованню нового типу людей, здатних до самостійного мислення, до прийняття власних рішень. У цьому їй не лише навчальне й виховне, а й соціальне значення.

Освіта відіграла ключову роль у вирішенні проблем ідейно-політичного та патріотичного виховання в державі. Виховні можливості гуманітарних та соціальних наук усвідомлювалися й використовувалися владою у формуванні

нового типу радянської особистості. Директиви, що виходили «зверху», містили суворі орієнтири й систему вимог до учнівської молоді. «Нормою» вважалася належна соціальна поведінка, що виявлялося в палкій любові до держави, пильності й підозрливості щодо її «ворогів», переконаності в соціалістичних ідеалах, заснованих на цінностях радянського колективізму, що спиралося на відчуття соціального оптимізму й почуття відповідальності за все, що відбувається в соціалістичному суспільстві [265].

Реалізацію соціально-педагогічних умов розвитку патріотичного виховання (упорядкування всього спектру впливів навколишнього середовища на формування патріотизму дитини та створення виховного простору патріотичного характеру для формування національних почуттів людини) детермінують зовнішні (об'єктивні) і внутрішні (суб'єктивні) чинники. До зовнішніх (об'єктивних) чинників відносять суспільно-історичні умови, культурну спадщину країни, панівну систему освіти.

Е. Помиткін наголошує на тому, що успішність процесу духовно-морального, патріотичного розвитку особистості залежить і від внутрішніх психологічних умов, і від зовнішніх впливів. До внутрішніх умов услід за вченим відносимо той потенціал, з яким дитина приходить у світ і який виявляється з перших років життя у її нахилах та інтересах. Надалі цей потенціал буде закріплюватися в рисах характеру, життєвих цінностях, принципах і смислі життя. До зовнішніх умов впливу мікрофакторів соціалізації відносимо особливості сімейного виховання, події дитинства, специфіку спілкування з дорослими, наявність прикладів для наслідування, особливості навчання [481, с. 46]. Отже, духовний світ індивіда був і залишається основним об'єктом педагогічного впливу і, водночас, результатом навчально-виховного процесу. Виховна робота – це та діяльність, зміст якої спрямовується на турботу про молоде покоління, а також створення умов для розвитку, передачі необхідних знань, формування світогляду та норм патріотичної поведінки [268, с. 124].

Водночас варто наголосити, що серед чинників зовнішнього впливу на виховання патріотизму особистості визначають макро-, мезо- та мікрофактори соціалізації. Розглядаючи вплив мезофакторів, науковець Л. Ніканорова наголошує, що становлення особистості передбачає виникнення власного життєвого світу в межах культурно-моральних чинників. У виникненні, формуванні свідомості визначальними виявляються два чинники – механізми духовно-морального становлення самого індивіда, його власного життєвого світу та культурної діяльності, яка вказує на можливі грані такого становлення [435, с. 76]. Та найбільший вплив на особистість школяра мають мікрофактори соціалізації, зокрема особливості сімейного виховання, навчання в школі та спілкування з однолітками. Саме в соціальних системах особистість стає мікросистемою, структурною одиницею суспільства, а процес виховання виступає як соціально-педагогічний, спрямований на формування цілісної (внутрішньої і зовнішньої) мікросистеми [89, с. 20]. На нашу думку, формування патріотизму в дітей стане ефективнішим лише в тому випадку, якщо будуть враховані індивідуально-психологічні особливості учня у взаємодії із зовнішніми мікрофакторами соціалізації.

Зазначимо, що основними джерелами впливу макрофакторів на соціалізацію особистості є країна, нація, суспільство, держава. Так, держава здійснює соціально контрольовану соціалізацію своїх громадян, створюючи для цього відповідні організації. В Україні в радянський період авторитет соціалістичної держави як джерела соціалізації на формування патріотичної свідомості молоді був надзвичайно вагомим. За радянської доби патріотичне виховання здійснювалося відповідно до статті 36 Конституції СРСР на державному рівні й було поставлене на систематичну основу.

Однією з основних соціально-педагогічних інституцій, що здійснювала патріотичне виховання молодого покоління в досліджуваній період, була школа.

Історично українська школа завжди була осередком місцевої громади, а патріотичне виховання було одним із напрямів виховної роботи в закладі

освіти. Саме громадсько-активна школа вводила до урочної та позаурочної діяльності реальне життя, створюючи в такий спосіб єдине поле громадянського виховання не лише учнів, а й усіх учасників освітнього процесу. У результаті відбувалося комплексне, системне виховання громадянина-патріота.

В. Кремень зазначає, що школа як складний організм традиційно відображає характер, проблеми й протиріччя суспільства та значною мірою завдяки своєму виховному потенціалу визначає орієнтацію конкретної особистості, відповідає за її соціалізацію і є найважливішим інструментом, який здатний еволюційним шляхом забезпечити зміну ментальності, виховати громадянина й патріота. Дитячий вік є найбільш оптимальним для системи патріотичного виховання, тому що це період самоствердження, активного розвитку соціальних інтересів і життєвих ідеалів [277, с. 7–13].

Варто наголосити, що заклад освіти є соціальним інститутом зі специфічними ознаками, як-от: підпорядкованість суспільним потребам, спрямування на виконання суспільного замовлення, управління на державному та регіональному рівнях, сформованість характеристик, що сприяють наступності й послідовності впливів навчально-виховного процесу та позакласної виховної роботи. Отже, соціально-педагогічний складник патріотичного виховання в закладах освіти має сприяти виконанню таких завдань: успішній соціалізації учнів як патріотів і саморозвитку індивіда як суб'єкта діяльності та особистості.

Важливим компонентом і напрямом реалізації патріотичного виховання є управління системою виховання, яке склалося історично й частково успадковане сучасною школою з радянських часів. Доцільно коротко зупинитися на одному з елементів управління – плануванні виховної роботи. Основними напрямками перспективного та поточного планування є такі:

– по-перше, забезпечення комплексності в проведенні виховної роботи, що досягалася узгодженням діяльності всіх категорій вихователів, гармонійним

поєднанням усіх напрямів виховання, творчим використанням всього арсеналу форм, методів, засобів і прийомів виховання;

– по-друге, надання всій роботі перспективного характеру шляхом нарощування зусиль від етапу до етапу, що досягалося оцінкою й урахуванням вихідного рівня вихованості учнів, прогнозуванням у розвитку необхідних якостей із урахуванням спеціалізації вирішуваних завдань та індивідуальних особливостей школярів, наступності в процесі виховання на всіх етапах навчального процесу;

– по-третє, цілеспрямованість у плануванні, яка досягалася шляхом суворого підпорядкування всіх виховних актів, дій та заходів цілям виховання [404, с. 15–17].

Отже, необхідною умовою оптимізації патріотичного виховання є дотримання принципу системності, який передбачає розгляд цілісного багаторівневого взаємозалежного відкритого процесу в його постійному розвитку й саморозвитку [33, с. 37].

На думку Н. Онищенко, управління патріотично-виховним і культурно-освітнім процесом у закладах освіти передбачає такі дієві елементи:

– визначення організаційної структури управління вихованням учнів та функційних обов'язків безпосередніх учасників і підрозділів управління;

– наукове обґрунтування системи управління соціально-виховним патріотичним процесом у моделі освіти;

– удосконалення традиційної структури служби управління на всіх рівнях від класу до директора школи;

– організацію й надання систематичної допомоги класним керівникам та радам учнівського самоврядування в організації позаурочної роботи з боку директора, завучів, виховних відділів школи;

– організацію здорового способу життя учнів та навчання їх валеологічної культури;

– забезпечення системно-цільового підходу до планування організаційно-виховної патріотичної роботи серед школярів;

- науково-методичну роботу організаторів виховного процесу з проблем позаурочної діяльності, які б відповідали інтересам і нахилам учнів;
- проведення заходів щодо організації відпочинку, дозвілля й попередження правопорушень серед учнівської молоді;
- забезпечення патріотичної спрямованості виховного процесу, тісного зв'язку з ідеалами, традиціями й іншими соціально значущими надбаннями культури;
- розвиток ініціативи й самодіяльності учнів, залучення їх до активної участі в громадському житті [446, с. 63–69].

З огляду на це особливу роль у патріотичному вихованні майбутніх поколінь відіграє учитель. Ми погоджуємося з думкою науковців П. Ігнатенко, В. Поплужного, Н. Косаревої, Л. Крицької, що якщо вчитель сам не є патріотом своєї Батьківщини, це негативно впливає на становлення патріотичних якостей учня як об'єкта патріотичного виховання, у якому вчитель здійснює бажані зміни [212, с. 78].

На уроках завдяки прояву власних патріотичних почуттів та цілеспрямованій діяльності вчителя під час читання, наприклад, художньої літератури у школярів виявляються соціальні почуття: любов до Батьківщини, національна гордість, почуття обов'язку. Тільки під впливом виховної дії школярі можуть захоплено ставитися до героїв-патріотів, сміливих і відважних людей, виявляючи свої переживання в іграх, висловлюваннях. Важливо, щоб соціальні переживання й спрямування виявлялись у вчинках та діях. У практиці реалізації таких дій закладено початок розвитку та поглиблення морально-патріотичних почуттів, перетворення їх на дієву силу [382, с. 203].

Зважаючи на основи формування патріотизму, на нашу думку, вчителю у практичній діяльності доцільно реалізувати певні завдання, а саме: «розкриття для кожної особистості поняття патріотизму, любові до свого народу, до рідної Батьківщини; формування патріотичних переконань в учнів, обґрунтування необхідності їх постійного удосконалення в реальних умовах навчально-пізнавальної діяльності; використання реальних соціально-педагогічних умов у

процесі реалізації технології патріотичного виховання особистості; застосування нових наукових досягнень у практиці патріотичного виховання особистості, активізація шляхів підвищення ефективності патріотичного виховання учнів у школі» [433, с. 8].

Соціально-педагогічний складник патріотичного виховання сприяв досягненню двох цілей: успішній соціалізації молодих людей як громадян-патріотів і саморозвитку людини як суб'єкта діяльності та особистості.

Соціально-педагогічна робота в закладах освіти мала адресний характер і повинна була враховувати сфери життєдіяльності учнів; актуальні й найтипівіші соціальні та психологічні проблеми молоді; вік, стать, соціальний статус кожного школяра; рівень соціальної активності учня та його ставлення до майбутньої професії. Метою патріотичного виховання молоді як соціально-педагогічного процесу було створення сприятливих умов для фізичного, соціального, духовно-морального та патріотичного, інтелектуального розвитку людини, попередження негативних явищ, надання їй комплексної соціально-психолого-педагогічної допомоги в саморозвитку й самореалізації в процесі соціалізації [446, с. 63–69].

Варто наголосити, що в радянські часи патріотичні почуття молоді зміцнювало героїко-патріотичне виховання, покликане розвивати глибоке розуміння громадянського та суспільного обов'язку, готовність у будь-який час стати на захист радянської держави, оволодівати військовими знаннями, а також вивчати бойові традиції та героїчні сторінки історії народу, його збройних сил. Одним зі складників виховної діяльності школи загалом і комсомольської організації зокрема у справі військово-патріотичного виховання було фізичне виховання школярів, спортивні табори, проведення уроків мужності, місячників оборонно-масової роботи, організація всесоюзних військово-спортивних ігор («Зірниця», «Орля»).

Військово-патріотичне виховання в СРСР офіційно розглядалося як складник комуністичного виховання, спрямованого на формування в радянських людей високих морально-патріотичних та політичних, бойових і

психологічних рис, необхідних для виконання священного обов'язку зі збройного захисту Батьківщини – готувати молодь до захисту своєї Батьківщини, виховувати самовідданих патріотів, здатних дати рішучу відсіч нападу будь-якого ворога [242, с. 90–96].

Усю ідейно-політичну й культурну роботу комсомолу було спрямовано на виховання в молоді радянського патріотизму, відданості справі розбудови соціалістичної держави. Таким чином, комсомольські й піонерські організації виконували вагомую роль у справі виховання нової людини в межах викривленої марксистсько-ленінської ідеології.

Отже, мету виховання в українській школі другої половини ХХ ст. було визначено як формування громадянина радянської держави відповідно до комуністичної ідеології на основі єдності розумового, трудового, морального, естетичного, фізичного, ідейно-політичного, патріотичного, атеїстичного, інтернаціонального виховання (рис. 2.1).

Аналіз змісту цих завдань відображає мету, яку втілювало тодішнє соціальне замовлення, спричинене пануванням ідеології марксистсько-ленінської концепції соціалізму й побудовою комунізму однопартійною командно-адміністративною політикою держави.

Необхідно зауважити, що в середині 80-х рр. ХХ ст. відбулося руйнування колишніх ідеологічних орієнтирів, посилилися агресивність середовища, соціальна нестабільність, змінився зміст спілкування людей. Стало помітним вагоме відчуження молоді від офіційно пропагованих соціальних цінностей у їхньому радянському варіанті. Учнівська молодь дедалі гостріше відчувала незатребуваність суспільством своїх знань і таланту. Поступове зниження цінності такого явища, як патріотизм, значно утруднювало здійснення ефективної освітньої політики. Руйнація старої системи виховання призвела до того, що, не засвоївши цінності патріотизму, молоде покоління формувалося на цінностях крайнього індивідуалізму та егоїзму.

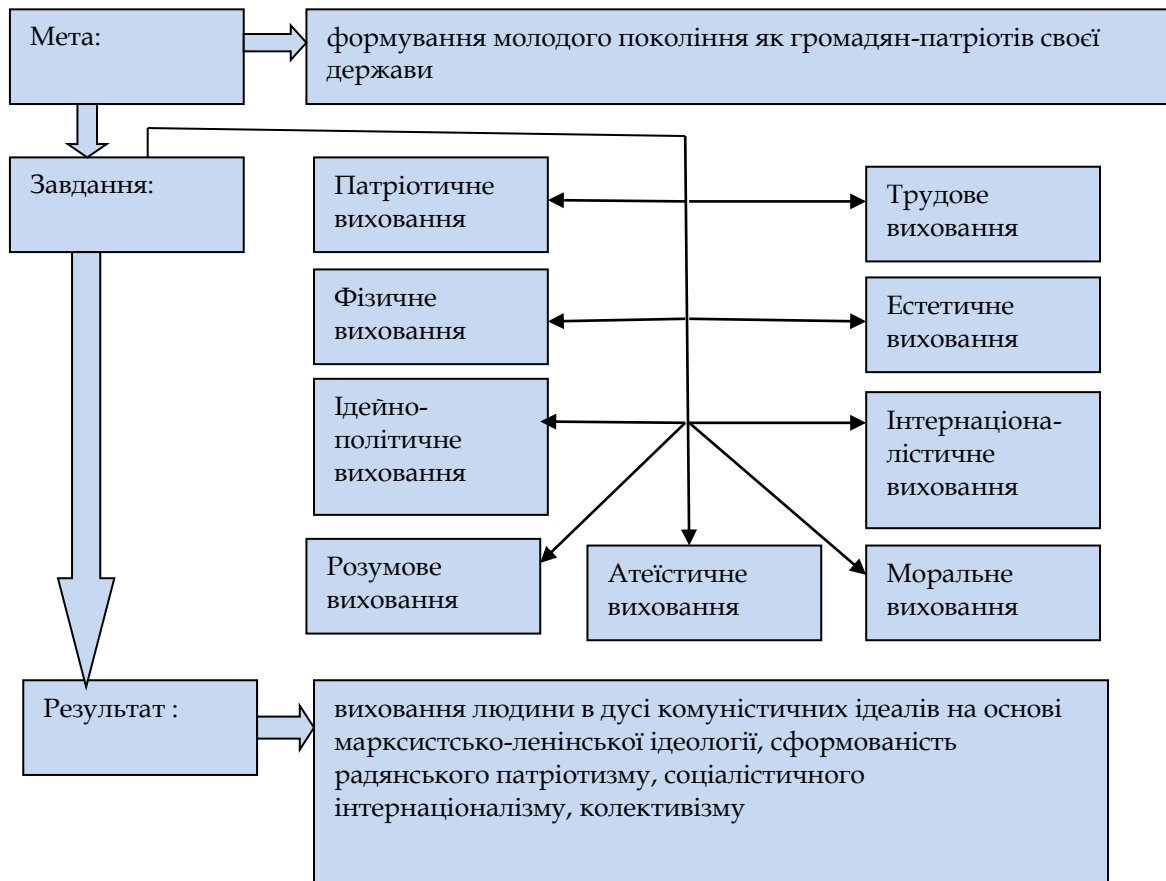

Рис. 2.1 Схема виховання в українській школі другої половини ХХ ст.

Згідно із соціологічними опитуваннями, проведеними Національним інститутом стратегічних досліджень [398], значна частина молоді на початку 90-х років ХХ ст. була загалом не задоволена своїм становищем у суспільстві: у 1992 р. про це заявила половина молодих людей віком 18–35 років (51 %). Упродовж першого десятиліття незалежності ця частка зростала й у 1998 р. охоплювала вже майже 2/3 молодих людей – 72 %. Вони були зосереджені переважно на матеріальних аспектах свого життя, нівелюючи духовну сферу, про що свідчать дані опитувань: молодь не виявляла бажання брати участь у суспільних і державних подіях, адаптуватися до сучасної соціально-економічної ситуації (у межах 20 % опитаних протягом моніторингу 1997–2009 рр.). У молодіжному середовищі поширюються політичний нігілізм та ідеологічна невизначеність, наприклад, у 1994 р. частка тих, хто не підтримував

жоден із політичних напрямів та вагався з відповіддю, становила менше половини від усієї опитаної молоді (41 %).

Падіння комуністичного режиму в Україні спричинило руйнацію усталених уявлень радянських людей щодо себе та свого місця у світі, що викликало масову кризу ідентичності й, як наслідок, руйнацію основ радянського патріотизму [291, с. 51–55].

Українська держава, що виникла на уламках СРСР, а точніше її керівники, виявилися недалекоглядними щодо системи освіти й молодого покоління. Період 1990-х рр. став часом офіційно проголошеної деідеологізації, проте, як показало життя, ідейного вакууму існувати не може. Протягом наступних двадцяти років виросло кілька поколінь дітей, які не обтяжені загальнолюдськими цінностями, «муками совісті» й «атавізмами» морального кодексу будівника комунізму. На зміну цінностям радянського колективізму, активної життєвої позиції, спрямованої на розбудову соціалістичного суспільства, прийшли цінності егоцентризму, гедонізму, а нормами суспільної свідомості стали байдужість, цинізм, невмотивована агресивність, зневажливе ставлення до держави й соціальних інститутів.

За радянських часів патріотом вважалася людина праці, яка народилася, «щоб казку зробити бувальщиною», щоб побудувати країну «квітучого соціалізму». Працю сприймали як «доцільну діяльність людини, спрямовану на створення за допомогою знарядь виробництва матеріальних і духовних цінностей» [441, с. 90–96].

Успішною людиною вважався передовик виробництва, раціоналізатор і винахідник, фото якого було представлено на «Дошці пошани», а не людина, яка має багато грошей. Згодом відбувається девальвація статусу людини праці. Молодь почала віддавати перевагу професіям, пов'язаним із фінансовою, юридичною, маркетинговою сферами, що представляють інтереси приватних осіб, а не інтереси держави.

Згодом нове покоління починало своє життя у країні, у якій була відсутня будь-яка ідеологія чи система цінностей. Оскільки у світі немає порожнечі,

утворений вакуум швидко почав заповнюватися технологіями руйнації самосвідомості. До таких технологій ми можемо віднести передусім «масову культуру» з її культом насильства, егоїзму; систему тиску думки, що викликає апатію, байдужість; упровадження деструктивних релігійних сект і навчань тощо. Якщо особистість перестає відчувати підтримку соціального середовища та держави, вона неминуче потрапляє в пастку цінностей, позбавлених громадянського змісту. Це основа розвитку егоїзму особистості.

Так, у доповіді міністра освіти України П. Таланчука на загальнодержавній нараді працівників освіти 22 липня 1992 р. підкреслювалось, що «у спадщину від тоталітаризму ми отримали глибоку кризу в економіці, пограбовану культуру, викривлену історію, зденаціоналізовану особистість...» [450, с. 3].

З огляду на це відповідною реакцією незахищеної особистості стає агресія проти суспільства, антигромадська поведінка різних форм: злочинність, тероризм, наркоманія тощо.

Саме тому на початку 90-х рр. ХХ ст. в Україні назріла нагальна потреба виховання молодого покоління в дусі національно-патріотичних традицій, що складалася вже багато століть. Необхідно було створити такі умови для молодого покоління, щоб воно проживало в суспільстві, яке сповідує традиційні цінності й водночас користується досягненнями сучасної науки й техніки.

З початку реформ у системі освіти в 90-х рр. ХХ ст. була орієнтація на деідеологізацію школи шляхом гуманізації й демократизації освіти. Унаслідок цього різко знизилася увага до процесів виховання. Почало виявлятися гіперболізування ідеї особистісно зорієнтованого підходу в навчанні, задоволення запитів та інтересів особи на противагу вихованню в ній колективістських якостей, зокрема й патріотичних відчуттів [99, с. 9–14].

Разом з тим суспільство потребувало демократичного гуманістичного патріотизму (демократичний – доступний для розуміння й притаманний широким верствам населення; гуманістичний передбачає формування

національних та загальнолюдських цінностей, повагу до конституційних прав і свобод людини). Така єдність демократичного й гуманістичного патріотизму має стати надійною основою для формування громадянського суспільства.

У пострадянській Україні ідеологічна робота в колишньому її вигляді виявилася згорнутою, втратила властивий їй системний характер. І це цілком зрозуміло, оскільки змінилися всі ідеологічні конструкції держави. Але помилково думати, що ідеологічна робота й сам патріотичний виховний процес зникли зовсім. Ті підходи й цінності, на основі яких вони починали будуватися, ішли врозріз із інтегрованою, консолідованою системою духовних цінностей більшості українців, і ця обставина не давала змоги набувати їм явних форм [63, с. 75].

Аналіз педагогічних досліджень свідчить про те, що у своєму історичному розвитку виховання дітей є найефективнішим за умови пріоритету природи дітей, довкілля, народного, національного характеру, якщо виховання ґрунтується на досягненнях людино- та вітчизнознавчих, суспільних наук. Значна частина педагогів нашої держави дійшла висновку, що фундаментальні, системоутворювальні поняття «нація», «патріотизм», «національна культура», «національна духовність» визначають сутність, зміст, завдання, мету, форми й методи виховання молодого покоління кожного народу. Чимало зробили в цьому напрямі академіки України А. Алексюк, П. Кононенко, А. Погрібний, М. Стельмахович, відомі педагоги О. Вишневський, В. Каюков, Є. Сявакко, Б. Ступарик та ін.

Без сумніву, для уникнення появи нових суперечностей у процесі взаємодії двох освітньо-виховних доктрин (радянської системи цінностей та виховної політики незалежної демократичної України) слід творчо використати педагогічні надбання України 40–80-х рр. ХХ ст., зокрема соціально-педагогічний аспект у царині патріотичного виховання. На нашу думку, у вихованні почуття патріотичної гідності велике значення має правдиве висвітлення соціальних складників історії культури та освіти народу,

повернення до культурних надбань минулого, відкриття невідомих сторінок нашої спадщини.

Саме спрямованість на усвідомлення школярами своєї «потрібності», значимості суспільству, соціальне замовлення на молодіжну творчість й активність дають величезний позитивний імпульс до освоєння цінностей патріотизму, підвищують його ефективність, вплив на громадську свідомість, самовиховання й самовдосконалення.

Україна шляхом реформування освітньої галузі кінця ХХ ст. змогла інтегрувати свій патріотичний потенціал у світове співтовариство, включивши в нього культурно-історичні духовні цінності; достатнє розуміння особистих потреб людини у співвідношенні з колективними, громадськими й державними потребами; перевагу духовного начала над матеріальним; соборність; здатність відтворювати духовно-моральний потенціал.

У часи державної незалежності окремі проблеми в духовно-гуманітарному житті залишилися, а деякі – додалися. Варто зазначити, що в період незалежності зберігаються прагнення до наслідування радянських зразків у практиці патріотичного виховання та пошуку «канонів» у наукових і публіцистичних працях педагогів минулого, окрім того, помітні тенденції розгляду педагогічних явищ зі збереженням ідеологічних підходів і оцінок, а також «радянськість» педагогічної лексики в наукових дослідженнях і практичній діяльності.

Наприклад, у 2013 році Хмельницьким ОШПО було проведене соціологічне опитування учнів 10-х класів «Ціннісні орієнтації та ціннісне ставлення учнівської молоді до світу», у якому взяло участь 1057 респондентів. «Запропонований респондентам перелік питань, пов'язаних із життєвими пріоритетами і найбільшими життєвими цінностями, базувався на положенні про те, що на кожному етапі історичного розвитку суспільства створюється специфічний набір цінностей, що сприяють перетворенню соціальних норм та ідеалів на особистісні принципи життєдіяльності кожної людини, належать до психологічної структури особистості у формі особистісних цінностей і є одним

із джерел мотивації її поведінки. Набір цих цінностей та їх структура об'єктивно детерміновані економічними і політичними факторами, а також системою виховання, запровадженою і здійснюваною в суспільстві» [57, с. 65]. Аналіз результатів дослідження дав підстави для висновків, що «неможливо не звернути увагу на те, що всупереч розповсюдженій думці про «порожність» і «легковажність» сучасної молоді юні українці віддають перевагу цінностям нематеріальним».

Водночас дослідники фіксують такі негативні явища:

- школа як один із головних інститутів соціалізації дитини наразі не виконує цієї функції на належному рівні;
- учителі не мають відповідного авторитету;
- у формуванні життєвого стандарту молоді люди переважно орієнтуються на власні оцінки й вимоги, а не на якісь моральні авторитети чи суспільну систему цінностей;
- серед представників молодого покоління переважає реалістичний і прагматичний підхід до життя.

На думку О. Валевського, А. Ішмуратова, до цього призвели такі явища, як відсутність морального виміру в політиці; девальвація морально-патріотичних цінностей; деформація мотиваційної поведінки [52]. З огляду на ці причини в суспільній свідомості відбулося посилення меркантилізму та апатії, приниження ролі науки й освіти, культури тощо. Не вирішується й така вагома проблема, як національно-патріотична самоідентифікація українського суспільства.

Ознакою духовного життя сучасної України є відсутність ідейної єдності серед населення. З одного боку, розмаїття ідей є показником демократії, з іншого боку, воно є віддзеркаленням глибокої внутрішньої кризи, яка заважає сучасному суспільству вийти з духовної кризи, яка поступово поглиблюється.

Патріотичне виховання повинно реалізовуватися як планомірна діяльність, спрямована на формування почуття патріотизму. Таке виховання охоплює розвиток любові до Батьківщини, національної самосвідомості й

гідності; дбайливе ставлення до рідної мови, культури, традицій; відповідальність за природу рідної країни; потребу зробити свій внесок у долю Батьківщини; інтерес до національного спілкування; прагнення праці на благо рідної країни, її народу.

Результативність формування патріотизму залежить від того, як педагоги стимулюють розвиток самоорганізації, самоуправління школярів; сприяють формуванню критичного мислення, творчості й самостійності, усвідомленню власних світоглядних орієнтирів, які є основою життєвого вибору, громадянського самовизначення й патріотизму як особистісної якості загалом.

Чимало питань морально-патріотичного виховання, які розв'язувалися в Україні в другій половині ХХ ст., – поліпшення якості навчально-виховної роботи, виховання в молодого покоління етичних якостей особи, колективізму, громадськості, любові до своєї Батьківщини, шанобливого ставлення до історії своєї країни, підвищення соціального статусу молодої людини – актуальні й донині, тому досвід роботи радянської загальноосвітньої школи повинен бути врахований і затребуваний у проведенні реформ у галузі освіти сьогодні. Не потрібно ігнорувати досвіду патріотичного виховання вітчизняних освітніх закладів другої половини ХХ ст. тільки на тій підставі, що він був сформований в умовах тоталітаризму. Навпаки, його варто широко використовувати, наситивши новим змістом, зокрема покласти в основу патріотичного виховання любов і повагу до України, трагічної і водночас героїчної історії боротьби її народу за своє соціальне й національне визволення, за право на самостійність та державність.

Отже, розвитку соціально-педагогічних аспектів патріотичного виховання молоді в Україні в другій половині ХХ ст. сприяли такі чинники:

- посилення духовного-гуманітарних аспектів у навчально-виховному процесі;
- культивування патріотичної свідомості молоді в процесі соціального зростання;

– підвищення духовно-національної культури молодого покоління на базі історичного матеріалу.

Історія вітчизняної педагогічної думки переконливо свідчить про те, що вагомі результати у вихованні молодого покоління досягаються тоді, коли в ньому домінують найвищі моральні та соціальні цінності – любов до Бога, Батьківщини й рідного народу як соціуму. Ці здобутки науки, світового досвіду варто закласти в основи законодавства України про освіту й виховання.

Таким чином, патріотичне виховання в Україні означеного періоду умовно можемо поділити на два етапи. Перший етап (радянський патріотизм) вирізняється тотальним характером, доповнюється політизовано-ідеологічним змістом на основі спотвореної марксистсько-ленінської ідеології, збільшенням кількості агентів і каналів впливу, їхньою уніфікацією; кардинальною зміною деяких основних структурних елементів системи патріотичного виховання, наприклад, православ'я – комуністичною ідеологією. Другий етап (національно-патріотичний) починається після розпаду Радянського Союзу й триває донині. З'ясовано, що національно-патріотичне виховання доби незалежності характеризується низкою недоліків, що призводять до зниження ефективності виховних впливів, наприклад: прагнення наслідувати радянські зразки у практиці патріотичного виховання, пошук «канонів» у працях громадських діячів і науковців попередніх століть, розгляд педагогічного процесу в контексті ідеологічних підходів, декларативність наукових досліджень. Складна суспільно-економічна й соціокультурна ситуація суттєво гальмували перетворення у сфері патріотичного виховання й негативно впливали на розвиток українського суспільства загалом. Наслідком стали низький рівень національної свідомості в молоді, розчарування державною політикою, масова еміграція за кордон.

2.2. Патріотичне виховання в авторських школах українських педагогів

На сучасному етапі актуальною є проблема підвищення рівня духовності української нації. Відродження її найкращих традицій, досягнення певного успіху в цій сфері можливі лише завдяки вивченню й усвідомленню досягнень попередніх епох у галузі освіти загалом і виховання зокрема, без яких не можна розв'язати теоретичні проблеми галузі освіти.

Отже, розвиток сучасної української школи неможливий без систематичного комплексного вивчення досвіду, зокрема накопиченого українською радянською школою упродовж 50–90-х рр. ХХ ст., оскільки після проголошення незалежності відкрилися нові перспективи для об'єктивного та незаангажованого вивчення радянського періоду розвитку педагогічної науки й шкільної практики.

У процесі оновлення змісту освіти шляхом зміщення акценту на особистість вирішення проблеми патріотичного виховання неможливе без комплексного дослідження й упровадження в практику педагогічної спадщини попередніх епох. Педагогічні здобутки видатних педагогів минулого дають змогу ефективно реформувати оптимальний освітній процес, а також застосовувати адекватні й доцільні форми й методи виховання [479].

Цілком ймовірно, що у вирішенні цієї проблеми зможе допомогти не така вже й далека теорія та історія вітчизняної педагогіки, а саме вивчення й аналіз із погляду сьогодення цілісної поетапної системи патріотичного виховання молоді в радянські часи.

Як зазначає академік О. Сухомлинська, «...звернення до творчої біографії є і традицією, й інновацією, бо збагачує й урізноманітнює наші уявлення про історико-педагогічний процес, сприяє його новому прочитанню, а також відкриває нові грані, новий зміст, нові цінності цього процесу як важливі складові наукового дискурсу» [582, с. 37].

Ефективне розв'язання цих завдань залежить передусім від вивчення педагогічного досвіду минулого, аналіз якого дає змогу усвідомити розвиток освіти та педагогічних ідей в Україні, а також установити відповідність між зазначеними процесами. Отже, розвиток освіти на сучасному етапі потребує об'єктивного оцінювання історико-педагогічних процесів минулого та творчого застосування кращих здобутків. У цьому контексті особливої актуальності набуває досвід патріотичного виховання в авторських педагогічних школах. В узагальненому вигляді прогресивні ідеї і недоліки досліджуваних систем виховання представлено в таблиці 2.2.

Варто насамперед розглянути педагогічну спадщину видатного українського педагога Василя Олександровича Сухомлинського (1918–1970 рр.). На сьогодні дослідження соціально-педагогічних аспектів патріотичного виховання в наукових роздумах В. Сухомлинського в педагогічній науці є фрагментарними та тенденційними, тому й обрані предметом нашого наукового пошуку.

Авторська школа В. Сухомлинського (Павлиська середня школа, що на Кіровоградщині) – «Школа радості», школа співдружності поколінь, спрямована на виховання всебічно розвиненої особистості-патріота. У ній упродовж 1948–1970 рр. було реалізовано оригінальну систему навчально-виховної роботи з урахуванням наукових надбань вітчизняної науки та педагогічного досвіду. Авторська система В. Сухомлинського, як і інші авторські педагогічні системи, носить персоніфікований характер, відображає погляди, ідеї та діяльність її автора [317, с. 70–75].

В. Сухомлинський обґрунтував теоретичні основи освітньої системи, вибудував концепцію й реалізував їх у практичній діяльності, визначив суб'єктів (учитель, учень, родина), мету (формування всебічно розвиненої особистості), складники всебічно розвиненої особистості (розумове, моральне, громадянське, трудове, фізичне, естетичне, патріотичне, ідейно-політичне виховання), що спиралися на гуманістичні основи (окультурення потреб дитини; формування культури бажань, культури почуттів; створення для

дитини «радості буття»; розвиток почуття власної гідності; продукування атмосфери успіху; перевага позитивних стимулів і реакцій на поведінку дитини над негативними; взаємодія школи, сім'ї, громадськості тощо).

Таблиця 2.2

Проблема патріотичного виховання в авторських педагогічних школах

Дані про школу	Прогресивні ідеї щодо патріотичного виховання	Недоліки
<p>с. Павлиш Кіровоградської області. «Школа радості» В.О.Сухомлинського 1948–1970 рр.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Педагогічний оптимізм – основа морально-патріотичного виховання. 2. Соціалізація – важливий складник морально-патріотичного виховання. 3. Виховання патріотизму пов'язане з розумовим, моральним, трудовим, ідейно-світоглядним, естетичним, емоційним становленням особистості. 4. Використання різних словесних і практичних методів, засобів патріотичного виховання. 5. Узгодженість співпраці сім'ї та школи. 6. Активне використання природного й соціального оточення. 7. Опора на принципи гуманізму, патріотизму, природовідповідності, культуровідповідності, на позитивне в дитині, створення ситуації успіху, одухотворення знання, формування радості пізнання, створення «інтелектуального фону школи» тощо 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ототожнення інтересів громади, суспільства з інтересами людини; особистого щастя – з суспільним благом. 2. Ідейно-політична спрямованість
<p>Сахнівська середня школа Черкаської області. Директор – О. Захаренко 1966–2001 рр.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Слово вчителя – основний засіб морально-патріотичного виховання. 2. Педагогіка співробітництва: тріада «батьки – дитина – вчитель» – основа для розвитку дитини на принципах гуманізму, патріотизму й творчого підходу. 3. Ідеї людиноцентризму й дитиноцентризму, діяльнісного патріотизму – запорука ефективного морально-патріотичного виховання 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Необхідність коритися громадянському обов'язку. 2. Піднесення суспільних інтересів над власними

1	2	3
	<p>4. Завдання патріотичного виховання школярів – формування в дитини відчуття належності до родини, школи, громади; виховання любові до рідного дому, школи, своєї країни, рідного слова та державної мови, побуту, традицій, культурних надбань.</p> <p>5. Створення системи громадського, сімейного та трудового виховання шляхом організації школи-родини.</p> <p>6. Пошукова робота учнів з дослідження родоводу. Створення музею бойової та трудової слави.</p> <p>7. Культивування в учнів рис української ментальності.</p> <p>8. Патріотичне виховання здійснюється на прикладах з історії української державності, українського козацтва, героїки визвольного руху, досягнень у галузі освіти, науки, культури й спорту</p>	
<p>Богданівська середня школа № 1 Знам'янського району Кіровоградської області. Директор – І. Ткаченко 1944–1982 рр.</p>	<p>1. Завдання школи – виховання громадянина-патріота й молодого господаря української держави, спроможного використовувати досягнення науки й техніки, ефективно працювати в сільському господарстві.</p> <p>2. Ідеї людиноцентризму, принципи індивідуалізації і диференціації в навчанні.</p> <p>3. Учитель – приклад моральності та патріотизму.</p> <p>4. Колективна праця, мета якої – створення матеріальних і моральних цінностей для суспільства.</p> <p>5. Трудове виховання – основа морально-патріотичного виховання учнів.</p> <p>7. Використання різних форм і методів морально-патріотичного виховання.</p> <p>8. Вивчення історії рідного краю, народних звичаїв та традицій – основа морально-патріотичного виховання</p>	<p>1. Ідеологічна заангажованість.</p> <p>2. Дотримання єдності морального, патріотичного, інтернаціонального, громадянського складників у процесі виховної роботи</p>

Осередком, сутністю педагогічної системи В. Сухомлинського є гуманізм, патріотизм, ставлення до дитини як до унікальної особистості, природовідповідність, культуровідповідність, опора на позитивне в дитині, створення ситуації успіху, одухотворення знання, формування радості пізнання, створення «інтелектуального фону школи» тощо [317, с. 70–75].

Без сумніву, патріотизм становить моральний фундамент суспільної і державної будівлі, опору його життєспроможності, одну із першочергових умов ефективності функціонування системи соціальних і державних інститутів.

Патріотизм (від гр. *patriotes* – Батьківщина) – це любов до своєї Вітчизни, а також відданість своєму народу, гордість за нього, бажання захистити його надбання, примножити загальнолюдські й національні морально-духовні цінності.

В Україні патріотизм повинен бути введений у ранг національно значущої й об'єктивно необхідної цінності, тому що є одним із найбільш глобальних людських почуттів. У суспільстві, що склалось і розвивається, засвоєння патріотичних цінностей і норм життя – це насамперед об'єктивний, керований процес. Патріотизм не закладений у генах, це явище соціальне за своєю природою, тому не успадковується, а формується.

Звісно, патріотизм – це явище соціально-історичне, яке в різні епохи наповнюється відмітним змістом. Водночас становить поштовх для формування соціально активної особистості, оскільки «падіння суспільної активності – це страшно, особливо серед молоді. Це біда нації!» – писав В. Сухомлинський [239]. Патріот завжди готовий стати на захист своєї Вітчизни, виступає як активний борець проти того, що заважає розвитку держави, поліпшенню життя народу. Соціалізація особистості сприяє суспільному розвитку, а також її самовдосконаленню та самореалізації, що загалом впливає на розвиток соціуму. Шляхи й темпи розвитку держави залежать від уваги до соціогуманітарних проблем, а також від обсягу суспільних ресурсів, які спрямовуються на їх розв'язання.

На сучасному етапі соціальні реалії актуалізують необхідність упровадження нових підходів до проблем патріотичного виховання особистості. Це детерміновано змінами суспільної свідомості, пов'язаними з визнанням людини найвищою цінністю. Стан патріотичного виховання молоді на сьогодні характеризується суперечностями, які спричинені недоліками суспільного розвитку [231].

Система В. Сухомлинського з виховання молодого покоління в дусі патріотизму охоплювала широкий спектр словесних і практичних методів, засобів, способів, прийомів, які спрямовані на формування єдності свідомості, переконаності та поведінки, на нагромадження практичного суспільного досвіду школяра. Цінність цієї системи забезпечувалась узгодженістю співпраці сім'ї та школи (заняття в батьківській школі, індивідуальні консультації, спільна участь підлітків і батьків у суспільно корисній праці, народних, сімейних традиціях тощо), які були й залишаються центрами патріотичного виховання, об'єктами формування соціально-громадської патріотичної поведінки з активним використанням природного й соціального оточення [239].

Патріотичне виховання учнівської молоді завжди було одним із найважливіших завдань школи, адже дитинство та юність – найбільш благодатні для виховання відчуття любові до Батьківщини. Патріотичне виховання трактують як поступове й неухильне формування в учнів любові до своєї Батьківщини. За глибоким переконанням В. Сухомлинського, саме в юності вдруге народжується людина як свідомий громадянин-патріот. Це твердження вченого ґрунтується на його ж структурі духовного світу особистості: розум – почуття – погляди – переконання – воля, що фундаментально висвітлено в низці монографічних праць педагога, зокрема у книзі «Народження громадянина» [239].

В. Сухомлинський писав: «Виховання патріотичної свідомості, почуттів і переконань нерозривно пов'язане з розумовим, моральним, трудовим, ідейно-світоглядним, естетичним, емоційним становленням особистості. Патріотичне виховання – це сфера духовного життя, яке проникає в усе, що пізнає, робить,

до чого прагне, що любить і ненавидить людина, яка формується. Патріотизм як діяльна спрямованість свідомості, волі, почуттів, як єдність думки й діла пов'язаний з освіченістю, етичною, естетичною, емоційною культурою, світоглядною стійкістю, творчою працею» [541, с. 32–35].

Отже, патріотична система виховання учнівської молоді, на думку В. Сухомлинського, полягає у формуванні патріотично-соціально активних молодих людей. Патріотизм визначено як одне з найглибших громадянських почуттів, зміст якого – любов до Батьківщини, до свого народу, відповідальність за долю Вітчизни, готовність служити її інтересам [523, с. 5–13].

Соціально-педагогічна та патріотично-виховна діяльність має особистісно зорієнтований характер, адже концентрується довкола розв'язання індивідуальних проблем, які виникають під час соціалізації конкретної людини, за допомогою засобів вивчення особистості та довкілля, а також складання індивідуальної програми розвитку; сприяє орієнтації дітей і молоді в суспільних подіях та явищах, в опануванні соціального досвіду, самостійному виборі життєвого шляху та є складником навчально-виховного процесу школи, його важливою підсистемою. На думку В. Сухомлинського, проблема патріотичного виховання засобами слова є однією з найскладніших і найгостріших проблем, над якою потрібно працювати і в теоретичному, і в практичному аспектах, оскільки слово вчителя нічим не можна замінити. Особливу увагу педагог приділяв школі, яку розглядав як осередок патріотизму й культури. Він зазначав, що цю роль школа може виконати лише за умови панування чотирьох культів – Батьківщини, Людини, Матері й рідного Слова [539, с. 23–27].

Не меш важливими є напрацювання В. Сухомлинського в напрямі гармонійної взаємодії особистості та соціального середовища. Педагог досліджував проблеми, які в сучасних умовах визнані соціально-педагогічними, вивчав соціалізацію дитини, незважаючи на те, що в радянській педагогіці соціалізація ігнорувалася навіть на рівні термінології.

В. Сухомлинський, зокрема, писав: «У людині її людські риси формуються тільки тому, що з першого подиху свого життя вона – істота суспільна. Суспільна сутність людини виявляється в її стосунках, взаєминах з іншими людьми. Пізнаючи світ і себе як частину світу, вступаючи в стосунки з людьми, які задовольняють її матеріальні й духовні потреби, дитина включається в суспільство, стає його членом. Це процес залучення особистості до суспільства, який вчені називають соціалізацією» [589].

Перевіркою ефективності виховання й важливою життєвою школою виступає вся наша дійсність. В. Сухомлинський був прихильником ранньої соціалізації дитини, раннього її залучення до моральних, патріотичних і духовних цінностей суспільства: «Пізнання дитиною навколишнього світу й самого себе не повинно бути однобічним. Пізнаючи світ і самих себе, діти зобов'язані по крупинці пізнавати свою відповідальність за матеріальні та духовні цінності, створені старшими поколіннями» [583, с. 187].

Варто зазначити, що процес навчання в добу інформаційних технологій не забезпечує перетворення зовнішніх впливів на внутрішні мотиви поведінки учня. Проте існує такий вид діяльності, що є основним для школяра й має забезпечувати взаємодію дорослих і дітей, – це інтимно-особистісне спілкування з дитиною. У зв'язку з акселерацією, а також швидким розвитком особистості цей вид діяльності починає виявлятися у молодшому шкільному віці, а отже, може бути використаний і в юнацькому віці, тобто варто розширити вікові межі дії цього ефективного виду впливу на формування патріотичної поведінки учнів і гармонійного розвитку особистості загалом. Наприклад, В. Сухомлинський широко використовував цей вид діяльності під час спілкування з учнями своєї школи, зокрема у процесі бесід, подорожей на природі тощо.

Своєю практичною діяльністю педагог доводив, що всі морально-патріотичні принципи припускають людське, співчутливе, дбайливе ставлення людини до людини, яке повинно виявлятися в конкретних практичних справах. Педагогічний колектив Павлиської школи під керівництвом В. Сухомлинського

організовував діяльність школярів так, щоб турботу про інших вони виявляли без сподівань на похвалу або винагороду, щоб прагнення творити добро для людей стало звичайною для них нормою поведінки [540, с. 71–77].

Педагогічні переконання В. Сухомлинського побудовані на педагогічному оптимізмі. Педагог стверджував, що немає дитини, яка не могла б стати за умови належних зусиль учителя людиною-патріотом, морально вихованою, працелюбною. Віра в дитину – фундамент педагогічного оптимізму.

Основним проявом патріотизму як результату патріотичного виховання для учнів є навчання, опанування знань та передових відкриттів. Очевидно, що на сучасному етапі це положення потребує уточнення, а саме – оволодіння знаннями для їхнього подальшого застосування на благо Вітчизни. Виховання в молоді патріотичних почуттів передбачає усвідомлення ними необхідності працювати для народу, дбати про його майбутнє. Патріотичне виховання школярів повинно мати на меті й становлення їх як громадян, що глибоко усвідомлюють свої завдання в розбудові нашої держави. Це важливо тому, що молоді люди схильні відстоювати свої права, зовсім не згадуючи про свої обов'язки. Проте в суспільстві не буває прав без обов'язків – вони поєднані [317, с. 70–75].

У праці В. Сухомлинського «Як виховати справжню людину» зображено моральний ідеал, який увібрав у себе найкращі риси менталітету українського народу. У ній розкриваються конкретні принципи, істини, повчання, настанови, рекомендації тощо у вигляді правил, законів, що складають азбуку моральної культури, наприклад: 14 Законів дружби, правила «Десять не можна», «Дев'ять негідних речей» та інші. У книзі розкрито зміст і методику роботи з виховання в дітей любові до Батьківщини й громадянства, ставлення до людей і обов'язку перед ними, ставлення до батьків, рідних, близьких, розуміння життя, добра й зла в ньому, виховання високих моральних якостей і норм поведінки тощо.

На основі багаторічної практичної роботи в школі автор у цій праці вперше у вітчизняній педагогіці глибоко розкриває суть таких понять, як

людяність, патріотизм, відповідальність, гідність, терпимість, тактовність. На конкретних прикладах подано методичку утвердження в молодих людей почуття совісті, сорому, справедливості, скромності, щедрості, милосердя [552, с. 71–77].

В. Сухомлинський наполягав на тому, що мета школи – «навчити дітей учитися», сформувати почуття любові до Батьківщини, свого народу, ненависті до її ворогів, допомогти дітям усвідомити свої творчі сили й здібності, тому що «у цьому усвідомленні – сама сутність формування особистості» [583, с. 216]. Василь Олександрович вважав важливим якомога раніше ознайомити дітей із морально-патріотичними основами нашого суспільства, сформувати позитивне до них ставлення, викликати загострений інтерес до понять добра й зла, організувати виховний процес так, щоб участь, щирість, співпереживання, співчуття, людяність виявлялися в діяльності. Коли школяр вступає в юнацький вік, школа, вихователь, суспільство, зберігаючи й розвиваючи те, що закладено в дитинстві, формують громадянина, для якого «моральні, патріотичні, політичні ідеї ... перетворюються в норми і правила поведінки. Цей процес можливий тільки за багатогранної духовної зрілості, без якої немає устремління до ідеалу, немає живої людської особистості» [583, с. 384].

На думку В. Сухомлинського, однією з багатьох якостей вчителя-гуманіста є глибоке знання духовного життя й особливостей вихованців. Педагог стверджував, що немає дитини абстрактної, кожній властиві і загальні, типові якості, і неповторні, своєрідні індивідуальні риси. Кожна дитина – це унікальний світ, у який вихователь може проникнути тільки вивчивши його, адже в центрі уваги педагога – питання формування ідейності, патріотизму, громадянства, світогляду, почуття громадського обов'язку, виховання культури почуттів, працьовитості, відповідальності перед колективом і своєю совістю, розвитку здатності до самооцінки, самовиховання, поваги до людської особистості, збереження багатства індивідуальності кожного.

У працях «Духовний світ школяра», «Народження громадянина» В. Сухомлинський створив ідеал справжньої соціально активної людини-

патріота, якій притаманні такі риси характеру: відданість рідній землі, рідному народові, обов'язок перед ним, любов до рідної мови, повага до старших, любов до матері й батька, бережливе ставлення до природи, доброта, працелюбність. У цих творах розкриваються конкретні принципи, істини, повчання, настанови, рекомендації. Ідеал справжньої людини В. Сухомлинський визначав на засадах загальнолюдських цінностей, народної педагогіки, найкращих рисах менталітету українського народу [317, с. 70–75].

Патріотичне виховання передбачає, що людина розвиває в собі природну схильність до добра та готовність утверджувати його. Це виховання спрямоване на опанування людиною норм співжиття, які мають універсальний характер і є обов'язковим елементом людяності. Мотиваційною основою цього процесу є різні (зовнішні й внутрішні) чинники, головним із яких є віра в добро, правду, чесність та прагнення розвивати їх.

Як зазначав В. Сухомлинський, виховання патріотичних почуттів і переконань не можна відокремити від процесу формування особистості. Джерелами патріотичного виховання є насамперед рідне слово батька й матері, колискова пісня, культ Матері та Батька, рідна оселя, Батьківщина, минуле народу, діяльність видатних діячів минулого, конкретна діяльність особистості з метою матеріального та культурного збагачення своєї країни [536, с. 15–17].

У контексті діяльності з патріотичного виховання молодого покоління є багато засобів і методів впливу. Однак основним є залучення особистості до конкретної діяльності зі створення й примноження багатства й краси своєї Вітчизни. Патріотичне виховання передбачає формування морально-етичних знань, соціально-психологічних навичок поведінки, розвиток громадянської активності.

В. Сухомлинський вважав, що школа повинна виховувати в молоді прагнення до беззавітного служіння Батьківщині, до активної трудової і суспільної діяльності. Визначаючи радянський патріотизм як «благородну любов радянського народу до своєї Вітчизни» [307], український учений підкреслював, що одним із головних виховних завдань школи є підготовка

учнів до простої повсякденної праці, праці для суспільства як до патріотичної діяльності, водночас сама діяльність дітей, яку організовував педагог із цією метою, є рушійною силою формування особи громадянина, що росте.

Отже, теоретичні передумови патріотичного виховання учнів, які були закладені в працях В. Сухомлинського, увиразнювали діяльний характер патріотизму, а також необхідність навчати дітей шукати своє місце в житті держави та залучати їх до боротьби з недоліками.

В. Сухомлинський указував і на складності у вихованні патріотизму, пояснюючи це тим, що в повсякденному житті ми не натрапляємо на міру, за допомогою якої можна було б виявити цю «тяжко зрозумілу цінність» – патріотизм. Любов до Вітчизни стає силою духу тільки тоді, коли в свідомості людини відображені образи, пов'язані з рідним краєм, мовою, коли з'являється відчуття гордості від того, що все це – твоя Батьківщина [372].

У 60-х рр. ХХ ст. В. Сухомлинський зробив якісно новий перехід від власне інтернаціональної педагогіки до акцентування на національну культуру, розвиваючи в учнів цілісне сприймання світової культури крізь призму національної самосвідомості. Ідучи шляхом збагачення духовної культури особистості, педагог використовував у вихованні етнічні, психологічні й соціологічні підходи, увів в обіг такі нетрадиційні для радянської педагогіки поняття, як дух, духовність, сердечність, людяність, совість, сором, повага тощо. Зокрема, розглядаючи поняття «дух» як особливу форму освоєння людиною світу й водночас як форму її саморозвитку, педагог дав визначення: «Дух – це сукупність багатьох надбань свідомості, розуму, почуттів, сукупність, сконцентрована в яскраво вираженій індивідуальності» [239].

Важливим аспектом особистісно зорієнтованого виховання є реалізація принципів педагогіки співробітництва. Міркування В. Сухомлинського щодо ролі колективу й місця в ньому особистості сьогодні не менш сучасні й злободенні, ніж були за часів педагога, адже співробітництво між молодими людьми найяскравіше виявляється в колективі. «Колективізм, – пише В. Сухомлинський у праці «Проблеми виховання всебічно розвиненої

особистості», – не тільки результат виховання, а й процес, і комплекс засобів, які формують свідомість, погляди, переконання, вчинки людини. Життя й праця в колективі є школою становлення всіх рис особистості ... Від того, які ідеї лежать в основі трудових, духовних, морально-естетичних взаємовідносин між членами колективу як людської спілки, залежить становлення понять й уявлень особистості про добро й зло, про обов'язок і справедливість, честь і гідність» [394, с. 5–12]. Одна з найважливіших потреб людини – радість спілкування, емоційно-чуттєва насиченість відносин між людьми, яка має велике значення для навчання та виховання особистості патріота.

З огляду на сказане зазначимо, що виховна система покликана дати учнівській молоді якомога більше знань про суспільство, озброїти її системою соціальних навичок, а також умінь адаптуватися до нових соціально-економічних умов, тобто сформувати «компонентну особистість», яка може не лише приймати умови реального життя, а й змінювати їх.

В. Сухомлинський вважав, що виховувати означає залучати до гуманістичних за своєю суттю цінностей: моралі, патріотизму. Єдиний спосіб такого залучення – уведення цих цінностей у культуру сім'ї, навчального закладу, суспільства. Єдиний спосіб введення цих цінностей у культуру – реалізація їх у діяльності, взаємовідносинах і переживаннях усіх суб'єктів освітнього процесу, тобто молоді люди починають цінувати те, що цінують дорослі, які їх оточують [645, с. 3].

Вагомим внеском до теорії і практики вітчизняної педагогіки є спадщина Олександра Антоновича Захаренка (1937–2002 рр.) – українського педагога, одного із засновників педагогіки співробітництва, громадського діяча, директора відомої в Україні авторської школи в селі Сахнівка на Черкащині, дійсного члена Академії педагогічних наук України [612].

На думку О. Захаренка, найголовнішою проблемою в усі часи і для всіх народів була й залишається проблема виховання, саме тому необхідно поставити особистість у центр виховної системи та вміти співпрацювати разом, щоб правильно спрямувати виховну роботу в потрібне русло.

Педагогіка співробітництва – це система форм, методів і прийомів у навчально-виховному процесі, які спираються на принципи гуманізму, патріотизму й творчого підходу до розвитку особистості дитини. Саме такий підхід був характерний для педагогіки О. Захаренка. Як й інші педагогічно-новатори, він висував, обґрунтовував і впроваджував у практику ідеї творчої взаємодії вчителя й учня; навчання без примусу; ідею досягнення поставленої мети; індивідуального й колективного підходів до діяльності учнів; творчого самоврядування; особистісного підходу до виховання; співпраці вчителів із батьками, громадськістю тощо [173].

Педагогічна концепція О. Захаренка ґрунтується на визнанні й впровадженні ідей людиноцентризму й дитиноцентризму, діяльнісного патріотизму. Духовною основою життя й творчості педагога була гуманістична спрямованість, несуперечливість способу життя особистого й соціального, глибока й відповідальна любов до кожної дитини, вирощування в школі педагогічного колективу однодумців, любов до праці, рідного слова, своєї Батьківщини. О. Захаренко був патріотом рідної землі, щоденною жертвовною працею утверджував свою відданість ідеалам добра, справедливості [173].

У сучасних умовах переоцінювання цінностей та формування нових пріоритетів, а також розвитку інноваційних методик потрібно використовувати всі ті здобутки, які напрацювали попередники, праця яких пройшла випробування часом. Через те варто більш активно поширювати в освітньому й суспільному середовищі цінності гуманістичної педагогіки, а також шукати шляхи залучення до їх осмислення всіх представників громадськості.

Виховання в молодого покоління почуття патріотизму, активної громадянської позиції – проблеми загальнодержавного масштабу, тому що патріотизм покликаний дати новий імпульс духовному оздоровленню народу, формуванню в Україні громадянського суспільства. У Законі України «Про освіту», Законі «Про загальну середню освіту» визначено завдання виховання особистості в любові до Вітчизни, усвідомлення нею свого громадянського обов'язку на основі загальнолюдських духовних цінностей.

На думку О. Захаренка, сутність виховної роботи полягає не в наших розмовах із дитиною, не в безпосередньому впливові на дитину, а в організації життя дитини. «Рідна земля, домівка, сім'я – це цінності, що формують гідність людини, прагнення до свободи, її патріотизм і громадянськість. Лише в діяльності, в активному пошуку й практичному застосуванні набутого досвіду дитина стане сама носієм цих цінностей і залучить до дії своїх однолітків. Головне, щоб школа стала домівкою для дітей, джерелом знань і духовності, щоб жили в ній всі цікавими справами, добрими традиціями» [167, с. 3–4].

Базою, основою своєї виховної системи О. Захаренко обрав не ідеологічні постулати, а вічні людські цінності: родину, красу природи, милосердя, працьовитість, любов до землі, до рідного краю. О. Захаренка називають автором «педагогіки конкретної мети». Сутністю його праці було знайти конкретну мету, яка захоплює й згуртовує колектив. «Колега, це має знати кожен твій вихованець. Діти повинні знати свою власну історію, свій родовід по восьме коліно й цінувати все, що набуто в тяжкій кровопролитній боротьбі», – наголошував Олександр Антонович [438, с. 57].

Педагогічна система О. Захаренка ґрунтується на трикутнику: батьки – дитина – вчитель. Формування гармонійних стосунків у просторі цього трикутника – взаємоповаги, постійної співпраці – чи не найголовніший чинник, необхідний для створення атмосфери, у якій найкраще розвиваються позитивні якості та здібності дитини. Педагог-новатор наголошував, що «невіддільні ми від свого роду, Батьківщини все життя, тому й закладання основ патріотичного виховання ми починаємо в школі зі складання кожним учнем свого родового (генеалогічного) дерева, бо все починається з малого. Ця робота захоплює всіх у родині – від маленького школяра до найстарших її членів» [168, с. 48].

О. Захаренко вважав, «що від роду до народу, нації – такий природний шлях розвитку кожної дитини, формування її гуманістичної суті, патріотичної спрямованості, національної самосвідомості й повноцінності, громадянської зрілості» [169, с. 16]. У момент вивчення свого роду, продовження його справ,

реалізації мрій і надій у школяра виникають психологічний комфорт, упевненість у своїх силах і можливостях.

Український педагог-новатор вважав, що «високі почуття патріотизму мають свої корені в національних традиціях, у рідній мові та національній культурі, у стінах батьківського дому й на стежці серед живої, нескаліченої природи, біля рідного будинку. Навчити розуміти – це значить виховати громадянина планети з ідеалами миру, дружби, взаємодопомоги, співчуття до чужої біди» [172, с. 56–62].

Досліджуючи роль патріотичного виховання у формуванні особистості як громадянина, актуальними є «Десять заповідей синам» О. Захаренка, у яких здійснено намагання виховати гідну людину, любов у неї до батьків, родини, своєї України.

О. Захаренко у своїй книзі «Поради колезі, народжені в школі над Россю» писав: «Патріотами не народжуються. Ними стають у процесі становлення особистості, у процесі виховання і впливу засобів масової інформації на кожну людину» [168, с. 25]. Педагог-новатор трактував патріотизм святим почуттям, яке не піддається осміюванню, яке кличе на подвиг, до самопожертви в ім'я Батьківщини. І той не має патріотичних почуттів, хто не любить свою країну, не живе її турботами.

Патріотизм є творчим актом духовного самовизначення особистості. Це свідомо громадянська позиція. О. Захаренко був переконаний, що наймогутнішим засобом становлення громадянина-патріота є виховна посильна праця – стрижень його педагогічної діяльності. Крім цього, педагог підкреслював: «Громадянин народжується перш за все у трудовому колективі – і ним має бути школа» [171, с. 98].

О. Захаренко наголошував, що не можна постійно вимагати від людини якихось надзусиль, жертвності. Патріотизм сьогодні – це корисна праця на себе, а отже, і на суспільство. Добре людям – від цього має бути добре й державі. Водночас науковець-практик зазначав: «Держава не хоче бачити випускників із психологією раба. Учень має бути законотрушним, але завжди

вільним... Він ніколи, за жодних обставин не повинен порушувати права інших. Коротко кажучи, він має зростати громадянином України» [170, с. 130]. Це твердження доводить, що О. Захаренко добре усвідомлював, що патріотизм і патріотичне виховання – явища власне історичні. Для кожної епохи характерні своє бачення сутності цих феноменів і пошук шляхів та методів їх реалізації.

Працюючи на зламі епох, О. Захаренко розширив загальні цілі виховання всебічно розвиненої особистості свідомого громадянина незалежної держави на особистісний рівень, який назвав «педагогіка конкретної мети», що втілювалася в багатоцільовій, множинній інтелектуальній особистісній і колективній діяльності школярів, педагогів, батьків.

Ціннісними засадами діяльності авторської школи О. Захаренка були любов до дітей, патріотизм (історична пам'ять), національна свідомість, фізичне здоров'я, максимальне розширення спеціально організованого виховувального середовища, культуротворчість. О. Захаренко створив педагогічну концепцію, що базувалась на гуманістичних та культурно-історичних засадах, які представлені в конкретизованому вигляді й спрямовані на послідовне засвоєння історико-культурного надбання в регіональному, національному та загальнолюдському вимірах.

Прикладом для розвитку виховного середовища була Сахнівська середня школа. О. Захаренко зазначав, що однією з найскладніших і найгостріших проблем, над якими потрібно працювати і в теоретичному, і в практичному аспектах, є проблема виховання патріотичних цінностей засобами слова, оскільки слово вчителя нічим не можна замінити.

У Сахнівській школі заходи морального виховання були спрямовані на формування духовної особистості, тобто на виховання учнів як громадян та патріотів. Розв'язання цієї проблеми залежить насамперед від взаємозв'язків школи та родини, пошуку механізмів патріотичного виховання, розвитку в учнів патріотичних почуттів.

Слушним є твердження О. Захаренка, що «школа – це маленька держава, яка не може існувати без ідеї, задуму, який захоплює дітей, учителів, батьків.

Якщо така ідея зникає і не народжується нова, горе тій установі, школі, державі, бо відбувається деградація, зупинка в розвитку. В ній безцільно жити, у ній нудьга і немає прогресу» [168, с. 61]. Сахнівську школу можна порівняти з маленькою країною з власними особливостями. Школу було поділено на п'ять основних навчально-виховних центрів (центр молодших класів, центр здоров'я, спорту та відпочинку, центр трудового навчання й виховання, культурно-освітній центр, центр старших класів). Культурно-освітній центр мав окремий корпус, де було обладнано музей «Моя маленька Батьківщина», кінолекційний зал, виставковий зал, обсерваторію і планетарій. Крім цього, на шкільній території розташовувались поляна Пам'яті, криниця Совісті, фонтан «Колосок», стовп Миру, пам'ятники Шевченку. Усе це сприяло створенню особливої атмосфери духовності в школі.

Вагому роль у системі громадсько-патріотичного виховання, на думку О. Захаренка, відіграє музей бойової та трудової слави, де особливу увагу приділено матеріалам і документам, у яких розкрито бойові звершення односельчан у Другій світовій війні, ратні подвиги й трудові досягнення в післявоєнні роки. О. Захаренко так визначає роль музею у формуванні патріотичних і громадських почуттів учнів: «Моральна краса людської поведінки, життя людей великої сили духу – невичерпне джерело формування глибоких переконань, одухотворення учнів громадськістю» [166, с. 124].

Педагог-новатор усю систему освітньої діяльності вчительського колективу, батьків, громадськості спрямував на те, щоб утвердити в школі культ Батьківщини, родини, громадянської відповідальності, культ праці. Свою освітню парадигму О. Захаренко визначив так: виховати особистість, яка вміє і бажає творити добро для оточення, рідного краю, Батьківщини. Крім цього, О. Захаренко сформував власну систему виховання, увівши такі поняття: «педагогіка конкретної мети», «педагогіка вічної естафети поколінь – першоджерело формування патріотичних почуттів», «педагогіка творення своїми руками добра на землі».

Педагог зазначав, що патріотизм громадянського спрямування передбачає любов до Батьківщини, а також сприяння утвердженню України як суверенної, правової, демократичної держави, готовність захищати її незалежність. Любити свій народ не передбачає ігнорування його слабких сторін – це означає чесне й мужнє викриття їх та боротьбу з ними. У цьому полягає вияв громадянської мужності. О. Захаренко наполягав на такому категоричному висновку: «В менталітеті, притаманному нашій нації, є риси, які не прикрашають наш народ, не ставлять його в ряд цивілізованих націй. І чекати, склавши руки, не годиться, бо зміни на краще не впадуть із неба. Подумайте, колеги, як це зробити в масштабах держави. Відгукніться на святу мету школи, яка ставить майже непосильне завдання – удосконалювати національний менталітет» [170, с. 88].

Становлення української державності та розбудова громадянського суспільства, а також інтеграція України до світового та європейського співтовариства передбачають зосередженість на людині та її духовній культурі, а також визначають напрями виховної роботи з молоддю. Відповідно, актуалізуються думки педагога про мету патріотичного виховання, а саме – формування високої патріотичної свідомості, любові до України, поваги до видатних історичних діячів, готовності до виконання громадянських обов'язків.

Головним складником патріотичного виховання було формування в молоді любові до рідної країни, що здійснюється насамперед сім'єю, безпосереднім соціальним оточенням шляхом передавання певних культурних традицій, звичаїв, обрядів, вірувань. Саме з цією метою в авторській школі О. Захаренка проводились виховні заходи: «Доля моєї родини в історії України», «Мій родовід», «Живи, Україно!». Під час цих заходів педагоги знаменитої «школи над Россю» намагалися спонукати учнів захоплюватися красою і самобутнім багатством рідної землі, звитяжністю національно-визвольних перемог українців, їхнім славетним минулим, а також продовжувати традиції роду. Ця форма виховної роботи допомагала формувати в молоді громадянську позицію, світогляд майбутнього будівничого Української держави. О. Захаренко наполягав на тому, що патріотичне

виховання доцільно здійснювати на прикладах історії становлення української державності, українського козацтва, героїки визвольного руху, досягнень у галузі освіти, науки, культури й спорту. Патріотичне виховання спиралося на освіту, культуру, історію, державу, право, охоплювало соціальні, цільові, функційні, організаційні та інші аспекти, стосувалося усіх поколінь, пронизувало всі сторони життя: соціальну-економічну, політичну, духовну, правову, педагогічну. Це передбачало визначення й реалізацію першочергових і перспективних заходів, спрямованих на формування активної громадської життєвої позиції молодих громадян [166].

Таким чином, пріоритетними напрямками патріотичного виховання в педагогічній діяльності О. Захаренка були такі: утвердження в свідомості й почуттях особистості патріотичних цінностей і переконань, повага до культурного та історичного минулого України; формування етнічної та національної самосвідомості, любові до рідного краю, родини, народу, держави; визнання духовної єдності населення всіх регіонів України, спільності його культурної спадщини та майбутнього; утвердження гуманістичної моральності як базової основи громадянського суспільства; культивування кращих рис української ментальності – свободи, справедливості, доброзичливості, чесності, дбайливого ставлення до природи; формування мовної культури, оволодіння й уживання української мови як духовного коду нації [648, с. 59–64].

О. Захаренко є одним із яскравих представників інноваційної освітньої практики. Його концепція авторської школи вирізняється такими характеристиками:

- спрямування навчально-виховного процесу на поглиблення знань учнів та отримання потрібної і цікавої інформації, яку мають доносити до учнів учителі;
- ретельно турбуватися про здоров'я дітей, про їхню фізичну витривалість;

– не втрачати надбання історії, вивчати традиції й звичаї народу, що прийшли до нас із сивої давнини; виховувати у дітей патріотичні почуття й гордість за родину, однокласників, односельчан, село, Батьківщину;

– обов'язковим предметом школи має бути «Материнство» або «Материнська школа» не лише для учнів, а й для тих жителів села, які збираються стати батьками;

– головна вимога школи – якісні й системні знання учнів, участь їх в олімпіадах, конкурсах від шкільного до державного рівня;

– випускники школи у своїх знаннях не повинні відрізнятись від учнів престижних закладів;

– авторська школа ставить своїм завданням навчити дітей бачити красу світу й берегти її [171, с. 71].

Усю роботу в авторській школі О. Захаренка було спрямовано на досягнення мети – формування духовно розвиненої особистості, людини, свідомого громадянина-патріота. Проблема утвердження загальнолюдських цінностей у теоретичній спадщині та творчій діяльності педагога-новатора посідала особливе місце. Систему діяльності авторської школи О. Захаренка іменують «педагогікою життя».

Формування в дітей почуття вдячності, обов'язку, зокрема щодо батьків, Батьківщини, має велике значення у вихованні молодого покоління.

О. Захаренко керувався у своїй роботі словами: «Якщо хочеш змінити світ на краще, зберегти його чисту красу, незайману святість, починай це робити з себе. І не завтра, а сьогодні, з цієї хвилини!» Тому у своїй книзі «Поради колезі, народжені в школі над Россю» він виділяє найголовніші загальнолюдські цінності: скромність, толерантність, порядність, патріотизм, культуру, совість, звичайну людську турботу [168, с. 28].

О. Захаренку вдалося втілити в життя багато педагогічних ідей, які мали статус новаторських. Він створив нову систему громадського, сімейного та трудового виховання, на практиці реалізував ідею школи-родини, школи, життя якої тісно перепліталось з життям села, його історією. Пошукову роботу учнів

було спрямовано на дослідження родоводу, і результатом цієї роботи стала «Енциклопедія шкільного роду» (у 4-х томах), видана у 2000 р.

У Сахнівській школі виховувалися високодуховні громадяни України, патріоти рідного краю. Дух добра, поваги панував у стінах освітнього закладу. Життя школи тісно пов'язувалося з життям рідного села. Школа шанобливо береже пам'ять свого роду, роду своїх учнів, роду жителів села. Центр-комплекс – поляна Пам'яті, криниця Совісті, Енциклопедія шкільного роду, яка відображає відомості про кожну людину, кожного учня школи, музей – це патріотичні справи, щоденне життя шкільного колективу. Уся діяльність шкільного колективу на чолі з директором була пройнята безмежною вірою в людину, щедрість і благородство її душі.

Основними завданнями патріотичного виховання школярів педагог уважав формування в дитини уміння пізнавати себе як члена родини та дитячого колективу; як учня, мешканця міста чи села; виховання в неї любові до рідного дому, школи, села, країни; до рідної мови, побуту та традицій рідного й інших етносів.

О. Захаренко вважав, що поняття «Батьківщина», «патріотизм» повинні домінувати у свідомості громадян та у виховному процесі школи, стати могутніми чинниками розбудови й утвердження української демократичної держави [555, с. 17]. Саме ці поняття в умовах важкого перехідного періоду мають сприяти розвитку суспільства, яке функціонує на засадах гуманізму, свободи, верховенства закону, соціальної справедливості, гарантує умови для зростання добробуту народу.

Виховання в молодого покоління почуття патріотизму, відданості справі зміцнення державності, активної громадянської позиції нині визнані проблемами загальнодержавного масштабу. Отже, в ефективності патріотичного виховання молодого покоління вагоме значення має неоціненний досвід педагога-академіка О. Захаренка.

Визначальну роль у становленні особистості відіграє саме школа як основний соціальний інститут, оскільки в її стінах у дитині закладаються всі

ціннісні орієнтації, засвоюються основні соціальні відносини й норми, формується соціальна поведінка. Іван Гурович Ткаченко (1919–1994 рр.) став в Україні фундатором школи нового типу, побудованої на засадах педагогіки співробітництва, поцінування людини, розбудови моделей шкіл на принципах демократизму, патріотизму, відкритості, прогностичності.

Аналіз історико-педагогічних джерел, наукових праць дає змогу дійти висновку, що педагогічна спадщина І. Ткаченка є актуальною в сучасних умовах виховання молоді. Насамперед на увагу заслуговують діяльність його авторської школи як наукової лабораторії, а також розвиток змісту та форм морально-патріотичного виховання молоді в сільській школі, соціалізація учнів, авторські моделі виховання підлітків.

І. Ткаченко є творцем педагогічної системи, яка перебуває в органічних взаємозв'язках із педагогічною системою В. Сухомлинського. Дитина в його системі виховання є об'єктом любові та піклування, об'єктом виховання.

В. Сухомлинський високо оцінював педагогічну діяльність І. Ткаченка: «Справді народний учитель – людина, що вміє «глаголом жечь сердца людей». Є у нас на Україні прекрасний майстер – учитель математики Іван Гурович Ткаченко, директор Богданівської школи Знам'янського району Кіровоградської області, заслужений учитель школи. Послухайте, як він говорить зі своїми вихованцями, і ви відчуєте, що означає виховання словом. Здається, що кожне слово, з яким він звертається до дітей, направлене на ту саму хвилю, що й потаємні струни дитячої душі. Це уміння володіти словом іде від великої внутрішньої культури, від знання душі дітей, від життєвої мудрості, від морального права вчити і повчати» [591, с. 251–252].

З погляду соціальної філософії виховання в особистості працелюбства, трудової активності – необхідна умова формування її інтелектуальних, моральних, патріотичних та психологічних рис [625, с. 474].

І. Ткаченко був одним із новаторів і визначних педагогів України й розглядав трудову підготовку як один із надзвичайно важливих складників формування всебічно, гармонійно розвиненої, патріотично спрямованої

особистості. Протягом 35 років він очолював Богданівську середню школу № 1 Знам'янського району Кіровоградської області й присвятив усе своє життя практичній і теоретичній педагогічній діяльності [155, с. 12–20].

Деідеологізація усіх сфер суспільного буття та освіти зокрема спричинила певною мірою розгубленість, втрату орієнтирів щодо виховання молоді. Тому гостро постає проблема вдосконалення навчально-виховного процесу, пошуку нових засобів впливу на формування особистості учня. Розуміючи все це, І. Ткаченко зробив висновок про необхідність широкого використання в школі національно-патріотичних цінностей. «Етнопедагогіка, – наголошував науковець-практик, – вічне джерело народної моралі й мудрих повчань» [13, с. 115]. На його думку, вивчення історії рідного краю, звичаїв та традицій свого народу – основа духовного та морально-патріотичного стрижня, який повинен бути в кожній молодій людині.

І. Ткаченко, підтримуючи педагогічні погляди В. Сухомлинського про те, що лише та молода людина є справжнім патріотом, котра віддано працює на благо своєї Вітчизни, вважав суспільно корисну, продуктивну працю могутнім вихователем. У його діяльності така праця постає серцевиною гармонійного розвитку особистості, тому що саме в праці людина утверджує себе як громадянина, який залучається до сфери суспільного життя. Крім цього, праця лише тоді стає виховною силою, коли збагачує інтелектуальне життя, сповнює багатограним змістом розумові інтереси, перетворюється на органічну потребу [364, с. 3].

І. Ткаченко зробив значний внесок у теорію й практику поєднання навчання та виховання з продуктивною працею, у якій вбачав два важливі аспекти. По-перше, усвідомлення взаємозв'язку людини з природою (особистісна сторона праці, у якій виявляються індивідуальні нахили, творчість, майстерність); по-друге, створення матеріальних цінностей для суспільства (суспільна сторона продуктивної праці).

Цікавим є те, що В. Сухомлинський свій педагогічний експеримент розпочав із вирішення організації праці дітей, а І. Ткаченко тему дитячої праці,

її виховного потенціалу визначив як провідну в науковій і практичній діяльності. Педагог-новатор теоретично обґрунтував зв'язок трудового виховання з морально-патріотичним, естетичним та фізичним розвитком молоді, показав роль праці у формуванні особистості, у вихованні в учнів любові до людей праці, постійно наголошуючи на тому, що трудова активність школярів відкриває широкі перспективи для подальшого розумового розвитку та трудового становлення молоді особистості. Адже від того, яким буде ставлення до праці в тих, хто вступає в життя, якими темпами просуватиметься вперед кожне нове покоління в своєму морально-патріотичному розвитку, залежить поступовий перехід до нового демократичного суспільства.

І. Ткаченко зазначав, що допомогти кожному школяреві відчувати почуття морального задоволення від багатогранної трудової діяльності й обрати головний напрям у житті – одне з найважливіших завдань із трудового виховання й формування морально-патріотичного обличчя учнів [205, с. 69].

У науковій і практичній діяльності педагог керувався таким визначенням мети освіти – виховання особистості. Одним зі шляхів досягнення цієї мети, на його думку, є навчання, трансляція молодому поколінню змісту культури в широкому значенні цього поняття для її відтворення й розвитку.

І. Ткаченко з усього арсеналу педагогічної спадщини В. Сухомлинського обирає одну, але дуже важливу проблему: роздуми щодо ролі колективу у вихованні особистості у всіх аспектах – інтелектуальному, моральному, патріотичному, фізичному, естетичному. З метою морально-патріотичного виховання учнівського колективу й кожного школяра педагогічний колектив Богданівської школи вважав за необхідне розширювати й поглиблювати духовне життя членів трудового колективу учнівської виробничої бригади, їхні моральні відносини.

Саме тому на початку 70-х рр. ХХ ст. було створено шкільний інтернаціональний табір праці й відпочинку «Дружба». У режимі дня й тижня були чітко визначені такі напрями практичної діяльності: продуктивна праця в навчально-дослідному господарстві учнівської бригади (кожен день тривалістю

4–5 годин у першій половині дня); виробничі екскурсії в передові спецгоспи району й області, зустрічі з людьми трудової слави на місці їхньої праці; краєзнавчі екскурсії до джерел духовної культури народу; інтелектуальні ігри й спортивні змагання; спільні вечори – свята інтернаціональної дружби за участю громадськості села [601, с. 30–34].

За порадою В. Сухомлинського в Богданівській середній школі розробили програму трудового й духовного спілкування представників сільськогосподарського підприємства з учнівською бригадою, що позитивно позначалось на світогляді вихованців.

Аналізуючи педагогічну діяльність І. Ткаченка, варто акцентувати на його наполегливості в досягненні поставленої мети, працездатності, ініціативності та ентузіазмі в пошуку нових технологій у сфері виховання молоді, його умінні обрати підхід до учнів, створювати такі умови, за яких відбувався б гармонійний розвиток учня.

І. Ткаченко наголошував на тому, що дуже важливо, ким учень стане в майбутньому, але ще важливіше його ставлення до праці, до людей та інтересів колективу. Значний вплив на формування в учнів такого ставлення, на думку педагога, мала особистість педагога-вихователя, його моральність та інтелектуальність [360].

Результатом глибокого осмислення педагогічної практики в Богданівській школі були сформульовані І. Ткаченком чинники, які визначають ефективність спільної діяльності вчителя-вихователя та його вихованців у процесі позаурочної і позакласної роботи: улюблений вид праці для кожного вихованця, в основі якого лежить його пізнавальний інтерес, цікавість, допитливість; колективна праця вихованців, але не як проста арифметична сума індивідуальної праці, а як єдине ціле трудового процесу, кінцевою метою якого є створення матеріальних і моральних цінностей для суспільства, тобто колективна трудова діяльність, необхідна суспільству; органічна єдність процесу організації праці й суспільно-політичного та патріотичного виховання школярів; психологічна глибина виховного заходу, тобто від глибини емоцій до

зрілої думки як основи моральності; яскраво виражене моральне кредо самого вчителя в процесі спілкування зі своїми вихованцями.

Зазначимо, що кожен учитель Богданівської середньої школи мав свою особливість. Це і вмiле використання краєзнавчого матеріалу на уроках, і демонстраційний фізичний експеримент, і диференціювання навчання в межах одного класу, й емоційність навчання, і задачі з виробничим та духовним змістом тощо. Водночас учитель виступав своєрідним прикладом моральності та патріотизму, поєднував урочну та позаурочну роботу, у яких виконував роль керівника, наукового консультанта гуртка, студії чи наукового товариства [255]. Організована навчально-продуктивна діяльність ефективно впливала на морально-ціннісні мотиви й поведінку учнів та вчителів.

Спираючись на дослідження Г. Касьянова, Є. Сверстюка, О. Сухомлинської, О. Вишневського, ми можемо стверджувати про близькість педагогіки В. Сухомлинського та І. Ткаченка. Знаменником їхніх педагогічних систем були ідеї людиноцентризму, бачення дитини як неповторної особистості, диференційований підхід до організації навчально-виховного процесу.

Таким чином, педагогічна спадщина І. Ткаченка набуває особливого значення передусім тому, що разом із В. Сухомлинським вони стали творцями нової гуманістичної педагогіки. У повсякденному житті, будучи вчителем і директором, І. Ткаченко завжди вважав головним у своїй діяльності людяне ставлення до дітей. Гуманне суспільство, на думку педагога, зможуть побудувати лише гуманні, добрі, мудрі люди, а виховати таких людей – тільки розумні вчителі, які не лише приймають ідеї гуманної педагогіки, а й володіють її інструментарієм.

Обидва педагоги визначили стратегію й тактику впровадження праці в навчально-виховний процес. У Богданівській і Павлівській школах органічно поєднувались праця й краса, культ матері, Батьківщини, книги, хліба. У цих сільських школах панувала висока управлінська культура, наукова думка,

функціювали навчально-дослідні ділянки, майстерні, теплиці, шкільні сади, діяли наукові товариства, технічні гуртки тощо [205].

Надзвичайно актуальними в сучасних умовах розвитку нашої держави є міркування І. Ткаченка про проблеми й перспективи сільської школи, стратегічне завдання якої педагог вбачав у вихованні високоосвіченого, всебічно розвиненого громадянина-патріота й молодого господаря нашої держави, спроможного у своїй практичній діяльності використовувати найновіші досягнення науки й техніки, ефективно працювати в умовах науково-технічного прогресу у сфері сільськогосподарського виробництва.

Проблема морально-патріотичного занепаду значної частини молоді, знецінення чеснот, які споконвіку були в пошані українського народу, не могли не турбувати І. Ткаченка. У своїх останніх виступах і статтях він приділяє цьому значну увагу й говорить про необхідність пошуку нових підходів до трудового, морального-патріотичного й громадського виховання молодого покоління, не забуваючи про те, що було напрацьовано В. Сухомлинським та іншими видатними представниками української педагогіки [204, с. 48–51].

Проаналізувавши педагогічні системи педагогів-новаторів, ствердно зауважимо, що вирішення назрілих проблем на зламі тисячоліть потребує виховання в людини інтелектуально-особистісних якостей, які б сприяли розвитку в неї високого рівня професіоналізму. Сучасні соціально-економічні перетворення в українській державі, духовне відродження нації потребують активізації процесу розвитку особистості. Провідна місія за таких умов покладена на систему освіти. Підготовка молоді до життя в демократичному суспільстві здійснюється відповідно до поглядів відомих педагогів, зокрема В. Сухомлинського, О. Захаренка, І. Ткаченка, оскільки їхні ідеї знаходять упровадження і в сучасній системі освіти, навчання, виховання.

Патріотичне виховання – історично зумовлена сукупність ідеалів, переконань, традицій, звичаїв та інших форм соціальної поведінки, спрямованих на організацію життєдіяльності молодого покоління. Патріотичне виховання ґрунтується на соціально-педагогічних засадах, які передбачають

вагомі знання конституційних і правових норм, державної політики, сформованість патріотичних думок та дієвих заходів із відстоювання національних форм життєдіяльності й поведінки в усіх сферах суспільного життя, що передбачає успішну соціалізацію особистості в соціумі, яка здатна реалізувати свій патріотичний потенціал на благо Батьківщини [360].

Міркування та науковий доробок В. Сухомлинського щодо виховання особистості й сьогодні активно вивчають та аналізують. Його соціально-педагогічні засади виховання особистості базуються на моральності, духовності, формуванні культури почуттів, сім'ї та родинному вихованні, патріотизмі й громадянськості, залишаючись водночас актуальними й приводячи до твердження, що особистість повинна реалізуватися в контексті соціального запиту та педагогічного впливу, що зумовлює стійку соціальну активність, патріотичний запал, громадянську позицію в демократичному суспільстві.

Синтезуючи міркування педагогів-новаторів про необхідність патріотичного виховання, слід зауважити, що педагогічний досвід О. Захаренка є цілісною системою, яка пронизана патріотизмом громадянського спрямування й характеризується цілеспрямованістю, поліструктурністю, керованістю, взаємозв'язком і взаємодією компонентів, відвертістю, стабільністю, здатністю до постійного вдосконалення завдяки резерву й до саморозвитку шляхом подолання суперечностей, вирішення нових задач.

На думку О. Захаренка, шкільні дитячі роки не є підготовкою до життя, а є самим життям, тому педагогічний процес є життєтворчим процесом, дієвістю самостворення, самовиховання за умов педагогічно доцільної підтримки досвідчених старших товаришів – педагогів. За посередництвом конкретного, близького й рідного сягнути великого, загальнодержавного – такий, як стверджував відомий педагог, один зі шляхів формування патріотичних та громадянських почуттів учнів.

О. Захаренко стверджував, що недооцінювання патріотизму як складника індивідуальної та суспільної свідомості веде до нівелювання соціальних,

духовних і культурних засад розвитку суспільства й держави. Це пояснює пріоритетність патріотичного виховання учнів у виховній діяльності школи.

Життя й діяльність І. Ткаченка – це блискучий приклад служіння українському народові. Педагог, безперечно, заслуговує на звання відомого українського вченого другої половини ХХ ст. Його ідеї були й залишаються новими й прогресивними. Значну частку їх втілено в життя. Спираючись на досягнення педагогічної науки, а також узагальнюючи досвід роботи в системі народної освіти, педагог на науковій основі вирішував складні завдання трудового та патріотичного навчання й виховання, а також соціалізації учнівської молоді, він зробив суттєвий внесок у дослідження проблем управління закладом освіти.

Отже, в авторських школах другої половини ХХ ст. суттєву увагу було приділено патріотичному вихованню дітей і молоді. Варто зазначити, що воно здійснювалося переважно в двох формах (етнічно-культурне й громадянське) і спрямовувалося на виховання майбутнього громадянина радянської держави.

Водночас, з'ясовано, що практику патріотичного виховання в досліджуваних авторських школах було спрямовано на формування особи як громадянина радянської держави; нівелювання особистісних рис вихованців, утвердження колективних (громадських, державних) інтересів над індивідуальними; ідейно-політичну спрямованість виховних впливів; зведення патріотизму до етнокультурного (увага до традицій, звичаїв, мови, культури) або громадянського рівня (виховання майбутнього радянського громадянина); виховання поваги до культурного й історичного минулого відповідно до історичної концепції, прийнятої в радянській державі; вагому роль трудового та патріотичного виховання в соціалізації особистості; побудову школи нового типу, створеної на засадах педагогіки співробітництва.

2.3. Педагогічні умови формування патріотизму учнів у позашкільній діяльності

Патріотизм у радянському розумінні інтегрував суспільні, історичні та культурні елементи, що виявлялося у форматі емоційно-піднесеного ставлення до радянської держави, а водночас виступало найважливішим духовним складником особистості. Суспільна спрямованість патріотизму репрезентувалася в причетності особистості до проблем, що турбували соціалістичне суспільство. Патріотичне виховання, певна річ, вибудовувалося на основі інтересів держави. Поняття «радянський патріотизм», крім ідеологічного навантаження, включало відповідальність усіх громадян за долю країни: «Спочатку думай про Батьківщину, а потім про себе».

У змісті патріотичного виховання другої половини ХХ ст. виділяють два взаємозалежних між собою компоненти. Перший із них характеризується більш широкою соціально-педагогічною спрямованістю, він ґрунтувався на таких елементах, як позитивні світоглядні погляди й позиції з соціальної, історичної, моральної, політичної, військової й іншої проблематики, що відповідали ідеології спотвореного марксизму-ленінізму, найважливіші духовно моральні, діяльнісні якості в їхньому радянському розумінні (любов до соціалістичної держави, повага до її законності, відповідальність за виконання конституційних обов'язків і забезпечення безпеки радянських громадян тощо) [358, с. 58]. Другий специфічний компонент патріотичного виховання вирізняється значно більшою конкретною й діяльнісною спрямованістю. У змісті патріотичного виховання молоді пріоритетними виділяють духовно-моральні цінності: громадянськість, надкласовість; загальнонаціональність у державному масштабі; пріоритет радянських суспільно-державних інтересів над особистими потребами; лояльність до основ соціалістичного державного й суспільного ладу, до панівної партійно-державної системи; соціальна активність і відповідальність радянського громадянина [358, с. 62].

Українські науковці та педагоги другої половини ХХ ст. чітко усвідомлювали, що для розвитку патріотичних почуттів у школярів необхідно створювати педагогічні умови, які б сприяли ефективному формуванню особистості, позитивній соціальній реалізації, взаємодії з оточенням.

У довідковій літературі подано різні тлумачення поняття «умова», які мають багато спільного [58, с. 225–229]. Так, в енциклопедичному словнику це поняття розглядається як «сукупність чинників, що впливають на кого-небудь, що-небудь, що створюють середовище, в якому відбувається щось. Умова характеризує постійні чинники суспільного, побутового та іншого оточення» [562, с. 625].

У філософській енциклопедії «умова» розглядається як сукупність об'єктів (речей, процесів, відносин тощо), необхідних для виникнення чи існування зміни певного об'єкта (що зумовлюється) [629, с. 286]. У філософському словнику «умова» трактується як те, від чого залежить щось інше (зумовлене), що уможливорює наявність речі, стану, процесу, на відміну від причини, що з необхідністю, неминучістю породжує що-небудь (дія, результат дії), і від підстави, що є логічною умовою наслідку [620]. У філософському енциклопедичному словнику зазначено, що «умова – філософська категорія, в якій відображаються універсальні відношення речі до тих факторів, завдяки яким вона виникає та існує» [623, с. 482]. Отже, із позиції філософії «умова» – це чинники, завдяки яким явище або процес виникає й існує.

У психологічних дослідженнях умову розглядають як сукупність явищ зовнішнього та внутрішнього характеру, що впливають на розвиток певного психічного явища. У процесі розкриття причинно-наслідкових зв'язків будь-яке явище варто розглядати в різноманітних зв'язках і відношеннях. Якщо одне явище породжує інше, то воно є причиною; якщо одне явище зумовлює існування іншого, то воно є умовою [509].

У словнику з освіти та педагогіки поняття «умова» розглядається як «сукупність змінних природних, соціальних, зовнішніх і внутрішніх впливів,

що діють на фізичний, психологічний, моральний розвиток людини, її поведінку, виховання, навчання, формування особистості» [480, с. 36]. Р. Гурова витлумачує умову в педагогічному аспекті як усе те, від чого залежить інше; середовище, обстановку, у якій перебувають і без якої не можуть існувати предмети, явища [112, с. 79–86].

Крім цього, поняття «умова» розуміють як необхідні обставини, що сприяють чомусь; особливості реальної дійсності, за яких відбуваються зміни. У тлумачному словнику сучасної української мови більш конкретизується поняття «умова» – необхідна обставина, що уможлиблює здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь [59, с. 1506], як фактор, рушійна сила будь-якого процесу, явища; чинник [59, с. 1526].

Поняття «педагогічні» вказує на те, що означені обставини пов'язані з навчально-виховним процесом, із зовнішнім середовищем, де відбувається пізнавальна й навчальна діяльність учнів, спрямована на формування в них певних знань, умінь, навичок [147].

Проаналізуємо, як у педагогічних словниках витлумачують поняття «педагогічна умова»:

– вимога, що висувається однією із сторін; як усний або письмовий договір про що-небудь; як правила, встановлені в будь-якій сфері життя, діяльності; як обставини, за яких відбувається що-небудь [444, с. 776];

– обстановка, у якій здійснюється що-небудь, обставини, за яких відбувається що-небудь; обов'язкові обставини, передумови, що визначають, зумовлюють існування чого-небудь [148, с. 870–871];

– необхідна обставина, яка робить можливим здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь [557].

Цілком очевидно, що термін «педагогічна умова» визначено як певну обставину чи обстановку, яка впливає (прискорює чи гальмує) на формування та розвиток педагогічних явищ, процесів, систем, якостей особистості [276, с. 97].

Варті уваги й інші тлумачення цього поняття. Зокрема, О. Федорова розуміє педагогічні умови як сукупність об'єктивних можливостей змісту навчання, методів, організаційних форм та матеріальних можливостей їх здійснення, що забезпечують успішне вирішення поставленого завдання [619]. К. Біктагіров пояснює педагогічні умови як обставини, за яких компоненти навчального процесу (зміст, викладання й учіння) подаються в найкращому взаємозв'язку та створюють атмосферу плідної співпраці між педагогом і вихованцями [37]. В. Манько визначає аналізоване поняття як взаємопов'язану сукупність внутрішніх параметрів та зовнішніх характеристик функціонування, яка забезпечує високу результативність навчального процесу й відповідає психолого-педагогічним критеріям оптимальності [372, с. 153–161]. Р. Серьожникова розглядає педагогічні умови як сукупність об'єктивних можливостей, форм, методів педагогічних прийомів [638, с. 12–15].

Достатньо ґрунтовне визначення цього поняття, на нашу думку, пропонує К. Касярум: педагогічні умови – взаємопов'язана сукупність обставин, засобів і заходів у педагогічному процесі. Автор пропонує поділити їх на п'ять підгруп: психологічні, дидактичні, методичні, комунікативні, організаційні, які об'єднано у дві групи – суб'єктивні внутрішньо-особистісні, об'єктивні зовнішні [232].

Суб'єктивні психологічні умови передбачають формування позитивної мотивації до майбутньої професійної діяльності, а саме:

- розумові здібності до якісного аналізу та класифікації, оцінювання причинно-наслідкових зв'язків і стосунків;
- певний рівень розвитку абстрактно-теоретичного рівня свідомості; ціннісне ставлення до свого соціального статусу й мети здобуття освіти;
- формування відповідного навчального середовища шляхом організації навчання;
- упевненість у необхідності формування професійних умінь;
- розвиток професійної мотивації [232].

До об'єктивних зовнішніх умов належать дидактичні, методичні, комунікативні й організаційні.

Дидактичні умови означають співробітництво всіх учасників навчально-виховного процесу, а також дотримання дидактичних принципів індивідуалізації та диференціації, системності та послідовності.

Методичні умови визначаються як сукупність форм, методів і засобів навчання, вони пов'язані насамперед із навчально-методичним забезпеченням навчально-виховного процесу.

Комунікативні умови пов'язані з вербальною й невербальною комунікацією, охоплюють організацію взаємодії учасників педагогічного процесу на основі діалогічності спілкування; створення комунікативної ситуації тощо.

Організаційні умови становлять сукупність операцій, спрямованих на досягнення прогресивних змін у процесі формування особистості.

Обидві групи умов (суб'єктивні внутрішньо-особистісні та об'єктивні зовнішні) є нерозривними у своїй значущості. Поряд із цим така єдність не заперечує їхнього самостійного значення, яке полягає в тому, що кожному з них відводиться специфічне місце на різних етапах формування особистості молоді людини [147].

Погоджуємося із твердженням К. Касярум, що саме зовнішні умови можна назвати суто педагогічними, оскільки їх створює педагог як організатор зовнішнього середовища, яке впливає на формування патріотичної свідомості молоді [232]. Зв'язок зовнішніх умов і внутрішніх чинників є умовою розвитку особистості в межах навчально-виховного процесу, їх врахування є запорукою успішного створення навчального середовища на всіх етапах навчання, розвитку й виховання молодого покоління.

А. Алексюк, А. Аюрзанайн, П. Підкасистий розглядають педагогічні умови як чинники, що впливають на процес досягнення мети, поділивши їх на зовнішні (позитивні відносини між учителями та учнями; об'єктивність оцінки навчального процесу; місце навчання, приміщення, клімат тощо) та внутрішні

(індивідуальні властивості учнів, тобто стан здоров'я, властивості характеру, досвід, уміння, навички, мотивація тощо) [9]. К. Костюченко зазначає, що педагогічні умови – це сукупність об'єктивних можливостей, обставин і заходів педагогічного процесу, яка виступає результатом цілеспрямованого відбору, конструювання й використання елементів змісту, методів, а також організаційних форм навчально-виховного процесу для досягнення поставлених цілей [269].

Педагогічними умовами є обставини, які визначають як комплекс засобів, наявних у навчальному закладі, для ефективного здійснення навчально-виховного процесу [51]; обставини процесу навчання, що забезпечують досягнення поставлених цілей, середовище, у якому виникають, існують і розвиваються педагогічні умови [90, с. 46]. Крім цього, педагогічні умови – категорія, що визначається як система певних форм, методів, матеріальних умов, реальних ситуацій, що об'єктивно склалися чи суб'єктивно створені, необхідні для досягнення конкретної педагогічної мети [474]. Педагогічні умови повинні відповідати певним вимогам, зокрема мати системний характер; чітко визначену структуру та забезпечувати зв'язки між елементами цієї структури [24].

Г. Голубова зазначає, що «педагогічні умови – це особливості організації навчально-виховного процесу, що детермінують результати виховання, освіти та розвитку особистості. Це такі особливості організації навчально-виховного процесу, які забезпечують цілісність навчання та виховання, сприяють усебічному гармонійному розвитку особистості» [97].

Таким чином, результати аналізу наукових джерел засвідчили, що поняття «педагогічні умови» широко розглядалося багатьма авторами (О. Богданюк, Н. Логінова, В. Матвійчук, О. Михайлишин, О. Пономаренко, С. Сінкевич та ін.), які тлумачили його як необхідні обставини, обстановку, явища, чинники, шляхи, уявні результати, напрями тощо. Найчастіше педагогічні умови розглядалися як зовнішня передумова для існування й розвитку явищ [160, с. 57], тобто обстановка або обставини, від яких залежить

та за яких відбувається цілісний продуктивний педагогічний процес, що опосередковується активністю особистості, групою людей.

З позиції педагогіки умови найчастіше тлумачать як фактори, обставини, сукупність заходів, від яких залежить ефективність навчально-виховного процесу.

Назва «організаційно-педагогічні умови» охоплює два терміни (організація й педагогічні умови). Термін «організація», який органічно поєднаний за визначенням із педагогічними умовами, трапляється нечасто, а поняття «організаційно-педагогічні умови» не має однозначного визначення. Однак науковці все частіше застосовують організаційний аспект у педагогічних умовах та пов'язують його з ефективністю процесів, що досліджуються [70].

Згідно зі словником психолого-педагогічних термінів і понять [556] синонімами терміна «організація» є такі поняття: облаштування, об'єднання, угруповання, приведення в систему, формування певної структури та її адміністрування; а дієслово «організовувати» пояснюють так: приступати або підступати до здійснення чогось, розпочинати щось, братися за щось, уживати якихось заходів, щось упорядковувати.

На думку І. Підласого, організація як педагогічна категорія – «...це впорядкування дидактичного процесу за певними критеріями, надання йому необхідної форми для найкращої реалізації поставленої мети» [475, с. 25], водночас форму (від лат. *forma* – зовнішній вигляд, оболонка) у цьому контексті науковець розглядає як спосіб існування навчального процесу, оболонку для його внутрішньої сутності, логіку та зміст, що пов'язані з порядком його здійснення. Організація є одним із чотирьох основних компонентів динамічної системи – педагогічного процесу. Цей компонент, який називають організаційно-управлінським, або діяльнісним, разом із цільовим, змістовим та результативним компонентами утворює означену систему [475, с. 162–164].

Аналіз джерел, присвячених педагогічним умовам функціонування та розвитку освіти та виховання на різних рівнях і в окремому навчальному

закладі, зовнішніх зв'язків і соціального замовлення на освіту, удосконалення організаційної структури освітньої системи та характеристик її окремих компонентів, внутрішніх зв'язків між компонентами в освітній системі, дає результати різнопланового визначення поняття «організаційно-педагогічні умови». До таких доцільно віднести:

- фактор ефективності внутрішнього середовища освітньої системи, що відіграє роль активного початку соціального буття організації;
- організаційні ресурси та заходи (режим роботи навчального закладу, тривалість робочого тижня, занять та виховних заходів тощо);
- сукупність взаємопов'язаних передумов, що забезпечують цілеспрямоване управління освітнім процесом, включаючи його фінансове, матеріально-технічне, кадрове, інформаційне забезпечення;
- обставини процесу навчання та виховання, що забезпечують досягнення заздалегідь поставлених освітніх цілей [60, с. 43–48].

З урахуванням викладеного доцільно сформулювати таке визначення організаційно-педагогічних умов: взаємопов'язані обставини й способи організації педагогічного процесу, які утворюють певну систему та визначають ефективність функціонування цього процесу [70]; комплекс взаємопов'язаних та взаємообумовлених чинників та педагогічних обставин, які забезпечують ефективну соціально-педагогічну роботу.

Отже, поняття «організаційно-педагогічні умови» охоплює компоненти, пов'язані з організацією навчально-виховного процесу, складниками якого є цілі навчання, методи, форми й засоби, а також взаємозалежна навчальна діяльність педагога та учнів [343, с. 72–76].

Ми визначаємо організаційно-педагогічні умови як особливості організації навчально-виховного процесу, що детермінують результати виховання, освіти та розвитку людини й об'єктивно забезпечують можливість їх досягнення.

Базуючись на виконаному дослідженні, погоджуючись із думкою науковців О. Хіміч та Т. Амброзяк [638] та зважаючи на предмет нашого

дослідження, ми можемо визначити такі педагогічні умови, що свідомо створювали українські педагоги другої половини ХХ ст. для організації патріотичного виховання школярів (див. табл. 2.3).

Таблиця 2.3

**Педагогічні умови роботи з патріотичного виховання в Україні
другої половини ХХ ст.**

№ з/п	Педагогічні умови	Зміст педагогічних умов
1	Дотримання основних принципів педагогічної роботи	<ul style="list-style-type: none"> – систематичність, – принцип взаємодії, – принцип позитивного сприйняття
2	Організація навчально-виховного середовища	<ul style="list-style-type: none"> – проведення педагогічних нарад, круглих столів з обговорення проблем патріотичного виховання серед молоді, – узгодження змісту роботи навчальної та виховної роботи
3	Організація позитивного соціального середовища	<ul style="list-style-type: none"> – надання педагогічної підтримки учням та створення сприятливих соціальних умов у формуванні особистості молодої людини, – стимулювання процесів самопізнання, самовдосконалення й самовизначення учнів, – формування адекватної самооцінки особистості шляхом активного осмислення учнем індивідуальності, поведінки й діяльності в соціумі, – набуття досвіду соціальної поведінки та вміння керувати собою, стимулювання соціальної активності учнів, – налагодження контактів із різними соціальними інститутами, що можуть сприяти розвитку патріотичних почуттів учнів, – активне включення дітей у життєдіяльність навчального закладу, що дає їм змогу розкритися, повірити в себе, – залучення батьків та сім'ї до патріотичного виховання школярів, – участь школярів у суспільно корисній праці

Перша педагогічна умова (дотримання основних принципів педагогічної роботи) є визначальною, оскільки в роботі з учнями педагогічні умови не можна зводити лише до зовнішніх обставин, сукупності об'єктів, що впливають на процес, оскільки розвиток особистості в педагогічному процесі становить єдність суб'єктивного й об'єктивного, внутрішнього й зовнішнього, сутності й явища.

Друга й третя педагогічні умови (організація навчально-виховного середовища та організація позитивного соціального середовища) пов'язані безпосередньо з особистістю школяра та усвідомленням ним себе частиною навколишнього світу, потребою брати участь у всіх справах на благо інших людей і природи, наявністю в молодих людей таких якостей, як співчуття, співпереживання, почуття власної гідності.

Формування особистості відбувається в трьох важливих сферах життя – свідомості, відносинах і діяльності. Якщо результати патріотичного виховання у сфері свідомості й відносин визначені чітко (почуття любові й вірності Батьківщині), то в діяльності вони повинні виявлятися в патріотичних учинках, соціальній активності, яка сприяє успішності соціалізації особистості в суспільстві.

Система патріотичного виховання передбачає формування й розвиток соціально значущих цінностей, громадянськості й патріотизму в процесі виховання та навчання в освітніх установах усіх типів і видів; масову патріотичну роботу, що організовується й здійснюється державними структурами, суспільними рухами й організаціями; діяльність засобів масової інформації, наукових й інших організацій, творчих об'єднань, спрямовану на розгляд і висвітлення проблем патріотичного виховання, на формування й розвиток особистості громадянина й захисника Батьківщини [26, с. 53–59]. Зазначимо, що масовою патріотичною роботою серед учнівської молоді в Україні другої половини ХХ ст. займалися молодіжні організації.

З огляду на сказане зазначимо, що актуальною проблемою сучасної української педагогічної науки є науковий аналіз складних та суперечливих

процесів радянської доби, пов'язаних насамперед з освітньою та виховною діяльністю молодіжних організацій України.

Беззаперечним є факт, що від того, як сьогодні в Україні проводять освітньо-виховну та патріотичну роботу з молоддю, залежить майбутнє країни. Утім не можна забувати й про минуле, адже саме в радянський період було закладено соціальні основи багатьох важливих явищ, що відбуваються в молодіжному середовищі. Українці важливо використовувати увесь позитивний досвід патріотичного виховання юного покоління, напрацьований молодіжними організаціями, що діяли в Україні у другій половині ХХ ст. Це зумовлено, з одного боку, тим важливим місцем, яке посідали піонерська й комсомольська організації в суспільному житті радянської України, а з іншого – тією увагою, яка надається останнім часом цим молодіжним об'єднанням. Адже, осмислюючи минуле, не можна перекреслити в ньому позитивні аспекти, підмінити науковий підхід несвідомим запереченням.

У патріотичному вихованні молодого покоління в радянській Україні брали участь усі складники соціально-політичної системи, зокрема: Комуністична партія, профспілки та громадські організації, проте особливе місце в цій системі займала Всесоюзна Ленінська комуністична спілка молоді (комсомол) та Всесоюзна піонерська організація імені В. І. Леніна (піонерія).

У процесі історико-педагогічного аналізу діяльності молодіжних організацій особливу увагу потрібно звернути на те, що зазначені об'єднання виконували в молодіжному середовищі роль громадських організацій та філій Комуністичної партії, а отже, виконували функції держави у сфері роботи з молоддю. Загалом ці об'єднання допомагали Комуністичній партії виховувати молодь у дусі комунізму, залучати її до практичного будівництва нового суспільства, готувати покоління людей, які житимуть, працюватимуть й управлятимуть суспільними справами в час комунізму. Головне завдання піонерії та комсомолу – виховувати молодь на ідеях марксизму-ленінізму, на героїчних традиціях революційної боротьби, на прикладах самовідданої праці робітників, колгоспників, інтелігенції, виробляти й укріплювати в молодого

покоління класовий підхід до всіх явищ суспільного життя, готувати стійких, високоосвічених людей, які люблять працю [14]. Обов'язок цих молодіжних організацій полягав у тому, щоб готувати молодь до захисту радянської держави, виховувати самовідданих патріотів.

Комуністична партія України другої половини ХХ ст. ставила перед комсомолом завдання постійно вдосконалювати форми й методи комуністичного виховання молоді, мобілізувати її на виконання планів комуністичного будівництва [397].

Патріотичне виховання школярів проводилося в різний спосіб, активно вивчалась героїчна історія радянської держави та ленінського комсомолу. У кінці 50-х рр. ХХ ст. особливо активізувалась проблема зв'язку навчально-виховного процесу з життям. Школа та комсомол розробили нові форми суспільно корисної діяльності учнів, утворили табори праці та відпочинку (1954 р.), учнівські виробничі бригади (1955 р.) [440, с. 2–9].

Педагогічною умовою розглядали суспільно корисну працю школярів. Першою «цеглиною» в системі роботи з патріотичного виховання є формування почуття відповідальності, прихильності до сім'ї, рідного дому, краю. Від того, наскільки захищеною, значущою для своїх рідних відчуває себе дитина, залежить її успішна соціалізація. Одночасно умовою для усвідомлення й розуміння своєї «необхідності» є формування в дитини почуття любові до своїх рідних, почуття зв'язку з минулим і відповідальності за майбутнє [178; 179; 180]. Важливо ще в шкільному віці сформувати в юного громадянина потребу причетності до історії своєї родини, свого рідного міста, держави. Для досягнення цієї мети використовували різні форми спільної трудової діяльності дітей і дорослих.

Для реалізації поставлених перед молодіжними організаціями завдань створювались загони. Загалом існувало п'ять основних видів учнівсько-студентських загонів (будівельні, медичні, педагогічні, сервісні, загони провідників) [129].

У контексті нашого дослідження цінною є діяльність саме будівельних та педагогічних загонів. Будзагони за мету ставили не тільки прямий заробіток, а й виховання молоді в дусі творчого колективізму й шанобливого ставлення до праці. На них покладалося завдання формування в молодого покоління високих моральних якостей, почуття патріотизму; будзагони розглядалися як важливий інститут соціально-трудової адаптації учнівської молоді.

Рух педагогічних загонів зародився в 60–70-х рр. ХХ ст. і став логічним продовженням комунарського руху [106]. Педагогічні загони створювалися на тимчасовій та постійній основі для організації та проведення дитячих таборів і змін під час канікул, а також позашкільної роботи з дітьми за місцем проживання. Щорічні з'їзди педзагонів були не тільки активною формою пропагандистсько-патріотичного виховання та спілкування, а й обміном педагогічно-практичного досвіду [236, с. 93].

Велике значення щодо питання патріотичного виховання молоді мало проведення за активної участі ради ветеранів спорту командних шкільних, районних, окружних і міських спортивно-масових заходів, присвячених пам'ятним датам радянської держави [175]. Військово-спортивні ігри «Орля» та «Зірниця» одночасно розвивали в молодого покоління воєнно-спортивні навички та патріотичні цінності [84].

Вагомий вплив на формування світогляду молоді робило молодіжне телебачення й радіомовлення, яке долучилось до пропаганди досягнень радянської науки й культури, до виховання патріотизму й любові до Батьківщини. У 1971–1975 рр. в СРСР було побудовано 92 потужні передавальні телестанції, лєвова частка яких була розташована в Україні. Так, з екранів телевізорів демонстрували літопис життя радянської України відповідно до офіційної державної ідеології. У спеціальних рубриках велася розмова про роль і місце діячів культури й мистецтва в житті радянської країни. На юнацьких кіностудіях було створено безліч фільмів про героїзм молодих людей в епоху будівництва соціалізму, героїзм під час Другої світової війни, суспільне життя та відпочинок молодого покоління [195]. Значний вплив на

шкільну молодь здійснювали молодіжні театри, що пропагували принципи соціалістичного реалізму, відображення буднів життя радянської країни з властивим героїчним пафосом. Усі ці заходи формували в радянській молоді почуття патріотизму та гордості за свою країну.

Значну роль у патріотичному вихованні молодого покоління відіграла молодіжна преса – спеціалізовані періодичні видання, основним завданням яких було ідеологічне виховання молоді відповідно до комуністичної ідеології. Так, у 1980 р. в СРСР видавалося 240 комсомольських і піонерських газет та журналів, зокрема в Україні – 29 комсомольських і піонерських газет, у тому числі 4 республіканські – «Молодь України», «Комсомольское знамя», «Зірка», «Юный ленинец» – і 6 журналів – «Дніпро», «Знання та праця», «Ранок», «Барвінок», «Піонерія», «Малютко» загальним разовим тиражем понад 9 млн. екземплярів. Центральними друкованими органами ВЛКСМ були газета «Комсомольська правда» (1925 р.), газета «Комсомолец України» (1925 р.) (нині «Молодь України»), журнал «Молодий комуніст» (1918 р.) [241, с. 12–18]. Основоположними для молодіжної преси були такі принципи, як ідейність у її радянському розумінні, народність, непримиренність у боротьбі з ворогами радянської держави, науковість тенденційного характеру, тісний зв'язок із суспільною практикою, нерозривна єдність процесу виховання й організаторської роботи. Молодіжні видання приділяли велику увагу військово-патріотичному вихованню школярів. Багато газет комсомолу були організаторами походів місцями революційної, бойової й трудової слави радянського народу, активно брали участь у щорічному огляді-конкурсі на кращі журналістські матеріали пропагандистсько-патріотичного характеру.

Необхідно зауважити, що рівень патріотизму в школярів підвищувався за умов такої педагогічної роботи: упровадження регіонального компонента (маємо на увазі співпрацю школи з краєзнавчими музеями, історичними музеями, музеями-садибами, експозиціями тієї території, на якій проживав школяр) [181; 182; 187; 188]. «Музейна педагогіка», взаємне партнерство, співпраця з батьками в ході освітньо-виховного процесу давали змогу

розширити духовно моральні уявлення дітей, розуміння причетності свого «Я» до відомих людей, що жили, працювали поруч на благо радянської держави [132]. Призначення музею – патріотичне виховання школярів відповідно до комуністичної ідеології, суть якого полягала в тому, щоб виховати любов та повагу до соціалістичної держави, до рідного дому й сім'ї, історії та культури радянської країни, до всього, що створено працею рідних і близьких, кого називають співвітчизниками [62].

Велику культурно-освітню та патріотично-виховну роботу серед молоді проводили шкільні музеї, у фондах яких на кінець 1975 р. налічувалося 48,6 млн. одиниць зберігання. Так, із 60-х рр. ХХ ст. було розпочато організацію народно-шкільних музеїв, які працювали на громадських засадах. У зборі експонатів активну участь брали школярі та молодь. Крайові музеї сприяли кращому пізнанню історії рідного краю і, таким чином, формуванню любові до радянської держави й гордості за неї. Після Другої світової війни за участі та підтримки піонерських та комсомольських організацій створювалися меморіальні музеї і пам'ятники учасникам війни, що допомагало підтримувати зв'язок поколінь і безпосереднє живе спілкування молоді з ветеранами та захисниками радянської держави [510, с. 38–48].

Педагоги-практики (В. Блажкунов, В. Моцюк, Т. Фролова та ін.) одностайно зауважували, що головним напрямом позакласної роботи в радянській школі була пошукова робота. Високі моральні якості, зокрема патріотизм, громадянськість, формуються насамперед в активній громадській діяльності, спрямованій на розвиток соціалістичної держави [440, с. 2–9].

Цікавою формою пошукової роботи молодіжних організацій була історико-краєзнавча робота (В. Ігнатенко, Р. Маргулян), спрямована на вивчення історичного минулого відповідно до штучно створеної радянської концепції, відкриття для себе нових імен, подій, фактів рідного краю, відвідування краєзнавчих музеїв, туристичні походи, зустрічі з ветеранами [133; 181; 182]. Історико-краєзнавча робота супроводжувалась практичними діями: насадження парків і скверів біля історичних пам'ятників, підготовка

виставок про традиції рідного краю, проведення вечорів-зустрічей, шефська допомога ветеранам війни та праці, що сприяло вихованню патріотичних якостей молодого покоління згідно з комуністичною ідеологією [209, с. 69–72; 373, с. 102–104]. Відомий український педагог В. Сухомлинський вважав, що історико-краєзнавча робота дає змогу учневі стати справжньою людиною, патріотом, оскільки він разом із педагогом «торує шлях від любові до рідного краю до розуміння історичної долі власного народу» [593, с. 554].

Під час виконання індивідуальних творчих і дослідницьких завдань краєзнавчого змісту школярі ставали не лише об'єктами педагогічного впливу, але й суб'єктами виховання. Вони сприймали мету й завдання, визначені педагогом як особистісно й суспільно значущі, зміст роботи, організовували власну дослідницьку діяльність, перетворюючи її на процес саморозвитку та самореалізації. Виконання та подолання учнями труднощів сприяло гартуванню в них морально-патріотичних якостей, формуванню працьовитості й колективізму, почуття загальнонаціональної гордості за радянську державу.

Значення дослідницької діяльності та використання краєзнавчого матеріалу у виховній пропагандистсько-патріотичній роботі в школі важко переоцінити. В. Сухомлинський писав: «Душа не може жити без святині. Щось для людини стає дорогим і непорушним, невикорінним і незнищеним» [592, с. 134]. Педагог був упевнений, що творцем людської душі є вчитель, який формує уявлення про націю, світ, людство.

Пропагандистсько-виховна діяльність молодіжних організацій у радянській школі супроводжувалася цікавими формами роботи, котрі на сьогодні не застосовують [517; 565]. З метою заповнення позакласного та позашкільного життя використовувалась тимурівська та пошукова робота, з якої учні мали постійні доручення. С. Фурін охарактеризував основні форми роботи тимурівців. За визначенням науковця, тимурівська робота – це своєрідна дитяча гра. На основі рекомендацій VIII Пленуму ЦК ВЛКСМ (1957 р.) молодіжним організаціям необхідно було створювати тимурівські команди, робота яких давала змогу розширити діяльність учнів за рамки школи. На всіх

з'їздах комсомолу наголошувалось на необхідності розгортання тимурівської роботи. У державі після 1-го Всерадянського з'їзду тимурівців, який відбувся у 1973 р., тимурівська робота набула широкого розмаху [440, с. 2–9].

Одним із аспектів діяльності тимурівців було піклування про ветеранів війни, діти оточували старше покоління увагою, фіксували їхні спогади, влаштовували творчі зустрічі з ними, відкривали меморіальні дошки, доглядали пам'ятники та братські могили. Окрім того, до Дня перемоги вони готували привітання ветеранам та виступали перед ними з концертами [131;140;175; 183; 216]. Таким чином, тимурівський рух сприяв вихованню у школярів духу дружби, товарищескості, а також патріотизму та гордості за радянську державу.

Основні форми, методи і прийоми патріотичного виховання, що застосовували у своїй діяльності Всесоюзна Ленінська комуністична спілка молоді (комсомол) та Всесоюзна піонерська організація імені В. І. Леніна (піонерія), представлені схематично на рис 2.2.

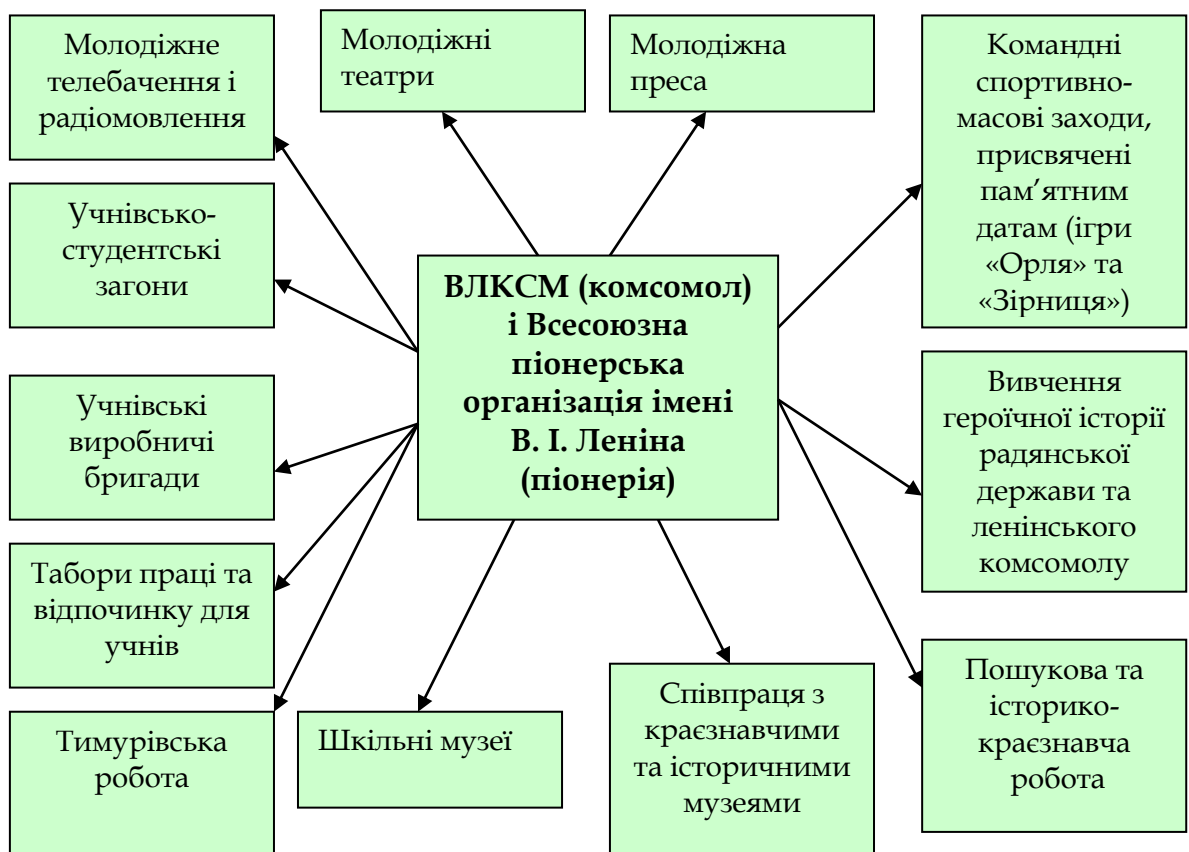

Рис. 2.2 Форми й методи патріотичного виховання комсомолу й піонерії

Загалом молодь у радянській державі завжди була передовою, активною частиною населення. Усі патріотичні починання спонукали молоде покоління на подвиг у повсякденному житті: відновлення народного господарства, ліквідація розрухи й наслідків Другої світової війни, освоєння цілинних і перелогових земель, будівництво БАМу, народні дружини з підтримання порядку тощо – ці діяльнісні кроки були спричинені насамперед педагогічною, виховною пропагандистсько-патріотичною роботою молодіжних організацій. Крім цього, молодь прагнула отримати освіту, щоб працювати і приносити користь радянській державі.

У контексті нашого дослідження потребує вивчення й аналізу така педагогічна робота серед шкільної молоді України другої половини ХХ ст., як військово-патріотичне виховання, яке спрямоване на формування бойового, морально-психологічного духу, спонування до фізичного вдосконалення громадянина-патріота радянської держави, вироблення глибокого розуміння громадянського обов'язку, готовності в будь-який час стати на захист соціалістичної країни, опанування військовими й військово-технічними знаннями, вивчення бойових традицій та героїчних сторінок історії народу, його збройних сил [123; 126; 127; 130; 141].

Патріотизм учнівської молоді ґрунтувався на знанні історико-культурних традицій, народу, героїзмі його захисників відповідно до офіційної радянської ідеології [604, с. 27]. Головне у військово-патріотичному вихованні – це відродження духовності та моралі в їхньому радянському розумінні, що базувалося на системі цінностей, сформованій відповідно до комуністичної ідеології, яка вбирала в себе національні, культурні, професійні та інші інтереси щонайширших верст радянського населення, нав'язані йому партійно-державним апаратом.

Військово-патріотичне виховання було спрямоване на формування свідомого радянського громадянина, патріота, людини з найкращими рисами характеру, світоглядом та способом мислення, а також почуттями та поведінкою. Головною метою військово-патріотичного виховання молодого

покоління були підготовка та виховання самовідданих, свідомих захисників соціалістичної країни, які були здатні в будь-яких умовах виступити на захист радянської держави [213].

Питання готовності особистості до військової служби й психолого-педагогічні умови її формування в навчально-виховному процесі школи розкрито в дослідженнях М. Аксьонова, В. Альошкіна, Г. Авер'янова, М. Белоусова, Б. Блях, А. Вирщикова, І. Грязнова, Л. Кандибовича, М. Конжієва, В. Лоскутова, Є. Либіна, О. Мощенка, О. Ростунова, Г. Сиванова, О. Столяренка, Ю. Танюхіна, М. Томчука та ін. [313, с. 88–93].

Сьогодні в Україні переважає однобічний підхід, що виявляється у відмові від досвіду радянських часів, у намаганнях перенести «західні моделі», у спробах необґрунтованих суб'єктивних нововведень, крім цього, виступає фундаментальним блокатором у досягненні високих цілей військово-патріотичного виховання молоді. Ці питання потребують всебічного аналізу й гармонійного залучення в арсенал важливої державної та загальнонаціональної справи [102, с. 215–223].

Формування патріотичних почуттів означає вироблення та зміцнення почуття обов'язку до трудового подвигу в ім'я процвітання своєї держави, прагнення бачити її незалежною. Військово-патріотичне виховання молоді на сьогодні є складною проблемою. У радянський період молодь мала сформовані ідеали, соціальні орієнтири, що були нав'язані їй радянською державою, була зобов'язана звіряти з ними власні вчинки, а на сучасному етапі телебачення й ринково-вулична література роблять героями закордонних «суперменів», що негативно впливає на формування свідомості молоді України.

Теоретичні основи військово-патріотичного виховання радянської України другої половини ХХ ст. впливали з панівної на той час ідеології, міжнародної обстановки, військової стратегії радянської держави, військового будівництва та базувалися на чітких класових позиціях. Проте, на нашу думку, досвід радянської доби необхідно вивчати і враховувати при розробленні концепцій патріотичного виховання в незалежній Україні.

Наголосимо, що виховання патріотизму в українській радянській школі визначалося Статутом середньої загальноосвітньої школи: виховувати в учнів високе почуття радянського патріотизму – любов до радянської держави, її народу й готовність до захисту соціалістичної країни. Патріотичне виховання здійснювалося в навчально-освітньому процесі (розумова, трудова діяльність, моральне, фізичне виховання), у діяльності піонерської та комсомольської організацій. Військово-патріотичне виховання здійснювалося на уроках початкової військової підготовки (ПВП) – вивчення цивільної оборони, військово-прикладних спеціальностей, а також на літніх військових зборах у таборах [100, с. 215–223].

Отже, роботу з військово-патріотичного виховання було спрямовано на формування в молоді мотивації до захисту інтересів радянської держави. Для забезпечення ефективності військово-патріотичної роботи та посилення її впливу на молодь у закладах середньої освіти проводили такі заходи, як-от:

- зустрічі, уроки мужності з учасниками Другої світової війни, із в'язнями концтаборів;
- мітинги до Дня перемоги;
- випуск газет та плакатів військово-патріотичної тематики;
- читацькі конференції, перегляд кінофільмів, виставки літератури на військову тематику;
- відвідування заходів військово-патріотичної тематики (екскурсії місцями бойової слави та ін.);
- участь у спартакіаді молоді.

Крім того, серед учнів закладів середньої освіти набули поширення й інші форми й методи, зокрема:

- виступи офіцерів та військовослужбовців строкової служби;
- участь у проведенні військових ритуалів;
- участь у підготовці та проведенні урочистих заходів [649].

Одним із аспектів діяльності школи у сфері військово-патріотичного виховання було фізичне виховання школярів, тобто проведення спортивних

зборів, уроків мужності, місячників оборонно-масової роботи, організація Всесоюзних військово-спортивних ігор «Зірниця» та «Орля», основним завданням яких було нагромадження в учнів знань, умінь і навичок, необхідних майбутньому воїну, а також фізичний розвиток і загартування.

Основні методи й форми військово-патріотичного виховання були представлені таким комплексом заходів, як лекції, бесіди, пошукова робота, походи місцями боїв, екскурсії до музеїв військових частин, зустрічі із ветеранами війни, військово-технічні конкурси, естафети, тактичні ігри на місцевості, табірні збори, поїздки у військові частини, військово-прикладні види спорту; самопідготовка як процес активного формування й самовдосконалення молодого людини, самостійне навчання та самоконтроль. Ігри мали велике значення в розвитку ініціативи, суспільної активності, організації дозвілля підлітків [189; 190; 191].

У позашкільній діяльності військово-патріотичним вихованням дітей разом із педагогічним колективом займалися піонерська й комсомольська організації, різні гуртки, об'єднання патріотичної спрямованості: діяла широка мережа клубів і шкіл із військової підготовки молоді (стрілецькі, аероклуби та ін.) [452].

Так, 20 серпня 1951 р. було створено Всесоюзне добровільне товариство сприяння армії, авіації й флоту, знайоме нам під скороченою назвою ДТСААФ. Цій організації було доручено зосередити основну увагу на розгортанні оборонно-масової роботи, пропаганді та розповсюдженні військових, військово-технічних, авіаційних і військово-морських знань серед населення, на підготовці допризовної молоді до служби в армії, розвитку технічних видів спорту [495].

Робота ДТСААФ України будувалася на основі ініціативи й самодіяльності членів суспільства під керівництвом партійних організацій і була пов'язана з радянськими профспілковими, комсомольськими, спортивними та іншими громадськими організаціями [203].

Основою ДТСААФ були первинні організації, які створювалися в різних установах, навчальних закладах, при домоуправліннях тощо. Членом цієї організації міг бути будь-який громадянин України, який досяг 14-річного віку [544].

ДТСААФ України відіграло важливу роль у військово-патріотичному вихованні молоді [363], видавало газети, часописи, бюлетені, книги і плакати, організовувало випуск військово-навчальних кінофільмів, поширювало військово-патріотичну, військово-технічну й спортивну літературу [235; 234; 257].

Основними завданнями ДТСААФ були такі:

- виховання членів суспільства в дусі постійної готовності до захисту інтересів соціалістичної держави й любові до радянських Збройних сил;
- пропаганда серед населення військових знань, традицій радянського народу та його Збройних сил;
- підготовка молоді до військової служби відповідно до вимог Закону СРСР про загальний військовий обов'язок;
- сприяння проведенню цивільної оборони; участь у підготовці для народного господарства кадрів масових технічних професій, що мають військове прикладне значення (трактористів, радистів, мотористів, мотоциклістів та ін.);
- здійснення керівництва розвитком у країні літакового, вертолітного, парашутного, автомобільного, мотоциклетного, підводного, водно-моторного, стрілецького, радіомоделізму та інших військово-технічних видів спорту [21, с. 68].

Схематично основні форми й методи патріотичного виховання ДТСААФ представлено на рис. 2.3.

Необхідно зазначити, що в Україні правонаступником ДТСААФ стала організація ТСОУ – Товариство сприяння обороні України, сформоване за рішенням VII позачергового з'їзду Центрального комітету республіканської організації ДТСААФ від 26 вересня 1991 р.

Ефективною формою військово-патріотичного виховання стали походи місцями революційної, бойової й трудової слави народу. Перший такий похід відбувся 1965 р. у зв'язку з 20-річчям Перемоги. У ньому взяли участь понад 3 мільйони молодих людей, що відтворили героїчні сторінки історії, вели роботу під девізом «Ніхто не забутий, ніщо не забуте». Юні пошуковці встановили імена близько 500 тисяч не відомих до того часу воїнів, що полягли на полях битв, створили 130 тисяч музеїв, установили 58 тисяч пам'ятників, обелісків, меморіальних знаків. З'явилися клуби юних космонавтів, прикордонників, друзів Радянської армії, військово-патріотичні об'єднання, підліткові спортивні клуби [20, с. 102].

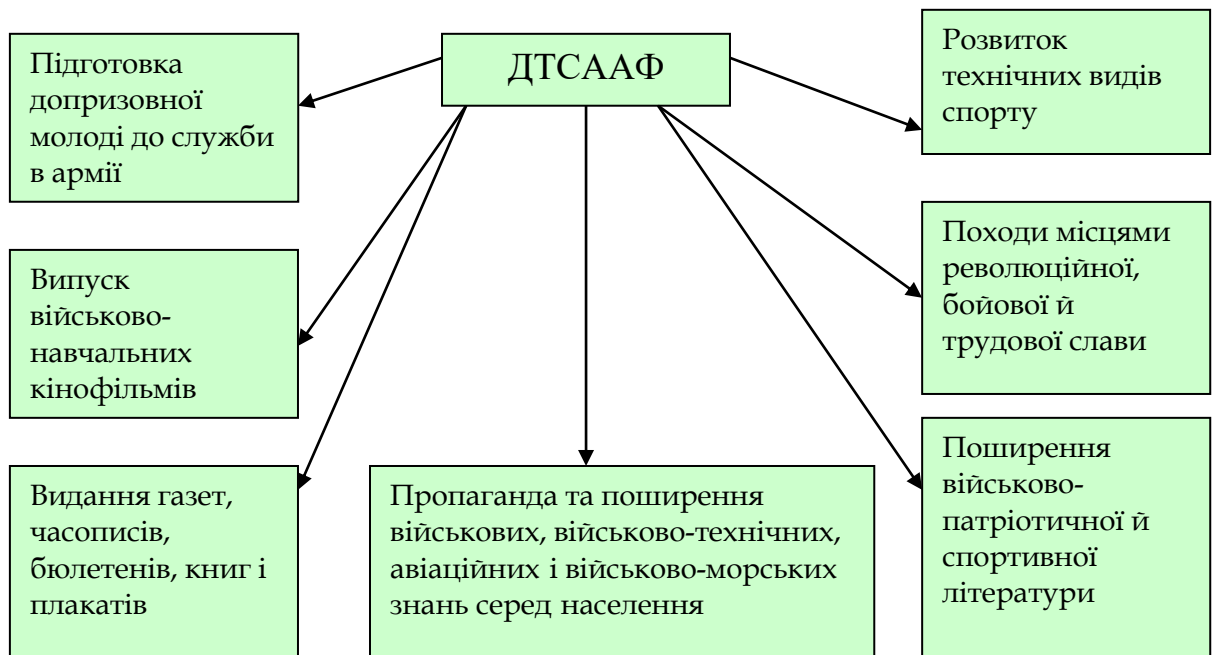

Рис. 2.3 Форми й методи військово-патріотичного виховання ДТСААФ

Отже, до кінця 1970-х рр. склалася досить чітка система військово-патріотичного виховання, яка, незважаючи на численні недоліки, безперечно, змогла прищепити основній масі молоді почуття патріотизму. З іншого боку, це почуття патріотизму досить виразно експлуатувалося тодішньою владою. Так, комсомол, козиряючи масовістю охоплення молоді оборонно-спортивними

секціями, гуртками, клубами, мав чіткі ознаки формалізму. Наслідки не забарилися. На початку 1980-х рр. половина призовників не могла виконати норми спортивного комплексу «Готовий до праці і оборони», інші, отримавши значок і посвідчення ГПО, не могли підтвердити нормативи в лавах Збройних сил.

Звертаючись до недавньої історії, необхідно згадати про масштабний Юнармійський рух, який зародився в кінці 1980-х рр. Цей рух об'єднав військово-патріотичні клуби, які виникли в Україні в другій половині ХХ ст. Ініціатором Юнармійського руху були державні структури в особі Міністерства оборони, комсомолу. Щорічно проводилися обласні, республіканські й всесоюзні з'їзди, а також військово-тактичні ігри. Розпад Радянського Союзу фактично припинив існування Юнармійського руху [27, с. 21].

Зазначимо, що шкільний військовий клуб, який працював на базі навчального закладу в позаурочний час, володів великими можливостями для організації військово-патріотичного виховання школярів відповідно до комуністичної ідеології. У його освітньому й виховному просторі поєднувалась військово-теоретична та фізична підготовка, паралельно вирішувались питання духовного та фізичного розвитку радянського громадянина [157].

У радянській Україні розквіт діяльності молодіжних військово-патріотичних клубів припав на другу половину 1980-х рр. Тоді з Афганістану стали повертатися офіцери й солдати, для яких війна показала численні недоліки в системі допризовної підготовки молоді. Ветерани-афганці, не отримавши будь-яких вказівок зверху, не маючи жодних взаємних домовленостей, створили систему військово-патріотичного виховання, в основу якої було покладено любов до радянської держави.

Створюючи нову військово-виховну систему, радянські офіцери й сержанти запропонували суспільству, армії та державі внутрішньо цілісну методику допризовної підготовки й військово-патріотичного виховання. Насамперед спортивні дисципліни (загального характеру й рукопашний бій) зайняли належне їм місце, на відміну від спортивних секцій, де вони мають

вузьке практичне значення. Спортивна підготовка стала однією з найважливіших військових дисциплін.

Варто зазначити, що військово-патріотичні клуби поєднували спортивну секцію, форми армійської підготовки та ідейно-патріотичне виховання відповідно до комуністичної ідеології. Усе це поєднувалося з ідеєю служіння радянському народові, що породжувало в молоді почуття любові до соціалістичної держави. Таким чином, діяльність молодіжних організацій військово-патріотичного характеру було спрямовано на вирішення таких завдань, як-от: виховання громадянських почуттів у їхньому комуністичному розумінні, зокрема патріотизму, любові й поваги до радянського народу, його історії відповідно до радянської концепції, культурних здобутків, активності та відповідальності за доручені справи; прагнення до досягнення певного рівня фізичної підготовки; підвищення престижу військової служби; формування мотивації щодо підготовки до захисту радянської держави шляхом служби в її Збройних силах.

У цьому контексті важливого значення набували встановлення й підтримка зв'язків із військовими частинами та військовими навчальними закладами заради проведення спільних заходів, виховання громадянських почуттів у їхньому радянському розумінні. Варто наголосити, що взаємодія відбувалася згідно з угодами про співпрацю, які уклалися на рік із визначеними правилами спільної роботи, нормами взаємодії сторін, взаємними зобов'язаннями [101, с. 75–78].

Молодіжні громадські організації військово-патріотичного й спортивно-військового спрямування у своїй діяльності керувалися потребами цілеспрямованого формування в молоді високих військово-патріотичних якостей, становлення системи патріотичного виховання в її радянському розумінні, яка охоплювала б кілька напрямів:

- історико-патріотичний;
- героїко-патріотичний;
- військово-патріотичний.

Без сумніву, час ставить якісно нові завдання щодо теоретичного осмислення, подальшого розвитку й конкретизації діяльності з формування в молодого покоління почуття патріотизму, високої громадянськості, відповідальності за долю Батьківщини. Більш очевидною нині стає необхідність для держави й суспільства відродження патріотизму як важливого соціально-морального ціннісного орієнтира, спрямованого на становлення української державності.

Висновки до розділу 2

За результатами наукового пошуку та історико-аналітичного огляду визначено соціально-педагогічні особливості патріотичного виховання дітей і молоді в закладах середньої освіти України радянського періоду: піднесення морального духу та патріотизму населення країни, актуалізація проблем патріотичного виховання, відбудова матеріально-технічної бази культурно-освітніх закладів, створення широкої мережі шкіл і закладів позашкільної освіти, творча діяльність відомих педагогів і митців, але все це відбувалося на тлі нівелювання інтересів окремої особистості, її повного підпорядкування партійно-державній системі та комуністичній ідеології, ігнорування особливостей історичного та культурного розвитку українського народу.

Досліджено, що проблема патріотичного виховання як чинника соціалізації учнівської молоді актуалізується, зважаючи на її особливу значущість для розвитку особистості як феномена, що інтегрує інтелектуальну, емоційно-чуттєву й діяльнісну сфери. Для формування громадянина-патріота радянської держави реалізовувалася навчально-виховна модель, у межах якої було налагоджено взаємодію низки складників процесу виховання патріота: сім'я, заклади освіти різних рівнів і типів, молодіжні організації, об'єднання громадян, засоби масової інформації. Їхні виховні впливи здійснювалися відповідно до панівної в державі комуністичної ідеології, а всі дії підпорядковувалися інтересам партійно-державної системи, що призводило до

нівелювання інтересів окремої людини чи родини, а також ігнорування особливостей історичного й культурного розвитку народів, що входили до складу Радянського Союзу.

З'ясовано, що у другій половині ХХ ст. активно діяли авторські школи (В. Сухомлинського, О. Захаренка, І. Ткаченка), практику патріотичного виховання в яких було зосереджено на формуванні особи як громадянина радянської держави; нівелюванні особистісних рис вихованців, утвердженні колективних (громадських, державних) інтересів над індивідуальними; ідейно-політичній спрямованості виховних впливів; зведенні патріотизму до етнокультурного (увага до традицій, звичаїв, мови, культури) або громадянського рівня (виховання майбутнього радянського громадянина); вихованні поваги до культурного й історичного минулого відповідно до історичної концепції, прийнятої в радянській державі; вагомій ролі трудового та патріотичного виховання в соціалізації особистості; побудові школи нового типу, створеної на засадах педагогіки співробітництва. Окремі педагогічні ідеї і досвід діяльності авторських шкіл набули втілення в освітньому та громадському житті сучасної України.

Визначено, що формування патріотизму учнів у позашкільній діяльності відбувалося в руслі діяльності молодіжних організацій України 50–90-х рр. ХХ ст. (піонерія, комсомол, тимурівський рух, ДТСААФ). Військово-патріотичне виховання молоді в межах пропагандистсько-патріотичної роботи молодіжних (піонерських та комсомольських) організацій у зазначений період мало діалектичний зміст, оскільки поєднувало в собі низку окремих напрямів виховання, як-от: військове, моральне, патріотичне, духовне, правове, що передбачало формування в молоді дисциплінованості, готовності до самореалізації як члена соціалістичного суспільства, а також до роботи на благо радянської країни і стало наслідком нівелювання особистісних рис майбутнього громадянина, підпорядкування особистих прагнень і намірів ідеї служіння державі, засвоєння декларативних гасел.

З'ясовано, що формування патріотизму учнів радянської доби відбувалося в межах трьох важливих сфер – свідомості, відносин і діяльності. Якщо результати патріотичного виховання у сфері свідомості й відносин визначені чітко (почуття любові й вірності радянській державі, зв'язок із політикою та ідеологією – партійною, класовою, державницькою, нівелювання національної ідентичності), то в діяльності вони мали виявитися в патріотичних учинках відповідно до комуністичної ідеології, соціальній активності на користь соціалістичної держави, визнанні зверхності інтересів радянської держави над особистими.

Основні результати розділу відображено в наукових працях автора: [288; 290; 294; 295; 306; 310; 316; 320; 322; 326].

РОЗДІЛ 3

ЗМІСТ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В 1945–1991 рр.

3.1. Структура патріотичного виховання учнівської молоді в школах УРСР

Складності процесу патріотичного виховання учнівської молоді зумовлені, по-перше, виникненням несприятливих умов у соціальному середовищі, що негативно впливає на свідомість та почуття молодого покоління; по-друге, розладом механізму соціалізації поколінь, який складався упродовж багатьох десятиліть, що пов'язано з руйнуванням системи традиційних цінностей; по-третє, посиленням бездуховності, падінням освітнього й професійного рівнів молодого покоління, що виявляється в різкому погіршенні його соціально-моральних та інших характеристик тощо [39]. З огляду на це вивчення та аналіз педагогічного досвіду із окресленої проблеми є вкрай важливим.

Насамперед з'ясуємо структуру виховання як педагогічного процесу.

Природа не творить людину як цілісну особистість, а лише закладає основи й створює базу для її формування. Людина є багаторівневою системою, специфіка якої виявляється у взаємодії біологічних і соціальних чинників. Здійснюючи соціальну й трудову діяльність, людина здобуває соціальний досвід, який є надбанням людства та основною школою її становлення як особистості. Процес діалектичної взаємодії біологічного й соціального, які впливають на формування особистості, вимагає науково обґрунтованої системи виховних впливів. Отже, виховання – соціально й педагогічно організований процес формування людини як особистості.

Виховання дітей шкільного віку здійснювалось у процесі навчання й виховної роботи в школі та за її межами. Воно було цілісним процесом, у якому органічно поєднувались змістова (сукупність виховних цілей) і процесуальна

(керований процес педагогічної взаємодії вчителя й учня, що передбачав організацію та функціонування системи виховної діяльності та самовиховання учнів) сторони.

Цей процес був двостороннім, оскільки передбачав обов'язкову взаємодію вихователя й вихованця, а також цілеспрямованим, багатогранним за завданнями та змістом, складним стосовно формування внутрішнього світу дитини, різноманітним за формами, методами й прийомами, неперервним та тривалим у часі, оскільки людина виховується протягом усього життя. Ефективність його залежала від рівня сформованості мотивів.

Мотиви виховання – спонукальна причина дій і вчинків людини.

Внутрішні спонукальні чинники певних дій і вчинків людини зумовлюються передусім анатомо-фізіологічними й соціально-психологічними потребами. Американський психолог Абрахам Маслоу (1908–1970 рр.) визначив ієрархічну багатоступеневу піраміду потреб людини, усі компоненти якої перебувають у діалектичному взаємозв'язку, загалом програмують виховний процес. Якщо якась ланка випадає, порушується цілісність структури, а отже, і програма виховного процесу.

У процесі виховання педагог має постійно дбати про формування в дітей певних мотивів самовиховання шляхом актуалізації необхідних потреб. Поступово під час засвоєння знань, набуття соціального досвіду кожна особистість самостійно починає усвідомлювати потреби, які стимулюють внутрішні спонукальні сили – мотиви, програмує процес самовиховання [491].

Отже, процес виховання не можна вважати стихійним, хаотичним явищем. Натомість виховання підпорядковане певним діалектичним закономірностям і має свою структуру, компоненти якої між собою тісно пов'язані. Схематично її можна подати так (див. рис. 3. 1).

Описані компоненти перебувають у діалектичному взаємозв'язку, оскільки практична діяльність особистості спонукає її до оволодіння нормами поведінки, уміннями й навичками, а також дає змогу шляхом практичної

діяльності перевірити рівень здатності поводити себе певним чином у конкретній ситуації.

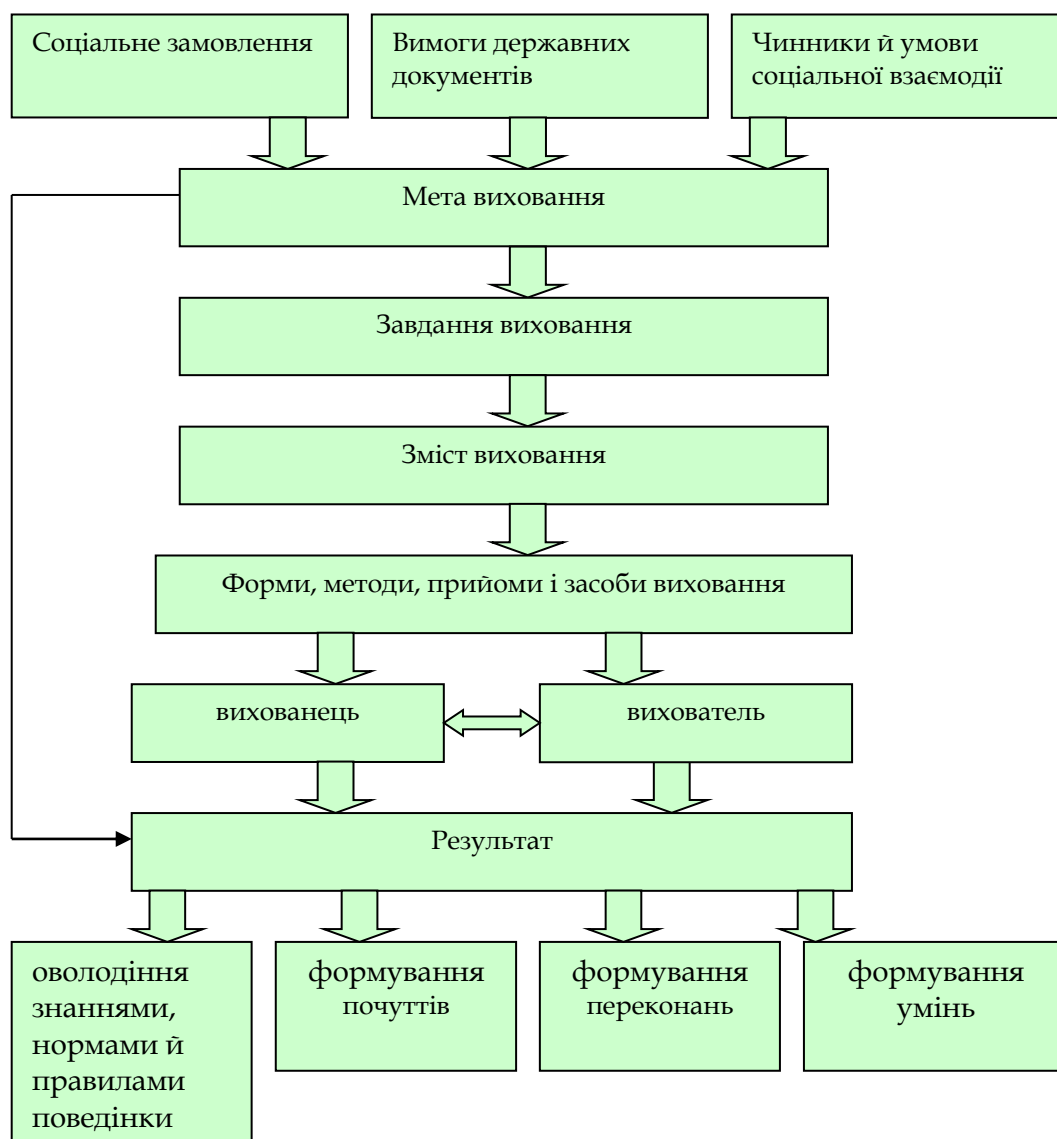

Рис. 3.1 Структура виховного процесу

Таким чином, структура процесу виховання містить такі компоненти:

– оволодіння знаннями, нормами й правилами поведінки; це перший етап входження в систему виховного впливу, на якому діють норми, правила, особливості життєвої поведінки, котрих людина (дитина), ставши членом певної соціальної системи (сім’ї, колективу), повинна дотримуватись;

– формування почуттів (стійких емоційних ставлень людини до явищ дійсності), які сприяють трансформації певних дій особистості зі сфери розумового сприймання у сферу емоційних переживань, що робить їх стійкими, та активізації психічних процесів людини;

– формування переконань (інтелектуально-емоційного ставлення суб'єкта до будь-якого знання як до істинного (або неістинного); переконання, що ґрунтуються на істинних знаннях, будуть, з одного боку, своєрідним мотивом діяльності, а з іншого – «стрижнем» поведінки особистості; отже, виховання дітей і є формуванням у них психологічного «стрижня», без якого особистість буде безвольною, позбавленою власного «Я»;

– формування умінь (засвоєного способу виконання дій, що базується на сукупності набутих знань і навичок) і звичок (схильності людини до відносно усталених способів дій), що потребують поступовості й систематичності вправляння, посиленості та доцільності поставлених вимог, їхньої відповідності рівню розвитку учнів [493].

Молода людина (учень) вступає у конкретну соціальну систему (сім'ю, навчальний колектив, виробничий колектив, політичне чи громадське об'єднання), де вже склалися певні правила, норми поведінки. Об'єктивно для всіх членів суспільства незалежно від віку чи національної належності передусім необхідним є дотримання цих норм і правил, щоб забезпечити оптимальні умови для спілкування, співжиття та діяльності, мати успіх у цій діяльності. Саме тому виховання є складним багатогранним процесом.

На процес виховання впливали (безпосередньо або опосередковано) об'єктивні (особливості суспільного устрою, політичного режиму, соціально-економічного розвитку, національна самобутність, природне середовище) та суб'єктивні (соціально-педагогічна діяльність сім'ї, громадських організацій, навчально-виховних закладів, засобів масової інформації, закладів культури й мистецтва) чинники.

Системно-структурний підхід до виховання як методологічний принцип дослідження та соціальної практики був тісно пов'язаний із комплексним підходом до виховання та передбачав:

- участь у вихованні всіх суб'єктів виховання та координацію їхньої діяльності;
- використання у вихованні всіх можливих форм, методів, засобів і прийомів виховання, зокрема педагогізацію середовища життєдіяльності учня;
- забезпечення єдності всіх активних напрямів виховання: військового, морального, правового, патріотичного та ін.;
- ретельний облік у вихованні індивідуально-та соціально-психологічних особливостей молоді та рівня її вихованості [457, с. 4–14].

Отже, структурними елементами процесу виховання є мета, завдання, закономірності, принципи, методи, засоби, результати виховання та їх коригування. Зміст структурних елементів, саме патріотичного виховання учнів у школах України другої половини ХХ ст., розглянемо детально в наступному параграфі нашої наукової роботи.

Зазначимо, що відповідно до педагогічних ідей процес виховання складається з низки етапів.

Відомі педагоги Т. Ільїна, Н. Мойсеюк виділяють такі етапи:

- усвідомлення вихованцями норм і правил, які вироблені суспільством, щоб поводити себе правильно, визначити певні критерії поведінки, збагнути її необхідність;
- формування ставлення учнів до норм і правил, що пропонуються. Необхідно, щоб дитина не тільки розуміла й осмислювала те, про що їй розповідають, що пропонують виконати, але й виявляла почуття. Пояснюючи важливість добра, чуйності, порядності, дитина має відчувати жаль, співчуття, бажання допомагати, піклуватися;
- формування поглядів, переконань. Формування поглядів – це етап сприйняття, засвоєння та перетворення сприйнятих норм на особисте надбання, потенціальна готовність до дії. Переконання – це погляди, що ґрунтуються на

певних принципах, якими людина керується в житті. Для формування переконання необхідно створювати ситуації, які «вимагають прояву позицій дії, тренування з метою здійснення правильних дій»;

– формування загальної спрямованості особистості. У результаті діяльності, у ході повторень формуються навички та звички поведінки, які стають нормою. Система дій, учинків поступово трансформується в рису характеру, стає властивістю особистості [1, с. 60–62].

Певна річ, можна стверджувати, що патріотизм, а отже, і патріотичне виховання як інтегральне особистісне новоутворення учнів (за своєю природою) є досить складним і по-різному має формуватися в юнацькому віці. Загалом патріотизм молодих людей ми витлумачуємо як їхню здатність до глибокого усвідомлення своєї ментальності, поваги до рідного народу, історичного минулого держави та включення до активної навчальної й предметно перетворювальної діяльності зі зміцнення й розвитку свого рідного краю, його культури та власної життєдіяльності.

Аналіз психолого-педагогічної наукової літератури дає змогу стверджувати, що українські науковці другої половини ХХ ст. виділяли в патріотизмі декілька компонентів: когнітивний, етноідентифікаційний, інтелектуально-ціннісний, емоційно-мотиваційний і практичний [471, с. 165–167].

Когнітивний компонент охоплює цінності патріотичного характеру, у яких зосереджено знання про державу, народ, а також його історію та сучасність. Когнітивний компонент передбачає розуміння атрибутів власної держави, своїх прав і обов'язків, а також віру в розвиток держави та розуміння важливості саморозвитку для сприяння зміцненню держави й суспільства.

Етноідентифікаційний компонент репрезентує досвід ідентифікації індивіда з народом, його традиціями й культурою, а також виявляється в здатності долучатися до діяльності, метою якої є пізнання культури й традицій свого регіону для збереження їх для майбутніх поколінь.

Інтелектуально-ціннісний компонент передбачає формування знань про історію й сучасне свого рідного народу, держави, про особливості малої Батьківщини, її минуле.

Емоційно-мотиваційний компонент патріотизму розвивається в навчальній діяльності, оскільки спостерігається зв'язок між патріотизмом і успішністю навчання молоді. Проте розуміння мотивації неможливе без короткого аналізу потребнісно-мотиваційної сфери особистості учнів. Сутність цієї сфери обґрунтували українські науковці Д. Божович, І. Бех, Б. Ломовий, Г. Костюк та ін. Зокрема, визначальним є те, що потреба в навчанні й діяльності, стаючи ціннісною орієнтацією, сприяє глибшому розумінню мети діяльності шляхом внутрішнього спонукання особистості. Але це, своєю чергою, спричиняє активізацію внутрішніх сил кожного в досягненні мети. Тому в навчальній діяльності відбувається присвоєння основних понять патріотизму молодими людьми і завдяки рефлексії перетворення їх на інтегральне особистісне новоутворення шкільного віку. Але без розвитку мотивації цей процес був би надто спрощеним. Загалом спонукає старшокласників до діяльності патріотичного спрямування під час занять низка мотивів [471, с. 165–167]. Насамперед це мотиви самоствердження, самовираження й самореалізації. Пріоритетністю вирізняється мотив самоствердження, оскільки в цьому віці з'являється прагнення до дорослості, потреба в змаганні з однолітками, прагнення виявити себе, власні внутрішні сили. Саме цю психологічну закономірність доцільно брати до уваги в педагогічному процесі.

Таким чином, емоційно-мотиваційний компонент репрезентує комплекс почуттів, переживань, потреб та мотивів патріотичного характеру. Цей компонент формується в межах навчальної та краєзнавчо-пошукової діяльності, що спрямована на збереження пам'яток культури та ушанування видатних осіб регіону. Сформованість потреб та мотивів патріотичного характеру сприяє активній участі в різноманітних видах діяльності.

Загалом утвердження когнітивного, етноідентифікаційного, інтелектуально-ціннісного, емоційно-мотиваційного компонентів дає змогу усвідомлювати учням свою причетність до життєдіяльності в державі. Закономірно, що ця причетність ще не стає їхнім переконанням, для формування якого надто важливим є розвиток практичного компонента патріотизму. Поряд із цим варто зазначити таку суперечність, як розбіжність між знаннями й переконаннями. Саме розв'язанню цієї проблеми слугує розвиток практичного компонента патріотизму, який передбачає утвердження в учнів організаторських, пошукових, предметно-перетворювальних умінь [471, с. 165–167].

Крім цього, практичний компонент передбачає сформованість здатності до предметно-перетворювальної та краєзнавчо-пошукової діяльності та роботи щодо збереження пам'яток культури. У цьому компоненті важливим є виявлення пізнавальних, пошукових та організаторських умінь як бази для патріотичних навичок, які розвиваються на уроках і в позаурочній діяльності. Засвоєння факультативних знань тісно пов'язується з участю школярів у різноманітних іграх соціально-патріотичного спрямування, самоврядуванням, відвідуванням різноманітних клубів і груп, громадських юнацьких об'єднань. У такий спосіб учнівська молодь вчиться утверджуватися як громадяни своєї Вітчизни. Проте цей напрям має доповнюватися участю старшокласників у позакласних формах пошукової діяльності патріотичного спрямування, у предметно-перетворювальній діяльності зі збереження пам'яток минулого тощо. Зокрема, у краєзнавчо-пошукових групах юнаки й дівчата досліджували маловідомі сторінки з історії свого краю, збирали цікаві експонати для шкільних краєзнавчих куточків, кімнат-музеїв, готували матеріали з подальшим їхнім узагальненням на конференціях, у газетах та рукописних журналах. Діяльність таких груп, які нараховували по 20–25 старшокласників, координувало керівництво школи [471, с. 165–167].

З огляду на положення, за яким практичний компонент патріотизму учнів успішно формувався в позаурочній виховній діяльності, варто зазначити, що

сформовані вміння забезпечували дієвість виховного процесу. В учнів поступово формувалось переконання в необхідності залучення до самої діяльності, позитивного змісту набувала загальна навчальна мотивація, оскільки вони чітко виявляли активність до самого процесу діяльності. Це, своєю чергою, спонукало їх до читання додаткової літератури, що також змінює мотивацію. Визначальними стають мотиви самоствердження й самовираження.

Загалом помітна така особливість: чим активніше включається учнівська молодь до різноманітних видів діяльності, тим успішніше формуються її переконання у важливості та необхідності цієї справи для людей, для однолітків. Юнаки й дівчата переживають почуття гордості, що і є основою утвердження їхніх патріотичних переконань.

Таким чином, формування пізнавальних, пошукових, організаторських, предметно-перетворювальних, емпатійних навичок створювало умови для розвитку патріотичних почуттів, які завдяки зміцненню внутрішньої мотивації були основою становлення патріотичних переконань.

З огляду на це у філософсько-педагогічній парадигмі визначають таку структуру патріотизму:

- патріотичні почуття;
- патріотична гідність людини;
- потреба в задоволенні інтересів своєї країни;
- розуміння своєї громадянської ролі в суспільстві;
- такт і толерантне ставлення до людей інших національностей;
- бажання й потреба в накопиченні, збереженні та переданні культурних цінностей [93, с. 36–40].

Як бачимо, ключове місце у структурі патріотизму, патріотичного виховання зокрема займають почуття – стійке емоційне ставлення людини до явищ дійсності, що відображає значення цих явищ у зв'язку з її потребами й можливостями, вищий продукт розвитку емоційних процесів. «Почуття людини, – за словами С. Рубінштейна, – найбільш яскравий прояв природи, яка

стала людиною, і з цим пов'язана та велика чарівність, яка впливає з будь-якого справжнього почуття» [530].

Почуття є джерелом багатства й глибини поведінки людини, вони сприяють трансформації певних дій особистості зі сфери розумового сприймання у сферу емоційних переживань, що робить їх стійкими, допомагають активізації психічних процесів. Згадаймо, як поезія, музика, образотворче мистецтво, впливаючи на емоційну сферу людини, зумовлюють формування почуттів і благородних діянь.

Патріотизм як почуття має структуру, що складається з кількох компонентів:

- природна любов до свого народу як до великої родини; любов до рідного слова, рідної природи;

- відчуття патріотизму розумом, усвідомлення обов'язку перед народом, готовність стати на захист його інтересів;

- переплетення любові до рідного, близького з усвідомленням свого обов'язку перед народом; це прагнення, готовність служити Батьківщині [535].

Структуру патріотичних почуттів можна представити шляхом ставлення:

- до себе (гідність, честь, щирість, доброта, терплячість, чесність, порядність);

- людей (толерантність, такт, милосердя, благородство, справедливість, гостинність, відкритість, щедрість, готовність допомогти, усвідомлення своєї належності до народу як його представника, відповідальність перед своїм народом);

- до Батьківщини (віра, надія, любов, громадянська відповідальність, вірність, готовність стати на захист, бажання працювати для розвитку країни, підносити міжнародний авторитет, повага до Конституції та законів держави; гордість за успіхи держави, біль за невдачі, суспільна активність та ініціативність);

- радянських цінностей (володіння державною мовою, бажання й потреба в накопиченні, збереженні та переданні родинних звичаїв, традицій, дбайливе

ставлення до державних багатств, до рідної природи, сприяння розвитку духовного життя народу; шанобливе ставлення до державних символів; почуття дбайливого господаря своєї землі) (див. додаток Е) [465].

Таким чином, складниками патріотичних почуттів були такі:

- почуття належності до своєї держави та її народу;
- почуття гордості за успіхи держави, біль за невдачі;
- повага до історії, культури, традицій, менталітету;
- захоплення героїчними подвигами минулого та сучасності;
- любов до рідної природи;
- шанування мови, традицій, звичаїв рідної країни;
- ностальгія в розлуці з Батьківщиною;
- почуття гідності [49, с. 144–150].

Розглядаючи у своєму науковому дослідженні патріотичні почуття, ми спираємося на твердження психолога П. Якобсона, який зазначав, що розвиток почуттів відбувається в процесі спеціального впливу на емоційну сферу людини. У патріотичних почуттях відбивається ставлення особистості до своєї держави, її минулого, майбутнього та сьогодення [658].

Патріотичні почуття не повинні бути споглядальними, обмежуватися пасивними реакціями милування й уподобання. В ідеалі, як зазначають науковці П. Ігнатенко, В. Поплужний, Н. Косарева, Л. Крицька, «вони спрямовуються на виконання надзавдання – піднести Україну до рівня високо розвинутих світових держав, що вимагає активної творчості всього українського народу» [211, с. 47–52].

Історичний досвід засвідчує, що патріотичні почуття загострюються в кризові чи доленосні для Батьківщини моменти, вони об'єднують людей, спонукають їх ставити суспільне вище за особисте та сприяють зменшенню життєвого егоїзму. Отже, основна функція патріотичних почуттів – це позитивне ставлення до свого народу.

Якщо патріотизм – це почуття приязні, відданості, відповідальності за свою Батьківщину, то молодь ще в шкільному віці необхідно навчити бути приязною (до чого-небудь, бути відповідальною в її малих справах, учинках).

Перш ніж учень навчиться співпереживати бідам та проблемам Батьківщини, він повинен навчитися співпереживання. Захоплення природою рідної країни виникає тоді, коли дитину навчили бачити красу навколо себе. Крім цього, щоб людина навчилася трудитися на благо Батьківщини, потрібно навчити її виконувати трудові доручення, прищепити їй любов до праці.

Отже, структурними елементами моделі виховання громадянина-патріота своєї держави були:

- любов до Батьківщини;
- активна громадянська позиція;
- свідомість особистість;
- відданість Вітчизні;
- формування знань, норм і правил поведінки в суспільстві.

Базовим етапом у формуванні в учнів любові до Батьківщини необхідно вважати накопичення молодими людьми соціального досвіду проживання у своїй Вітчизні та засвоєння усталених норм поведінки, взаємовідносин.

Загалом патріотичне виховання є складовою частиною загального виховного процесу та становить систематичну та цілеспрямовану діяльність родини, дошкільних, загальноосвітніх навчальних закладів, органів державної влади й громадських організацій з формування в громадян високої патріотичної свідомості, почуття любові до України, готовності до виконання громадянських і конституційних обов'язків. Патріотичне виховання містить соціальні, цільові, функційні, організаційні та інші аспекти, володіє високим рівнем комплексності, тобто охоплює своїм впливом усі покоління, пронизує всі сторони життя: соціальну-економічну, політичну, духовну, правову, педагогічну, спирається на освіту, культуру, історію, державу, право [144, с. 5].

Аналіз психолого-педагогічної літератури з досліджуваної наукової проблеми, а також безпосередньо структури виховання та патріотизму дає

змогу представити структуру патріотичного виховання учнів у школах України другої половини ХХ ст. у такому вигляді (див. рис. 3.2).

Необхідно зазначити, що почуття є суттєвою передумовою переконань, що виражають інтелектуально-емоційне ставлення суб'єкта до будь-якого знання як до істинного (чи неістинного) шляхом єдності доведення й віри.

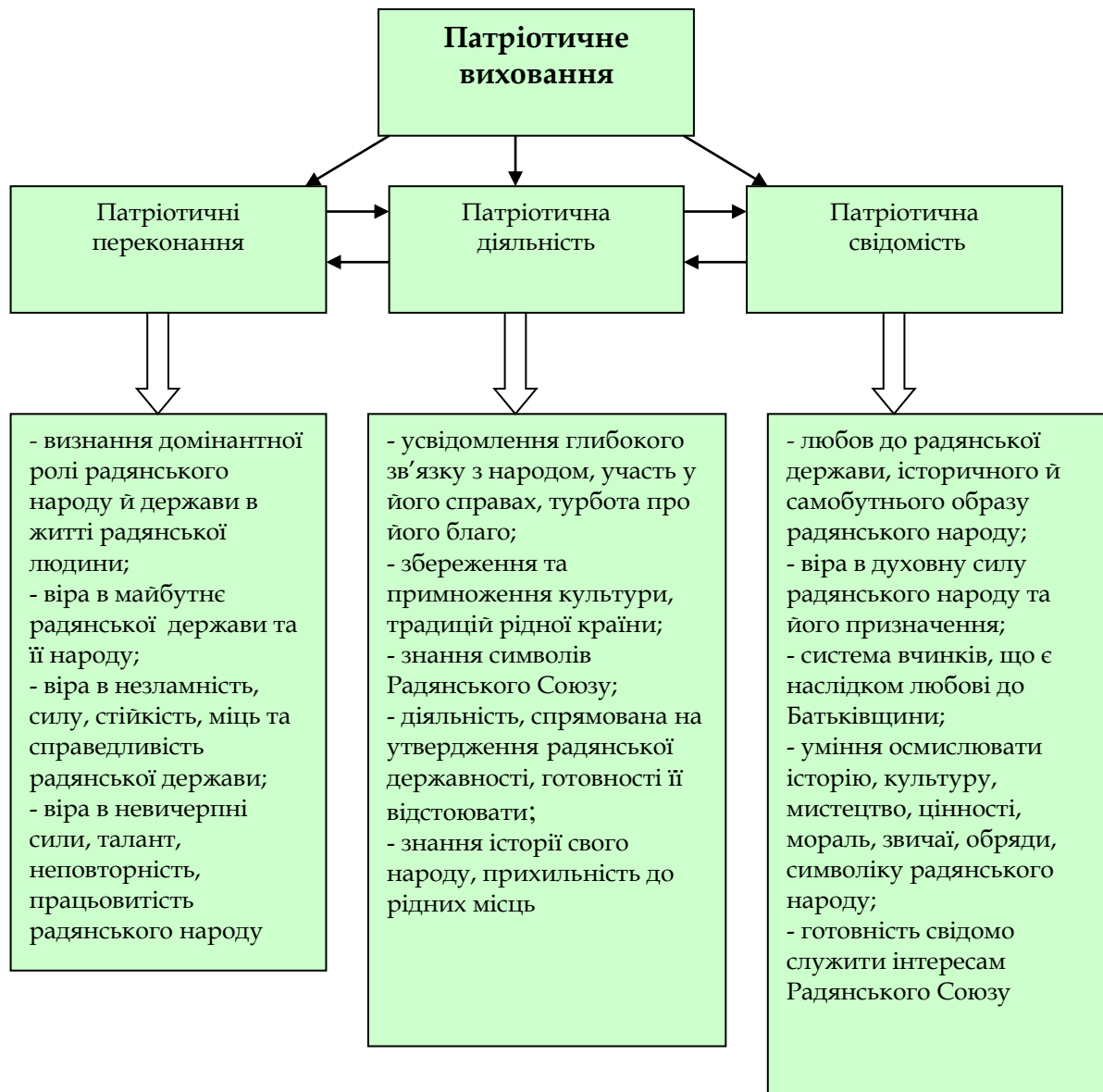

Рис. 3.2 Структура патріотичного виховання учнів у школах УРСР другої половини ХХ ст.

Формування переконань – тривалий і складний процес, що потребує зусиль. Річ у тім, що в процесі формування переконань постає чимало

перешкод: система стереотипів (чутки, упередження, забобони, звички); пласт знань (істинних, неістинних); шар власних інтересів. Трапляється так, що чим доросліша людина, тим цих перешкод більше, вони стійкіші, а тому й долати їх важче, складніше «добиратися» до центру кори головного мозку, де відбувається усталеність переконань.

Схематично цей процес зображено на рис. 3.3.

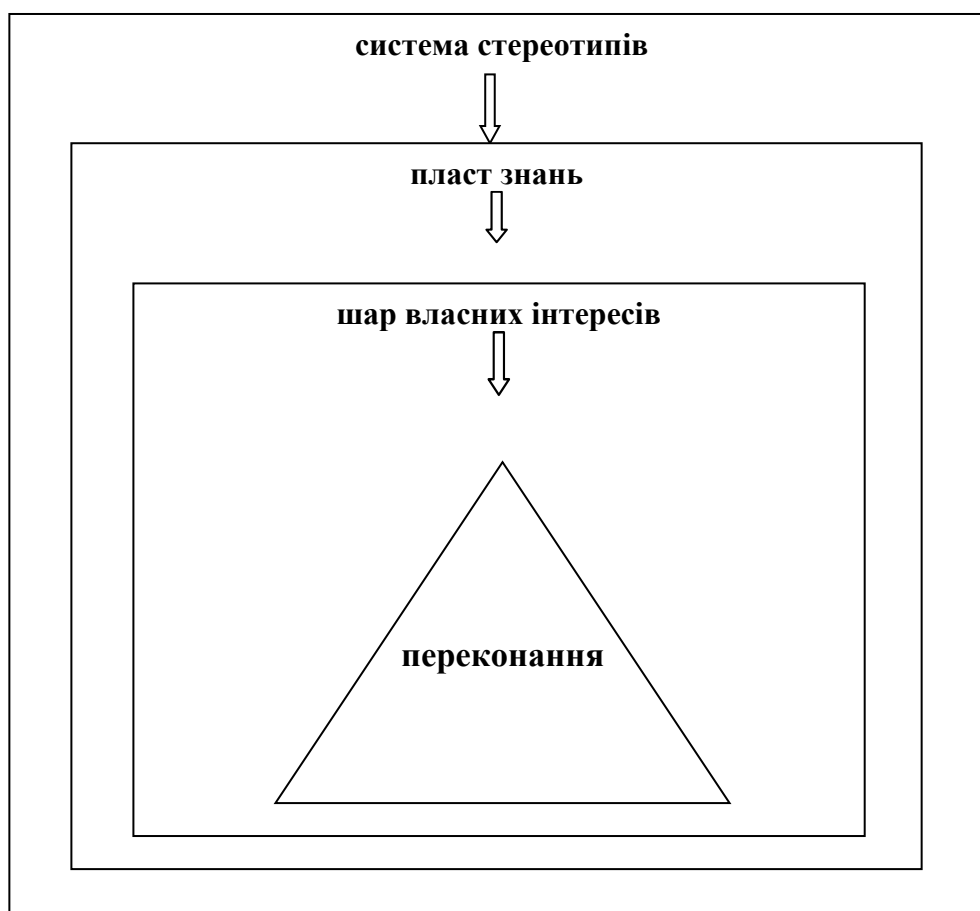

Рис. 3.3 Процес формування переконань

Переконання, які ґрунтуються на істинних знаннях, є, з одного боку, своєрідним мотивом діяльності, а з іншого – стрижнем поведінки особистості. Висловлюючись образно, питання справжнього патріотичного виховання людини і є питанням формування в неї «психологічного хребта». Немає його – і перед нами безвільна особистість, яка позбавлена власного «Я», легко піддається стороннім впливам. На необхідності розвитку патріотичних

переконань у дітей наголошував педагог-мислитель Я. А. Коменський, щоб «вони могли захищати все, що вони вважають істинним і добрим...чесним». Таким чином, мета переконань полягає в підведенні людини не тільки до розуміння певних положень патріотичних почуттів, а й до внутрішнього їхнього сприйняття [99, с. 9–14].

Отже, на основі знань норм і правил поведінки формуються переконання. Переконання – це стійке психічне утворення, яке існує на рівні свідомості особистості й визначає її впевненість у чомусь в оцінці явищ, ставленні до навколишнього середовища, людей, виборі дій у тій чи тій ситуації.

Переконання відображає ставлення людини до знання як до істини, ґрунтується на суспільних цінностях, життєвій практиці, вихованні, освіті, особливостях мікро- і макросередовища. Знання в єдності з переконаннями у його істинності формує думку, а в єдності з прагненнями до діяльності на його основі – ідею. Переконання без опори на знання, нехтування ними веде до помилок, хибних дій із негативними наслідками. Безліч прикладів демонструють це: у процесі виховання молодого покоління основна увага вихователів століттями (особливо в умовах науково-технічної революції, розвитку інформаційних технологій) зосереджується на навчанні та набутті молоддю великої кількості знань. Працю вчителів оплачують зазвичай лише за надання дітям знань. І відбувається процес поділу людей, починаючи зі школи, на кілька категорій: розумні, менш розумні, нерозумні. Водночас забувають об'єктивну істину, на яку звертав увагу В. Сухомлинський: «Не кожна дитина за своїми інтелектуальними можливостями може досягти успіхів у розумовій діяльності, але кожна людина (дитина) може досягти вершин у моральній сфері» [590].

У процесі формування патріотичних переконань важливу роль відіграє політичне мислення. Дослідники зазначають, що через політичне мислення розкривається основний зміст різних подій внутрішнього життя держави.

Становлення свідомого патріота залежатиме від накладених на патріотичну свідомість певних відбитків. Патріотична свідомість – це основа

патріотичного виховання. Патріотична свідомість свідчить про зрілість народу як самочинного суб'єкта історичного процесу, є показником морального здоров'я, духовного та інтелектуального потенціалу особистості [53, с. 40].

Складники патріотичної свідомості:

- сприйняття навколишнього світу та ставлення до нього;
- усвідомлення державної належності;
- ставлення до історії та культури свого народу;
- ставлення до представників інших націй і національностей;
- патріотичні почуття та патріотична самосвідомість;
- усвідомлення державної спільності [647, с. 12–14].

Таким чином, патріотична свідомість – це сукупність поглядів, знань, оцінок, ідеалів, що відображають специфічний зміст, рівень та особливості уявлень представників національної спільноти про минуле, сучасне й майбутнє свого розвитку, про місце та призначення серед інших спільнот й особливості взаємовідносин із ними.

Патріотична свідомість утворює особливу форму суспільної свідомості, що поєднує в собі політичний, соціальний, правовий, релігійний, історичний, моральний складники.

Політична система суспільства через вплив владних структур накладає особливий істотний відбиток на свідомість громадян. На жаль, не всі здатні розрізнити державу, представлену владною елітою, і Вітчизну, яка набагато ширше свого політичного складника. Справжній патріот не ставить у провину своїй Батьківщині те, що в епоху змін жити на рідній землі нелегко. Саме в такі періоди й перевіряється міцність патріотичних почуттів. Як можна звинувачувати свою матір у тому, що вона хворіє, так і Батьківщину не можна звинувачувати, що панує продажна й жадібна політична еліта. Хворобу треба лікувати, а зі зрадниками – боротися.

Соціальний елемент у патріотичній свідомості визначається наявними в суспільстві класовими відносинами й відповідними критеріями їхньої оцінки.

Право впливає на формування й функціонування патріотичної свідомості шляхом упровадження юридичних норм, закріплених у Конституції держави.

Важливу роль у формуванні патріотичної свідомості відіграє категорія моральності. Справжнім патріотом може вважатися тільки той, хто зумів перетворити патріотичний обов'язок із суспільно значущої вимоги на глибоко усвідомлену внутрішню духовну потребу [98, с. 178–187].

Патріотична свідомість може бути представлена як своєрідний «зріз» суспільної свідомості на буденно-психологічному та теоретико-ідеологічному рівнях.

Буденно-психологічний рівень патріотичної свідомості становить систему зі статичним, практично не змінним «ядром» у вигляді традицій, звичаїв, архетипів, властивих певному суспільству. Очевидно, саме формування цього ядра, що почалося ще в первісну епоху, є тисячолітнім процесом. Буденна свідомість представлена динамічною, мінливою «оболонкою», до якої належать почуття, пов'язані з патріотичними переживаннями, емпіричні поняття й первинні оцінні судження, а також психологічний стан молодих людей у сприйнятті ними суспільної ситуації, що стосується патріотизму. Саме в цій сфері свідомості утворюється та безпосередня мотиваційна основа, на якій формується патріотична поведінка особистості. Буденно-психологічний рівень – це чуттєвий етап патріотичної свідомості.

До теоретико-ідеологічного рівня патріотичної свідомості належать раціонально систематизовані науково організовані знання та ідеї про патріотизм, виражені в політичних програмах, заявах, законодавчих актах, які стосуються питань, пов'язаних із патріотизмом, що виражають інтереси окремих соціальних груп, суспільства загалом. У концентрованому вигляді цей рівень свідомості виявляється в ідеології, яка відображає соціальні інтереси й цілі суспільства. Однак суспільство не є однорідною масою, усі члени якого мали б однакові цілі й інтереси. Суперечності, без сумніву, накладають відбиток на патріотичну свідомість, але саме любов до Батьківщини може бути

тією ідейною основою, яка здатна об'єднати навколо себе різні соціальні верстви та прошарки [366].

Аналізуючи патріотичну свідомість, необхідно звернути увагу на те, що патріотизм – це не звичайне почуття, раціоналізація чуттєвого сприйняття. Натомість це вихід людської свідомості на рівень єдності емоційних, інтелектуальних, вольових сприймань і проявів, який створює патріотів-героїв, готових заради Батьківщини пожертвувати своїм життям.

Український науковець О. Вишневецький виділяє три етапи розвитку патріотичної свідомості молодого людини:

– етап раннього етнічно-територіального самоусвідомлення, що є основою, фундаментом патріотичного виховання й здійснюється здебільшого в батьківській родині та в школі; припадає на дошкільний і молодший шкільний вік. На цьому етапі формується почуття патріотизму;

– етап політико-патріотичного самоусвідомлення, який припадає на підлітковий вік, коли дитина з лона сім'ї та школи переходить у громадське середовище. На цьому етапі відбувається приєднання юнацтва до різноманітних дитячих і молодіжних громадських, політичних організацій і об'єднань, які в змозі допомогти виховати сьогоdnішнього школяра, завтрашнього громадянина держави;

– етап державницько-патріотичного самоусвідомлення, це вищий патріотизм, який базується на державній ідеології та пов'язаний із почуттям громадянськості. Характерними рисами цього етапу є вияв любові, поваги до своєї держави [66].

Зазначимо, що проходження означених етапів свідчить про громадянсько-патріотичну зрілість людини.

Українські науковці, філософи, психологи та педагоги виділяють два рівні патріотичної свідомості – суспільно-психологічний та ідеологічний. Патріотичне становлення індивіда, підкреслює науковець Р. Петронговський, відбувається як двоєдиний процес: на психологічному рівні це формування

уявлень, почуттів, звичок, настроїв та прагнень; на ідеологічному – формування патріотичної свідомості, ідей, поглядів і переконань [472].

Патріотична свідомість набуває цінності тільки тоді, коли отримує реалізацію на практиці у вигляді конкретних дій і вчинків, що в сукупності становлять патріотичну діяльність. Поведінка людини тільки тоді може вважатися патріотичною, коли має позитивне значення для Батьківщини й не шкодить іншим державам. Для Батьківщини важлива діяльність щодо збереження її потенціалу у всіх галузях, насамперед – у духовній. Як і в будь-якій діяльності, у структурі патріотичної діяльності виокремлюють статичний і динамічний аспекти.

З позицій статичного аспекту в патріотичній діяльності виділяють суб'єкт, об'єкт і засоби. Суб'єктом патріотичної діяльності є люди, члени того чи того суспільства, об'єктом – Батьківщина. Засоби патріотичної діяльності можуть бути представлені всім спектром засобів людської діяльності. Крім цього, варто розділити їх на дві групи: першу групу становлять кошти мирної праці або творчої діяльності, другу – засоби збройної боротьби або руйнівної діяльності. Особливістю другої групи є те, що засоби збройної боротьби виконують провідну роль у справі захисту своєї Батьківщини.

У межах динамічного аспекту в структурі патріотичної діяльності можна виділити мету, процес і результат. Метою патріотичної діяльності є досягнення (відстоювання) інтересів своєї Батьківщини за допомогою засобів мирної праці й засобів збройного насильства. Процес патріотичної діяльності становить діяльність суб'єкта в інтересах досягнення поставленої мети. Ця діяльність може протікати в умовах мирного і в умовах воєнного часу. Результатом патріотичної діяльності є той чи той ступінь досягнення поставленої мети. Результати, що досягаються в умовах мирного часу, суттєво відрізняються від результатів військового. Якщо в мирний час це, як правило, самовіддана праця, то в умовах збройної боротьби ціною досягнення результату патріотичної діяльності може стати не тільки втрата здоров'я, але і втрата самого життя суб'єкта [537, с. 39–44].

Таким чином, у межах патріотичної діяльності суб'єкт не тільки прагне змінити або зберегти об'єктивну реальність, уособлену для нього в понятті «Батьківщина» («Вітчизна»), але й істотно змінює свій внутрішній світ, приводячи його у відповідність до основних патріотичних інтересів та цілей.

Справжній патріот не може жити повноцінним життям, бути щасливим без праці на благо своєї країни, без боротьби за краще життя свого народу. Польський письменник Ц. Норвіда зазначає: «Людина, щоб бути щасливою, має знати, навіщо жити, для чого жити, за що вмерти» [437]. З огляду на це у структурі патріотичного виховання, крім переконань і свідомості, важливе місце посідає діяльність. Н. Мойсеюк зазначала: «Почуття патріотизму легше пробудити, якщо спрямувати увагу учня на реальні зміни, що відбуваються в його родині, рідному селі, місті. Отже, лише загострюючи почуття і спираючись на них, вихователі можуть підвести учня до дії» [416].

Ефективність формування патріотичних почуттів залежить від реалізації діяльнісного підходу. Особистість патріота формується більш інтенсивно, якщо він любить Батьківщину, бере активну участь у діяльності, у якій перевіряються на практиці громадянські цінності, а також якщо ця діяльність стосується його почуттів, відповідає його потребам та інтересам.

Отже, визначальною рисою патріотизму повинна бути його дієвість, спроможна перетворювати почуття на конкретні справи та вчинки на користь держави. Справжній патріот повинен мати активну життєву позицію, своїми справами та способом життя сприяти якісним змінам ситуації в країні на краще.

У процесі осмислення механізму патріотичного виховання учнівської молоді ми брали до уваги міркування українського педагога О. Вишневського, який вважає, що патріотизм із позицій функційного підходу є проявом внутрішньої установки особистості. Тому серед пріоритетних цінностей виховання дослідник виокремлює низку особистісних якостей, які, на його думку, мають бути сформовані в структурі особистості молодої людини:

– почуття власної гідності; культура взаємин; рівність громадян перед законом;

– повага до закону; права людини;

– готовність до захисту індивідуальних прав і прав інших людей; шанобливе ставлення до національних і культурних надбань свого народу й інших народів;

– повага до демократичних засад; толерантне ставлення до інших поглядів, переконань [65, с. 110–112].

Спираючись на сутність і структуру патріотичного виховання, положення педагогічної науки, досвід закладів освіти, можна визначити орієнтовний зміст патріотичного виховання – державний, соціальний, родинний.

Державний розділ патріотичного виховання формується на основі уявлень про державу, Прапор, Герб, Гімн; рідний край, рідну мову; усвідомлення обов'язку перед Батьківщиною, громадської активності, уявлення про необхідність захисту честі й гідності Батьківщини, гордість за свою країну, розуміння суті громадянських прав та обов'язків, які визначені в державних документах України; високий рівень національної самосвідомості; повагу до Збройних сил, бажання вступити до їхнього складу, розуміння величі свого народу.

Соціальний розділ передбачає формування інтересу до історії рідного краю, а також героїчного минулого держави, життя видатних земляків; знайомство з діяльністю юнацьких громадських організацій; формування потреби зберігати історичні пам'ятки, матеріальні цінності Вітчизни; здатність виявляти доброзичливість, наполегливість, самостійність, творчу активність, відповідальність у навчанні та праці; критичне ставлення до порушників закону, аморальних вчинків; прагнення захищати національні багатства, рідну природу; розуміння значення праці українського народу, здатність виконувати громадянські обов'язки; уміння жити в колективі.

Родинний розділ патріотичного виховання головним чином спрямований на виховання любові до батьків, чемного ставлення до старших у сім'ї, вчителів, ветеранів, пошани до пращурів, до героїв Батьківщини, знання місць знаходження могил та пам'ятників, догляд за ними; знання переказів, легенд,

повір'їв, народних пісень, знайомство з народним мистецтвом; пошани до народних і релігійних традицій, звичаїв, національних і родинних свят та їх дотримання (див. додаток Ж) [262].

Усі розділи перебувають у тісному взаємозв'язку, утворюючи систематичність та цілісність патріотичного виховання.

Ефективність патріотичного виховання досягалась цілісністю педагогічної діяльності на всіх рівнях:

– адміністративно-управлінському: побудова системи виховної роботи в межах реалізації регіонального компонента стандарту освіти;

– організаційно-методичному: методичний супровід шкільної освіти (педради, консультації, семінари та ін.) здійснюється на діагностичній основі, враховується досвід роботи педагогів;

– освітньо-виховному: діяльність педагога включала відбір освітньо-виховного матеріалу відповідно до мети розвитку молодшої людини, її вікових особливостей та інтересів; збагачення розвивального середовища матеріалами про рідне місто, країну (дидактичні ігри, посібники, предмети мистецтва, продукти дитячої творчості та інше). Створення умов для самостійної та спільної з дорослими роботи з освітньо-виховним матеріалом; забезпечення соціально-емоційного благополуччя дитини, діагностика змін у її розвитку [98, с. 16–19].

Зазначимо, що основними складниками в системі патріотичного виховання були духовно-моральний, історико-краєзнавчий, громадянсько-патріотичний, соціально-патріотичний, героїко-патріотичний, спортивно-патріотичний, військово-патріотичний. У школі робота з патріотичного виховання молоді проходила у двох напрямках:

– на уроках (організація й проведення уроків із використанням матеріалу, що сприяв здійсненню патріотичного виховання);

– на позакласних заходах (організація й проведення бесід, диспутів і конференцій патріотичної спрямованості, випуск газет чи брошур, перегляд фільмів, екскурсії, зустрічі з видатними людьми тощо).

Отже, патріотичне виховання є суспільною категорією, що сприяє формуванню ставлення людини до себе, свого народу й Батьківщини. Воно виявляється у почуттях, переконаннях та ідеях. Маючи сформовані інтереси, прагнення, потреби, ідеали, усвідомлюючи національну неповторність і самобутність, людина стає національно свідомою особистістю, справжнім патріотом, творцем своєї долі.

Вважаємо, що патріотичне виховання повинно бути в основі всієї навчально-виховної роботи, оскільки ми повинні виховати особистість, яка має почуття гордості за свою державу, сумлінно виконує громадські обов'язки, усвідомлює соціальні проблеми Батьківщини, любить рідних та близьких людей.

Формування патріотичних відчуттів залежить від розвитку емоційної сфери школярів. Патріотичне виховання – поступове й неухильне формування в учнів любові до своєї Батьківщини.

3.2. Зміст, форми, методи розвитку патріотичного виховання учнівської молоді

Утвердження України у своїй державності вимагає інтенсивнішого пошуку загальнонаціональних ідейно-духовних орієнтирів, здатних консолідувати суспільство, зміцнити його, вивести на високий рівень цивілізованості й культури. Історія засвідчує, що послідовна боротьба за утвердження й зміцнення української державності невіддільна від почуття патріотизму. Адже любов до Батьківщини надихає людей на подвиги й самопожертвування в ім'я великої мети.

За таких умов зростає потреба в конструктивно-критичному переосмисленні нагромаджених педагогічною наукою знань з історії розвитку освіти, шкільництва, теорії та практики навчання та виховання. Такий системний ретроспективний погляд необхідний для з'ясування досягнень минулого, збереження та примноження напрацювань попередніх поколінь

науковців, запобігання помилкам і визначення перспективних дослідницьких напрямів [576].

Не варто ігнорувати досвід патріотичного виховання, нагромаджений за радянської доби. Варто наголосити, що патріотичне виховання тлумачилося однобічно: українця привчали до розширеного тлумачення поняття Батьківщини. Він її усвідомлював у форматі Радянського Союзу, а сам втрачав своє національне обличчя й ставав частиною єдиного радянського народу. На зміну почуттю національної самосвідомості прийшло почуття загальнонаціональної гордості. Отже, патріотичне виховання розглядали не в загальнолюдському значенні, а як пріоритет інтернаціонального над національним.

Разом з тим, були й позитивні наслідки патріотичного виховання того часу: масовий трудовий героїзм радянських людей, які в найекстремальніших умовах йшли на будь-які жертви в ім'я світлого майбутнього. Не можна заперечити й бойових подвигів мільйонів людей, які в смертельних поєдинках відстоювали свободу й незалежність своєї Вітчизни. Це був патріотизм щирий, не показний, як би це сьогодні дехто не намагався заперечити [383]. Вивчення й осмислення спадщини минулого сприяє вирішенню проблеми виховання патріотичного шкільництва сьогодні.

Не слід ігнорувати й форм та методів патріотичного виховання тільки на тій підставі, що вони були вироблені й використовувались в умовах тоталітаризму. Навпаки, їх слід широко використовувати, лише наситивши новим змістом, а саме: покласти в основу патріотичного виховання любов і повагу до України, трагічної й водночас героїчної історії боротьби її народу за своє соціальне та національне визволення, за право на самостійний державний розвиток. Сьогодні це одна з головних умов нашого становлення як незалежної держави.

Отже, у 40–50-ті рр. ХХ ст. в Україні починає формуватися функційний підхід до виховання, який широко розповсюджується в 60–70-ті рр. ХХ ст. Значна кількість публікацій того часу була присвячена трудовому, моральному,

ідейно-політичному, естетичному, патріотичному, фізичному, атеїстичному, інтернаціональному вихованню учнів. Це відбивало тогочасні уявлення про мету та зміст виховання.

Зауважимо, що у 50-х рр. ХХ ст. важливим було видавництво педагогічних книг, журналів та газет, що є основною зброєю вчителя. У цей час у педагогічній літературі та педагогічній пресі питанню патріотичного й трудового виховання було приділено значну увагу. Вагому роль у розвитку патріотичного виховання відігравали педагогічні журнали: «Виховна робота», «Воспитание школьников», «Молодая гвардия», «Народное образование», «Наука і освіта», «Початкова школа», «Педагогика», «Педагогика и психология», «Ранок», «Радянська школа» («Рідна школа»), «Семья и школа», «Советская педагогика» [439, с. 96–101].

На сторінках усіх зазначених часописів друкувалися статті, що сприяли ознайомленню освітян із передовим досвідом кращих учителів, вихователів шкіл республіки щодо розв'язання актуальних питань патріотичного виховання шкільної освіти. Майже в кожному номері містилися методичні матеріали й поради, спрямовані на допомогу вчителям; рецензії на підручники та нову методичну літературу; статті-звіти з педагогічних заходів, котрі відбувалися в республіці. Ці журнали допомагали освітянам-практикам у підвищенні їхнього фахового рівня, зростанні педагогічної майстерності тощо. Аналізуючи зміст журналів, зазначимо, що українська наукова педагогічна періодика другої половини ХХ ст. виконувала функцію науково-методичного забезпечення освіти. Її можна вважати потужним джерелом наукової (теоретичної) і методичної інформації педагогічного спрямування [239, с. 96–101].

Крім цього, на сторінках педагогічних журналів оголошувались та обговорювались усі завдання з'їздів ЦК КП України та підбивались підсумки роботи країни в різних галузях науки. Так, у журналі «Радянська школа» подавався звіт ЦК КП України (18 січня 1956 р.), у якому наголошувалося, що «школа повинна давати молоді не тільки знання основ наук, але й виховувати в неї високі моральні якості радянської людини, ввічливість, чесність,

правдивість, працьовитість, здатність переборювати будь-які труднощі, виховувати у юнаків і дівчат почуття патріотизму, дружби народів, відданість великій справі комунізму. Наголошується на тому, що треба підвищити виховну роль комсомольських і піонерських організацій шкіл. Водночас слід усвідомити, що виховання наших дітей, молодого покоління – справа не тільки школи, батьків, а й всіх громадян, партійних, профспілкових організацій» [239, с. 96–101].

Радянська парадигма виховання в Україні в 50–80-ті рр. ХХ ст. вирізняється комуністичною спрямованістю, вірою у всесилля виховних впливів на учнів, учителів, батьків, громадськості, учнівських організацій, намаганням розвивати всі основні групи особистісних якостей школярів, орієнтацією на досвід та стандартні підходи до виховання [5].

80-ті рр. ХХ ст. є рубіжним етапом у розвитку вітчизняної теорії виховання. У цей час отримали продовження тенденції попередніх десятиріч та з'явилися нові підходи до виховання. Отримані під час дослідження факти свідчать, що теорія виховання була більш консервативною та інерційною галуззю педагогіки порівняно з теорією управління та дидактикою. Цю особливість обумовлював більш тісний зв'язок теорії виховання з ідеологією. В умовах руйнації ідеологічних засад виховання науковці на певний час втратили методологічні орієнтири організації дослідницької роботи, більшість із них продовжувала працювати в межах традиційної парадигми, деякі зайняли очікувальну позицію, а інші почали шукати нові шляхи вирішення виховних завдань [5].

З початку реформ у системі освіти в 90-х рр. ХХ ст. (як і реформування всієї країни) була орієнтація на деідеологізацію школи. Робилося це у вигляді гуманізації й демократизації освіти. Унаслідок цього різко знизилася увага до процесів виховання. Натомість виявилась гіперболізація ідеї індивідуально-особистісного підходу в навчанні, задоволення запитів та інтересів особи на противагу вихованню в ній колективістських якостей, зокрема й патріотичних почуттів.

Аналіз науково-педагогічної літератури означеного історичного періоду дає змогу висунути припущення щодо існування двох етапів у розвитку теорії виховання в Україні в другій половині ХХ ст.: перший – 50–80-ті рр. – етап панування радянської парадигми виховання, другий – 90-ті рр. – етап формування гуманістично й демократично спрямованої національної парадигми виховання. Але чітких хронологічних меж між зазначеними етапами встановити неможливо, оскільки для розвитку освіти та педагогічної науки характерна інертність. Навіть після значних соціальних зрушень у теорії деякий час застосовуються традиційні підходи до виховання, а нові ідеї утверджуються повільно.

Педагогічні дослідження із зазначеної проблеми радянського періоду численні та різноманітні. Варто зазначити, що в них розкриваються теоретико-методологічні аспекти, наприклад, сутність понять «патріотизм» і «радянський патріотизм», їхні характеристики, шляхи й засоби формування та ін., а також прикладні, тобто різні напрями патріотичного виховання.

З огляду на особливості патріотичного виховання в суспільстві мета цього процесу зумовлена вихованням переконаного патріота, який любить свою Батьківщину, відданий їй, готовий служити їй своєю працею і захищати її інтереси. Отже, патріотичне виховання – планомірна виховна діяльність, спрямована на формування у вихованців почуття патріотизму, тобто доброго ставлення до Батьківщини та до представників спільних культур або країн. Це виховання охоплює розвиток любові до Батьківщини, національної самосвідомості й гідності; дбайливе ставлення до рідної мови, культури, традицій; відповідальність за природу рідної країни; потребу зробити свій внесок у долю Батьківщини; інтерес до міжнаціонального спілкування; прагнення праці на благо рідної країни, її народу [545].

Завдання й зміст патріотичного виховання зумовлені структурою поняття «патріотизм», яке не має єдиного трактування в педагогічній літературі. Деякі вчені вважають правомірним розглядати патріотизм як сукупність почуттів, принципів і якостей особистості.

Зі змістового погляду патріотичне виховання школярів – це насамперед «становлення громадянської свідомості, належності до рідної землі, народу» [662, с. 109–115]. Цей процес мав два етапи, що вказували на різні рівні засвоєння морально-патріотичних цінностей. На першому етапі здійснювалось етнічне самоусвідомлення на основі засвоєння рідної мови, родинних звичаїв, традицій, міфології, фольклору, мистецтва; поглядів, переконань, ідеалів, загальноприйнятих норм поведінки тощо. На другому етапі – соціальне та громадсько-патріотичне самоусвідомлення, що реалізовувалося під час включення учнів в активну творчу діяльність, спрямовану на розбудову власної держави, її впорядкування та зміцнення; вивчення історії Вітчизни, героїки минулих епох, трудових подвигів, подвижництва в ім'я вільного життя, її культурної спадщини; відновлення різних елементів культури у власній життєдіяльності; встановлення дружніх стосунків із представниками інших країн та народів, культивування кращих рис української ментальності, розвитку самобутності кожної особистості тощо. Схематично систему патріотичного виховання представлено на рис. 3.4.

Спираючись на те, що патріотичне виховання – виховання громадянина-патріота своєї держави, готового до життя й праці, визначаємо головні складники програми – громадянське та власне патріотичне виховання.

Громадянське виховання передбачало:

- усвідомлення громадянами своїх прав та обов'язків щодо держави, суспільства;
- формування готовності до життя й праці, а також дотримання загальнолюдських цінностей.

Готовність до життя й праці сприяла такій меті:

- висока професійна підготовка, творча праця;
- правові знання, правова культура;
- відповідальність за доручені державні й громадські обов'язки [434, с. 16–18].

Рис. 3.4 Схема патріотичного виховання в закладах загальної середньої освіти України (1945–1991 рр.)

Дотримання загальнолюдських цінностей слугувало такій меті:

- повага до особистості й прав людини;
- висока мораль і культура;
- колективізм, товаришування й взаємодопомога;
- повага до старших поколінь та їхнього внеску в розбудову держави, відстоювання її незалежності [538, с. 77–80].

Доцільно наголосити, що патріотичне виховання передбачало формування патріота за такими напрямками:

1. Історико-патріотичне виховання – знання історичного минулого України, зокрема:

- збереження трудових, культурних, духовних традицій українського народу, виховання на цій основі гордості за свою країну та її історичні надбання;

- усвідомлення пам'ятних подій, знання пам'ятних місць, видатних громадських і політичних діячів та їхніх справ;

- відзначення пам'ятних дат у житті рідних сіл і міст (заснування, оборона від ворогів, культурний та політичний розвиток); походи та екскурсії пам'ятними історичними місцями.

2. Героїко-патріотичне виховання мало на меті формування готовності до подвигу в ім'я Батьківщини, зокрема до самопожертви заради життя наступних поколінь, зокрема:

- усвідомлення витоків героїчного – любов до Батьківщини, її народу; особиста відповідальність за їхню долю;

- знання пам'ятних місць визвольних боїв, походи та екскурсії цими місцями;

- розуміння сутності подвигу: зробити саме те, що потрібне для Вітчизни у важкий час; знання історичних особистостей, національних героїв.

3. Фізичне виховання мало на меті формування здоров'я нації:

- залучення громадян до регулярних занять фізичною культурою і спортом;

- спрямування фізичного виховання на підготовку молоді до праці та захисту Вітчизни;

- розвиток громадського спортивного руху.

4. Військово-патріотичне виховання передбачало реалізацію такої мети:

- формування патріотичних почуттів відповідно до вимог Конституції та законів держави про захист Батьківщини та готовності до служби в Збройних силах;

- прагнення до оволодіння військовими знаннями, відповідного рівня фізичної підготовки та загартованості в інтересах захисту Вітчизни;

- підвищення престижу військової служби, військова професійна орієнтація молоді;

- формування й розвиток мотивації, спрямованої на підготовку до захисту держави у Збройних силах та інших військових формуваннях;

- формування здібностей до аналізу зовнішньої та внутрішньополітичної обстановки, уміння на цій основі самостійно адекватно оцінювати події, що відбуваються в державі й світі, свою роль та місце в цих подіях [459, с. 9–14].

Таким чином, дослідження патріотичного виховання в його радянському варіанті дало змогу констатувати, що воно було складником виховного процесу радянської школи загалом, а окрім того, систематичною та цілеспрямованою діяльністю сім'ї, закладів освіти, органів партійно-державної влади й громадських організацій з формування в дітей і молоді патріотичної свідомості у її спотвореному радянському варіанті, гіперболізоване почуття любові до соціалістичної держави, цілковитої відданості комуністичним ідеалам, а також нівелювання унікальності людини, утвердження пріоритету інтересів суспільства й радянської держави над приватними, виховання готовності до виконання громадянських обов'язків відповідно до марксистсько-ленінської ідеології в її викривленому варіанті та концепції розвитку радянської держави.

Немає сумніву, що патріотичне виховання учнівської молоді посідало значне місце, охоплюючи різні сторони виховного процесу. Крім цього,

патріотичне виховання учнівської молоді в другій половині ХХ ст. в УРСР здійснювалося за такими напрямками:

- державний, що базувався на забезпеченні державою системи патріотичного виховання;

- соціальний – ґрунтувався на вивченні норм моралі, їх дотриманні, на усвідомленні пріоритету загальнолюдських цінностей та інтересів, вихованні шанобливого ставлення до культури, історії, мови, звичаїв і традицій народу;

- військовий, що передбачав вивчення військової історії України, переможних битв Радянської армії, опанування основних зразків техніки й озброєння, набуття початкових навичок користування ними, підвищення фізичної загартованості в інтересах підготовки до захисту Вітчизни;

- психолого-педагогічний – спрямований на вивчення психологічних особливостей молоді, урахування їх у процесі підготовки юнаків до військової служби, проведення методичної роботи з узагальнення та поширення передового досвіду патріотичного виховання, удосконалення форм і напрямів цієї діяльності;

- правовий – передбачав формування глибоких правових знань, прищеплення високої правової культури [465].

Патріотизм як моральна якість має інтегральний зміст. З огляду на це в педагогічній роботі поєднано ознайомлення дітей із явищами суспільного життя, народознавством, засобами мистецтва, практичною діяльністю дітей (праця, спостереження, ігри, творча діяльність та ін.), державними святами.

На цій підставі можна виокремити такі основні напрями патріотичного виховання:

- формування уявлень про сім'ю, родину, рід і родовід;
- краєзнавство;
- ознайомлення з явищами суспільного життя;
- формування знань про історію держави, державні символи;
- ознайомлення з традиціями й культурою свого народу;
- формування знань про людство.

Ефективність патріотичного виховання школярів забезпечувалась неухильним дотриманням таких провідних принципів, які в процесі дослідження було умовно поділено на негативні, до яких віднесено принципи державності, тенденційності та історизму в радянському його розумінні, та нейтральні, до яких належать принципи самодіяльності, єдності впливів родинного, громадського, шкільного середовищ, соціальної активності й ініціативності учнів.

Зокрема, принцип державності вимагав утвердження в учнів громадянських почуттів відповідно до комуністичної ідеології та радянської державницької ідеї, їхнього вболівання за майбутнє соціалістичної держави, виховання готовності стати на захист радянської країни, виявлення шанобливого ставлення до радянських державних символів.

Варто зазначити, що з метою реалізації принципу державності педагоги інформували учнів про найважливіші суспільно-політичні й економічні події в державі та за кордоном. Увесь виховний вплив вони спрямовували на виховання в кожній дитини високого громадянського почуття належності до радянської держави, її народу [606, с. 28–30].

Принцип тенденційності пов'язаний із упередженим, необ'єктивним ставленням до досвіду патріотичного виховання, що був нагромаджений у дорадянський період, а також до здобутків і напрацювань у цій сфері в зарубіжних державах, що не належали до так званого соціалістичного табору. Водночас цей принцип передбачав відсутність критичного об'єктивного погляду на стан і тенденції розвитку радянської держави загалом і патріотичне виховання в ній зокрема.

Принцип історизму в його радянському розумінні передбачав плекання в молодого покоління історичної пам'яті відповідно до комуністичної ідеології шляхом прищеплення школярам шанобливого ставлення до радянської історії, героїчних і трагічних сторінок минулого Радянського Союзу, до борців «за щастя й волю радянського народу». Усвідомлення минулого радянської держави мало викликати в дітей гордість за країну і народ, допомогти їм

збагнути суть сучасності й побачити прогностичну перспективу майбутнього – побудову соціалістичної держави, а також забезпечити формування в дітей і молоді готовності захищати її інтереси.

Успішне впровадження принципу історизму могло відбуватися лише тоді, коли сам учитель був добре обізнаний з історією та традиціями радянського народу. Унаслідок трансформації цих знань у свідомості учнів мали утверджуватися глибокі почуття гордості за історію радянського народу, розуміння величі боротьби за свободу соціалістичної держави. Плідні наслідки щодо цього давала виховна робота, зокрема: складання кожним учнем свого родовідного дерева, історико-краєзнавча діяльність, участь школярів у написанні історії рідної школи, свого села чи міста, бесіди про видатних історичних осіб, державних, наукових, громадських діячів, приклади подвигів, визвольних змагань Радянської армії в боротьбі за честь і незалежність радянської держави.

До обов'язків учителя належало висвітлення в доступних для школярів формах тем з історії радянської держави, її культури, науки, освіти, літератури й мистецтва, культурного просвітництва, залучення дітей до відзначення знаменних дат з історії.

Принцип історизму базувався на тому, що, розгортаючись у сучасності й спираючись на прогресивний досвід минулого, виховання мало спрямовуватись на підготовку дітей і молоді до майбутнього. А тому вчитель мав враховувати актуальність футурологічних перспектив в їхньому партійно-державному розумінні щодо розбудови соціалістичної держави.

Реалізація принципів самодіяльності, соціальної активності й ініціативності учнів передбачала спрямування виховного впливу на дітей із метою їхньої особистісної самореалізації як громадян радянської держави й соціалістичного соціуму, формування ініціативності у сфері розбудови радянського суспільства.

Дотримання принципу єдності впливів родинного, громадського, шкільного середовищ передбачало спрямування вчителя на ґрунтовну

обізнаність із народною педагогікою та основами наукової теорії виховання учнів, місцевими виховними традиціями та застосування їх у вихованні школярів, забезпечення єдності вимог батьків, учителів, школи, родини, громадськості до поведінки учнів, взаємодії всіх виховних ланок і напрямів.

Як зазначали науковці, «принцип гармонії родинно-громадсько-шкільної педагогічної взаємодії диктує планування й оцінку тих чи тих конкретних виховних дій учителя розглядати як структурний елемент загальної системи виховання, соціалізації й освіти учнів» [538, с. 77–80].

Отже, здійснення патріотичного виховання ґрунтувалось на сукупності принципів, які відображали загальні закономірності виховного процесу в загальноосвітній школі в радянський період:

- обумовленість патріотичного виховання розвитком суспільства й процесів, що в ньому відбуваються;

- взаємозалежність між змістом, формами й методами, засобами й прийомами патріотичного виховання та віковими й індивідуальними особливостями учнів;

- діалектична єдність та органічний зв'язок між навчальним матеріалом і змістом позакласних і позашкільних заходів;

- інтеграція патріотичного виховання з іншими напрямками виховної роботи;

- пошук позитивного в особі вихованця й створення сприятливої психологічної атмосфери в процесі педагогічної взаємодії;

- самоактивність і саморегуляція, що сприяють розвитку у вихованця суб'єктних характеристик, формують здатність до критичності й самокритичності, до прийняття самостійних рішень, поступово виробляють громадянську позицію особистості, почуття відповідальності за її реалізацію в діях та вчинках;

- соціальна відповідність, що обумовлює необхідність узгодженості змісту й методів патріотичного виховання реальній соціальній ситуації, у якій організовується виховний процес;

– координація взаємодії школи, сім'ї і громадськості в системі патріотичного виховання [224, с. 206–210].

Складний процес патріотичного виховання здійснювався за допомогою різноманітних форм роботи, вибір яких залежав від змісту та завдань виховної роботи, вікових особливостей вихованців із урахуванням основних напрямів діяльності школярів.

Робота з виховання патріотизму охоплювала всі види діяльності школярів: навчальну, ігрову, трудову, художню, спортивну, громадську. Вчитель використовував найрізноманітніші форми роботи. Передусім це навчальні заняття, на яких учні отримали знання, що мали громадянське забарвлення. Великі можливості для формування громадянської культури мали екскурсії, походи «Бойовими шляхами», збирання краєзнавчих матеріалів, участь в експедиціях – археологічних, фольклорних, етнографічних, свята рідної мови, створення музеїв фольклору та етнографії, тематичні години про права людини, зустрічі з працівниками правоохоронних органів, ситуаційно-рольові ігри на громадянські й політичні теми та ін. [245, с. 153–158].

Таким чином, краєзнавчій роботі та дисципліні як формам патріотичного виховання школярів було приділено значну увагу. Це насамперед знайомство з рідним селом, містом, екскурсії, вивчення історії виникнення села, міста, його перших років існування; пошукова робота на основі зустрічей із старшими людьми своєї місцевості, їхніх розповідей про минуле місцевості: за можливості – збирання старовинних речей побуту тощо; знайомство з видатними земляками рідного краю (політичні та військові діячі, письменники, інженери, педагоги, підприємці та інші), визначення їхньої ролі та місця в розвитку рідного краю, Батьківщини, світової науки, культури.

Чимало пов'язує людину з місцем, де вона народилася й виросла. Рідний край, його люди, природа, пройшовши через свідомість, стають частиною людської долі. Де б ми не жили, якою би мовою не говорили, Україна – наша загальна, велика, єдина Батьківщина. Проте в кожного з нас є ще і свій милий серцю куточок землі, де зробили перші кроки, почали свій великий шлях. Це

місце – місто або хутір – незрівняний ні з чим іншим. Це наш поріг життя, мала Батьківщина.

Українські педагоги та методисти другої половини ХХ ст. вважали, що головним методологічним принципом патріотичного виховання має бути пізнання й усвідомлення учнями своєї малої Батьківщини. Патріотичне виховання учнів починається з пізнання малої Батьківщини, запахів праних степових трав, таємничого дихання морських глибин, співу жайворонка в піднебессі. Батьківщина без нас обійтися може, ми ж без неї – ніщо. Цю велику істину, на яку звертав увагу В. Сухомлинський, повинна розуміти й відчувати кожна дитина [592].

Будь-який школяр, що цікавився краєзнавством, міг обрати собі заняття до душі. Розрізняють такі напрями краєзнавчої роботи: географічний, художній, історичний, літературний, екологічний. Географічне краєзнавство вивчає кліматичні особливості місцевості та їхню динаміку, лісові й степові масиви, горби, яри, окремі дерева, кургани, фрагменти ландшафту й морських акваторій, степові кургани, окремі гори й бархани, ґрунти, тваринний світ, струмки й джерела. Об'єктом художнього краєзнавчого пошуку можуть стати скульптура, архітектура, художні ремесла, усна народна творчість, музичний фольклор, різьба по дереву, мистецтво танцю тощо. Предметом уваги краєзнавців-істориків є історія міст, селищ, окремих будівель, видатних особистостей, підприємств, шкіл, соціальних процесів і явищ, населення. У педагогічній науці метою літературного краєзнавства є виявлення двох залежностей: як те або те місто (село) сформували особу письменника і як цей письменник відобразив у своїй творчості ту або ту місцевість.

Основні принципи краєзнавчої роботи:

- системний підхід;
- гранична достовірність фактів;
- синхронність окремих напрямів пошуку (наприклад, мистецтво або природу краю не можна розглядати в історичному контексті).

Формами краєзнавчої роботи були урочна й позаурочна, зокрема активна (сам пошук, туризм, робота в полі) і пасивна (відробіток польових матеріалів, екскурсійне обслуговування в шкільних музеях). Позаурочна краєзнавча робота – це пошукові експедиції, туризм, тематичні вечори, конкурси, олімпіади. Кінцевий результат серйозної краєзнавчої роботи – шкільний музей [479].

Урок був і залишається найважливішою ланкою в системі виховної роботи з учнями. Саме на уроках повинен закладатися фундамент патріотичної свідомості, патріотичних відчуттів і поведінки громадянина – будівельника й захисника Вітчизни. Єдність вимог учителів до проблеми патріотичного виховання учнів знаходила свій конкретний вплив у продуктивному шкільному режимі, без якого неможливе успішне вирішення завдань навчання, виховання загалом. Чіткий режим шкільного життя, навчальної роботи й позаурочних занять був важливим, ефективним чинником виховання дисциплінованості в учнів, яка мала велику значущість для носіїв будь-якої професії. Відомо й інше: без високої дисциплінованості немає і не може бути патріота, як не може бути й армії без дисципліни найвищого ґатунку. Саме дисциплінованість була не тільки необхідною умовою, знаряддям вирішення завдань, але і стійким фундаментом морально-політичних, інтелектуальних, емоційних і вольових особливостей молодого людини. Вважалось: якщо в школі не буде створено належної робочої атмосфери, не буде налагоджена чітка дисципліна на уроках, змінах і позаурочних заняттях, учителі ніколи не зуміють вирішити загальноосвітні й виховні завдання, зокрема патріотичного виховання. Погодимося з тим, що розпорядок шкільного життя – невід’ємний складник виховної атмосфери, що створюється зусиллями всіх вчителів [462]. Необхідно зауважити, що форми організації патріотичної виховної роботи за змістом дуже близькі до методів виховання.

Проаналізувавши виховний процес в УРСР другої половини ХХ ст., ми можемо виділити такі форми організації патріотичної виховної роботи, як масові (дискусії, диспути, конференції, «філософський стіл», «відкрита кафедра», інтелектуальні аукціони, ринги, вікторини, вечори, подорожі до

джерел рідної культури, історії держави й права, «жива газета», створення книг, альманахів), групові (гуртки, спортивні секції, творчі групи, осередки, екскурсії, свята, огляди-конкурси, олімпіади, шкільні клуби, фестивалі, асамблеї, шкільні музеї, кімнати, зали, галереї, виставки дитячої творчості, книжкові виставки, тематичні стенди тощо), індивідуальні (творчі завдання, звіти, індивідуальна робота тощо) [631].

Процес формування особистості об'єднував у собі такі компоненти:

- вплив на свідомість вихованця шляхом переконання й навіювання, збудження інтересу до певної норми;
- показ взірця як моделі для наслідування;
- організація діяльності дитини, спрямованої на закріплення поглядів, звичок, потреб і переконань.

Найпридатнішою для практичного користування в школі була класифікація, за якою методи виховання школярів поділяли на три групи:

- методи формування свідомості особистості (поглядів, переконань, ідеалів);
- методи організації життєдіяльності учнів;
- методи стимулювання [8].

Методи формування свідомості школяра, тобто перша група методів, спрямовані на те, щоб через вплив на свідомість, почуття й волю вихованця прищеплювати йому правильні життєві погляди, судження, переконання, ідеали.

Свідомість дитини – це сприйняття, розуміння нею навколишнього, усвідомлення якогось явища, події чи вчинку, зокрема й власного. Погляди репрезентують засвоєні особистістю знання й ідеї світоглядного характеру. Судження – думка школяра про що-небудь, погляд на щось, висловлення своїх думок щодо предметів і явищ. Переконання – це тверда упевненість у чому-небудь, віра в щось. Ідеал – зразкове, досконале, гідне для наслідування. Ці поняття відображають світоглядні принципи особистості й формування на

основі знань й особистого досвіду діяльності, відносин і поведінки, словесного впливу.

Роз'яснення – те, що вносить ясність у що-небудь, сприяє з'ясуванню чогось. До цього виховного методу вчитель вдається дуже часто, щоб поінформувати про зміст нових для учнів понять, чинників чи явищ для розкриття їхньої суті, основні компоненти, ознаки, зв'язки, закономірності, практичне значення. Ціль роз'яснення – розкрити ідеологічний, духовний, морально-етичний, патріотичний зміст тих чи тих подій, учинків, допомогти учням сформувати в собі правильні норми поведінки. Так, починаючи з першого класу, вчитель своїм поясненням спонукає дітей до розуміння патріотизму шляхом дотримання законів держави, норм і правил громадською співжиття, громадського порядку.

Переконання має на меті довести, схилити учня повірити в доцільність того чи того кроку поведінки, погодитися з оцінкою певного факту чи події.

Приклад – те, що учневі варто наслідувати, зразок, конкретний вияв чогось, певна діяльність або поведінка якоїсь особи. Це важливо, оскільки школяр у своєму прагненні стати дорослим бере за взірець приклад дорослих, поважних для нього людей. Велику притягальну силу для дітей мають образи народних героїв, позитивні персонажі з фольклору й літератури. Переконання дає найбільший ефект у поєднанні з іншими методами виховного впливу, зокрема з розповідями, бесідами, читанням.

Розповідь – усне, словесне повідомлення вчителя про когось чи що-небудь; вона завжди була й залишається дієвим методом ідейного, морально-етичного, патріотичного, трудового, розумового й естетичного виховання учнів. Теми розповідей можуть бути різноманітними. Учні охоче слухають розповіді свого вчителя, особливо тоді, коли вони стосуються героїчних часів своєї держави, викликають у дітей моральну довіру, гордість, готовність до співпереживання.

Бесіди, тобто розмови вчителя з учнями, покликані привернути увагу вихованців до оцінки суспільних подій, учинків, явищ, творів літератури й

мистецтва і на цій основі формувати в них патріотизм, культуру поведінки, сумлінне ставлення до виконання своїх громадянських, трудових і моральних обов'язків [154].

Наступна група методів виховання – методи організації життєдіяльності учнів, націлювала школярів на «єдність слова і діла», що має колосальне значення у формуванні особистості. Адже виховання – вправління в правильному вчинку.

Виховання патріотизму, високої свідомості, міцної дисципліни й культури поведінки, гартування волі й характеру не може успішно здійснюватися, якщо обмежується тільки проповіданням ідей, поглядів і норм поведінки. Треба ще втілювати їх на практиці, привчати змалку дітей дотримуватися певної вимоги.

Привчання й вправління, хоч і тісно взаємопов'язані, однак зберігають за собою і певну відмітність. Якщо привчання виробляє в учня якийсь бік певної дії, то вправління спонукає оволодіти правильним учинком повністю, у всьому його змістовому, структурному й ціннісному вираженні.

Спираючись на привчання, вправління передбачає багаторазове повторення, закріплення, зміцнення й удосконалення цінних способів дій як стійкої основи культурної поведінки.

Метод вправління часто реалізовувався як доручення – покладення на школяра виконання якогось обов'язку, певної роботи чи конкретної справи. Доручення виникають найчастіше з потреб шкільного й домашнього життя, зокрема чергувати в класі, бути класним бібліотекарем, організувати тематичну виставку дитячих малюнків, присвячену героїчному минулому країни. Щоденне виконання доручень, отриманих від учителя, батьків, дитячих об'єднань, дисциплінує учнів, формує почуття відповідальності, вчить раціонально використовувати час, переборювати труднощі й доводити справу до кінця, будить ініціативу, гартує характер і волю. Успішне виконання доручення викликає в дитини емоційне піднесення, радісні переживання.

Доручення визначали відповідно до віку й статі дитини з поступовим їх ускладненням, із врахуванням режиму праці й відпочинку школярів [493].

Крім цього, успіх виховного процесу в школі зумовлюється вмільм застосуванням третьої групи методів – методів стимулювання, які спонукають до дії, дають поштовх, заохочують. З метою активізації й посилення впливу на учнів у школі використовувались такі методи стимулювання: вимога вчителя, змагання, заохочення, покарання, схвалення, докір.

Змагання допомагало вчителеві бачити й оцінити можливості кожної дитини, визначити перспективу руху вперед, гартувати волю й характер. Водночас стимулювало розвиток творчої активності, ініціативи, відповідальності та об'єктивної оцінки фактів. Усі ці риси потрібні молодому громадянину-патріоту своєї держави.

До традиційних методів стимулювання належать також заохочення й покарання як допоміжні у вихованні.

Заохочення – метод виховного впливу, що виражає позитивну оцінку діяльності учня шляхом похвали й нагород. До нього вчитель вдавався тоді, коли необхідно було відзначити сумлінне ставлення дитини до навчання, працьовитість, старанність, гарну поведінку. На основі почуття задоволення й радості в дитини виникає приплив енергії, життєвий оптимізм, упевненість у власних силах [494].

За умови відхилення учня від норм поведінки вживався метод покарань як покута за якусь провину. Застосовувався в тих випадках, коли учень свідомо не підкорявся справедливим вимогам, порушував норми й правила поведінки, нехтував учнівськими обов'язками. У педагогічному аспекті це метод негативної оцінки вчинків або дій вихованця з метою їх викорінення.

Педагогічне значення покарань чимале. Тому там, де не можна не карати, педагог не мав права не карати. Водночас слід пам'ятати, що кару застосовували тільки в тоді, коли громадська думка стояла на боці покари.

Розумна система стягнень не тільки законна, але й необхідна, оскільки допомагає у формуванні міцного характеру, людської гідності, у вихованні

почуття відповідальності, у тренуванні волі, вміння чинити опір спокусам і долати їх, готовності до реального життя [636].

Оскільки патріотизм визначається єдністю думок, почуттів і діяльності, тому важливо дбати про розвиток емоційного, інтелектуального та практично-дієвого компонентів громадянської культури, щоб повага до законів і символів Батьківщини, до її святинь, розуміння своїх прав і обов'язків поєднувалися з реалізацією власних патріотичних почуттів, прав і обов'язків у повсякденному житті. Результативність формування патріотизму залежить від того, як педагоги стимулюють розвиток самоорганізації, самоуправління школярів, доброзичливого стилю взаємодії; сприяють формуванню критичного мислення, творчості й самостійності, усвідомленню власних світоглядних орієнтирів, які є основою життєвого вибору, громадянського самовизначення й патріотизму як особистісної якості загалом.

Патріотичне виховання є складником загального виховного процесу, становить систематичну й цілеспрямовану діяльність навчальних закладів, органів державної влади й громадських організацій з формування в молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття любові до України, готовності до виконання громадянських і конституційних обов'язків. Акцент на вихованні мотивації громадської активності молодого покоління серед учнів був запорукою небайдужості сьогоденного і прийдешніх поколінь громадян, що належать до найбільшої соціальної групи українців. Найкращою мотивацією до суспільної праці є почуття гордості за свою державу, співпереживання за минуле, співпричетність до творення її сьогодення та майбуття, саме суспільна праця громадян – основа державотворення [657].

Для одержання позитивного результату вихованці не повинні бути пасивними глядачами, натомість їм варто вчитись слухати, спілкуватися, полемізувати, обговорювати важливі проблеми, чітко аргументувати свою позицію, зіставляти різні точки зору, аналізувати інформацію. Практика педагогічної роботи довела, що учнівська молодь виявляла живий інтерес до подій суспільного й політичного життя країни. Враховуючи ці інтереси,

доцільно організовувати виховну діяльність так, щоб вона сприяла широкому залученню учнів до громадсько-корисної діяльності, роботи з самоврядування.

У вихованні школярів в Україні другої половини ХХ ст. велику увагу було приділено формуванню патріотичних рис їхнього характеру: навичок поведінки, витривалості, чуйності, доброти й милосердя, вміння долати труднощі, вироблення цілеспрямованості й стійкості уваги, організованості, ощадності, хазяйновитості. У цьому ж руслі не менш важливе значення мало вироблення духовно-моральних та вольових рис: патріотизму, працьовитості, обґрунтованої ініціативи, відповідальності, патріотичної свідомості, рішучості й наполегливості, сумлінного ставлення до навчання, охайності, дисциплінованості, згуртованості, чесності, людської гідності, скромності, взаємної пошани й терпимості, осудливого ставлення до егоїзму, неробства.

З огляду на це зміст і спрямованість, форми та методи патріотичного виховання молодого покоління визначаються передусім духовним і моральним кліматом суспільства, традиціями, колективним досвідом попередніх поколінь [657]. Таким чином, патріотичне виховання – історично зумовлена сукупність ідеалів, поглядів, переконань, традицій, звичаїв та інших форм соціальної поведінки, спрямованих на організацію життєдіяльності молодого покоління, у процесі якої засвоюється духовна й матеріальна культура народу, формується патріотична свідомість і досягається духовна єдність поколінь.

Розвиток теорії та практики патріотичного виховання учнівської молоді в Україні другої половини ХХ ст. зумовлено станом освітньо-виховної практики та педагогічної науки, соціальними та національними особливостями суспільного життя. Ідея патріотичного виховання була поступом української педагогіки в розробленні однієї з найголовніших проблем теорії й практики виховної роботи – виховання державотворчої молоді, спроможної власною працею приносити користь рідному народові.

Назвемо найістотніші тенденції діяльності українських учителів у царині патріотичного виховання:

– зумовленість розвитку ідеї патріотичного виховання обставинами соціально-політичного життя;

– розширення цілей і завдань патріотичного виховання з огляду на суспільні потреби, рівень патріотичної свідомості молодого покоління;

– удосконалення змісту виховної роботи, перехід від малоефективних форм, методів і засобів до пошуку шляхів вирішення актуальних проблем патріотичного виховання учнівської молоді.

Отже, важливими інститутами патріотичного виховання в УРСР у другій половині ХХ ст. визнано сім'ю, громадські, молодіжні організації, навчальні заклади.

Необхідно зазначити, що роль і значення патріотизму зростають на крутих поворотах історії, коли об'єктивні тенденції розвитку суспільства супроводжуються підвищенням напруги сил своїх громадян (війни, навали, соціальні конфлікти, революційні потрясіння, загострення кризових явищ, боротьба влади, стихійні й інші лиха тощо). На жаль, у другій половині 90-х рр. ХХ ст. на початковій стадії становлення української державності реалізовувалась матеріальна модель суспільства, яка повністю ігнорувала духовну єдність поколінь і спільну культурну спадщину, ідеологічний аспект, виражений у переконаннях і поглядах, що має ціннісну основу.

Натомість правильно організоване патріотичне виховання формує повноцінну духовно-моральну особистість, суверенну індивідуальність, яка цінує свою громадянську, національну й особисту гідність, совість і честь. І саме школа робить свій вагомий внесок у формування людини, яка буде жити в новому тисячолітті [661, с 109–115].

Ідеологічною основою патріотичного виховання в сучасній школі є моральні та духовно-етичні цінності нації. Суть патріотичного виховання в сучасних умовах може трактуватися як розвиток відчуття особи, патріотичної свідомості, заснованої на гуманістичних духовних цінностях свого народу.

Отже, любов до Батьківщини виявляється лише тоді, коли в людській свідомості відображено образи, пов'язані з рідним краєм, мовою, коли в індивіда з'являється почуття гордості від того, що все це – Батьківщина

Патріотизм є почуттям гордості за свою державу, її історію та здобутки. Він виявляється у прагненні зробити свою країну кращою, багатшою, міцнішою – у цьому репрезентується національна гордість і гідність народу, що згуртований патріотичними почуттями як суспільним цементом. Попри велику кількість теоретичних праць у сфері психології особистості, на сьогодні актуальною залишається проблема вивчення механізмів формування патріотизму.

Таким чином, вважаємо, що зміст, завдання, форми та методи, засоби патріотичного виховання, які застосовувалися українськими освітянами та педагогічними діячами радянської доби для формування патріотів, можна використовувати на сучасному етапі у виховній роботі з учнями навчально-виховних, військово-спортивних та позашкільних закладів, проте зважати на їхній колишній зв'язок із комуністичною ідеологією і спрямованість на виховання вірного виконавця вказівок партії, захисника інтересів радянської держави, а також на тенденції до нівелювання прагнень та інтересів окремої особистості, ігнорування національних традицій патріотичного виховання.

3.3. Науково-методичне забезпечення патріотичного виховання учнів

Ефективне розв'язання проблем у сфері освіти, які стоять на сьогодні перед нашою державою, неможливе без глибокого аналізу її педагогічної спадщини, оскільки аналіз історії освіти не лише сприяє розширенню педагогічного світогляду, а й допомагає формуванню творчого та критичного ставлення до минулого й конструктивного аналізу сучасних проблем [529, с. 118–125].

Аналіз наукового та програмно-методичного забезпечення в контексті здійснення патріотичного виховання учнів у радянський період сприяв

констатації факту звернення до національної спадщини українського народу та формуванню на її основі патріотизму в дітей шкільного віку. Крім цього, очевидним є висновок про те, що завдання й зміст виховання в учнів любові до Батьківщини, які ґрунтувались на сутності радянського патріотизму та культивувались упродовж радянського періоду, деякою мірою залишаються актуальними сьогодні; пронизані особливостями національного побуту, свят, традицій та звичаїв, що впливають на формування базових якостей особистості школярів, які є невід'ємним складником прояву та ідентифікації українського народу [55, с. 84–89].

Разом з тим, наголосимо на тому, що в середині 20-х рр. ХХ ст. уряд радянської Росії рішуче змінює свою тактику щодо інших радянських республік. У квітні 1930 р. на Всесоюзній партійній нараді нарком освіти України М. Скрипник виступив із пропозицією уніфікації системи народної освіти СРСР, зазначаючи, що «цього вимагає єдиний план господарської перебудови СРСР» [640].

Поступово сформований наприкінці 20-х рр. ХХ ст. тоталітарний режим ліквідував українську освітню специфіку в межах загальносоюзної уніфікації системи освіти. Водночас за взірць було взято російську систему народної освіти. Цьому сприяли постанови ЦК ВКП(б) про організацію і зміст роботи радянської школи. 5 вересня 1931 р. ЦК ВКП(б) прийняв Постанову «Про початкову і середню школу», у якій зобов'язав наркомоси республік негайно розпочати роботу зі складання нових навчальних планів і програм, що забезпечили б засвоєння учнями основ наук і відповідали б завданням ідеологічно-патріотичного виховання молоді [640]. Невдовзі після цієї постанови були затверджені нові навчальні плани, побудовані на основі предметного викладання, і введені нові програми з основних навчальних предметів, у яких ще було багато серйозних недоліків.

Ідеологічну й методологічну відповідність змісту шкільних підручників партійним вимогам повинна була забезпечити спеціальна група науковців,

учителів та чиновників Наркомосу, створена згідно з рішенням методсектора Наркомосу УРСР 1931 р. [156].

25 серпня 1932 р. ЦК ВКП(б) прийняв Постанову «Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі», у якій було засуджено комплексну систему навчання, метод «цілих слів» у навчанні грамоти, бригадно-лабораторний метод, недооцінку класно-урочної системи навчання. Вимагалось, щоб основною формою навчальної роботи став урок зі сталим складом учнів і стабільним розкладом; у навчанні повинен використовуватись систематичний виклад учителем матеріалу, самостійна робота, лабораторні роботи, екскурсії патріотичного спрямування. ЦК ВКП(б) рекомендував Наркомосу переробити навчальні програми до 1 січня 1933 р. для того, щоб забезпечити «дійсно міцне і систематичне засвоєння дітьми основ наук» [640].

Непрості випробування пройшла вітчизняна школа в роки Другої світової війни, оскільки десятки тисяч учителів і учнів старших класів добровільно пішли на фронт зі зброєю в руках захищати Вітчизну.

Наприкінці літа 1941 р. Науково-дослідний інститут педагогіки УРСР, який переїхав із Києва до Харкова, підготував інструктивно-методичний лист «Про організацію навчально-виховної роботи в школах УРСР у 1941–1942 н. р.» [242]. 23 січня 1942 р. виходить постанова Раднаркому СРСР «Про заходи з боротьби з безпритульністю серед дітей». При обласних і крайових виконкомах створювались комісії для боротьби з безпритульністю, розподільники для дітей-сиріт і безпритульних, дитячі будинки. Для підлітків, які в роки війни залишили навчання та пішли працювати, у 1943 р. було створено вечірні школи. У серпні 1943 р. було прийнято «Правила для учнів», у яких визначались обов'язки і правила поведінки [640], вироблення марксистсько-ленінського світогляду в учнів, перетворення норм комуністичної моралі на особисті переконання і правила повсякденної поведінки, всебічний духовний і фізичний розвиток молодої людини, виховання в неї високих морально-патріотичних почуттів.

В умовах тоталітарного режиму, жорсткої цензури на сторінки преси не могли пробитися відмінні від партійних ідеї українських педагогів, науковців і практиків щодо змісту й структури шкільної навчальної літератури. Українська педагогічна наука стала складником радянської педагогічної науки як чинника офіційної ідеології, а педагогічна преса перетворилася на рупор на замовлення ідеологічних змін у суспільстві.

В умовах ідеологізації та політизації змісту освіти створення нових підручників вимагало від авторів розв'язання багатьох методологічних питань, а це, своє чергою, знизило увагу до їхніх методичних аспектів. Навчальні видання були, як правило, перевантажені фактичним, часто другорядним матеріалом, який подавався у вигляді готових положень, що не стимулювало розвиток мислення та не сприяло активізації навчальної діяльності учнів. Матеріал підручника вважався основою для розповіді вчителя на уроці, який мав творчо доповнювати їх додатковими цінними відомостями й цікавими прикладами патріотичного спрямування [156].

Учителі були зобов'язані вивчати марксистсько-ленінську теорію, оскільки, на думку партійних керівників, це мало допомогти працівникам шкіл і відділів народної освіти піднести рівень ідейно-політичного та патріотичного виховання учнів, поліпшити громадську роботу школи серед батьків і населення, активно боротися з будь-якими «залишками буржуазної ідеології в свідомості радянських людей» [349, с. 256–261]. По суті педагогів перетворювали на слухняних провідників ідей партії. Навіть не будучи членами партії, вони зобов'язувались виконувати рішення партійних і комсомольських органів.

Аналіз архівних джерел засвідчив, що структура й організаційні основи шкільної освіти не змінювалися. Проте під впливом воєнних дій наголошувалося на військовому навчанні та фізичному вихованні [574, арк. 16–29], що свідчило про поглиблення ідеологічно-патріотичних засад шкільної освіти.

У цей час уже утвердилась єдина радянська уніфікована система освіти, єдині навчальні програми, методи навчання й виховання, підручники, єдиний освітянський простір, посилилась русифікація, денационалізація. Суттєву роль у цих процесах відіграла Академія педагогічних наук РРФСР, яка скеровувала діяльність шкіл національних республік [384, с. 198]. Підручники й програми, які готувались в Україні, і за змістом, і за завданнями відповідали російським. У зв'язку з тим, що в багатьох підручниках із гуманітарних наук виклад матеріалу був «на такому ідейно-політичному і теоретичному рівні, що не відповідав новим завданням комуністичного виховання учнів», у 1945 р. було організовано масове рецензування підручників для початкових і середніх шкіл [414].

ЦК КП України і уряд УРСР ставили перед Міністерством освіти УРСР завдання щодо створення нових програм із усіх навчальних предметів. Так, у Постанові ЦК КП(б) України «Про заходи до дальшого поліпшення роботи шкіл УРСР» (листопад 1946 р.) було зазначено, що Міністерство освіти «по суті не займалося створенням високоякісних підручників і програм, які відповідають сучасним вимогам радянської школи» [242]. Насамперед було переглянуто програми з таких навчальних предметів, як мова, література, історія, природознавство, у викладанні яких було чимало хиб і методологічних перекручень.

Методичні поради Міністерства (1947 р.), у яких було констатовано, що «історія – наука партійна», що «головне завдання школи – виховати полум'яних патріотів нашої Батьківщини», завершувалися закликком до всіх учителів «підвищувати свій ідейно-політичний та науково-педагогічний рівень шляхом систематичного вивчення творів класиків марксизму-ленінізму» [387, арк. 285].

Отже, централізація системи освіти, уніфікація навчальних планів і підручників, заідеологізованість освітньої системи зумовили сутність освіти досліджуваного періоду. Чітке дотримання цих критеріїв в освітній діяльності вчителя регламентувалось методичними вказівками та порадами, що

розроблялися на основі постанов партійних органів і доводились до педагогічних колективів шкіл.

У червні 1950 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У, який заслухав доповідь «Про стан і заходи поліпшення політичної і виховної роботи комсомольських організацій серед міської і сільської молоді УРСР» та поставив перед комсомольськими організаціями шкіл завдання в справі дальшого поліпшення політичної та виховної роботи серед молоді. Особливістю виховання цього періоду було повсякчасне проведення Ленінських днів, бесід, присвячених виборам у Верховну Раду та обговорення рішень Комуністичної партії [357, с. 199–204].

Зокрема, доцільно згадати про серію статей, опублікованих у 1951 р. в періодичному виданні «Учительская газета», що були спрямовані на піднесення ідейного рівня змісту шкільних підручників [111]. У публікаціях наголошувалося, що основною метою навчальних видань є забезпечення навчання й комуністичного виховання молодого покоління. У тексті підручників кожне слово, визначення повинні бути виваженими з погляду радянської ідейності.

Отже, у межах навчально-виховної роботи перед школами України в період війни та повоєнний період постало основне завдання – виховання учнів у дусі радянського патріотизму, інтернаціональної солідарності з трудящими всіх країн світу, а також виховання дисциплінованості, ініціативності, активності учнів, сили волі, характеру та любові до праці [415; 417; 419; 426].

Питання щодо подальшого розвитку соціалістичної культури, про патріотичне та ідеологічне виховання містяться в рішеннях XIX з'їзду Комуністичної партії, який відбувся в 1952 р. У директивах XIX з'їзду було поставлено завдання завершити до кінця п'ятирічки перехід від семирічного навчання на загальну середню освіту (десятирічне навчання) в столицях республік, містах республіканського підпорядкування, обласних, крайових і великих промислових центрах, а також підготувати умови для переходу в наступній п'ятирічці до загальної середньої освіти в інших містах і сільській

місцевості [413]. Перед партійними, радянськими органами й відділами народної освіти було завдання розширити й укріпити мережу середніх шкіл. Школа повинна була стати осередком ідеологічного та радянського виховання [640].

Зазначимо, що навчальні програми для I–X класів 1953 р. будувалися на постановах 30-х рр. XX ст. і мали формувати матеріалістичний світогляд учнів, виховувати їх у «дусі комунізму», радянського патріотизму, відданості батьківщині – СРСР [504, арк. 207]. Перед школою ставилося завдання виховувати духовно багату, морально чисту, фізично досконалу, всебічно розвинену, освічену працювиту особистість, свідому в корисному служінні суспільству.

У 1958 р. було опубліковано проєкт програми виховної роботи загальноосвітніх шкіл, у якому було вказано, які якості особистості необхідно формувати в учнів початкових, середніх і старших класів і в яких видах предметної діяльності вони формуються, які поняття, уявлення і звички мають стати надбанням кожного школяра. Усе ширше впроваджувалися факультативні заняття для старшокласників, поглиблене вивчення окремих предметів, кабінетна система навчання, міжшкільні навчально-виробничі комбінати, де учні здобували початкову професійну підготовку. Продовжувалась жорстка ідеологізація всіх сторін духовного й суспільного життя, утвердження спільних «керівних» принципів, на яких виховувалося не одне покоління (інтереси держави – понад усе, кожен із нас перед Батьківщиною – вічно в боргу, дозволено тільки те, що прямо зазначено державною владою, інакомислення – тяжкий злочин перед державою й суспільством) [284, с. 4–9].

У 50-х рр. XX ст. було опубліковано монографії, у яких подавалися результати досліджень різних аспектів шкільних підручників, формулювалися психологічні та педагогічні вимоги до їхнього змісту й структури (Н. Менчинська, Є. Перовський). За результатами наукових досліджень Є. Перовського (друга половина 50-х рр. XX ст.) [467] було визначено перелік

основних дидактичних і методичних вимог до радянського підручника, які стали основним орієнтиром для підручникотворення всього радянського періоду. У ракурсі нашого наукового дослідження буде цікавою така методична вимога до підручника, як ідейно-виховна спрямованість змісту. Ця вимога реалізовувалася шляхом показу досягнень радянського суспільства; висвітлення діяльності видатних осіб; показу оригінальності вітчизняних наукових і технічних досягнень [559, с. 2].

У 1960–1961 навчальному році Міністерство народної освіти і Науково-дослідний інститут педагогіки УРСР склали нові навчальні програми для шкіл усіх типів, у яких було враховано завдання кожного типу школи, сучасний розвиток науки, техніки, культури, літератури й мистецтва, вікові особливості учнів, завдання всебічного розвитку молодого покоління. Навчальні програми повинні були забезпечити фізичне, моральне, естетичне, патріотичне й трудове виховання учнів тощо.

У радянських документах патріотизм розглядався як один із чинників єднання нації, як моральна основа формування активної життєвої позиції громадян, ці фактори повинні були сприяти зростанню соціальної і трудової активності громадян, їхнього внеску в розвиток основних сфер життя й діяльності суспільства та держави.

Основою виховання молодого покоління став сформульований у Програмі КПРС (1961 р.) «Моральний кодекс будівника комунізму», що визначив норми поведінки радянських людей, став перспективною програмою виховної роботи. Якщо детально проаналізувати зміст основних положень морального кодексу, помітно вирізняється пріоритетність не власне моральних якостей, норм, цінностей, а ідеологічно-партійних установок і принципів. У системі моральних цінностей з позицій радянської ідеології перше місце відводилося таким якостям, як відданість справі комунізму, виховання радянського патріотизму, любові до країн соціалізму, добросовісна праця на благо суспільства, турбота про збереження й примноження суспільного достатку, високе усвідомлення суспільного обов'язку тощо [502, с. 104]. Крім

цього, «Моральний кодекс будівника комунізму» пропонував низку якостей, які можна розглядати як якості патріота: любов до Батьківщини, нетерпимість до порушень суспільних інтересів; дружба і братерство всіх народів СРСР, нетерпимість до національної та расової неприязні; непримиренність до ворогів комунізму, справи миру й свободи народів; братська солідарність із трудящими всіх країн, з усіма народами та ін. [441, с. 90–96].

По суті ці якості за сучасним трактуванням класифікуються в системі морально-патріотичних цінностей як абсолютно вічні загальнолюдські вартості, що мають універсальне значення та необмежену сферу застосування [599, с. 250].

Значну увагу подальшому розвитку радянської школи було приділено на червневому Пленумі ЦК КПРС і липневому Пленумі ЦК КП України в 1963 р., на яких обговорювались чергові завдання ідеологічної роботи партії. На цих пленумах було вказано на значну роль і місце школи у вихованні молодого покоління, відзначено позитивні наслідки перебудови школи. Водночас було піддано критиці недоліки в роботі школи й відставання педагогічної науки; деякий розрив між навчанням і вихованням, окремі хиби у виробничому навчанні й професійній підготовці учнів та ін. [242].

У рішенні червневого (1963 р.) Пленуму ЦК КПРС дано чіткі настанови щодо дальшого розвитку радянської школи й поліпшення її роботи: приділяти увагу насамперед загальноосвітній підготовці учнів, органічно поєднувати процес навчання та виховання, поліпшувати виробниче навчання учнів, боротися з відсівом учнів із школи, посилити піклування про вчителя, ліквідувати відставання педагогічної науки тощо [242].

Для розроблення змісту середньої освіти Академія наук СРСР і Академія педагогічних наук РРФСР спільною постановою (15 грудня 1964 р.) створили комісію зі статусом загальносоюзного науково-педагогічного центру, результатом дворічної роботи якої над змістом освіти стали Типовий навчальний план і програми 1966 р. [242]. Однією із ключових засад нового

змісту освіти було підвищення ідейно-теоретичного наповнення навчальних курсів для покращення патріотичного виховання учнівської молоді.

Аналіз теоретичних засад, стану та проблем патріотичного виховання молоді надає підстави стверджувати, що серед педагогічних досліджень, присвячених порушеній проблемі в 50–60-х рр. ХХ ст., виділяються роботи І. Мар'єнка, М. Терентія, Ф. Хвалова.

Учений-педагог І. Мар'єнко здійснив глибокий теоретичний аналіз проблеми патріотичного виховання, окреслив практичні рекомендації щодо формування патріотичної свідомості учнів під час навчального процесу, обґрунтував єдність патріотичної свідомості, почуттів і поведінки учнів. У такий спосіб науковець зробив істотний внесок у розроблення основних напрямів патріотичного виховання того часу [82].

Водночас з'являються педагогічні дослідження, у яких розглянуто можливості патріотичного виховання в процесі навчання. Зокрема, у працях Г. Громогласової, Н. Єрмакової, В. Кочарова, Є. Суль, О. Солинської подано конкретний аналіз можливостей патріотичного виховання з різних предметів у процесі навчання.

У підручниках із педагогіки Є. Голанта, Ш. Ганеліна, Б. Єсіпова, І. Каїрова, Ф. Корольова, Г. Щукіної та ін. розкрито сутність радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму як моральних особистих якостей молоді людини; розглянуто проблеми формування в учнів патріотичних та інтернаціональних знань і почуттів у системі навчальних занять [264, с. 154–160].

У 60-ті рр. ХХ ст. в науку приходить нове покоління фахівців із дошкільної та шкільної педагогіки. Своїм вагомим науковим доробком ці вчені заявляють про ґрунтовність проведених досліджень і започатковують розвиток кількох наукових шкіл в Україні, які мали суттєвий вплив на практику роботи навчальних закладів. Українська педагогіка посідає одне з провідних місць в СРСР [156].

Цілком закономірним є той факт, що проблеми виховання всебічно розвиненої молодшої людини, громадянина-патріота були в центрі уваги української радянської педагогіки 50–60-х років ХХ ст. В умовах панування однопартійної командно-адміністративної системи вони, безумовно, розглядалися в тісному зв'язку з усією сукупністю завдань ідеологічної роботи, яку здійснювала КПРС [422; 421].

Так, важливим завданням радянської педагогіки зазначеного історичного періоду, визначеним Програмою КП СРСР, стає наукове розроблення питань формування комуністичної свідомості молодого покоління, виховання у нього основ марксистсько-ленінського світогляду, високої ідейності й відданості комунізмові, непримиренності до ворожої ідеології, комуністичного ставлення до праці й суспільного господарства, високих морально-патріотичних якостей, вивчення зв'язків і відношень між вихованням і розвитком, умов, за яких відбувається всебічний розвиток особистості [502, с. 24].

Науковець Т. Ільїна в навчальному посібнику з педагогіки виокремила науково-атеїстичне виховання, виховання соціалістичного патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму. Вчена наголошувала, що «соціалістичний патріотизм – любов трудящих соціалістичних країн до своєї Батьківщини, їхня відданість соціалістичному ладові, комуністичним ідеалам, органічно пов'язана з інтернаціоналізмом, з дружбою народів країн соціалістичної співдружності; вища форма патріотизму» [200, с. 81].

Вважаємо за необхідне розглянути праці радянських авторів, які висвітлювали питання радянського шкільництва та дозвілля учнівської молоді 60-х рр. ХХ ст. У радянські часи комплекс явищ, пов'язаних зі школою, освітою, учнівською молоддю, вивчався лише крізь призму політики комуністичної ідеології. Тоталітарна система дозволяла та підтримувала лише ті погляди в галузі історичних та педагогічних наук, які або були нейтральними до неї, або обґрунтовували необхідність її функціонування. Українські вчені радянської доби з огляду на певні обставини не могли виходити за межі,

окреслені партією, і змушені були дотримуватись класового підходу у висвітленні історичних процесів, явищ та фактів [40].

У ракурсі нашого дослідження важливо розглянути узагальнювальні праці з історії радянської школи 60-х рр. ХХ ст., серед яких колективна монографія «Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР 1917–1967 рр.» [429]. У праці розміщено значний фактичний матеріал про становлення та функціонування радянської системи освіти та виховання. Проблему становлення й розвитку системи навчання та виховання молоді висвітлював у своїх працях А. Бондар. Зокрема, у монографії «Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917–1967)» [46] автор визначає розвиток школи в зазначений період як новий етап в історії радянської освіти. Крім того, А. Бондар одним із перших описує зміст урядового законодавства, що спрямовувало освітню політику в республіці. Науковець подав аналіз навчального процесу в загальноосвітніх восьмирічних школах і групах продовженого дня. Поза увагою не залишилось також запровадження трудового виховання й залучення учнів до «корисної праці» як одного з компонентів ідейно-патріотичного виховання.

Науковець О. Завадська у своїй монографії «Школи України в період перебудови системи народної освіти» [158] висвітлила причини, хід та наслідки реформи загальноосвітньої школи, проаналізувала професійну діяльність учителів (робота гуртків, проведення тематичних вечорів патріотичного спрямування тощо) та звернула увагу на такий важливий елемент соціалізації дітей, як естетичне та морально-патріотичне виховання в навчально-виховному процесі.

Таким чином, розвиток освіти й педагогіки в Україні у 60-х рр. ХХ ст. характеризувався пошуками більш досконалих форм, термінів навчання та його змістовного наповнення. Повільно, з труднощами, але неухильно наукова педагогіка, а за нею й освітянська практика відходили від авторитарності й ставали на шлях демократизації. Цьому сприяли відповідні зміни в суспільно-політичних процесах, так звана «відлига», прогресивний дисидентський рух

тощо. І хоча компартійна система ще досить міцно самозберігалася, зокрема, у «Статуті середньої загальноосвітньої школи» зазначено: «Виховувати в учнях високе почуття радянського патріотизму – любов до Батьківщини, свого народу, КПРС і готовність до захисту соціалістичної Батьківщини» [74, с. 37], а виховання молоді супроводжувалося класовою орієнтацією та політизованістю заходів, обов'язковістю атеїстичного світогляду [653, с. 42], – внести свіжу, творчу думку в педагогічні технології прагнули і науковці, і передові освітяни – вчителі.

Слід наголосити, що перехід на нові навчальні програми, а отже, і зміст освіти, який ґрунтувався на загальноосвітньому, науковому, трудовому, політехнічному, ідеологічному та комуністичному принципах, планувалося завершити до 1970–1971 н. р. [573, арк. 391]. Зміст освіти на початок 70-х рр. ХХ ст. оновлювався на основі теоретичних підходів. Ідея розвивального навчання зумовлювала вдосконалення загальнодидактичних і специфічних методів навчання, активізацію самостійної пізнавальної діяльності учнів, розвиток індивідуальних здібностей дітей.

Досконала, усебічно й гармонійно розвинена людина проголошувалась найвищою метою виховання. У різний час у поняття всебічного й гармонійного розвитку вкладали різний зміст. Предметом нашої уваги стали підходи до його розуміння в педагогіці радянського періоду. Відповідно до рішень партійних з'їздів і урядових постанов про народну освіту авторським колективом Науково-дослідного інституту загальних проблем виховання Академії педагогічних наук СРСР під керівництвом І. Мар'єнка було розроблено програму «Орієнтовний зміст виховання школярів» (уперше надрукована в 1971 р., перероблялася і доповнювалася у 1976 і 1980 рр.). У програмі сформульовано вимоги до школярів на різних етапах їхнього вікового розвитку. За оцінкою тогочасних педагогів, розроблення цих вимог було «кроком уперед у плані конкретизації мети виховання» [533, с. 46].

В «Орієнтовному змісті виховання школярів» знайшли відображення основні принципи й завдання комуністичного виховання: «всебічний,

гармонійний розвиток особистості учнів у процесі навчання й виховання; зв'язок виховання з життям, з практикою комуністичного будівництва; комуністична ідейність (йдеться про патріотичну любов до комуністичної Вітчизни), цілеспрямованість, суспільно-політична спрямованість процесу виховання, формування потреби в праці, виховання у діяльності, у корисних справах і на благо людства, прагнення жити і працювати по-комуністичному; виховання в колективі й через колектив, у дусі дружби й товариськості; врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів; повага до особистості дитини й висока вимогливість до неї, опора на позитивне в її поведінці; поєднання керівництва учнями з розвитком їхньої самодіяльності, активності та ініціативності; неперервність, наступність і послідовність процесу виховання дошкільників і школярів молодшого, середнього й старшого віку» [496, с. 4].

Акцентовано на тому, що дитинство та юність є найсприятливішим відрізком життя людини для емоційно-психологічного впливу на неї, оскільки образи сприйняття дійсності, культурного простору дуже яскраві та сильні, тому залишаються в пам'яті надовго, а іноді й на все життя, що дуже важливо у вихованні патріотизму.

У липні 1973 р. Верховна Рада СРСР затвердила «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту», на основі яких було прийнято в Україні 1 січня 1974 р. відповідний документ – Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про народну освіту». Ці документи ставили перед школою завдання давати молоді глибокі й міцні знання основ наук та здійснювати ідеологічно-патріотичне виховання.

Так, у Законі УРСР «Про народну освіту» зазначалось, що «метою народної освіти є підготовка високоосвічених, всебічно розвинених активних будівників комуністичного суспільства, вихованих на ідеях марксизму-ленінізму, в дусі поваги до радянських законів і соціалістичного правопорядку, комуністичного ставлення до праці, фізично здорових, здатних успішно працювати в різних галузях господарського й соціально-культурного

будівництва, брати активну участь у громадській і державній діяльності, готових беззавітно захищати соціалістичну Батьківщину, берегти й примножувати її матеріальні та духовні багатства, зберігати й охороняти природу» [357, с. 199–204].

У статті 24 цього закону наголошувалось на тому, що «одними із головних завдань середньої загальноосвітньої школи є формування в молодого покоління марксистсько-ленінського світогляду, виховання соціалістичного інтернаціоналізму, радянського патріотизму й готовності до захисту соціалістичної Батьківщини» [357, с. 199–204].

Варто зауважити, що в Постанові 1977 р. «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» підкреслювалась необхідність «прагнути, щоб одержані в школі знання стали міцною основою марксистсько-ленінського світогляду молоді, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму» [594, с. 271]. Таким чином, школу було перетворено на ідеологічну установу компартії, яка виконувала завдання «сформувати нову історичну спільність – радянський народ» [594, с. 272].

Вирішальну роль у патріотичному вихованні відігравала ідеологічна робота КПРС, основою якої було творче застосування принципів і положень теорії марксизму-ленінізму. Велику увагу проблемам патріотичного виховання приділено в матеріалах з'їздів КПРС, пленумів ЦК КПРС, у низці постанов ЦК КПРС з ідеологічних питань. Зокрема, у Постанові «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979 р.) було зазначено, що активна робота з виховання радянських людей у дусі радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму, у дусі дружби народів, високого розуміння інтернаціонального обов'язку, класової самосвідомості є невід'ємним і важливим складником комуністичного виховання [253].

Українська педагогічна наука 70-х рр. ХХ ст. також звернула свою увагу на такі питання, як комуністичне виховання молодого покоління. Наявні праці радянського періоду ґрунтуються здебільшого на основі марксистсько-

ленінського підходу. У них відчувається відповідно до тогочасних ідеологічних вимог політична цензура, жорстка селекція матеріалу, замовчування багатьох аспектів світоглядної, релігієзнавчої проблематики. Серед таких праць варто виділити дослідження М. Моторнюка [400], який розкриває роль загальноосвітньої школи в суспільному розвитку, висвітлює зміст та форми ідейно-політичного та патріотичного виховання учнівської молоді.

Особливості патріотичного виховання школярів у позаурочний час та під час літніх канікул, форми та види такого виховання подано в праці Й. Сироти, Е. Речестера «Пионерский лагерь – здравница школьника» [549]. У ній автори подають характеристику патріотичного виховання в різних видах таборів відпочинку, які діяли на теренах України в досліджуваний період, а також методичні рекомендації майбутнім піонервожатим.

Загалом 70-ті рр. ХХ ст. внесли в навчально-виховну роботу шкіл багато нового: запровадження кабінетної системи навчання, уведення ефективних форм, методів і способів викладання навчальних дисциплін (програмоване навчання, проблемне навчання, дослідницький метод), тематичний облік успішності учнів, залучення учнів старших класів до дослідницької роботи тощо [218]. Окрім цього, проводились різноманітні заходи в дусі соціалістичного інтернаціоналізму й патріотизму, у дусі дотримання високих принципів моралі нового суспільства, спрямовані на поліпшення всієї роботи з виховання радянської учнівської молоді, підвищення її комуністичної свідомості й активності, формування нової людини в дусі колективізму й працьовитості, свідомості громадського обов'язку [425].

Підтвердженням цього є ХХІV–ХХVІ з'їзди КПРС (1971–1981 рр.), які наголошували на подальшому вдосконаленні морального виховання трудящих та молодого покоління, вихованні колективізму, соціалістичного гуманізму, патріотизму й інтернаціоналізму, активній життєвій позиції [357].

Так, ХХVІ з'їзд КПРС (1981 р.) задекларував завершення переходу до обов'язкової середньої освіти і проголосив «нові» завдання в галузі освіти (підвищення якості навчання, трудового й морально-патріотичного виховання в

школі; зміцнення зв'язку навчання з життям; ліквідація формалізму щодо оцінки результатів праці учителів та учнів).

10 липня 1984 р. Центральний комітет Компартії України та Рада Міністрів Української РСР прийняли Постанову «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи», у якій було зазначено, що Міністерство освіти УРСР, науково-дослідні інститути педагогіки й психології УРСР разом з Академією наук УРСР повинні вжити заходів щодо підвищення ідейно-теоретичного рівня навчально-виховного процесу в школі відповідно до сучасних потреб науково-технічного й соціального розвитку. Наголошувалось, що вдосконалення викладання суспільно-політичних дисциплін має бути спрямоване на формування комуністичних ідеалів, високих морально-правових якостей, почуття соціалістичного інтернаціоналізму й гордості за свою країну, готовності до праці та захисту соціалістичної Вітчизни, переконаності в перевагах радянського способу життя, непримиренності до буржуазної ідеології й моралі. Наголошено на рішучому поліпшенні військово-патріотичного виховання й підготовці учнів до служби у Збройних силах СРСР [356].

У руслі Постанови «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» в лютому 1985 р. було прийнято загальносоюзний Типовий навчальний план середньої загальноосвітньої школи, на основі якого було розроблено плани для шкіл УРСР. Реформа загальноосвітньої й професійної школи мала реалізовуватися за основними напрямками: удосконалення навчально-виховного процесу (пошук продуктивних форм і методів навчання, створення навчальних програм і підручників, підготовка нових правил переведення й випуску учнів); подальше покращення ідейно-політичного й морально-патріотичного виховання молоді [633].

Однак науковець Н. Клочко у своїй праці «Реформування початкової освіти України в ХХ столітті» зазначає, що недостатніми виявилися зусилля суспільства щодо створення необхідних умов для реалізації ідеї всебічного

розвитку особистості. Закріплена в партійних документах, Конституціях СРСР та УРСР, ця ідея не знайшла реального втілення, і замість того, щоб правдиво визнати це, глибоко розібратися з причинами холостих обертів системи народної освіти, створювалася видимість успіхів [242].

З приходом до влади М. Горбачова у 1985 р. розпочалася кампанія «перебудови» через декларування демократичного стилю керівництва, гласності й плюралізму. Про відродження демократичних тенденцій в освітній галузі засвідчив V з'їзд учителів УРСР (1987 р.), що відбувся невдовзі після XX з'їзду ВЛКСМ. На ньому М. Горбачов заявив про те, що освітня реформа «буксує». Учасники освітнього форуму обговорювали нагальні проблеми, а саме: шляхи докорінних змін у навчанні та вихованні, подолання стереотипів, формалізму, заорганізованості в навчально-виховному процесі; поширення передового педагогічного досвіду, зокрема новаторського [511].

На засіданні колегії (18 лютого 1987 р.) Міністерства освіти УРСР прозвучало рішення «всіляко сприяти розвитку демократії в установах і закладах освіти, гласності, створенню атмосфери принциповості, критики, самокритики в роботі...» [484, арк. 42–46].

25 серпня 1988 р. газета «Літературна Україна» виступила зі зверненням до вчителів, керівників шкіл, працівників органів народної освіти «Перебудова школи і народна педагогіка» і закликала внести докорінні зміни в зміст навчання й виховання з огляду на засади педагогічної мудрості українського народу. Згодом ця ініціативна творча група педагогів на сторінках газети «Культура і життя» (8 жовтня 1989 р.) подала звернення «Родинному вихованню – справжню турботу» до батьків й усіх осіб, причетних до виховання дітей у сім'ї, що спонукало громадську думку до кардинальних змін у галузі освіти та виховання [242].

Наприкінці 80-х рр. XX ст. розпочався процес розроблення змісту освіти на нових методологічних засадах. Так, колегія Міністерства (25 травня 1988 р.) схвалила заходи реалізації найважливішого завдання – «досягнення високої якості навчання і виховання учнівської молоді в умовах прискорення соціально-

економічного розвитку, демократизації суспільного життя» [174, арк. 3–8]. Для цього планувалося створити відповідальні органи демократичного управління; розробити нові різноваріативні навчальні плани; створити нові авторські колективи з метою написання підручників з української мови і літератури, історії та географії УРСР тощо.

Але всі проведені заходи у зв'язку зі скочуванням країни в прірву економічної кризи не дали бажаного результату й не вплинули на докорінне поліпшення стану справ в освіті. Школа залишалася в кризовому стані, такою вона була й на час проголошення незалежності України.

Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. В. Плясовських пише: «... виник певний розрив між соціальним, морально-патріотичним і фізичним визріванням молодого покоління. Виросла загроза появи у молодіжному середовищі настроїв споживацького ставлення до життя, інфантильності, сприйняття чужих для соціалізму моральних стандартів і способу життя» [357, с. 199–204]. Причину таких настроїв більшості радянської молоді слід шукати у внутрішніх умовах суспільно-економічного розвитку країни.

Загалом необхідно зауважити, що 70–80-ті рр. ХХ ст. у педагогічній науці в Україні вирізняються появою різнопланових аспектів патріотичного виховання молодого покоління. Автори численних досліджень розглядають проблеми взаємозв'язку патріотичного виховання з іншими напрямками виховної роботи, визначення ефективності патріотичного виховання учнів різного віку, можливості різних видів діяльності учнів у патріотичному вихованні, підготовки студентів педагогічних закладів вищої освіти до патріотичного виховання учнів загальноосвітньої школи та ін. (Ф. Савченко, Т. Страгов, К. Сафіулліна, Л. Саклешіна, В. Шахненко та ін.) [153, с. 45].

Корисною в ракурсі нашого дослідження стала колективна монографія з історії української радянської школи 80-х рр. ХХ ст. «Народна освіта та педагогічна наука в Українській РСР у десятій п'ятирічці» [430].

Важливим питанням у процесі аналізу патріотичного виховання учнівської молоді радянського періоду є дослідження діяльності піонерської та

комсомольської організації. Тому варто розглянути дослідження з історії дитячого комуністичного руху в Радянській Україні А. Гусєва [114], який наголошує на пріоритетній ролі піонерської та комсомольської організацій в ідейно-патріотичному вихованні та формуванні особистості. Необхідно зазначити, що його праця становить літопис радянського піонерського руху за 60 років. Значна кількість наведених фактів, цифр і фотографій дає змогу визначити основні пріоритети в процесі патріотичного виховання учнівської молоді.

Патріотичне виховання вважалося актуальним напрямом педагогічних досліджень у 70–80-ті рр. ХХ ст., про це свідчать дисертаційні роботи М. Зубалія, В. Новосельського, А. Нікуліної, В. Костюка, Ф. Савченка, В. Шахненка, Т. Шашло, Г. Лещинської; значна кількість книг і статей (М. Гуменюк, І. Іваненко, С. Сай, М. Шангін, Г. Шевченко та ін.).

Аналіз науково-методичної літератури радянського періоду з проблем патріотичного виховання довів, що об'єктом патріотичних почуттів була багатонаціональна та єдина соціалістична Батьківщина. Інколи це поняття підмінювалося рідними місцями, природою, а інколи в поняття Батьківщини включали поняття соціалістичної держави, радянського суспільного й державного устрою, Комуністичної партії [578, с. 284].

Загалом виховання громадян і патріотів Радянської України другої половини ХХ ст. проходило двома шляхами:

– перший і, без сумніву, основний шлях – це формування потрібних якостей у школі, де дитина перебуває більшу частину свого часу. Для патріотичного виховання учнів використовувалися практично всі предмети навчального процесу;

– другий шлях – це проведення різних патріотичних заходів і громадянських акцій. Отримані знання, набуті навички демонструвалися на різноманітних масових військово-патріотичних заходах [555].

Як уже зазначалось, у більшості педагогічних досліджень радянської доби питання, пов'язані з патріотичним вихованням, висвітлювалися однобічно

й були позбавлені демократичної основи. Патріотичне виховання розглядалося в контексті розроблення ідей виховання людини комуністичного суспільства. Водночас радянська школа успішно здійснювала такий важливий напрям виховної роботи, як патріотичне виховання особистості. Загальноосвітня середня й вища школи працювали над вихованням любові до Батьківщини, високої ідейності та громадянства, хоча і йшлося, звичайно, про соціалістичну Батьківщину й комуністичні ідеали (П. Блонський, С. Шацький, І. Соколянський, А. Макаренко та ін.). Окремі педагоги (А. Волошин, Г. Гринько, Я. Ряпо, А. Синявський, М. Скрипник, О. Шумський та ін.) досягли значних успіхів у розробленні теоретичних основ і набутті практичного досвіду патріотичного виховання молоді. Результатом їхньої діяльності став документ – «Кодекс законів про освіту Української РСР» [393].

Напередодні проголошення незалежності України Міністерство народної освіти УРСР на засіданні колегії (10 серпня 1990 р.) у складі Є. Кадацького, В. Лугового, В. Тараненка, І. Хоменко, В. Шепотька та ін. розглянуло й схвалило підготовлену науковим колективом НДІ педагогіки УРСР «Концепцію середньої загальноосвітньої національної школи України» (з доповіддю виступив заступник директора інституту С. Гончаренко) та рекомендувало опублікувати її в газеті «Радянська освіта» з метою обговорення на серпневих учительських конференціях [518, арк. 87–88].

Це був перший документ, створений в умовах перехідного етапу – від УРСР до незалежної Української держави. У ньому проголошувалися перспективні цілі та напрями оновлення школи в Україні: реалізація в навчанні та вихованні молодого покоління ідеї народності на засадах засвоєння позитивних традицій національних культур – українців та інших народів, що мешкають в Україні; відродження ролі школи в розвитку культури народу; демократизація всіх сторін шкільного життя, перетворення школи з відомчої ідеологічної установи на державно-громадський інститут тощо [242].

Отже, 12 вересня 1991 р. Рішенням колегії Міністерства освіти України було затверджено «Концепцію середньої загальноосвітньої школи України». У

ній зазначалося, що школа повинна виступати важливим чинником відродження нації, виховання в молоді почуття національної свідомості й гідності, активним засобом боротьби з національним нігілізмом, з проявами комплексу національної неповноцінності, нижчості, відступництва від своєї нації. Наголошувалось на тому, що однією з умов успішної реалізації концепції є належне науково-методичне забезпечення всіх сторін педагогічного процесу. Психолого-педагогічна наука покликана розв'язати на теоретичному і прикладному рівнях такі проблеми:

- принципи й критерії відбору змісту освіти, особливо її «ядра» (необхідного обов'язкового обсягу знань, умінь і навичок);
- шляхи й засоби диференціації та індивідуалізації навчання, розроблення та апробація різних варіантів навчальних планів;
- підготовка сучасних програм, підручників, навчальних посібників, у яких реалізуються ідеї гуманізації і демократизму, єдності навчання й виховання;
- розроблення надійної діагностики рівня вихованості й засвоєння учнями змісту освіти;
- умови розвитку здібностей та обдарованості учнів;
- наукове обґрунтування конкретних шляхів перебудови системи підготовки й підвищення кваліфікації вчителя [55, с. 84–89].

Відповідно до Закону України «Про освіту» (1991 р.) метою сучасної освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих морально-патріотичних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу [164].

Отже, аналіз науково-методичного забезпечення патріотичного виховання учнівської молоді в Українській РСР дає змогу виокремити важливе для сьогодення завдання – формування патріотизму як інтегративної якості особистості із такими складниками, як доброзичливість, вдячність,

шанобливість, чуйність, справедливість та ін. Ці базові якості молодої людини доцільно формувати під впливом довколишнього середовища та за умов цілеспрямованого впливу батьків та педагогів, про що неодноразово наголошувалось у чинних програмах радянського періоду. Проте варто враховувати негативні аспекти досліджуваного процесу – нівелювання інтересів особистості, її підпорядкованість волі колективу й держави, заідеологізованість, спотворене сприйняття усіх явищ і процесів, що суперечили панівній доктрині.

Висновки до розділу 3

Дослідження патріотичного виховання в його радянському варіанті дало підстави констатувати, що воно було складником виховного процесу радянської школи загалом, а водночас систематичною та цілеспрямованою діяльністю родини, закладів дошкільної і середньої освіти, органів партійно-державної влади й громадських організацій з формування в молоді високої патріотичної свідомості у її викривленому радянському варіанті, гіперболізованого почуття любові до радянської держави, цілковитої відданості комуністичним ідеалам, нівелювання індивідуальності людини, пріоритету інтересів суспільства й радянської держави над приватними, готовності до виконання громадянських обов'язків відповідно до марксистсько-ленінської ідеології в її спотвореному варіанті та концепції розбудови радянської держави.

Аналіз психолого-педагогічної літератури з досліджуваної наукової проблеми дав змогу представити структуру патріотичного виховання учнів у школах України другої половини ХХ ст. у такому вигляді: патріотичні переконання (визнання домінантної ролі радянського народу й держави; віра в їхнє майбутнє; віра в незламність, силу та справедливість Комуністичної партії і радянської держави); патріотична діяльність (усвідомлення свого глибокого зв'язку з радянським народом, бажання долучитися до всіх його справ; повага до радянських символів, діяльність, спрямована на утвердження радянської

державності, а водночас нівелювання національних особливостей окремих народів, збереження та примноження культури радянської держави, викривлене розуміння історичних подій, знання історії відповідно до радянської історичної концепції); патріотична свідомість (віра в силу радянського народу та його соціалістичне майбутнє, готовність служити інтересам радянської держави, а водночас любов до штучно створеного й нав'язаного образу радянського народу й держави, здатність осмислювати радянську історію, культуру, мистецтво, символіку відповідно до комуністичної ідеології, довіра до дій Комуністичної партії та уряду).

У результаті дослідження змістових і організаційних аспектів патріотичного виховання в радянську добу було розроблено схему патріотичного виховання учнів у школах України (1945–1991 рр.).

З'ясовано, що основою науково-методичного забезпечення патріотичного виховання учнівської молоді були наукові дослідження, урядові програми та постанови, нормативно-правові документи.

Проблему патріотичного виховання учнівської молоді в радянський період досліджували такі науковці, як А. Бондар, Ш. Ганелін, Є. Голант, Г. Громогласова, А. Гусев, Н. Єрмакова, Б. Єсипов, О. Завадська, Т. Ільїна, І. Каїров, Ф. Корольова, В. Кочарова, Ф. Савченко, Л. Саклешина, К. Сафіулліна, О. Солинська, Є. Суль, Т. Страгов, В. Шахненко, Г. Щукіна. Проте їхні дослідження характеризувалися заідеологізованістю, відсутністю об'єктивного погляду на порушену проблему та упередженим ставленням до здобутків попередніх епох і зарубіжної педагогіки «буржуазних» країн.

Визначено, що всі важливі документи щодо освітньої політики приймали спільно ЦК КП України й уряд УРСР, зокрема: Постанови «Про заходи до дальшого поліпшення роботи шкіл УРСР» (листопад 1946 р.), «Моральний кодекс будівника комунізму» (1961 р.), Закон УРСР «Про народну освіту» (1974 р.), Постанову «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979 р.) тощо.

Необхідно зауважити, що наукові праці та урядові документи досліджуваного періоду мали заідеологізований характер, переобтяжувалися статистичною звітністю про збільшення шкільної мережі та контингенту учнів, характеризувалися вихвалянням здобутків радянської держави в освітній сфері, звітуванням про виконання партійних постанов.

Основні результати розділу відображено в наукових працях автора: [300; 324; 328; 329; 330; 307; 335].

РОЗДІЛ 4
ПЕДАГОГІЧНЕ КЕРІВНИЦТВО
ПРОЦЕСОМ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ
РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

4.1. Патріотичне виховання в умовах радянської педагогічної освіти

Кожна епоха характеризується певними тенденціями розвитку, а отже, і різними ознаками суспільної свідомості, суспільної психології, історичної пам'яті народу, способу виробництва, державного й суспільного ладу. Основним гуманістичним виміром кожної доби є спосіб взаємозв'язку та взаємодії особистості й суспільства, специфіка умов життя, можливостей формування та реалізації соціальних якостей особистості, її здібностей і обдарувань, перспектива індивідуальної самореалізації як суб'єкта життя.

Історичний розвиток цивілізації свідчить про те, що сукупний результат різних видів і форм людської діяльності, а отже, і загальний стан тієї чи тієї країни, того чи того суспільства значною мірою залежать від управлінської діяльності владних структур. А загальний стан суспільства адекватно відображається на життєдіяльності людей, а саме: на їхньому життєвому рівні, думках, почуттях і настроях, формах поведінки, міжіндивідуальному спілкуванні та навіть на адаптивних можливостях індивідів. Прикметно, що саме за допомогою механізмів соціалізації виникає, розвивається, а згодом і духовно-етичним чином збагачується патріотизм, який є невід'ємним атрибутом існування нації, народу, суспільства, держави, найважливішою умовою їхньої єдності, цілісності, динамічного й успішного розвитку.

Аналіз наукових джерел свідчить, що патріотизм постає найбільш важливим соціально-історичним феноменом, який у різні історичні епохи залежно від тенденцій суспільного розвитку та світоглядних позицій людини набував різного соціального і класового змісту (див. додаток 3). Наприклад, О. Колодій розглядає патріотизм як певний рівень інтеграції людини в

суспільне життя, як готовність жертвувати собою задля своєї держави, як певний духовно-етичний стрижень особистості [249, с. 71–75]. Водночас варто наголосити, що цей феномен трансформується, збагачується новим змістом і передбачає збереження та дотримання трудових, культурних, духовних традицій українського народу, виховання на зазначеній основі гордості за свою країну та її здобутки; обізнаність щодо пам'ятних подій, знання видатних громадських і політичних діячів та їхніх справ; відзначення пам'ятних дат у житті населених пунктів, як-от: заснування, культурний та політичний розвиток; екскурсії пам'ятними місцями.

У цьому контексті варто зазначити, що ідеї патріотизму завжди опосередковані системами понять і теоріями, тому формуються під впливом різних форм суспільної свідомості. Патріотичні ідеї та поняття на науково-теоретичному рівні тісно пов'язані з політичними й правовими трактуваннями. Це виявлялося в тому, що патріотичні почуття й поняття патріотичного обов'язку були закріплені в нормативно-правових актах (конституціях, кодексах, законах).

В умовах радянської педагогічної освіти одним із характерних проявів патріотизму був принцип державності, що виявлявся в тому, що важливим чинником історичного розвитку соціумів є держава як відносно самостійна, самодостатня, автономна суспільна сила [249, с. 71–75]. Д. Криворотов, Л. Ібрагімова зазначають, що радянський патріотизм був фундаментом суспільної й державної будівлі в їхньому комуністичному розумінні, ідеологічною та світоглядною опорою життєздатності, однією із сутнісних умов ефективного функціонування всієї системи соціальних державних інститутів [279].

Крім цього, патріотизм – це етичний та політичний принцип, соціальне відчуття, яке виявляється в любові до своєї країни, турботі про її процвітання та благополуччя, у бажанні зберегти характер та культурні особливості радянської держави. Патріотизму було властиве емоційно-психологічне ставлення до країни та держави, яке мало символічну форму і сформувалося на основі

викривленої марксистсько-ленінської ідеології [279]. Як зазначає Ю. Івченко, це не заперечує морального походження, соціального характеру патріотичних ідей і почуттів. У цьому випадку зв'язок суспільної психології та комуністичної ідеології полягав у тому, що патріотичні почуття, ідеї, поняття патріотичного обов'язку формувалися під впливом відповідного соціального, політичного та культурного середовища, що сформувалося під чітким контролем партійно-державного апарату, а під впливом комуністичної ідеології набували політичного змісту й ставали частиною панівної ідеології [208, с. 154–163]. Водночас розуміння розвитку відчуття патріотизму в його радянському варіанті було нерозривно пов'язане з його дієвістю, що в конкретнішому плані виявляється в активній соціальній діяльності, діях і вчинках на благо соціалістичної держави.

В умовах радянської освітньо-виховної парадигми патріотизм становив поєднання духовності, громадянськості та соціальної активності особистості в його спотвореному радянському варіанті, при цьому людина усвідомлює свою нероздільність, нерозривність із соціалістичною державою й значущість у діяльності, що відповідає її інтересам [477]. Ці інтереси отримують подальший розвиток завдяки її причетності, участі в явищах і процесах, що відбуваються в соціалістичному суспільстві та державі. Таким чином, патріотизм – складне й багатогранне поняття, один із найважливіших компонентів індивідуального та суспільного способу життя. Я. Калакура обґрунтовує думку про те, що патріотизм має два виміри. З одного боку, це реальна дійсність, суспільно-політичне й духовно-моральне явище, а з іншого – науково-прикладна проблема, яка є предметом пізнання різних гуманітарних наук: історії, філософії, політології, психології, педагогіки, соціології, етнології та ін., кожна з яких має свій аспект пізнання [224, с. 206–210]. Тобто категорія «патріотизм» в умовах радянської педагогічної освіти була міждисциплінарною, адже виступала предметом дослідження низки соціально-гуманітарних наук (філософії, історії, психології, педагогіки). Аналіз різних наукових підходів до

визначення поняття патріотизму дав змогу О. Аронову виокремити такі аспекти цього явища:

- патріотизм як якість та цінність радянської особистості;
- патріотизм як почуття любові до свого народу й держави;
- патріотизм як вище моральне почуття та моральне ставлення;
- патріотизм як стійка характеристика людини;
- патріотизм як один із мотивів соціальної діяльності;
- патріотизм як система поглядів, ідей, що є результатом засвоєння культури, традицій, звичаїв свого народу [20].

Отже, патріотизм, охоплюючи весь комплекс патріотичних почуттів, ідей, переконань радянського громадянина, традицій і звичаїв, був єдиним за своєю суттю й водночас різноманітним за проявами та способами реалізації, тобто змістовно мав велику кількість різновидів, впливав на різні сфери життєдіяльності соціалістичного суспільства, однією з яких була освітня галузь.

У контексті нашого наукового дослідження спробуємо стисло простежити, як змінювались мета й зміст патріотичного виховання в історії розвитку радянського суспільства у другій половині ХХ ст. У «Великій радянській енциклопедії» зазначено, що «патріотичне виховання – це виховання любові до вітчизни, відданості, прагнення своїми справами служити її інтересам» [53, с. 282]. У цьому трактуванні помітний емоційно-чуттєвий складник аналізованої категорії, який передає ставлення особистості до навколишнього світу та суспільства, адже життєдіяльність людини завжди пов'язана з нормами поведінки та взаєминами між людьми в суспільстві. Можемо констатувати, що патріотичне виховання радянського періоду містить інтелектуальний та поведінковий складники означеного виду виховання.

Характеризуючи період 1945–1991 рр., варто наголосити, що на патріотичне виховання в умовах радянської системи освіти мали суттєвий вплив суспільні й культурні чинники. Після невдалого для СРСР початку Другої світової війни знизився авторитет партійної влади, яка намагалася підвищити свій рейтинг шляхом звернення до патріотизму окремих народів:

над цією проблемою працювали і окремі науковці, і цілі інститути та колективи. Окрім того, видатні українці залучалися до участі в державному управлінні, а тема патріотизму набула відображення в художній творчості українських письменників.

Варто також наголосити, що після Другої світової війни формування українського радянського патріотизму відбувалося у двох основних напрямках – етнічному та етатиському. Представники першого напрямку – творча інтелігенція, яка робила спроби, як образно висловився Е. Сміт, «відшукати національне коріння в етнічній минувшині, намагаючись через філологію, історію тощо виявити свою автентичну ідентичність під чужими нашаруваннями сторіч» [644]. На відміну від культурницької моделі патріотизму-націоналізму, що її намагалась творити українська інтелігенція, партократи здебільшого «працювали» в цивільному чи державницькому форматах, що по суті теж дало позитивні для радянської влади результати. Найважливіше місце в цьому контексті займала ідея «возз'єднання усіх українських земель у єдиній українській радянській державі», що набула актуальності ще в довоєнний період.

Так, наприкінці Другої світової війни та в післявоєнний період міф про «дружбу народів СРСР як один із складників перемоги у Великій вітчизняній війні» завдяки зусиллям істориків набув додаткового аргументування. Лише за сорок повоєнних років у контексті «зміцнення дружби народів і співробітництва радянських народів у період Великої Вітчизняної війни» побачили світ понад 90 монографій і брошур, 95 статей, 210 історико-партійних і загальноісторичних публікацій [107]. Це безпосередньо набувало відображення в навчальних програмах зі шкільних предметів та дисциплін закладів вищої освіти, у підручниках і посібниках з навчальних дисциплін.

Пропагуванням дружби народів крізь призму історичної науки займалися й окремі наукові підрозділи. Спираючись на принцип етнічної єдності, М. Петровський, директор інституту історії АН УРСР, у 40-х рр. ХХ ст. запропонував концепцію української історії як історії перманентної «боротьби

українського народу проти соціального й національного гніту, боротьби за возз'єднання в єдиній українській державі, за об'єднання з великим братнім єдинокровним народом російським» [611]. Ця концепція поряд із ідеєю боротьби проти буржуазного націоналізму й імперіалізму набула відображення у змісті навчальних матеріалів для учнів та студентів різних спеціальностей, зокрема майбутніх учителів.

Таким чином, специфіка «українського радянського іредентизму» полягала в його неприродності, тобто він не виходив із внутрішніх процесів, притаманних нації, що пробуджується, а швидше відбувався завдяки потугам сталінського апарату. Водночас «соборність і незалежність», ці провідні гасла українського національно-визвольного руху, сприймалися партократами як ворожі й націоналістичні. Натомість в ужитку були такі означення, як «возз'єднана» та «вільна» Україна у складі СРСР [611].

Зазначимо, що попри все й інтелігенція, і партократія, хоча й у різний спосіб, але разом творили новий тип української радянської ідентичності – українського радянського патріота. Провідну роль у цих процесах відігравали сфери освіти й культури. Культурницький, етнічний націоналізм творчої еліти й державницький «громадянський» націоналізм партократії доповнювали один одного, оскільки обидва формували українську ідентичність через визнання української державності, її етнічних кордонів, власної культури й історії, хоча і в межах єдиної великої радянської держави. Що дійсно їх кардинально роз'єднувало, то це ставлення до російської культурно-політичної домінації, головним провідником якої в Україні виступала КП(б)У. Ця культурна домінація нав'язувалася через ідею «великого російського народу – старшого брата народів СРСР» і, як ми могли переконатися, щоразу вступала в протиріччя з тими моделями історії, мови, культурних традицій тощо, які творила українська творча інтелігенція. Вторинність українського радянського патріотизму полягала передовсім у первинності в СРСР російського націоналізму, який навіть припинив на час прикриватися

інтернаціоналістичними гаслами. За таких умов тандем творчої інтелігенції та партократів не міг бути міцним і час від часу давав збої [611].

Зазначимо, що аналіз архівних матеріалів засвідчує, що велику увагу в навчально-виховному процесі було приділено патріотичному й інтернаціональному вихованню учнів і студентів [566; 567]. «Діти обізнані з працею своїх батьків, з працею людей свого міста, села, мають знання про нашу Батьківщину...», саме тому «у дітей виховується почуття патріотизму, почуття симпатії до людей різних національностей. Вихователі велику увагу приділяють вихованню моральних почуттів шляхом художньої літератури. Для цього в кожній віковій групі обладнані куточки книги з літературою про нашу Батьківщину, про міста і села нашої країни». Отже, для якісного засвоєння знань дітьми українські педагоги застосовували різні методи й прийоми: екскурсії, бесіди, читання художньої літератури, перегляд кінофільмів і діафільмів [132, арк. 77].

Політична відлига 50–60-х рр. ХХ ст. ознаменувала новий етап у визначенні соціального запиту щодо формування особистості і, як наслідок, демонстрування його на сторінках періодики. Ідея створення гуманістичних стимулів для спонукання молоді до навчання й особистісного розвитку як громадян-патріотів знайшла своє відображення в період 1961–1984 рр. на шпальтах «Радянської освіти», «Соціалістичної культури», «Школяра», «Радянської школи».

З огляду на зазначене вище вважаємо, що висвітлення проблем патріотичного виховання на сторінках педагогічних періодичних видань другої половини ХХ ст. містить значний інформаційний потенціал щодо створення в суспільстві умов та заходів, спрямованих на оволодіння й засвоєння молодим поколінням загальнолюдських і спеціальних знань, соціального досвіду, патріотизму в його радянському розумінні з метою формування в нього соціально-позитивних ціннісних орієнтацій відповідно до комуністичної ідеології.

Змінами соціально-політичних обставин на шляху демократизації радянського суспільства вирізняється період 1985–1990 рр. У контексті переосмислення процесу розвитку освіти в авторитарній державі виникає новий для радянського суспільства напрям – педагогіка співробітництва, основна ідея якої – зробити дитину однодумцем учителів та батьків, рівноправним учасником освітнього процесу, що несе відповідальність за його результати. Особистість стає центром навчально-виховного процесу. Учителі переходять від педагогічних вимог до гуманного підходу, який є гарантією єдності навчання й виховання.

Педагогіка співробітництва сприяла підвищенню інтересу учнів до навчальної діяльності, а не лише її результатів, актуалізувала інтерес до знань, привчала до власного вибору. Тобто завдяки їй формується новий тип людей, що здатні до самостійного мислення та прийняття власних рішень. У цьому виявлялося навчальне, виховне та соціально-патріотичне значення [326, с. 290–295].

Гуманістична й демократично-творча спрямованість навчального процесу в контексті розвитку педагогіки співробітництва фактично ознаменувала прорив в удосконаленні освітньо-виховного простору ХХ ст., насамперед це стосується патріотичного виховання [6, с. 28–32].

Оновленого змісту виховання набуло в 90-ті рр. ХХ ст., що зумовлено крахом комуністичних ідеалів, теорії комуністичного виховання. Проте фактично разом «з водою» (комуністичне) була виплеснута і «дитина» (виховання). В офіційних документах школа з «навчально-виховного закладу» перетворилась на «освітній заклад»; позашкільні заклади, основною функцією яких було комуністичне (патріотичне) виховання дітей, почали називатися «закладами додаткової освіти», було ліквідовано суспільні – комсомольську й піонерську – організації дітей, головною метою яких було ствердження ідеалів комуністичного (патріотичного) виховання. Це призвело до перегляду співвідношення виховання й освіти, закріплення за освітніми закладами

здебільшого освітніх функцій та перенесення центру ваги виховної роботи на родину, яка в силу об'єктивних причин виявилась до цього не готовою [22].

У добу перебудови серед основних принципів освіти в Україні актуалізувалися такі, як-от: доступність для кожного громадянина державних освітніх послуг; рівність умов для всебічного розвитку кожної людини; гуманізм, демократія, патріотизм, пріоритет загальнолюдських цінностей; зв'язок із національною історією, культурою та традиціями, а також з освітою інших країн; автономність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій; антиклерикальний характер освіти; її інтеграція з виробництвом; безперервність, єдність і наступність системи освіти.

В освітній концепції радянських часів, що сформувалась у руслі марксистсько-ленінської ідеології, вихованню надавали важливого значення як чиннику розвитку особистості: поряд зі спадковістю й середовищем воно мало забезпечувати соціалізацію особистості як члена радянського суспільства, програмувати параметри її розвитку з урахуванням багатогранності впливу різних чинників.

Зазначимо, що категорія виховання – одна з основних у педагогіці. Історично склалися різні підходи до її розгляду. Характеризуючи обсяг поняття, чимало дослідників виділяють виховання в широкому соціальному значенні, уводячи до нього вплив на особистість суспільства загалом (тобто ототожнюючи виховання з соціалізацією), і виховання у вузькому значенні – як цілеспрямовану діяльність, спрямовану на формування в дітей системи якостей особистості [6, с. 28–32]. Традиційно виховання визначалося як процес цілеспрямованого, навмисного та тривалого впливу вихователів на вихованців з метою розвитку в них бажаних якостей. У підручниках із педагогіки та наукових роботах можна натрапити на інші визначення, які відрізняються від наведеного окремими словами, але не суттю.

Зважаючи на нові наукові дані й досвід минулих років, Г. Вольфовська визначає виховання як цілеспрямовану діяльність суспільства, держави, їхніх установ та організацій, посадових осіб щодо формування та розвитку

особистості, спонукання її до самовдосконалення відповідно до вимог сучасності. Визначальна ознака такого розуміння виховання полягає в тому, що в ньому, по-перше, уточнено суб'єкт, по-друге, замість впливу вводиться широке поняття активності людини – «діяльність». Крім цього, діяльність не виключає вплив і активність об'єкта виховання – самої людини. Ця обставина спеціально посилюється вказівкою на спонукання особистості до самовдосконалення як обов'язкового та істотного елемента процесу виховання. По-третє, підкреслюється об'єктивна спрямованість цього процесу – вимоги життя, суспільства. За таких умов розуміння виховання видається не педагогічним, а соціально-педагогічним системним процесом [79, с. 98–107].

Виховання як основна категорія педагогіки є об'єктом пильної уваги вчених протягом усієї історії розвитку педагогічної думки. Крім цього, зміст поняття «виховання» запрограмований на постійну новизну й актуальність, оскільки має релевантне значення з огляду на смислове наповнення, яке визначає основні підходи до цілей, задач і засобів педагогічної діяльності. З іншого боку, виховання – це вічна й загальна категорія суспільного життя. Очевидно, що соціальний феномен виховання значно ширший, ніж термін на його позначення [252].

У радянський період центральним структурним елементом процесу виховання був суб'єкт виховання. Зокрема, соціалістичне суспільство й держава визначали загальну мету й завдання у сфері виховання; керували й управляли процесом виховання відповідно до комуністичної ідеології; створювали нормативно-правову базу, умови й передумови для формування й розвитку особистості кожного радянського громадянина; готували кадри; підтримували на належному рівні статус виховання та визначали громадську думку з найважливіших питань життя країни. Усі державні та суспільні інститути, посадові особи та діячі повинні були показувати приклад у дотриманні законності та правопорядку, особистій поведінці, ставленні до виконання обов'язку [496].

Найважливішим системоутворювальним структурним елементом процесу виховання є його мета. Ця сутність мети зумовлена тим, що вона пронизує весь процес виховання, визначає його спрямованість і тісно пов'язана з усіма іншими елементами. Мета виховання є вихідним початком у процесі виховання, ідеалом моделі особистості, елементом кожного виховного впливу й кінцевим результатом виховання.

Зауважимо, що мета патріотичного виховання в умовах радянської педагогічної освіти перепліталася із завданнями соціалізації й індивідуалізації особистості, які полягали в тому, щоб розвивати в учнів позитивні загальнолюдські якості, сприяти їхній адаптації в суспільному житті. Патріотичне виховання визначалося єдністю мети й змісту, відповідно до мети обирався зміст і способи виховної діяльності. Крім цього, саме з метою зіставлялися реальні результати виховання.

Аналіз наукових робіт дослідників проблеми виховання дає змогу виокремити низку положень, які можна прийняти як закономірності процесу патріотичного виховання в радянській державі і які безпосередньо пов'язані із метою й завданнями виховного процесу:

- патріотичне виховання пов'язане із потребами громади, держави й громадянина-патріота; зміни у виховному процесі визначають розвиток радянського суспільства, інтереси й потреби особистості вихованця в комуністичному розумінні;

- у межах патріотичного виховання спостерігається взаємодія сукупності різних чинників: у патріотично спрямованому виховному просторі виховують і люди, і речі, і явища;

- єдність патріотичного виховання й самовиховання визначаються підпорядкованістю єдиній меті й завданням;

- у процесі патріотичного виховання відбувається постійна трансформація зовнішніх впливів у мотиви та установки, а також ціннісні орієнтації особистості відповідно до комуністичної ідеології;

– діяльність і спілкування стали визначальними чинниками патріотичного виховання;

– виховання дитини відбувається лише на основі активності самої дитини у її взаємодії з виховним простором патріотичного спрямування в радянському розумінні. Мотивація активності дитини прямо пропорційна патріотичній діяльності [194, с. 109–116].

У контексті дослідження наукової проблеми варто зауважити, що найбільш прийнятною для української педагогіки, зокрема другої половини ХХ ст., у теоретичному та прикладному аспектах була пропозиція вважати метою виховання всебічний розвиток радянського громадянина, який володіє високими морально-патріотичними якостями, є ідеалом, до якого треба прагнути. М. Губанова наголошує, що оскільки всебічний розвиток особистості є вагомим для радянського суспільства та партійно-державного апарату, то правомірно його визнати спільною метою виховання. Мета визначає зміст виховання, вибір форм, методів, засобів і прийомів, служить орієнтиром для самовиховання учнів [110, с. 32–40].

О. Коркішко зазначає, що у змісті всіх радянських державних програм, законів, наукових робіт 50–80-х рр. ХХ ст., пов'язаних із теорією комуністичного виховання і з проблемою патріотичного виховання, простежується залежність від політики Комуністичної партії, від змісту різних партійних документів. Обов'язки людини перед суспільством були цілком залежними від виконання партійних рішень в ім'я збереження чинного державного ладу, вияву політичної свідомості, патріотичних почуттів у їхньому радянському розумінні. Завдяки доповідям, бесідам, тематичним вечорам, читацьким конференціям у школярів формувалася певний стереотип політичного мислення, що вимагав готовності реалізовувати рішення радянського уряду, захищати радянську державу, бути справжнім патріотом своєї країни [264, с. 154–160].

Дитячий вік є найбільш оптимальним для системи патріотичного виховання, тому що це період самоствердження, активного розвитку соціальних

інтересів і життєвих ідеалів [277, с. 7–13]. Психологи та педагоги визначають юнацький вік як час формування світогляду, переконань, характеру й життєвого самовизначення, бурхливого росту самосвідомості, активного осмислення майбутнього, пору пошуків, надій, мрій. Молодь старшого шкільного віку прагне проникнути в сутність явищ природи й суспільного життя, пояснити їхні взаємозв'язки і взаємозалежності, виробити власну думку, дати свою оцінку подіям, що відбуваються. Прискорений темп формування моральних і соціальних якостей старшокласників як сензитивний період моральної зрілості пояснюється певними чинниками, зокрема зміною характеру діяльності, становищем у колективі й суспільстві, інтенсивністю спілкування, чітким визначенням моральних понять, оцінок, зміцненням етичних переконань, загостреним та поглибленим почуттям дорослості. У молоді старшого шкільного віку спостерігається виразніший прояв важливих особистісних якостей (усвідомленості, самостійності, незалежності, постановки та активного вирішення складних життєвих ситуацій); рефлексія власного життєвого шляху, прагнення до самореалізації формують появу нових соціальних потреб, бажання знайти своє місце серед інших, виділитися, бути особливим, відігравати певну роль у суспільстві, бути відповідальними не просто за себе, а за себе у спільній справі, за спільну справу й за інших людей. Для старшокласника характерний глибокий самоаналіз, самооцінка всіх якостей і здібностей. Пізнання навколишнього світу в юнака відбувається шляхом пошуку відповідей на складні питання життя, його сенсу та збагачення світогляду (системи зрозумілих і стійких переконань), розширюється система цінностей, формується моральний стрижень [459, с. 9–14].

Як зазначено вище, педагогіка розглядає виховання дітей як цілеспрямований процес формування моральних та патріотичних якостей особистості. Якості особистості становлять визначальну позицію, коли йдеться про певну роль і функції людини в суспільстві, про активність її дій, про те, наскільки вона усвідомлює своє місце в суспільстві.

У ракурсі нашого дослідження необхідно зауважити, що у формуванні важливих якостей учня, вихованні особистості громадянина-патріота своєї держави вагоме місце посідає освітній простір, тобто середовище, що оточує дитину від народження до кінця життя, починаючи з сім'ї, шкільного оточення й завершуючи середовищем соціальним, у якому вона народжується і яке створює умови для її розвитку й виховання.

Через те саме школа як складний організм відображає характер, проблеми й протиріччя суспільства та значною мірою завдяки своєму виховному потенціалу визначає орієнтацію конкретної особистості, відповідає за її соціалізацію і є найважливішим інструментом, який здатний еволюційним шляхом забезпечити зміну ментальності, виховати громадянина й патріота. Важливою передумовою ефективності патріотичного виховання учнів є своєчасне залучення їх до традицій, що були зароджені в школі та спрямовані на підготовку патріотів, а також вплив особистості вчителя.

С. Збандуто зазначав, що основою теорії методики комуністичного виховання є марксистсько-ленінське вчення [176, с. 293]. Тому процес формування особистості він пропонує розглядати не ізольовано, не в «чистому» його вигляді, а в органічному взаємозв'язку і взаємодії з тими суспільними відносинами, які характеризують період розгорнутого будівництва комунізму в країні. Вирішальний вплив на формування особистості майбутнього громадянина, на думку дослідника, має суб'єктивний чинник, під яким він розуміє ідейно-виховну роботу, яка під керівництвом Комуністичної партії здійснюється школою, комсомольською і піонерською організаціями, усією системою виховних закладів, сім'єю, громадськістю.

На думку дослідника, ефективність виховання залежить від формування перспективних ліній розвитку особи як члена колективу, тобто перспективи й мотиви, що виникають в учня, мають пов'язуватись із загальнонародною перспективою – будівництвом комунізму.

Варто наголосити, що С. Збандуто в підручнику з педагогіки не виокремлює патріотичне виховання в окремий напрям, але ідеї виховання

радянського громадянина, патріота держави пронизують матеріал усього розділу «Теорія і методика виховання», а водночас і окремих його підрозділів.

Зокрема, основними принципами, на яких базується система виховання, були такі: єдність переконань і поведінки, комуністична ідейність виховання, виховання й навчання – єдиний потік виховного впливу, зв'язок виховання з життям, виховання в праці, виховання в колективі, засобами колективу, єдність педагогічних вимог, опора на позитивне й подолання негативного, систематичність, послідовність, наступність виховання, врахування вікових і індивідуальних особливостей, керівна роль учителя в комуністичному вихованні учнів [176, с. 306].

Ідеї патріотичного виховання виразно викладено в підрозділі підручника «Виховання комуністичного світогляду учнів», зокрема, зазначено, що комуністичний світогляд має озброїти їх справді науковим розумінням перспектив розвитку суспільства, вказує мету і зміст життя людини, її рух уперед до будівництва комунізму. Зазначено, що комуністичний світогляд передбачав не лише формування системи знань, умінь і навичок учнів, а й їхнє глибоке пристрасне ставлення до цих ідей, мобілізує на боротьбу за їх здійснення, визначає непримириме ставлення до проявів буржуазної ідеології [176, с. 317].

Висвітлюючи особливості трудового виховання, С. Збандуто стверджує, що виховна роль праці зростає в період будівництва комунізму, оскільки вона набуває характеру добровільної колективної праці для загального добра. Саме в процесі колективної праці формуються свідомість учнів, їхні інтереси, прагнення, почуття, виховуються моральні якості, почуття відповідальності, обов'язку, розуміння, що праця кожного є частиною загальної спільної праці.

Моральне виховання учнів відбувається шляхом формування комуністичної моралі, яка зображується як «найпрогресивніша, найлюдяніша, найсправедливіша» [176, с. 354]. Основні моральні риси, які потрібно сформувати в майбутнього покоління, подаються через моральний кодекс будівника комунізму, серед положень якого зазначалася відданість справі

комунізму, любов до соціалістичної батьківщини, до країн соціалізму; сумлінна праця на користь суспільства; нетерпимість до порушень суспільних інтересів; непримиренність до несправедливості, дармоїдства, несправедливості тощо; непримиренність до ворогів комунізму, до ворогів справи миру і свободи народів. Серед методів морального виховання вказувалися такі: переконання, вправління, привчання, приклад, заохочування та покарання.

Концепція патріотичного виховання розроблялася й здійснювалася під чітким керівництвом Комуністичної партії в руслі марксистсько-ленінської ідеології. М. Пантюк зазначає, що обов'язковим складником чи не кожної наукової праці, а особливо підручників і посібників, які презентувалися майбутнім учителям, був розділ, присвячений критиці буржуазних теорій, що базувалась на неперевічених, непідтверджених фактах, а керувалася лише ідеологічним розумінням тих чи тих процесів [455]. Він наголошує, що Комуністична партія відводила вчителю одну з основних ролей у справі патріотичного виховання майбутніх поколінь.

У процесі навчання й виховання в учнів формувалися певні «цеглини» свідомості, сукупність яких утворювала матрицю життєвих орієнтацій. Оскільки патріотизм належав до вищих, базових цінностей особистості, мистецтво вчителя полягало в тому, щоб актуалізувати ті смислові структури свідомості учнів, змістом яких були б установки та бажання досягнути їхню суть. Через те до особистісних і професійних рис учителя висували низку вимог, як-от:

1. Учитель мав володіти основами марксистсько-ленінської педагогіки, загальною методикою радянської школи та методикою викладання свого предмета. Без цього він не міг правильно, критично оцінювати досягнення буржуазної педагогіки й не зумів би її критично перетворити для радянської школи. «Учитель мав бути озброєний марксистсько-ленінською ідеологією, знати всі праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна, бути войовничим матеріалістом-діалектиком».

2. Учитель мав володіти педагогічною майстерністю.

3. Учитель повинен був уміти організовувати учнів до навчальної і суспільної роботи, створювати умови й використовувати матеріальні засоби для організації педагогічного процесу, застосовувати різноманітні ресурси з метою найбільшої активності.

4. Учитель має бути хорошим суспільником, що пов'язано з вимогою партійності, під якою розуміли його безмежну відданість інтересам робітничого класу й Комуністичної партії, а також обов'язкового впровадження цих ідей у навчально-виховний процес у контексті боротьби з будь-якими буржуазними проявами [455, с. 20–24].

Варто наголосити, що партія дбала про підвищення професійного рівня вчителя. З цією метою організовувалися заочні, вечірні педагогічні навчальні заклади, різноманітні курси, у школах проводили заняття під керівництвом більш досвідчених учителів, заохочувалася самоосвіта шляхом диференціювання заробітної плати. Одним із основних методів підвищення професійного рівня вчителів був метод соціалістичного змагання, що мав поширюватися й на дитячі колективи. Окрім того, учителям надавалася безпосередня практична допомога для підвищення кваліфікації і успішної роботи у справі комуністичного виховання дітей. Для цього було створено в системі органів народної освіти інститут інструкторів для практичної допомоги вчителю. Склад інструкторів комплектувався з досвідчених учителів-практиків, які добре знали школу і її завдання. Діяльність інституту регламентувалася постановою ЦК ВКП (б) від 05.09.1931.

Крім цього, стосовно патріотичного виховання молоді державні, громадські установи та організації конкретизували загальні цілі та завдання виховання, видавали відповідні акти, встановлювали порядок та організацію виховного процесу з урахуванням професійної діяльності та інших умов. Водночас тогочасна влада намагалася розповсюдити свій вплив абсолютно на всі аспекти й складники цього процесу: визначала стратегію виховання, уточнювала мету виховання на кожному етапі розвитку радянської держави, керувала підготовкою кадрів вихователів, координувала діяльність усіх

соціальних інститутів, які брали участь у патріотичному вихованні, спрямовувала розвиток усієї системи освіти, літератури, мистецтва, засобів масової інформації на посилення виховних функцій.

Зокрема, основними було визначено такі напрями:

– моральне виховання як система опанування нормативних правил поведінки й відносин, підпорядкованих вихованню патріотизму й громадянськості в їхньому радянському розумінні;

– розвиток ідейної і політичної спрямованості індивіда, яка пов'язана з політикою держави й панівною ідеологією в соціумі;

– процес виховання мав цілісний характер, оскільки особистість є цілісною, отже, єдність морального, патріотичного, інтернаціонального, громадянського аспектів, їхній взаємозв'язок є природними явищами [145, с. 23].

Можемо констатувати, що патріотичне виховання в умовах радянської педагогічної освіти визначалось насамперед категорією «радянський патріотизм», яка набувала системного та тотального характеру, наповнювалася політично-ідейним складником та підкріплювалася комуністичною ідеологією. Усе підпорядковувалося керівній лінії партійно-державного апарату, нівелювалися національні традиції патріотичного виховання, попередній український та зарубіжний досвід.

4.2. Переваги й недоліки патріотичного виховання в школах УРСР

Суспільно-політичні трансформації в Україні впродовж останнього десятиліття безпосередньо пов'язані з проблемою відродження нації та формуванням нового українського суспільства. Глобальні зміни вже почались, їхнє позитивне завершення залежить від кожного з нас. Ми не можемо вирішити наслідків тієї чи тієї проблеми, якщо достеменно не знаємо її причин. Тож варто сьогодні повернутись назад та поглянути на не таку вже й давню

історію радянського виховання, котра зможе пояснити, чому сьогодні в освітньо-виховному процесі ми маємо низку невирішених проблем.

Насамперед потрібно зрозуміти, що будь-який тоталітарний режим прагне створити «нову людину», якою зручно керувати. Саме тому в усіх тоталітарних країнах створюються потужні системи виховання населення для формування в нього певного типу свідомості (патріотичної, правової, політичної, моральної). Як правило, у патріотично-виховних системах тоталітарних країн провідну роль відіграють держава та створені нею громадські організації. Патріотичне виховання в зазначених країнах має низку характерних ознак, зокрема:

- ідеологічне підґрунтя, що передбачає домінування інтересів держави стосовно прав людини;

- боротьба з плюралізмом думок у всіх галузях життя суспільства; наявність тотальної системи, що забезпечує реалізацію патріотично-виховних завдань [360].

Попри низку недоліків зі вказаних систем варто запозичити деякі методи та форми патріотичного виховання, які можна ефективно використовувати.

У процесі аналізу різноманітних форм патріотичного виховання та досвіду їхнього втілення доцільно звернутися й до радянської системи патріотичного виховання, оскільки радянський період характеризувався низкою особливостей організації патріотичного виховання, а саме:

- домінування марксистсько-ленінської ідеології, у межах якої метою виховання було формування матеріалістичного світогляду;

- панування принципу партійності в межах патріотично-виховної діяльності; спрямованість виховання на формування комуністично-патріотичної свідомості [626].

Водночас необхідно зазначити, що в сучасних педагогів, науковців та громадських діячів немає одностайної думки щодо радянської системи патріотичного виховання та освітньо-виховного процесу загалом.

Так, О. Годованець зауважує, що найкраща школа патріотизму за останні сто років була в Радянському Союзі, Польщі та США. «За роки своєї незалежності українці перейняли від американців жест – тримати руку на серці, коли звучить гімн держави. Від поляків – звернення священників до громади стосовно суспільно-політичних питань наприкінці богослужінь. Від Радянського Союзу держава Україна нічого не перейняла. Натомість зробила зі своїх громадян переважно нігілістів щодо поняття «патріот» і «патріотизм» [94].

Крім цього, В. Архипов так характеризує радянську систему виховання: «Машина з відтворення робочої сили працювала, здавалося, успішно, саме робочої сили, а не людини. Виховувалося покоління, яке мало цікавили література, мистецтво, життєві відносини, а більше – самоврядування, політичні заходи, інші види суспільної діяльності. У загальноосвітніх навчальних закладах насаджувався дух казарми. Колективізм і самоврядування у вихованні вироджувалися в конформізм, маніпулювання дітьми. Замість дитячої активності – покірність» [117].

Однак, незважаючи на негатив радянського минулого українського народу, повністю відкидати його, не зробивши належні висновки, не можна. Пропоноване дослідження є важливим у контексті переосмислення досвіду радянської системи освіти в організації молоді для державного будівництва, адже тоталітарна освітня парадигма не лише висловлювала компартійні погляди, боролася з націоналізмом, імперіалізмом, буржуазією, релігією, сіяла ворожість до зарубіжного світу, але й виховувала почуття відповідальності, патріотизму, самовідданості, оптимізму, налаштовувала на перспективи, сприяла виконанню соціально-економічних програм, піднесенню трудової, політичної активності радянських громадян відповідно до викривленої марксистсько-ленінської ідеології. У плані організаторського досвіду попередня практика патріотичного виховання є повчальною.

Так, наприклад, радянська система освіти та виховання в «авторській» школі була досить успішною. Донині передові країни в освітній сфері активно

використовують кращі зразки українсько-радянської педагогіки. Зокрема, у Китаї актуальні праці видатного українця В. Сухомлинського, у Японії здобутками В. Сухомлинського послуговуються для виховання дітей любов'ю, прищеплення їм патріотизму та національних традицій, звичаїв [248, с. 96–98].

Очевидно, що майбутнє України залежить від того, наскільки обґрунтованими й послідовними будуть розроблені наразі заходи для виховання патріотизму молодого покоління.

Отже, в умовах сьогодення національно-патріотичне виховання потребує філософсько-світоглядного осмислення попередньої спадщини, а також культурно-морального наповнення патріотичної виховної системи. Сучасна педагогічна наука має розвиватися, сповнюватися глибоким національним змістом і характером, а також творчо використовувати кращі здобутки педагогіки попередніх років. Молодь має оволодіти не лише системою наукових знань, а передусім національно-патріотичною культурою та духовністю. Без зростання рівня громадянської самосвідомості та патріотичного потенціалу народу не варто сподіватися на успіх у відродженні Батьківщини. У контексті реалізації патріотичного виховання необхідно розробити нові концептуальні підходи, оскільки формування патріотизму в молоді не може посідати другорядне місце або стати об'єктом спекуляцій.

Кожна епоха як досить тривалий проміжок історичного часу має свої ознаки: спосіб виробництва, державний і суспільний лад, культурні надбання, спосіб і стиль життя. Нашому поколінню випало жити на зламі епох – періоді становлення та розвитку незалежної демократичної України. Нова ідеологія освіти, затверджена в Конституції України, повинна працювати на процес державотворення, становлення народу України як політичної нації. Нова філософія патріотичного виховання утверджує розуміння особистості як найвищої цінності суспільства, що здатна на національному ґрунті відстоювати цілісність держави та незалежність Батьківщини [626].

Важливо, щоб ідеї, погляди молоді людини стали її міцними переконаннями. Цьому сприяють морально-патріотичні й вольові риси

особистості, їхній взаємозв'язок, що забезпечує єдність слова й діла, спонукаючи спиратися на свій внутрішній імператив та насамперед веління совісті.

З огляду на це сьогодні значною мірою зросла відповідальність педагогів за рівень вихованості дітей і юнаків. Враховуючи помилки у вихованні впродовж останніх десятиліть, науковці й практики повинні докласти значних зусиль, щоб вивести з кризи складний і багатогранний процес виховання.

Актуальність теми дослідження визначається насамперед необхідністю стабілізації соціально-політичного життя України початку ХХІ ст. Злам попередньої системи суспільних відносин породив низку протиріч, які охопили всі сфери суспільства й характеризуються як системна криза. Процес трансформації людського буття супроводжується змінами у сфері індивідуальної й суспільної свідомості. Суспільство з колись твердими ціннісними орієнтирами увійшло в стадію нестійкого ціннісного плюралізму. У цих умовах актуалізувалася проблема пошуку інтегративних цінностей, що сприяють консолідації суспільства, здатні сформувати основу національної єдності.

Для українського суспільства є складною проблемою кооперування або інтеграція радянських традицій патріотичного виховання. Однак історичний досвід доводить, що вкрай важливо володіти історичною базою даних про патріотичне виховання молоді для об'єктивного аналізу сучасного стану, здійснення наукового обґрунтування й прогнозу розвитку в конструктивній відповідності сучасним інтересам національної безпеки [248, с. 96–98].

Саме тому детальний, вичерпний аналіз історії, місця й ролі патріотичного виховання в суспільному житті країни ще стане предметом не одного дослідження. Цього вимагає відтворення повної та правдивої, без «білих плям», освітньо-виховної парадигми радянської доби України шляхом переосмислення уже написаного й виявлення дослідниками нових, раніше не доступних історико-педагогічних джерел.

Таким чином, для успішного здійснення аналізу переваг та недоліків радянської системи патріотичного виховання необхідно розпочати процес дослідження з 20-х рр. ХХ ст., з моменту зародження радянської системи виховання.

У 1920–1930-ті рр. помітний слід в історії радянського виховання залишили дослідно-показові заклади, що дали зразки формування особистості на засадах самостійності, активності, вміння орієнтуватися в навколишньому середовищі. Перспективні методики колективного, гуманного виховання реалізовували А. Макаренко, С. Шацький та інші вітчизняні педагоги. У суспільстві вдалося зберегти найкращі традиції інтернаціонального виховання, що визнають зарубіжні спостерігачі, яких важко запідозрити в симпатіях до Радянської Росії. Так, англійський лорд Дж. Керзон (1850–1925 рр.) писав: «Росіяни братаються з завойованими народами в повному сенсі цього слова» [117].

Кардинальні зміни відбулися у вихованні учнів під час Другої світової війни. По-новому здійснювалося трудове, громадянське й патріотичне виховання відповідно до комуністичної ідеології. Широко застосовувалися такі форми виховання, як мітинги, збір коштів, шефська робота. Молодь, займаючись у школі, систематично брала участь у сільськогосподарських роботах, будівництві оборонних споруд тощо.

Необхідно зауважити, що в умовах післявоєнного періоду навчально-виховна робота в радянській школі розвивалася в руслі виховання нової людини – провідника комуністичної ідеології як основи радянського ладу. Низка питань, що вирішувалися в межах цих задач, – реалізація закону про всеобуч, поліпшення якості навчально-виховної роботи, підвищення соціального статусу працівників школи – актуальні й до цього часу, тому досвід роботи радянської загальноосвітньої школи доцільно брати до уваги в проведенні реформ у галузі освіти в сучасній Україні.

Водночас виховання означеного періоду набуло відбитку конфронтації з капіталістичним Заходом, який розглядався як потенційний противник.

Провідною характеристикою «нової людини» була прихильність до соціалістичної, пролетарської ідеології. Подібні наміри значною мірою виявилися деклараціями й риторикою. Фактично вирішувалися завдання виховання лояльного до політичного режиму покоління, необхідного радянській державі працівника [117].

50–80-ті рр. ХХ ст. у радянській педагогіці були ознаменовані вихованням дружби між народами Радянського Союзу. У 1977 р. прийнято Конституцію СРСР, яка проголошувала найвищою метою Радянської держави побудову безкласового комуністичного суспільства, у якому дістане розвиток суспільне комуністичне самоврядування. У статті 36 зазначено: «Громадяни СРСР різних рас і національностей мають рівні права», крім цього, у цій Конституції вказувалось, що «здійснення цих прав забезпечується політикою всебічного розвитку й зближення всіх націй і народностей СРСР, вихованням громадян у дусі радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму» [390].

Окрім цього, у 70-х – середині 80-х рр. ХХ ст. у педагогічному житті України посилюються процеси ідеологізації та русифікації. Русифікація – система заходів радянського керівництва в союзних неросійських республіках, що передбачала масове вивчення російської мови в умовах часткового скорочення годин на вивчення рідної мови. У радянських республіках, зокрема в Україні, політика русифікації підтримувалась місцевим партійним і державним керівництвом. Ідеологізація в національній політиці передбачала пропаганду та реалізацію ідеї зближення та злиття націй в СРСР у єдину спільність – «радянський народ». Унаслідок цього, як зауважує М. Кузьмін, кілька поколінь неросійських народів СРСР отримали виховання поза рідною мовою й національною культурою на базі російської мови і скороченого курсу російської культури [117].

Загалом в Україні до кінця 70-х рр. ХХ ст. в обласних центрах залишилось усього 28 % українських шкіл, натомість російських шкіл було 72 %. Значно зменшилась кількість українських шкіл у Донецькій, Луганській,

Дніпропетровській і Харківській областях. У Криму не залишилось жодної української школи [340].

Доба соціалістичного будівництва позначилась на розвитку національної свідомості радянського народу, у якого ідеологічне, класове та інтернаціональне поняття формувалися замість традиційних духовних, культурних та історичних цінностей. Значно послабився зв'язок поколінь, посилились тенденції маргіналізації молоді, її відчуженості від героїчних сторінок минулого українського народу. Значна частина радянського освіченого суспільства почала активно впроваджувати офіційну політику держави, якій були притаманні деформації справжніх національних інтересів українського й інших народів СРСР.

Формування людини поза національною культурою («гомо советікус») розглядали як необхідну умову єдності та ідеологічної інтеграції суспільства. Головним стає теза формування «спільності – радянського народу» [117].

Новий досвід трудового, морального, інтернаціонального, патріотичного виховання було отримано на межі 1980–1990-х рр. У школах з'явилися учнівські кооперативи, яких у 1989 р. налічувалося близько 2 тис. Їхніми членами були зазвичай учні 7–13 років. Школярі виготовляли одяг, взуття та інше. Протягом навчального року учні працювали 2–3 рази на тиждень, а на канікулах – щодня. Ці кооперативи продавали свою продукцію, частина прибутку йшла на потреби шкіл. У кінці 1980-х рр. стали організовувати міжвідомчі виховні центри, у яких залучали до роботи з дітьми не тільки професіоналів, а й громадськість [202].

Поряд із цим у вихованні наростали авторитаризм, регламентації і однаковість. На кінець 1980-х рр. дві третини опитаних шкільних працівників вважали найбільш прийнятними суворі заходи виховання у вигляді різних покарань [117].

Якщо оцінювати радянську освіту та виховання, то, звичайно ж, потрібно окремо розглядати різні історичні періоди. Якщо намагатися уявити собі всю картину загалом, то це буде синусоїда, оскільки були злети й падіння з цілком

об'єктивних причин – громадянська війна, короткочасний злет у період непу, голодомор, потім репресії, Друга світова війна, розруха й голод, боротьба з «безрідними космополітами», зліт у період відлиги, відповідно, поступова деградація в період брежнєвського застою, перебудова.

Висхідний тренд «синусоїди» радянської освіти та виховання тривав приблизно до середини 70-х рр. ХХ ст., після чого почалась поступова деградація.

Логіка наукового дослідження вимагає якомога об'єктивнішого аналізу всіх переваг і недоліків радянської системи патріотичного виховання. Для цього насамперед необхідно констатувати всі позитивні та негативні сторони радянської освітньої політики (див. табл. 4.1).

Зрозуміло, що розглянуто не всі аспекти, однак представлені переваги та недоліки впливали на розвиток патріотичного виховання молодого покоління з огляду на розуміння особливостей розвитку виховання молоді в Україні радянського періоду.

Окрім цього, ми погоджуємося з думкою В. Нікітіна, який наголошує на тому, що під час аналізу основних складників навчально-виховного процесу радянської системи необхідно виділяти позитивні й негативні риси, а саме:

– політичні пріоритети, яких ретельно дотримувались (*перевага*: висока цілеспрямованість системи та чіткі критерії досягнення мети; *недолік*: нехтування новими напрямками науки та техніки);

– централізоване директивне керівництво (*перевага*: можливість забезпечити прорив на окремих ділянках; висока виконавча дисципліна; *недолік*: відставання в інших галузях; нехтування іншими точками зору та необхідністю брати на себе відповідальність);

– широке застосування примусових засобів (*перевага*: можливість забезпечувати робочою силою будь-які проєкти; *недолік*: потрібна машина примусу);

Преваги та недоліки освітньої політики в УРСР

№ з/п	Преваги радянської влади	Недоліки радянської влади
1.	Було здійснено прискорену модернізацію суспільства. Індустріалізація УРСР 1920 – 1930-х рр. – форсований процес будівництва промислових підприємств важкої і легкої промисловості на території Української РСР кінця 1920-х років до 1941 р.	Прискорена модернізація та індустріалізація проводилися «згори», не зважаючи на витрати матеріальних ресурсів і людської енергії. У жертву принесли мільйони людських життів. Насамперед це стосується селянства. Наслідками були страшні голодомори, у результаті яких у всьому Радянському Союзі вмерло майже 10 млн. осіб, а найбільше – в Україні
2.	Радянський Союз зміг вистояти в боротьбі з гітлерівською Німеччиною, захистивши разом з іншими союзними державами світ від фашизму	Перемога у війні 1941–1945 рр. була здобута надто дорогою ціною. Донині не встановлено, скільки радянських людей загинуло. Називалися цифри 20, 27 млн. і більше. Країну відкинута у своєму розвитку на кілька десятиліть назад
3.	Унаслідок проведення «культурної революції» ліквідовано неписьменність. Крім цього, до 1959 р. її повністю ліквідували на теренах СРСР	Проводилася політика «поступової ліквідації класового суспільства». У боротьбі за «єдність радянського народу» велася лінія на усунення національних і соціальних відмінностей. Суттєвим чинником були репресії проти тих, хто заважав здійсненню політики Комуністичної партії. Насамперед це стосувалося інтелектуальної еліти країни, яка могла поставити таку політику під сумнів
4.	Значну увагу було приділено розвитку науково-технічного прогресу, що дало змогу досягти значних успіхів, зокрема в освоєнні космічного простору	Прогрес у науково-технічній царині був у тих галузях, які могли забезпечити військову могутність. Водночас низку наук проголосили «продажними дівками імперіалізму» (генетика, кібернетика, психологія, соціологія та ін.). Панування «єдино правдивої науки – марксизму-ленінізму» – заперечувало будь-які інші погляди і призвело до несприйняття новацій, пов'язаних із переходом до постіндустріального суспільства
5.	Значна соціальна мобільність, яка відкрила широкі можливості для представників різних соціальних груп суспільства	Концентрація влади в руках партійної номенклатури, яка контролювала всі сфери життя – від економіки до настроїв пересічних громадян. Система

Продовж. табл. 4.1

1	2	3
		поліцейського репресивного контролю насправді зводила нанівець усі декларовані демократичні права й свободи
6.	З часом було ліквідовано злиденність і забезпечено гарантований прожитковий мінімум. У країні було ліквідовано безробіття, діяли системи одержання безкоштовної освіти, медичної допомоги, житла та ін.	Попри те, що життєвий рівень радянських людей поступово зростав, реальної оплати за працю не існувало. Влада створила умови, за яких працівники одержували мінімум, що лише підтримував їхню працездатність. Умови праці й життя поступалися тим, які були в розвинених країнах світу. Брак матеріальної зацікавленості й неможливість заробити більше призводили до низької дисципліни та культури праці. Постійно спостерігався дефіцит послуг і товарів народного споживання
7.	Україна отримала змогу об'єднання етнічних земель, які тривалий час були розподілені між іншими державами	Федерація суверенних республік насправді була перехідним етапом до « нової історичної спільності – радянського народу ». Проводилась лінія на забезпечення сили інтернаціональної імперії. Деклароване право виходу республік зі складу СРСР не було забезпечено юридичними механізмами реалізації, а будь-які спроби відстояти національні позиції кваліфікували як вияви « буржуазного націоналізму » з наступним нищенням носіїв подібних ідей

– нормативне планування (*перевага*: прозорість процесу планування, забезпеченість заробітною платнею відповідно до посади, ступеня, стажу; *недолік*: оплата праці не залежала від результатів);

– замкненість суспільства (*уявна перевага*: можливість контролю та зосередження зусиль на окремих розробках; *недолік*: гальмування передачі досвіду);

– система пільг (*перевага*: є стимули для того, щоб робити кар'єру; *недолік*: до пільг звикають і починають їх вимагати);

– високий соціальний статус освіти й науки (*перевага*: це працювало на відбір здібної молоді; *недолік*: не склалася система публічного обговорення та критики науки);

– уніфікована система освіти (*перевага*: високий середній рівень, можливість використовувати спеціалістів на будь-якому місці; *недолік*: потрібно на місцях «доводити» спроможність працювати; відсутність ініціативи та критичного мислення);

– ідеологічна орієнтація (*уявна перевага*: єдина картина світу; *недолік*: неспроможність розвитку демократичного суспільства) [436, с. 4–5].

Таким чином, важливим складником наукової системи є педагогіка, основним предметом якої є виховання й розвиток особистості. Тому актуальним завданням є комплексне дослідження виховного процесу. Усвідомлення необхідності патріотичного виховання, а також осмислення сутності цього процесу як одного з основних напрямів розвитку держави має забезпечити умови для реалізації державотворчого потенціалу.

Дискусії про патріотизм та патріотичне виховання щодо віднесення їх до цінностей, що становлять основу єднання й гармонізації суспільства, активно ведуться в середовищі педагогів, психологів та філософів.

Перед науковцем насамперед повинно постати цілком логічне запитання: чому радянські патріотичні цінності виявилися такими живучими? Відповідь лежить на поверхні: вони були державоцентричними. Інтереси держави, інтереси поняття «ми» завжди домінували над інтересами особи. Система виховання передбачала прищеплення ідеї про те, що інтереси колективу мають бути над інтересами особи. Зауважимо, що система цінностей, яка переходить у категорію стереотипів, руйнується дуже важко.

Провідну роль у формуванні суспільних цінностей на той час відіграла державна пропаганда комуністичної ідеології, а також способу життя та політики Комуністичної партії в СРСР та мрії про її експансію в усьому світі. Це насамперед рекламування «переваг» тоталітарного «соціалізму», а водночас

критика «загниваючого капіталізму» та буржуазного Заходу з використанням дезінформації.

В. Бокань та Л. Польовий зазначають, що в основі радянської пропаганди лежала ідеологія марксизму-ленінізму (сталінізму), а також прагматичні інтереси та поточні цілі державної імперської влади та радянської партноменклатури. У СРСР пропаганда розроблялась та спрямовувалася спеціальними партійними й державними органами та установами й офіційно мала такі назви: «пропаганда і агітація», «пропаганда та масова інформація», «ідеологічна та виховна робота», «освіта мас» [43]. Наприклад, у ракурсі нашого дослідження ми можемо назвати одне з гасел радянської пропаганди – радянський інтернаціональний патріотизм.

Сучасні науковці зауважують, що радянська система освіти виявилася не просто «машиною відтворення ідеологічних стереотипів» [642], а дійсно «третім фронтом» (поряд з обороною та промисловістю), який створював «підготовлених людей» із відповідною «ною культурою в галузі почуття» [74, с. 98]. Характерним є такий факт: чим більшу кількість ступенів освіти проходила молода людина, тим сильніше вона була схильна захищати свою прихильність до ідеалів радянської епохи, незважаючи на протиріччя між логікою викладеної нею історії життя й логікою цих ідеалів.

Науковець Ю. Каганов зауважив, що «природне й уроджене прагнення молодій людині, школяра до самовираження, підкреслення своєї унікальності, прагнення до змін є нормою з точки зору соціальної психології. Комуністичне виховання ставило амбітну мету – подолати ці риси й сформувати узагальнений образ «правильної людини». Вихід за межі дозволеного не тільки засуджувався, а й викликав пильну увагу спецслужб, незалежно від віку дитини» [223, с. 57–63].

О. Шановська у своїй праці «Про особливості виховання останнього радянського покоління» зазначає, що «панування монопольної ідеології правлячої півстоліття Комуністичної партії призвело до появи ідеократичного суспільства, де вже не стільки людина створювала ідеологію, скільки ідеологія

формувала людину. Комуністична влада за значної підтримки інтелігенції в ідейно-політичному вихованні суспільства здобула найбільших досягнень у царині ідеології, яка зводилася до рангу релігії та водночас стала більш аморфною, застиглою. Це виявилось в домінуванні в радянських громадян комуністичної ідейності, атеїстичного світогляду, впевненості в перевазі соціалістичного способу життя, переважанні почуттів патріотизму, інтернаціоналізму тощо. Соціалістичний гуманізм трактувався як колективізм, самовіддана готовність до самопожертви за комуністичні ідеали, спрямованість служити мільйонам трудящих, які будують нове життя» [651].

Крім цього, академік О. Сухомлинська у своїй праці «Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції», досліджуючи період початку 80-х рр. ХХ ст. у радянській педагогіці, наголошує на тому, що «виховна проблематика, яка найбільше відображає ідеологічну складову як державну вимогу до освіти, включаючи сюди й виховуюче навчання, його політико-ідеологічну спрямованість, проявилася вихолощенням і спустошенням радянського канону, його пустотно риторичним наповненням, розходженням з реаліями. Дієслова «покрасити», «оптимізувати», «удосконалити», «поглибити», «розширити» стають звичною лексикою для педагогічної науки, за якою ховалося повторення давно відомих істин, бажання імітувати діяльність, тупцювання на місці» [587, с. 4–24].

Необхідно чітко усвідомлювати, що радянська школа не ініціювала жодних соціальних змін. Навпаки, мала зміцнювати наявний соціальний порядок і поширювати комуністичну ідеологію. «Вчителі – це воїни в боротьбі за остаточну перемогу комунізму», – декларував один із популярних лозунгів соціалістичної доби [202]. Процес відкритої політичної та ідеологічної обробки практикувався серед різних вікових груп, починаючи з жовтенят, піонерів і закінчуючи комсомольською організацією. Був поширений принцип єдиної правди та єдиної ідеології. Тому в радянській школі не було місця ідеологічним дискусіям. Радянська освіта не приймала індивідуалізм (індивід мав цінність, доки діяв на благо суспільства), тому ідеї колективного навчання й

колективного проведення дозвілля домінували в класі. Радянські педагоги прийняли традиційну модель розподілу предметів. Згідно з філософією реалізму математика й предмети природознавчого циклу вважалися найголовнішими разом з ідеологізованими предметами соціального змісту, наприклад, історією Комуністичної партії.

У сучасному суспільстві побутує думка, що радянська система освіти та виховання була однією з кращих у світі. Це пояснюється тим, що було акцентовано на точних науках, натомість нехтували гуманітарними дисциплінами, які певною мірою пов'язувалися з офіційною ідеологією.

Наприклад, у навчальному плані радянської школи 70-х рр. ХХ ст., велику кількість годин відведено на природничо-наукові дисципліни. Стає цілком зрозумілим, що поодинокі учні, які отримали радянську освіту, були знайомі з філософією, історією, світовою літературою, оскільки саме гуманітарна сфера транслює культурні цінності.

Однак важливим є те, що в радянські часи були й інші позашкільні способи передання цінностей: комсомол, піонерська організація, система гуртків та секцій [117].

У системі радянських цінностей особа розчинялася в колективному «ми», а інтереси «я» були другорядними. «Раньше думай о родине, а потом о себе» – таким був девіз життя в Радянському Союзі. Ці цінності нав'язувалися з дитячого садка, у школі, крім цього, у літературі, у кіно. Це основна риса тоталітарних систем, які вважають, що в державі має бути одна панівна ідеологія. Коли знаходяться ті, хто бачить у цій системі об'єкт критики, то система не змінює себе, не покращується, навпаки, репресує тих, хто її критикує [25, с. 253–262].

Загалом система радянського виховання виглядала потужною й ефективною, оскільки переважна частина сформованих цією системою людей перебувала під впливом комуністичної ідеології, а тому щиро підтримувала чинний політичний режим. Світло й тіні виховання в Радянському Союзі були

наслідком політики партійно-державного апарату, яка визначала завдання, спрямованість виховання молодого покоління.

Поряд із цим потрібно чітко усвідомлювати, що, незважаючи на заідеологізованість навчального та виховного процесу в радянській освітній парадигмі, в Україні виникло кілька теоретично-експериментальних систем, значення яких пересягнуло через географічні й часові межі. До цих джерел зверталось чимало учителів-практиків, які працювали творчо. Саме серед них у наступні десятиліття виділилось нове покоління педагогів-новаторів, котрі створили оригінальні й самостійні системи навчання й виховання.

Здійснений аналіз розвитку освітніх процесів в Україні в 50–80-х рр. ХХ ст. дає підстави виокремити провідні інноваційні проблеми, які вирішувалися в педагогічній теорії та практиці й були спрямовані на підвищення ефективності навчально-виховного процесу:

- *гуманізація та демократизація педагогічного процесу* (М. Вейт, О. Вишневський, В. Галузинський, О. Захаренко, В. Сухомлинський);
- *розроблення теоретичних питань змісту освіти* (С. Гончаренко);
- *оптимізація навчально-виховного процесу* (Б. Дегтярьов, А. Зільберштейн, Б. Коротяєв, В. Максименко, І. Федоренко);
- *педагогіка співробітництва* (В. Шаталов, С. Шевченко);
- *організація спілкування* (Ю. Гапон, О. Киричук);
- *системний підхід у педагогіці* (В. Максименко, В. Онищук, В. Рубахін, Ю. Щербань);
- *комплексний підхід до виховання* (О. Кондратюк);
- *формування громадської активності* (С. Барбіна, В. Горєєва, В. Ігнатченко, Г. Ільченко, О. Киричук, М. Красовицький, А. Розенберг);
- *питання управління школою* (Н. Гамаль, Г. Єльнікова, В. Корнілов, П. Масленников);
- *питання використання передового педагогічного досвіду* (В. Бондар, І. Зязюн, І. Кривонос, М. Красовицький, В. Лозова, Н. Можєєва, Л. Момот, В. Паламарчук, М. Ярмаченко, О. Ярошенко) [365].

Спираючись на сказане, ми можемо скласти власну таблицю переваг та недоліків радянської системи патріотичного виховання (див. табл. 4.2).

Отже, система шкільного навчання й виховання УРСР вирізнялась такими недоліками, як догматизм, заангажованість, нівелювання особистості й підпорядкування її волі колективу та державній владі, настирливе насаджування відірваної від життя комуністичної ідеології, атеїзму. Попри це впродовж другої половини 1950-х – 1980-х рр. вдалося створити значний науковий і культурний потенціал республіки, усім дітям було забезпечено доступ до освіти, а рівень знань та інтелектуальний розвиток учнів і студентів тривалий час перевищували показники розвинутих країн.

Таблиця 4.2

Переваги та недоліки радянської системи патріотичного виховання

№	Переваги радянської системи патріотичного виховання	Недоліки радянської системи патріотичного виховання
1.	Масовість, яка виявлялась в освітньому й виховному процесах	Сумнівна якість гуманітарної освіти у зв'язку із ідеологічною спрямованістю
2.	Доступність – безкоштовність початкової, загальної середньої, вищої освіти	Деформація моральних орієнтирів. Формування подвійної моралі радянського суспільства
3.	Вмотивованість освіти та виховання. Повага суспільства до освіти. Службова, партійна чи військова кар'єра вимагали підвищення рівня освіти, що служило добрим стимулом для того, хто до цього прагнув	Школа систематично брала участь у репресивних політичних кампаніях проти церкви, «куркулів» і «підкуркульників», «ворогів народу», «космополітів», «дисидентів». Відбувалася криза суспільної свідомості
4.	Високий рівень загальної підготовки молоді	У виховному процесі постійна присутність культу вождя
5.	Взаємодія сім'ї, школи, молодіжних організацій, гуртків у вихованні молодого покоління	Головна мета виховання – досягнення однотайності, унаслідок цього – порушення законності, нехтування прав і свобод людини
6.	Розгалужена система спортивної освіти, на базі якої проводилося військово-патріотичне виховання молоді	У суспільстві та серед молоді панували апатія, скептицизм, зневіра в справедливість

Якщо брати до уваги систему виховання, яка склалася в УРСР, то її можна охарактеризувати як цілісну, універсальну та всеосяжну. Річ у тім, що

колишня радянська система освіти поряд із потужною системою навчання людини включала комплексну систему її виховання, що містила необхідний ідеологічний складник, який відповідав духу того часу та позиції партійно-державного апарату. Науковці «нового типу» ствердно говорять про те, що радянську систему виховання було спрямовано на формування «людини-гвинтика». Однак незаперечним є той факт, що ця система була по суті зорієнтована на продукування та трансляцію певного «набору» цінностей, які відповідали принципам марксистсько-ленінської ідеології в її викривленому форматі.

Патріотичне виховання становило систематичну й цілеспрямовану діяльність органів партійно-державного апарату та громадських організацій щодо формування в молодих людей високої патріотичної свідомості в її радянському розумінні, почуття вірності соціалістичній державі, готовності до виконання громадянського обов'язку із захисту її інтересів.

Складовою частиною патріотичного виховання в радянську добу було формування готовності юнаків до військової служби. Визначальна риса патріотичного виховання – специфічна спрямованість, глибоке розуміння радянським громадянином своєї ролі та місця в служінні соціалістичній державі, висока особиста відповідальність за виконання вимог військової служби відповідно до панівної ідеології, що базувалася на спотвореній марксистсько-ленінській доктрині. Ми ствердно зауважуємо, що патріотизм зазначеної історичної доби – це своєрідний складний і синтезований феномен, у якому були тісно переплетені відчуття, погляди та ідеї вірності ідеологічним постулатам соціалістичної держави та любові до рідного краю.

4.3. Особливості педагогічного керівництва процесом патріотичного виховання школярів

Ефективність є одним із найважливіших показників людської діяльності, якісно-кількісною характеристикою її результативності. Поняття

«ефективність» було введено в науковий обіг у роботах економістів Вільяма Петі (1623 – 1687 рр.) та Франсуа Кене (1694 – 1774 рр.), які вживали цей термін для позначення результативності діяльності та використовували його для оцінювання тих чи тих урядових чи приватних заходів залежно від того, сприяли ті чи ні пожвавленню економічного життя [615]. З часом розширюється сфера застосування цього поняття. У широкому значенні ефективність (з лат. дієвий, продуктивний, що дає результат) – це співвідношення отриманого результату зі всіма витратами праці й використаних коштів, вона виступає як індикатор розвитку, а водночас – як його найважливіший стимул. Прагнучи підвищити ефективність конкретного виду діяльності, фахівці визначають заходи, що сприяють процесу розвитку, і відсікають ті, що ведуть до регресу. Як категорія вона має два аспекти – якісний і кількісний. Якісний відображає її логічні аспекти та теоретичний зміст, тобто сутність категорії, а кількісний розкриває дію закону економії часу й ресурсів. Для з'ясування ефективності того чи того явища потрібно чітко фіксувати вихідні й кінцеві дані, а також проводити моніторинг для відстежування основних тенденцій розвитку і впливу окремих чинників.

Моніторинг (англ. monitoring – відстеження шляхом постійного спостереження) – це система безперервного відстеження розвитку і продуктивності цілісного освітнього процесу, який аналізується за спеціально виділеними параметрами й на основі прийнятих критеріїв. Моніторинг активно почали досліджувати в 30-ті роки ХХ ст. Наприкінці минулого століття інтерес до нього значно зріс, він поширюється на різні сфери суспільного життя, зокрема й на освітню. Г. Лук'яненко зазначає, що моніторинг пов'язаний безпосередньо з якістю освіти, з управлінням якістю освіти, з культурою оцінювання, з управлінськими рішеннями та стратегічним менеджментом [357]. Моніторинг – це дослідження, яке виконує дві взаємопов'язані функції: спостереження та попередження. Функція спостереження дає змогу оцінити якість освіти, зіставити результати, а функція попередження сприяє запобіганню небажаних результатів. І. Магрицька наголошує, що моніторинг

забезпечує опосередкований та безпосередній вплив на якість освіти. Опосередкований пов'язаний з тим, що моніторинг забезпечує управління інформацією, необхідною для прийняття рішень, а безпосередній вплив здійснюють уже ці рішення. Безпосередній вплив забезпечують самі моніторингові процедури [363].

Отже, моніторинг – це систематичний і послідовний збір даних про важливі освітні аспекти на національному, регіональному та місцевому рівнях. Такий моніторинг передбачає: визначення стандартів, встановлення критерію, на основі якого можна стверджувати про досягнення стандартів; збір даних та оцінювання результатів, на базі яких здійснюються відповідні заходи, оцінюються результати проведених заходів відповідно до стандартів. Результатом моніторингу мають бути зміни в педагогічній теорії та у практичній діяльності в межах навчально-виховного процесу. Інформація, здобута у процесі моніторингу, дає змогу розробити стратегію подальшого розвитку освітньої галузі.

Досвід показав, що моніторинг безпосередньо пов'язаний з етапами управління розвитком колективу й особистості. Відповідно до цього виявлено три типи моніторингу: *початковий, поточний (коригувальний) і узагальнювальний (підсумковий)* [38, с. 35–40].

Початковий пов'язаний зі створенням класного колективу й управлінням ним. Визначення виховних завдань, що будуть реалізовані в певному навчальному семестрі чи впродовж усього навчального року, потребує вивчення рівня вихованості учнів. Визначено *три основних варіанти початкового моніторингу*:

Перший застосовують, коли колектив сформовано вперше і класний керівник не знайомий з учнями; другий – коли колектив не новий, проте класний керівник лише розпочинає роботу з класом; третій використовують, якщо колектив і класний керівник уже працювали разом.

У першому варіанті початковий моніторинг застосовують для всебічного вивчення учнів. У другому – класний керівник вивчає не тільки учнів, а й сам

колектив як складну динамічну систему. Третій варіант надає можливість класному керівнику провести вибірку діагностику колективу й особистості. Ця діагностика є доповненням до інформації, отриманої раніше.

Педагогові, котрий спілкується з учнями й колективом кілька років, немає необхідності проводити початковий моніторинг цілком. Оскільки процес виховання суперечливий і стрибкоподібний, безупинний і динамічний, класному керівникові обов'язково доводиться вловлювати зміни й відображати їх у плануванні своєї діяльності [149, с. 67–78].

Повнота та об'єктивність інформації під час початкового моніторингу максимально наближає планування виховних завдань до реальних потреб класу й відповідає оптимальному розвитку дітей.

Поточний (коригувальний) моніторинг проводять у процесі організації діяльності учнівських колективів, орієнтуючи педагога на зміни, що відбуваються в учнях і колективі. Одночасно оцінюють правильність раніше прийнятих рішень. Інформація, отримана в результаті поточного моніторингу, допомагає класному керівникові швидко, точно і з мінімумом помилок коригувати свою роботу й удосконалити стиль взаємин із дітьми, методику виховної роботи. За допомогою коригувального моніторингу учитель може швидко реагувати на зміни в рівні виховання школярів, у такий спосіб забезпечити можливість більш активної, самостійної і творчої їхньої участі в діяльності колективу. Плануючи виховну роботу, класний керівник не завжди в змозі передбачити її ефективність. Особливо важко передбачити вибір найефективніших методів і засобів індивідуального впливу [201].

Поточна діагностика виконує роль експрес-інформації й допомагає прийняти швидке рішення щодо вдосконалення педагогічної діяльності.

У процесі оцінювання ефективності виховної роботи проводять *узагальнювальний моніторинг* наприкінці кожного навчального року. Дані діагностичного вивчення зіставляють із вихідними (початковими) характеристиками вихованості, відмінність між початковими й остаточними результатами вивчає ефективність процесу виховання. Отримані відомості

класний керівник використовує для корекції педагогічного впливу протягом наступного навчального року [201].

Отже, моніторинг – це оцінювальна діяльність, спрямована на визначення ефективності виховних впливів, на вивчення особливостей колективу з метою оцінки рівня вихованості та оптимізації навчально-виховного процесу. Будь-яка діяльність здійснюється заради результату, який хочемо отримати.

Вихованість витлумачуємо як комплексну властивість особистості, яка характеризується наявністю й рівнем сформованості суспільно-значущих якостей, що відображають усебічність розвитку особистості.

Психологи, педагоги та методисти рекомендують використовувати такі показники вихованості:

- ставлення учнівської молоді до суспільства, трудової діяльності, сформованість мотиваційно-ціннісного ставлення до своєї особистості й оточення (В. Яковлєв, А. Белкін та ін.);
- активна життєва позиція (Т. Мальковська, Н. Родіонова);
- спрямованість особистості (на себе, на спілкування, на справу), систему цінностей, виражену в різних сферах інтересів (Л. Божович, Т. Конникова, З. Васильєва, А. Зосимовська та ін.);
- свідома саморегуляція поведінки й самоорганізація діяльності стосовно навчальної і фізичної праці, оточення, суспільно-політичних подій (Н. Капустін, А. Мудрик, М. Шилова та ін.);
- узгодженість між моральними знаннями, переконаннями й поведінкою, сформованість моральної культури (А. Маркова, Н. Щуркова);
- рівень комунікативності;
- операціональні вміння (організаторські якості особистості) [243, с. 79–85].

Вихованість визначається насамперед зовнішнім проявом (поведінкою) внутрішнього світу особистості, але є випадки, коли поведінка – це просто демонстрація «вихованості» з певними корисними цілями. Інколи буває, що вихований учень (хороший) допускає грубість як захисну реакцію, тобто

зовнішня поведінка не завжди адекватна внутрішньому світу людини, тому в оцінці рівня вихованості необхідно вивчати мотиви поведінки.

Мотив – внутрішнє збудження до дії. Поведінка й мотиви для свого формування потребують певних знань. З огляду на цілісність особистості критеріями вихованості виступають такі ознаки:

- інтелектуальний критерій (гностичний, змістовий); знання, вміння, судження, погляди, переконання, усвідомлення значимості знань;
- емоційно-вольовий (сформованість почуттів і вольової сфери);
- мотиваційний;
- поведінковий (дієво-практичний) [201].

За спрямованістю, способом і місцем застосування критерії вихованості умовно поділяють на дві групи:

- пов'язані з проявом результатів виховання в зовнішній формі – судженнях, оцінках, учинках, діях особистості;
- пов'язані з явищами, прихованими від учителя, вихователя – мотивами, планами, орієнтаціями.

Критерій – це ознака, за якою здійснюється визначення оцінювання рівня вихованості. Кожен із цих критеріїв може мати різний ступінь сформованості, що визначає рівень вихованості.

У педагогіці використовують три рівні:

- високий (достатній);
- середній;
- низький.

Кожен рівень має бальну оцінку, що дає змогу якісні показники перевести в кількісні й у такий спосіб полегшити аналіз отриманих результатів [451].

Ознаками високого рівня вихованості є наявність стійкого й позитивного досвіду моральної поведінки, саморегуляція поряд із прагненням до організації діяльності та поведінки інших осіб, прояв активної громадської позиції. Цей рівень характеризується сформованістю всіх компонентів у їхній єдності, цілісністю особистісної характеристики, постійним прагненням до участі в

практичній діяльності, стійкою психологічною установкою на спілкування і взаємодію, наявністю певних навичок.

Для середнього рівня властиві стійка позитивна поведінка, наявність регуляції і саморегуляції (хоча активна громадська позиція ще не виявляється), деяке порушення цілісності особистісної характеристики, деяка потреба в практичній діяльності, усвідомлення необхідності в спілкуванні і взаємодії, наявність окремих комунікативних навичок.

Низький рівень вихованості вирізняється слабким проявом позитивного, ще нестійкого досвіду поведінки, спостерігаються зриви, поведінка регулюється не внутрішньою потребою особистості, а зовнішніми вимогами, здебільшого вимогами старших та іншими зовнішніми стимулами й побудниками, саморегуляція й самоорганізація ситуативні, нечітко виражена психологічна готовність до спілкування та взаємодії [635].

Виділяється й така характеристика особистості, як невихованість, що виявляється в негативному досвіді поведінки, нерозвиненості самоорганізації та саморегуляції, несформованості компонентів особистості, які порушують її цілісність або деформують її структуру.

Необхідно зауважити, що об'єктом оцінювання ефективності виховної роботи є розумовий, моральний, трудовий, естетичний та фізичний розвиток учня й стан розвитку учнівського колективу.

У цьому контексті варто згадати про роль учителя в забезпеченні ефективності патріотичного виховання. Варто наголосити, що в часи Радянського Союзу особливого значення надавали підготовці вчителя, високі вимоги висувалися до рівня його знань, умінь і навичок, а також моральних рис, оскільки він мав здійснювати виховання «мільйонів ініціативних і свідомих учасників соціалістичного будівництва».

У нормативно-правових актах і підручниках учителя розглядали як неухильного й упертого борця за генеральну лінію партії у справі виховання молодого покоління, перед ним ставилася вимога наситити ідейністю усю свою роботу, боротися з проникненням різних буржуазних теорій [455, с. 23]. Через

те відкидалися будь-які спроби відстояти загальнокультурну роль учителя, натомість основною вимогою до вчителя була його партійність, тобто його безмежна відданість інтересам робітничого класу й Комуністичної партії, а також обов'язкового впровадження цих ідей у навчально-виховний процес у контексті боротьби з будь-якими буржуазними проявами [455, с. 20–24]. Тому саме на вчителя покладалася відповідальність за морально-патріотичне виховання учнів у дусі марксистсько-ленінської ідеології.

У ракурсі нашого наукового дослідження доцільним є моніторинг виховної роботи для виявлення затрачених педагогом зусиль; одержання всебічної інформації про характер впливів навколишніх мікро- і макросередовищ на розвиток школярів. Л. П. Кацинська зазначає, що впровадження такого виду моніторингу має на меті виявлення таких характеристик:

- рівень вихованості й загального розвитку учнів;
- виховна система роботи в класі;
- емоційні реакції учнів на впроваджені заходи, педагогічні вимоги;
- ступінь задоволеності виховною роботою її суб'єктами;
- ступінь і характер взаємодії (співробітництво) суб'єктів виховання;
- моменти напруженості в стосунках учнів і педагогів та їхні причини;
- ступінь узгодження виховної роботи сім'ї, школи, суспільства [233].

Усі об'єкти педагогічного моніторингу взаємопов'язані, перебувають у неперервному русі й розвитку.

У моніторинговій діяльності педагога виділяють такі аспекти:

- порівняння (ступінь зрушення або змін);
- аналіз (виявлення причин змін, що відбулися);
- прогнозування (екстраполювання даних, отриманих у результаті зіставлень та аналізу поведінки учнів в інших ситуаціях);
- інтерпретація (процес, у ході якого інформація об'єднується залежно від її значення);
- доведення до відома учнів результатів діагностичної діяльності;

– вимірювання (ступінь вираженості певної властивості предмета) [548].

Результати вимірювання порівнюють із такими вимогами: об'єктивність, надійність, валідність, систематичність, однозначність, точність, простота у використанні, доступність.

Украї важливо розуміти, що вихованість необхідно аналізувати у взаємозв'язку з основними умовами й чинниками становлення особистості школяра. Отримані результати повинні допомагати в обґрунтованому виборі змісту й методів виховання.

Процедура визначення ефективності виховного впливу на учнів полягає в тому, щоб виявити зміни досліджуваних показників і причини, що викликають ці зміни, проаналізувати спостережувані явища, встановити закономірні зв'язки, розкрити їхні прояви в конкретних умовах педагогічної діяльності.

Визначення ефективності педагогічних процесів спрямоване на детальну категоризацію окремого випадку і є необхідним для прийняття конкретного рішення, цим воно відрізняється від наукового дослідження, що має на меті відкриття загальних взаємозв'язків і закономірностей.

Педагогічний моніторинг забезпечує науковий підхід до організації навчально-виховного процесу, оптимальний вибір мети, завдань, планування, вивчення учня у всіх аспектах. Крім цього, він є елементом педагогічної культури й підвищує ефективність навчально-виховного процесу. Педагогічний моніторинг у школі має сприяти розв'язанню таких завдань:

- визначити виховний потенціал педагогічного колективу;
- виявити позитивні та негативні впливи в мікрорайоні школи й на цій основі вжити заходів щодо поліпшення виховної роботи;
- встановити реальні умови формування особистості й колективу в школі для різних категорій школярів: педагогічно-занедбаних, відсталих, обдарованих;
- виробити єдині педагогічні позиції, підвищити ефективність виховних впливів на основі об'єктивного уявлення про дітей класу;

- сприяти розвитку самосвідомості та особистої відповідальності вихователів і вихованців;

- забезпечити індивідуалізацію та диференціацію у вихованні кожної дитини; врахувати рівень розвитку її нахилів, обдарованості, творчості;

- виявити відносний рівень розвитку учнів та учнівських колективів;

- аналізувати зміни рівня розвитку учнів під впливом виховних заходів;

- визначити потенційні можливості психічного розвитку школярів [115].

Визначення ефективності, що здійснюється в системі й за певною програмою, дає змогу зробити процес педагогічного моніторингу цілеспрямованим і результативним, зосередитись на головних, істотних моментах досліджуваного явища, що підвищує дієвість отриманої інформації й дає можливість оперувати фактами під час вирішення практичних педагогічних завдань.

З окресленою метою програма моніторингу під час визначення ефективності виховного процесу будується на таких принципах:

- організації педагогічного спілкування;

- прагматичної значущості;

- інтегративному характері інформації;

- соціально-нормативної обумовленості;

- прогностичної спрямованості;

- науковості;

- безперервності;

- цілісності й наступності [254, с. 168].

Урахування цих принципів у ході розроблення програми моніторингу сприяє успішності його протікання й одержанню об'єктивної інформації.

Основні методи педагогічного моніторингу розподіляють так:

1) загальні методи вивчення колективу й особистості:

а) інформаційно-констатувальні (анкета, бесіда, інтерв'ю, анкета-коментар, ранжирування);

б) оцінні (компетентний суддя, оцінка, експертні оцінки, незалежні та перехресні характеристики, самооцінка);

2) продуктивні методи вивчення особистості:

а) вивчення творчості учнів;

б) тести особистісні та тести-ситуації;

3) дієво-поведінкові методи вивчення особистості:

а) соціометричні методи (дискусія, спостереження безпосереднє, опосередковане, включене тощо);

б) встановлення референтності особистості в колективі (аналіз взаємодії, ситуації природні, штучні) [368].

Наголосимо, що ефективність виховного процесу визначає досягнення кінцевого результату у співвідношенні з метою.

З огляду на це виокремлено такі критерії ефективності виховної роботи:

- наявність системи у виховній роботі;
- єдність усіх напрямів виховання;
- різноманітність форм і методів виховання;
- рівень сформованості учнівського колективу;
- ступінь охоплення учнів різноманітними видами діяльності;
- участь учнів у суспільно корисній діяльності;
- відсутність правопорушень серед учнів;
- рівень вихованості учнів [451].

Таким чином, визначення ефективності навчально-виховного процесу безпосередньо пов'язане з моніторингом вихованості особистості і ґрунтується на матеріалістичному розумінні зв'язків людини з навколишнім середовищем і комплексному аналізі її інтегративних якостей та діяльності.

Об'єктивність передбачає науково перевірений зміст діагностичних завдань, а також апробованість діагностичних процедур, доброзичливе ставлення вчителя до всіх учнів, а через те точний, адекватний результат, що відповідає заявленим критеріям оцінювання знань, умінь та навичок.

Об'єктивність моніторингу полягає насамперед у тому, що здобуті результати мають збігатися незалежно від застосовуваних методів і засобів контролю.

Здійснюючи оцінювання ефективності виховного процесу, потрібно насамперед пам'ятати про його систематичність, яка полягає в необхідності проведення контролю на всіх етапах дидактичного процесу – від початкового сприйняття знань і до їхнього практичного застосування. Крім цього, систематичність – це й регулярний моніторинг усіх учнів з першого й до останнього дня перебування в закладі освіти.

Принцип систематичності вимагає комплексного підходу до проведення моніторингу, за якого різні форми, методи й засоби контролю, перевірки, оцінювання використовуються в тісному взаємозв'язку та єдності, підкоряються одній меті. Цей підхід виключає універсальність окремих методів і засобів діагностики [115, с. 5–9].

Реалізація особистісно зорієнтованого підходу у вивченні особистості учня передбачає врахування тих вимог, які зумовлені, з одного боку, основними психолого-педагогічними принципами, з іншого – конкретними умовами навчально-виховного процесу, зокрема:

- моніторинг має бути спрямований на виявлення особливостей процесу психічного розвитку кожного учня;

- оцінювання результатів моніторингу доцільно проводити не шляхом зіставлення результатів із нормами або середніми величинами, а шляхом зіставлення їх із результатами попередніх моніторингових перевірок того самого учня з метою виявлення характеру й міри прогресивних змін та оцінювання його зусиль у навчальній діяльності та самовихованні;

- дослідження процесу психічного розвитку слід здійснювати протягом усіх років навчання;

- моніторинг має виявити не тільки актуальний рівень розвитку особистості, а проводитися з урахуванням зони найближчого розвитку (перспектив розвитку школяра, яких він може досягти в співробітництві з дорослими або самостійно);

– рівень розвитку школяра має бути описаний як змістова характеристика відповідної діяльності дитини, а процес розвитку – розглядатися як зміна якісних своєрідних етапів розвитку цієї діяльності;

– вивчення особистості учнів та їхніх колективів завжди має бути спрямовано на розв’язання певної педагогічної задачі, що виникає з конкретних умов школи, класу, ситуації [162].

Отже, основною метою визначення ефективності педагогічних процесів є вивчення особистостей учнів, що дає змогу контролювати хід і темп їхнього психічного розвитку, виявляти їхні індивідуальні й потенційні можливості, особливості класних колективів для виявлення в них загальних і функційних затримок, труднощів психічного, трудового й етичного розвитку і в такий спосіб науково обґрунтовано управляти навчально-виховним процесом.

У ракурсі нашого дослідження необхідно зауважити, що наукові засади організації патріотичного виховання молоді вимагають урахування рівня їхньої патріотичної вихованості.

Науковці О. Абрамчук та М. Фіцула у своїй праці «Патріотичне виховання студентів вищих технічних навчальних закладів» наголошують на тому, що в дослідженні рівня патріотичної вихованості увагу приділено таким аспектам: розумінню та усвідомленню молоддю понять «патріот» та «патріотизм»; проявам патріотичних почуттів у ставленні до української мови, історії, культури, народу, держави, відповідальному ставленню до майбутнього фаху; виявленню рівнів патріотичної вихованості молоді [2].

Рівень патріотичної вихованості молоді варто розглядати як системну характеристику особистості, у якій відображено наявність і ступінь сформованості відповідних якостей, звичок поведінки. Патріотичну вихованість визначають за допомогою критеріїв, показників та ознак.

У процесі визначення ефективності патріотичного виховання молоді науковець І. Шкільна використала такі критерії:

– когнітивний критерій визначає ціннісне ставлення до Батьківщини, національну ідентифікацію, розуміння та усвідомлення свого місця та ролі в

житті України, поваги до державних атрибутів та традицій українського народу, знання своїх прав й обов'язків, відображених у законах України, знання основних державних інституцій і принципів демократії;

– процесуально-діяльнісний критерій характеризує активну участь у житті школи, органах самоврядування, толерантне ставлення до представників різних культур, народностей, віросповідань, готовність відстоювати інтереси України й протистояти антиукраїнській ідеології, відстоювати свої права й свою громадянську позицію;

– ціннісно-змістовий критерій охоплює прояв інтересу до історії й культурно-духовної спадщини українського народу, його мови, традицій, звичаїв і моралі, повагу до людей, які проживають і працюють в Україні, інтерес до життя в країні та роботу над собою;

– рефлексивний критерій відображає основні мотиви патріотизму в молоді (гуманістичні, егоїстичні, конформістські), які впливають на вибір стратегії поведінки, самосприйняття та саморегуляції поведінки, усвідомлення себе громадянином і патріотом України [152].

Науковець В. Фарфоровський серед критеріїв патріотичної вихованості молоді виокремлює:

- ступінь засвоєння традицій народу;
- участь у патріотичній діяльності як показник ставлення до Вітчизни;
- готовність до захисту Вітчизни, військової служби [618].

О. Стьопіна [580] визначила низку критеріїв для визначення ефективності патріотичного виховання молоді:

– динаміка патріотичного ставлення людини до Батьківщини (визначається на основі патріотичних та духовно-моральних думок молоді);

– динаміка поглиблення знань стосовно історії, культури, мистецтва, а також духовно-моральних засад та цінностей народу України (визначається за рівнем успішності з предметів гуманітарного циклу та за рівнем відповідей на питання запропонованих учням анкет);

– динаміка добровільної участі молоді в діяльності патріотичного характеру, що спрямована на збереження та збагачення духовних і матеріальних надбань народу (перевіряється за кількісними показниками участі у виховних заходах);

– домінувальний тип самоідентифікації особистості (фіксується за аналізом результатів анкетування та творчих робіт молоді) [580].

Крім цього, О. Стьопіна виділяє шість типів патріотичної самоідентифікації особистості, які можуть слугувати критеріями її патріотичної вихованості:

– особистісно-родинний, що характеризується здатністю особистості любити ближніх, тобто відчувати любов не тільки до себе самого (формується в дошкільному віці в рамках родинного виховання);

– етнічний тип виявляється у «свідомому патріотизмі» – прагненні своїми вчинками сприяти благоустрою та процвітанню місця проживання (формується в середньому шкільному віці);

– державний, що передбачає прагнення відстоювати державні інтереси на всіх рівнях буття (формується в період навчання у випускних класах школи й вищих навчальних закладах);

– суперетнічний тип відображає сформованість патріотичного почуття як духовно-моральної якості особистості, тобто передбачає сформовану здатність особистості ідентифікувати себе як суб'єкта східнослов'янської цивілізації (формується у процесі виховання у ЗВО та шляхом самовиховання);

– надособистісний тип передбачає здатність особистості ставитися з християнською толерантністю до представників інших народів, культур, релігійних конфесій (виявляється в міжнаціональних відносинах); притаманний зрілій, високодуховній особистості, яка формується у процесі самовиховання шляхом позитивної етнічної й суперетнічної самоідентифікації;

– маргінальний тип полягає в тому, що особистість не ідентифікує себе з жодною культурою (виявляється у відсутності патріотичної, національної та етнічної ідентифікації) [580].

В. Шахненко обґрунтовує параметри виміру патріотичної вихованості такими поняттями, як понятійний рівень патріотизму, спрямованість особистості, її моральні якості, характеристика діяльності [2].

У своїх наукових дослідженнях Ю. Зубцова визначає такі критерії сформованості патріотичних якостей школярів:

- когнітивний (знання, елементарні поняття патріотичного змісту);
- емоційно-ціннісний (патріотичні почуття, позитивне ставлення до явищ патріотичного змісту);
- діяльнісний (участь у заходах патріотичного змісту, досвід патріотичної діяльності) [197].

Л. Мозгова до основних критеріїв патріотичної вихованості відносить патріотичні почуття, знання, діяльність і ставлення особистості [456].

Науковець Т. Анікіна вважає критеріями патріотичної вихованості молоді такі:

- рівень знань, що включає ступінь орієнтації молоді в царині художньої спадщини рідного краю;
- ставлення до вивчення спадщини рідного краю, що виявляється в суб'єктивно-емоційному реагуванні;
- характер краєзнавчо-патріотичної діяльності зі збереження й відтворення соціально-культурного досвіду народу [18].

М. Конжиєв за основу динаміки патріотичного виховання бере ступінь наближення патріотичної свідомості особистості до відповідних ознак наукової свідомості [386].

Досліджуючи питання патріотичного виховання молоді, О. Абрамчук виділяє такі критерії патріотичної вихованості:

- інтелектуально-пізнавальний, що характеризується знанням історії України, української мови, української культури та традицій;
- емоційно-мотиваційний – усвідомлення національної належності, любов до рідної землі, народу, повага до історичного минулого країни, готовність до захисту Батьківщини;

– діяльнісно-практичний – відповідальне ставлення до навчання, участь у підготовці й проведенні виховних заходів патріотичного змісту, участь у діяльності патріотичного характеру, самоосвіта та самовиховання з формування патріотичних особистісних рис [3].

Науковець О. Жаровська у своїй праці «Патріотичне виховання студентів в умовах освітньо-виховного середовища педагогічного університету» виокремлює такі компоненти патріотичної вихованості: когнітивний, емоційно-мотиваційний, діяльнісний. Наголошує на тому, що кожен компонент виконує свою функцію:

– когнітивний компонент орієнтує на розвиток патріотичної свідомості, що припускає засвоєння патріотичних цінностей (загальнолюдських, морально-гуманістичних, суспільно-громадянських, конституційно-державних, професійних, культурних тощо);

– емоційно-мотиваційний компонент передбачає наявність у студентів відповідних соціально значущих (гідно виконувати свій громадянський обов'язок) та особистісних мотивів;

– діяльнісний компонент спрямований на формування вмінь і навичок патріотичного виховання учнів у майбутній професійній діяльності [152].

На основі наявних у педагогічній науці підходів до визначення критеріїв та показників патріотичної вихованості молоді як педагогічної категорії окреслимо власне бачення цих питань. Ключовими критеріями патріотичної вихованості молоді, на нашу думку, є знання та уявлення, соціальна поведінка, активність та дієвість. Ці критерії є своєрідним узагальненням тих наукових розвідок, які спрямовані на вирішення проблеми ефективності патріотичного виховання молоді, зокрема:

– знання та уявлення: передбачає формування в молодій людині знань про історію держави, державні символи; ознайомлення з традиціями й культурою свого народу; формування знань про людство; формування уявлень про сім'ю, родину, рід і родовід;

– соціальна поведінка: передбачає ознайомлення учнівської молоді з явищами суспільного життя; сприйняття навколишнього світу та ставлення до нього; вивчення норм моралі, їх дотримання, орієнтованість на усвідомлення пріоритету загальнолюдських цінностей та інтересів; формування лідерських якостей, ціннісних орієнтацій та ідеалів, у яких виявляються особливості життєдіяльності націй та етносів;

– активність та дієвість: має на увазі те, що визначальною рисою українського патріотизму має бути його дієвість, спроможна перетворювати почуття на конкретні справи та вчинки на користь держави.

Справжній патріот повинен мати активну життєву позицію, своїми справами та способом життя сприяти якісним змінам ситуації в країні на краще.

Залежно від складу й повноти сформованих якостей особистості, її спрямованості й морально-патріотичної позиції виділяють такі рівні патріотичної вихованості молодого людини, в основі яких є розглянуті вище критерії та показники:

– низький рівень патріотичної вихованості: поверхневий інтерес до всього українського, недостатні знання історії своєї країни, нерозуміння культури свого народу, відсутність відповідальності за майбутнє своєї Батьківщини, що виявляється в байдужому ставленні до навчання, професійної підготовки, громадянських обов'язків, схильності до порушень дисципліни, відсутність прагнення до самоосвіти та самовиховання тощо; прояв патріотичних почуттів, емоцій бідний, знання сутності патріотичних понять слабкі;

– середній рівень патріотичної вихованості спостерігається у тих молодих людей, хто усвідомлює свою національну належність, виявляє достатній рівень знань із мови, історії, культури, однак має поверхневий інтерес до всього українського, бере участь у виховних заходах із патріотичного виховання лише за завданням педагога, поки що не повною мірою усвідомлює необхідність особистого внеску в розбудову Української держави, відповідальність за її майбутнє;

– високий рівень доводить сумлінне ставлення учнівської молоді до навчання, самоосвіти й самовиховання, виявляється у прагненні до морального й фізичного самовдосконалення, бажанні бути корисними своїй родині, суспільству, народу й країні, захищати національні інтереси держави та характеризується активною громадянською позицією [2].

Таким чином, проаналізувавши сформованість окремих якостей особистості кожного учня, складається загальна карта у класі. Зокрема, рівні вихованості кожного учня й окремих груп учнів, наскільки й у якій сфері життєдіяльності (до навчання, до однолітків, праці, самоосвіти) у певний момент той чи той школяр може виявити самостійність, ініціативу, здійснити саморегуляцію поведінки, а хто – за допомогою й підтримкою вчителя.

Такий аналіз дає змогу конкретизувати план виховної роботи та здійснювати індивідуальний підхід.

З огляду на це до основних об'єктів та змісту педагогічної діагностики можна долучити характеристики (див. додаток II):

– рівень вихованості та рівень сформованості інтегративних рис особистості (моральний, патріотичний, розумовий, естетичний та інший розвиток);

– поведінка й діяльність вихованців;

– виховний вплив у макро- й мікросередовищі;

– можливості та особливості сім'ї, шкільного колективу, суспільства, їхня педагогічна характеристика;

– зміст, ефективність та продуктивність педагогічної діяльності;

– контроль за впливом на учнів різних діагностичних методів.

Отже, успіх виховної діяльності залежить від глибокого вивчення внутрішнього світу учнів, від розуміння мотивів їхньої поведінки. Педагог вивчає школярів не тільки на уроці, але й у процесі виховної роботи: у позаурочний час, під час відвідування сім'ї учня, походів та екскурсій.

Висновки до розділу 4

Аналіз та узагальнення історико-педагогічного контексту патріотичного виховання та педагогічного керівництва ним дали змогу констатувати, що патріотизм постає найбільш важливим соціально-історичним феноменом, який у різні історичні епохи набував різного соціального і класового змісту. Узагальнено, що в умовах радянської педагогічної освіти розуміння розвитку почуття патріотизму було нерозривно пов'язане з його дієвістю, що в конкретному плані виявляється в соціальній активності, діях і вчинках.

Визначено, що характерним проявом патріотизму в досліджуваній період був принцип державності, який у радянські часи сприймався спотворено й виявлявся в тому, що важливим чинником історичного розвитку соціуму вважалася радянська держава як відносно самостійна, самодостатня, автономна суспільна сила, фундамент суспільної й державної будівлі, ідеологічна та світоглядна опора життєдіяльності соціалістичного суспільства.

Окреслено, що в умовах радянської освітньої парадигми патріотичне виховання передбачало поєднання громадянськості та соціального складника активності громадянина соціалістичної держави відповідно до комуністичної ідеології, усвідомлення людиною своєї єдності із радянською державою, готовність пожертвувати власними потребами заради інтересів суспільства, організацію власної діяльності відповідно до вимог тоталітарної держави.

Установлено й розкрито переваги та недоліки радянської системи патріотичного виховання: до переваг віднесено масовість охоплення населення виховними впливами; умотивованість патріотичного виховання інтересами соціалістичного суспільства й радянської держави; взаємодію сім'ї, школи, молодіжних організацій, гуртків у вихованні дітей і молоді; безкорисливу допомогу людям похилого віку в межах тимурівського руху; розгалужену систему спортивної освіти як бази для військово-патріотичного виховання молоді; до недоліків зараховано деформацію моральних і ціннісно-світоглядних орієнтирів; формування подвійної моралі в радянському суспільстві; постійну

присутність культу вождя у виховному процесі; уніфікацію інтересів і потреб молоді, пов'язану з порушенням законності, нехтуванням прав і свобод людини; панування апатії, скептицизму, зневіри в справедливість у суспільстві та серед молоді.

Конкретизовано, що основною метою педагогічного керівництва процесом патріотичного виховання в радянську добу було: вивчення учнів класу, індивідуального розвитку кожного учня і їхньої групової взаємодії та взаємин, розкриття причин їхньої поведінки та мотивів, функційних затримок, труднощів психічного, трудового, морально-патріотичного й етичного розвитку. З'ясовано, що ефективність педагогічного керівництва процесом патріотичного виховання школярів визначалася шляхом педагогічного моніторингу, за яким патріотичну вихованість діагностували за допомогою критеріїв та показників. Доведено, що ключовими критеріями патріотичної вихованості молоді були знання та уявлення, соціальна поведінка, активність та дієвість. З'ясовано, що успіх виховної діяльності насамперед залежав від систематичності, об'єктивності, науковості, а також глибокого вивчення внутрішнього світу учнів, розуміння мотивів їхньої поведінки.

Основні результати розділу відображено в наукових працях автора: [291; 296; 300; 325; 326; 328; 329].

РОЗДІЛ 5

ДОСВІД НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ (1991–2019 рр.)

5.1. Становлення патріотичного виховання учнів у процесі розбудови національної школи

На сучасному етапі перед суспільством постала низка принципових питань, що були актуалізовані реаліями сьогодення. Кардинальні зміни позначилися на уявленнях про сучасний світ, а світогляд людини набув несподіваних форм, тому сформувалася потреба в осмисленні причетності української держави до глобальних процесів, які відбуваються у світовому просторі.

Патріотичне виховання є одним із пріоритетних напрямів у педагогічній доктрині України, оскільки сприяє формуванню у молоді високої патріотичної свідомості, готовності до виконання громадянського обов'язку.

Оскільки, як було доведено, виховання є конкретно-історичним та соціальним явищем, то воно детермінується соціальним замовленням та враховує вимоги суспільства до молодого покоління. Це замовлення набуває відображення в нормативно-правових актах, програмах та різноманітних планах.

Нормативно-правова база з питань патріотичного виховання молоді в сучасній Україні є надзвичайно ґрунтовною та об'ємною. Так, зокрема, вона складається з:

– Наказу Міністерства освіти і науки України від 07.09.2000 № 439 «Про затвердження Рекомендацій щодо порядку використання державної символіки в навчальних закладах України», у якому зазначено, що «виховання любові і пошани до державної символіки, ритуалів суверенної України посідає одне з чільних місць у системі громадянського, зокрема патріотичного, виховання учнів. Державна символіка сприяє вихованню почуття громадянства,

формуванню соціально-політичної компетентності особистості в сучасному суспільстві; формуванню національної свідомості, належності до рідної землі, народу, до своєї Батьківщини – України» [346];

– Указу Президента України від 27.04.2009 № 272/2009 «Про проведення Всеукраїнської молодіжної акції «Пам'ятати. Відродити. Зберегти», у якому вказано «з метою сприяння соціальному становленню та розвитку молоді, виховання у молодих громадян патріотизму, поваги до національних історичних і культурних цінностей здійснити організацію та проведення щорічних конкурсів на кращу науково-дослідну, творчу роботу (фотографія, живопис, література, тематична екскурсія тощо) з історії та культури свого населеного пункту» [610];

– Спільного наказу Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства освіти і науки України, Міністерства оборони України, Міністерства культури і туризму України від 27.10.2009 № 3754/981/538/49 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання молоді», у якому відзначено, що «ідеалом виховання виступає різнобічно та гармонійно розвинений, національно свідомий, високоосвічений, життєво компетентний громадянин, здатний до саморозвитку та самовдосконалення. Головною домінантою патріотичного виховання молоді є формування у особистості ціннісного ставлення до навколишньої дійсності та самої себе, активної за формою та моральної за змістом життєвої позиції» [405];

– Розпорядження КМУ від 08.12.2009 №1494-р «Про затвердження плану заходів щодо підвищення рівня патріотичного виховання учнівської та студентської молоді шляхом проведення на постійній основі тематичних екскурсій з відвідуванням об'єктів культурної спадщини», у якому наголошено на тому, що з метою підвищення патріотичного виховання молоді «організувати проведення на постійній основі оглядових і тематичних екскурсій з відвідуванням об'єктів культурної спадщини, історико-культурних заповідників і музеїв, зокрема у вихідні дні і протягом канікулярного періоду» [526];

– Наказу Міністерства освіти і науки України від 27.10.2014 №1232 «Про затвердження плану заходів щодо посилення національно-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді», у якому зазначено: враховуючи суспільно-політичну ситуацію в країні, «розробити моделі виховної роботи з акцентом на громадянських, державницьких, військово-патріотичних аспектах. А також запровадити Всеукраїнську військово-спортивну патріотичну гру «Захисник України» [407];

– Указу Президента України від 13.10.2015 №580/2015 «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки», у якому наголошено, що «ефективна реалізація Стратегії потребує: здійснення заходів з активізації національно-патріотичного виховання дітей та молоді на всіх рівнях такої діяльності у тісній взаємодії між державою та інститутами громадянського суспільства на принципах взаємозацікавленого співробітництва; підвищення рівня організації, покращення функціонування як окремих елементів системи національно-патріотичного виховання, так і всієї системи в цілому; створення механізму підтримки об'єднань, центрів, клубів, діяльність яких пов'язана з національно-патріотичним вихованням дітей та молоді; розроблення системи заохочення громадських об'єднань та активістів за плідну діяльність у сфері національно-патріотичного виховання дітей і молоді» [608];

– Розпорядження КМУ від 07.12.2016 № 954-р «Про затвердження плану заходів щодо популяризації державних символів України, виховання поваги до них у суспільстві», у якому з метою підвищення патріотичного виховання молоді наголошується на необхідності «проведення наукових досліджень щодо походження, історичного розвитку, становлення в різні історичні періоди державних символів України» [525];

– Наказу Міністерства освіти і науки України від 31.03.2017 №519 «Про затвердження Плану заходів Міністерства освіти і науки України щодо вшанування пам'яті Героїв Небесної Сотні», у якому звернено увагу на те, що патріотичному вихованню молоді в умовах сьогодення будуть сприяти

«екскурсії до меморіалів та музеїв, де діють тематичні виставки, присвячені Революції гідності; вечори, зустрічі з рідними Героїв Небесної Сотні в навчальних закладах; тематичні конкурси та акції, присвячені пам'яті подвигу учасників Революції гідності та увічнення пам'яті Героїв Небесної Сотні; цикл бесід, лекцій, круглих столів про масові акції громадського протесту в Україні, що відбувалися у листопаді 2013 року – лютому 2014 року, та про їх учасників; на базі бібліотек та музеїв навчальних закладів створення постійно діючих стендів, що відображають подвиг Героїв Небесної Сотні, які віддали своє життя під час Революції гідності, захищаючи ідеали демократії, відстоюючи права і свободи людини, європейське майбутнє України» [409];

– Листа Міністерства освіти і науки України від 27.07.2017 №1-9/413 «Про деякі питання щодо організації виховної роботи у навчальних закладах у 2017/2018 навчальному році», у якому Міністерство для вдосконалення патріотичного виховання молоді «скеровує увагу та надсилає перелік важливих пам'ятних та ювілейних дат з проханням передбачити заходи у планах роботи навчальних закладів у 2017/2018 навчальному році» [348];

– Листа Міністерства освіти і науки України від 19.09.2017 №1/9-505 «Про відзначення Дня захисника України», у якому з метою проведення військово-патріотичного виховання серед молоді було запропоновано провести «в загальноосвітніх навчальних закладах День захисника України під гаслом «Відповідь нескореного народу» та активно висвітлювати його на вебсторінках навчальних закладів та органів управління освітою» [347]. При цьому було надіслано методичні рекомендації до відзначення Дня захисника України, присвяченого 75-річчю від початку формування Української повстанської армії, розроблені Українським інститутом національної пам'яті;

– Розпорядження КМУ від 18.10.2017 №743-р «Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2017–2020 роки», у якому звернено увагу на необхідності «проведення освітньо-виховних, інформаційно-просвітницьких, культурологічних, міжнародних, науково-методичних заходів з національно-

патріотичного виховання; передбачення під час підготовки законів України у сфері освіти окремих статей про державницьке, громадянське, національно-патріотичне, правове, екологічне виховання» [527];

– Указу Президента України від 18.05.2019 № 286/2019 «Про Стратегію національно-патріотичного виховання», у якому зазначено, що «в основу системи національно-патріотичного виховання покладено ідеї зміцнення української державності як консолідуючого чинника розвитку суспільства, формування патріотизму та утвердження національних цінностей». Наголошено, що «досвід державної політики впродовж усіх років незалежності України свідчить про необхідність приділення особливої уваги сфері національно-патріотичного виховання, що є невід'ємною складовою забезпечення національної безпеки України» [609];

– Наказу Міністерства освіти і науки України від 29.07.2019 №1038 «Про внесення змін до наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 №641 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах», у якому наголошено, що «нині, як ніколи, потрібні нові підходи і нові шляхи до виховання патріотизму як почуття і як базової якості особистості. При цьому потрібно враховувати, що Україна має древню і величну культуру та історію, досвід державницького життя, які виступають потужним джерелом і міцним підґрунтям виховання дітей і молоді. Вони уже ввійшли до освітнього і загальновиховного простору, але нинішні суспільні процеси вимагають їх переосмислення, яке відкриває нові можливості для освітньої сфери» [408];

– Листа Міністерства освіти і науки України від 16.08.2019 №1/9-523 «Про національно-патріотичне виховання у закладах освіти у 2019/2020 навчальному році», у якому вказано, що «одним із шляхів реалізації національно-патріотичного виховання в системі освіти України як один із видів діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері

національно-патріотичного виховання визначено утворення міжшкільних ресурсних центрів, що забезпечуватимуть викладання предмета «Захист Вітчизни» та сприятимуть військово-патріотичному вихованню молоді» тощо [346].

Аналіз нормативно-правової бази з питань патріотичного виховання молоді в сучасній Україні дає підстави говорити про ґрунтовний підхід щодо вирішення цієї проблеми. Однак, на наш погляд, суттєвою вадою, яка притаманна процесу патріотичного виховання молоді на сучасному етапі, є виконання зазначених нормативних документів на регіональному рівні не в повному обсязі, а подекуди й повне їх ігнорування.

Разом з тим, питання, пов'язані з патріотичним вихованням, усе частіше розглядаються в науковій психолого-педагогічній літературі. Це передусім пов'язано з тим, що зараз у нашій країні відбувається переорієнтація з минулих ідеологічних моделей «усе спільне, всі разом правильним шляхом – до світлого майбутнього» на західні пріоритети вільного соціального вибору життєвих орієнтирів і цінностей [100, с. 105–110].

На сьогодні в педагогічній науці патріотичне виховання розглядають як історично зумовлену сукупність ідеалів, переконань, а також традицій, звичаїв та інших форм соціальної поведінки, що спрямовані на організацію життєдіяльності молоді, у процесі якої опановується духовна й матеріальна культура нації, а також формується національна свідомість і духовна єдність різних поколінь. І. Бех зазначає, що патріотичне виховання передбачає «широкі знання конституційних і правових норм, державної політики, сформованість патріотичних думок та дієвих заходів з відстоювання національних форм життєдіяльності і поведінки в усіх сферах суспільного життя» [360, с. 136]. У Державній національній програмі «Освіта» (Україна ХХІ століття) [116] вказано, що метою патріотичного виховання є формування національної свідомості, самосвідомості та патріотизму у вихованців різного віку.

У зазначеному документі визначено провідні завдання виховання учнів, як-от: формування національної свідомості, а також любові до рідної землі та

свого народу, бажання працювати заради розвитку держави; забезпечення духовної єдності різних поколінь, виховання поваги до батьків, культури та історії власного народу; виховання позитивного ставлення до культури, звичаїв та традицій українців, а також представників інших націй, які живуть в Україні; виховання духовної культури людини, створення умов для формування її світоглядної позиції; утвердження принципів моралі, а зокрема: правди, справедливості, патріотизму, доброти, працелюбності; формування творчої та працелюбної особистості; забезпечення фізичного розвитку дітей і молоді, охорони та зміцнення їхнього здоров'я; виховання поваги до законодавства України, державної символіки; формування уявлення про взаємозв'язок між правами та свободами людини та її громадською відповідальністю; забезпечення художньо-естетичної освіченості особистості; розвиток індивідуальних здібностей і талантів молоді, забезпечення умов їхньої самореалізації; формування у дітей і молоді уміння міжособистісного спілкування тощо [116, с. 63–64].

Таким чином, патріотичне виховання учнівської молоді посідає важливе місце та пов'язане з багатьма напрямками виховання. У межах патріотичного виховання предметом уваги на різних рівнях є «національна ідея, національна культура, рідна мова, історія народу і держави, самовизначення, самоідентифікація, категорії Батьківщини (мала і велика Батьківщина), лідери та герої народу, нації, держави, рідний край, місто, село, рідні мати, батько» [482, с. 17–20].

На сучасному етапі розвитку патріотичного виховання важливим є дотримання єдності поглядів на проблему виховання громадянина і патріота незалежної України, а також гарантування єдності навчання, виховання й розвитку молодого покоління.

Суспільство потребує демократичного гуманістичного патріотизму. Демократичний означає простий для розуміння і властивий широким верствам населення. Гуманістичний вказує на дотримання національних та загальнолюдських цінностей та інтересів, повагу конституційних прав і свобод

людини та громадянина. Єдність демократичного й гуманістичного патріотизму має стати надійним фундаментом громадянського суспільства.

Проблеми патріотичного виховання громадян України і, зокрема, учнів є надзвичайно актуальними на сучасному етапі розвитку нашої держави. У контексті подальшої розбудови суспільства виникає потреба у формуванні соціально активної, творчої особистості учня-патріота, від діяльності якого в майбутньому значною мірою залежатиме духовний розвиток і добробут Української держави [287, с. 37].

Чітке визначення ідеалів патріотичного виховання й ціннісних орієнтацій учнів сприятиме оптимізації цього важливого напрямку виховання та подоланню негативних явищ у суспільній свідомості, зокрема відсутності в деякого з молодих людей чітких світоглядних основ поведінки й діяльності, байдужості до державних проблем, низького рівня моральності та культури.

Разом з тим необхідно відзначити, що основою патріотизму є певна система суспільних ідей, які визначають основні принципи розвитку нації. Саме тому патріотичне виховання учнівської молоді є актуальним, соціально важливим завданням, зумовленим потребами педагогічної теорії та практики [588, с. 24–27].

Слід констатувати, що виховання патріотизму – це складний процес, і велике значення в ньому має освіта, яка дає учням громадянські засади, потребує від них активності, творчості та соціальної зрілості. Соціально-педагогічні основи патріотичного виховання формують світогляд молоді людини, її громадянську свідомість, соціальну зрілість. Завдяки освіті учень стає справжнім громадянином своєї держави, розуміє своє призначення в суспільно-політичному житті.

І. Бех зазначає, що патріотичні почуття в дітей шкільного віку не виникають самі. Вони є результатом цілеспрямованого виховного впливу на дитину ідеології, політики, мистецтва, соціального та суспільного устрою, виховної роботи сім'ї, школи та позашкільних закладів [34, с. 57].

Важлива роль у формуванні особистості відводиться родині, яка несе відповідальність за відтворення населення, а також його національний, моральний, духовний розвиток. Зазначимо, що виховна місія родини є особливою, оскільки саме в ній формується характер людини, її ставлення до навколишнього світу, життя, звичаїв і традицій, Батьківщини. Лише в родині можливе національно-патріотичне виховання, оскільки саме в ній дитина проходить шлях від роду до народу й до нації.

Аналіз історичного досвіду засвідчує, що лише родина не може виховати особистість, для цього потрібен тісний зв'язок зі школою. П. Кононенко, Т. Усатенко зазначають, що «родина виховує члена держави, нації, школа – розвиває його» [255, с. 123–133]. Таким чином, школа має допомогти учневі стати особистістю, тобто вона має обрати шляхи свого становлення як національного, державного закладу, який прагне виховувати патріота, громадянина української держави з активною життєвою та соціальною позицією, що любить свій народ і Батьківщину.

Таким чином, виховання в молодого покоління патріотизму – це одне з основних завдань сучасної школи. Учителі, знаючи національні джерела патріотизму, мають шукати нові шляхи формування патріотизму своїх учнів.

Саме школу розглядають як провідний інститут соціального та патріотичного виховання. Оскільки у процесі педагогічної діяльності між педагогом та молододу людиною виникає особливе спілкування, у якому учасники «будують» свій погляд на світ, завдання педагогічної діяльності в контексті діалогу культур педагога та дитини – з одного боку, зміцнити, розвинути способи мислення, позиції, картину світу, які притаманні молодій людині, з іншого – організувати взаємодію з культурою дорослої людини.

У дослідженнях українських науковців досить ґрунтовно визначено провідну роль педагога (дорослого) в організації процесу виховання та навчання школяра. Зазначено також, що педагогічний процес формує особистість дитини тією мірою, якою педагог керує її активністю, а не підмінює її [104, с. 26–27].

Отже, загальне завдання педагогічної діяльності в освітньому процесі полягає у створенні умов для гармонійного розвитку патріотичної особистості, підготовці молодого покоління до праці й інших форм участі в житті суспільства. Реалізується це завдання шляхом організації особистісно розвивального середовища, керування різноманітними видами діяльності вихованців і побудови правильної взаємодії зі школярем.

Необхідно відзначити, що суб'єктно-об'єктні відносини є складником усіх видів діяльності закладу середньої освіти (освітньої, навчально-виховної, управлінської, просвітницької тощо).

К. Гораш зазначає, що суб'єктно-об'єктний підхід до аналізу стану патріотичного виховання в освітніх закладах України ґрунтується на законах перебігу педагогічних процесів у системі освіти, методології педагогічного оцінювання та загальних положеннях моніторингу роботи школи, а також на поєднанні об'єктного й суб'єктного підходів [104, с. 26–27].

Зокрема, об'єктний підхід передбачає вивчення досвіду роботи закладу освіти й результатів його діяльності як об'єкта, що підлягає дослідженню, а також створенню відповідних умов, експериментальній перевірці, моніторингу, кількісному вимірюванню з метою збору інформації на різних етапах розвитку школи, а суб'єктний забезпечує взаємодію суб'єктів, якщо всі учасники школи сприймаються як рівноправні партнери [104, с. 26–27].

Варто зазначити, що об'єктний підхід дає змогу сформулювати об'єктивне уявлення про патріотичне виховання в закладах освіти України, дослідити їхні взаємозв'язки, а також теоретично обґрунтувати цей процес, проте за умови використання об'єктного підходу важко простежити зміни учасників школи, зокрема їхнє особистісне зростання та життя. У процесі застосування суб'єктного підходу передбачене спілкування з суб'єктами для виявлення трансформацій окремої особистості та групи індивідів, наприклад: учнів, учителів, адміністрації школи, батьків тощо. Важливо, що результат оцінювання залежить від суб'єктивності дослідника. Через те зазначений підхід

має застосовуватись у комплексі з об'єктивним підходом, що забезпечить вірогідність висновків дослідження.

З цього приводу Н. Волошина стверджує, що патріотизм суспільства виявляється завдяки суб'єктно-об'єктним відносинам. До суб'єктів патріотизму суспільства вона відносить індивіда, особистість, родину, етнос, націю. У ролі об'єкта патріотизму можуть виступати Батьківщина та елементи суспільства, що є суб'єктами патріотизму, а також особистість, воєнна організація. Патріотизм є соціально-психологічною характеристикою, що розвивається або втрачається у процесі життя під впливом політичних, економічних і соціальних чинників.

Зокрема, дослідниця визначила такі принципи формування й розвитку патріотизму суспільства, як-от: спадкоємності; детермінізму патріотизму, причинно-наслідкового взаємозв'язку; системного використання всіх наявних чинників формування патріотизму; взаємозв'язку суспільної та індивідуальної форми патріотизму; спрямованості патріотизму на людей, які є його суб'єктом і об'єктом [76]. Таким чином, у процесі дослідження ми звертатимемось і до суб'єктно-об'єктних, і до суб'єктно-суб'єктних взаємин.

У сучасній школі історично сформувався широкий спектр підходів до організації освітнього та виховного процесу. Узагальнюючи результати спеціальної літератури, серед них можна виділити такі: загальнолюдський, національний, народознавчий, культурологічний, діяльнісний, віковий, індивідуальний, диференційний, діагностичний, педагогічний, науковий, соціологічний, творчий, технологічний, інформаційний, системний, суб'єктно-об'єктний, комплексний тощо. Зміна підходів до навчання й виховання учнівської молоді відповідно супроводжувалась і зміною систем організації освітнього та виховного процесу, що виявлялося у реформуванні освіти. Для визначення оптимальної для українських учнів системи організації навчально-виховного процесу слід проаналізувати різні системи організації навчального процесу в незалежній Україні в історичній перспективі (від 1990-х років) на основі дослідження різних підходів до навчання та виховання [563].

На початку 1991 року все ще зберігається предметна система організації навчального процесу. У навчальних закладах продовжували використовувати форми і методи, які застосовувалися за радянської доби. Учитель виступав суб'єктом, а учень – об'єктом. Учитель пропонував необхідний обсяг знань, що впливав із змісту освіти. Таким чином, учень розглядався як предмет, який під впливом учителя мав набувати знань. Радянська система освіти базувалася на підходах, спрямованих на формування колективістської свідомості, оскільки загально визнаним був пріоритет загально суспільного над особистісним, з чого випливало домінування підходу до навчання й виховання учнів у колективі. Загалом переважаючим на вказаному етапі був суб'єктно-об'єктний підхід, який умовно поділяє учасників навчально-виховного процесу на активно діючих суб'єктів (учителі, педагоги) та об'єктів (учні) [520].

Другий етап – до 2000-х рр. – характеризується впровадженням системи навчання та виховання, яка певною мірою стимулювала активність і самостійність, ініціативу й почуття відповідальності у учнів. На вказаному етапі підвищується суб'єктність учнів в освітньому процесі, що виявляється в доборі відповідних форм і методів навчання. Враховуючи ці явища, учителі посилили пошуки різних форм самостійної роботи учнів, принципово нових підходів, визначення не лише змісту, а й усієї системи організації навчально-виховного процесу. Особливе значення відводилося вихованню різнобічно розвинутої особистості, громадянина, людини, здатної до постійної самоосвіти, самоактуалізації і самовиховання, озброєної комплексом методів і прийомів умінь і навичок перманентного оновлення знань в умовах швидкоплинних суспільних змін, науково-технічного прогресу [68].

Таким чином, на початку 90-х рр. ХХ ст. критерієм ефективності навчально-виховного процесу був рівень здобутих знань, умінь і навичок, а на сучасному етапі відбувається відхід від думки, що педагог може дати вихованцю відповіді на всі питання. Саме тому учень має самостійно розвиватися шляхом самоосвіти заради власної професійної конкурентоспроможності на ринку праці. Варто зазначити, що нинішнє

покоління молоді живе в інформаційному суспільстві, що прийшло на зміну індустріальному, тому всі успіхи в навчанні й вихованні оцінюються відповідно до того, наскільки сформована активна життєва позиція вихованців, наскільки вони підготовлені до самостійних дій та рішень в умовах інтенсивних змін. Основою для самореалізації молодої людини є особистісно зорієнтований підхід, при якому учень є суб'єктом, а не об'єктом. Отже, основою навчально-виховного процесу, який утверджується на сучасному етапі, є інтерсуб'єктний підхід [68].

Молоде покоління України увійшло в нові соціальні умови. Молодь відкинула попередні цінності суспільного ладу, з'явився новий соціальний тип особистості. За таких умов важливо поновити, переосмислити систему патріотичного виховання, сформулювати завдання, які б сприяли підвищенню ефективності його форм та методів. Сьогодні поняття «патріотизм» трактують по-різному, іноді воно є центром критики. На жаль, девальвації піддано не лише саме поняття патріотизму як почуття відданості, любові до Батьківщини, але зруйнована й поки що не відновлена система патріотичного виховання молодого покоління. Вочевидь утворився певний духовно-моральний вакуум при цілковитому послабленні військової сили країни. На жаль, не можна відроджувати державу, не відродивши патріотичного почуття народу, його національної гідності, віри в майбутнє.

Проблема цілеспрямованого патріотичного виховання молоді стає сьогодні особливо актуальною. Патріотичне виховання – важливий складник системи виховання особистості, в основі якої – ставлення особистості до навколишнього середовища та до самої себе. Наслідування особистістю патріотичних традицій свого народу забезпечить їй повноцінне суспільне життя [152].

Саме тому, на нашу думку, суб'єктно-об'єктний підхід з його принципами, функціями патріотичного виховання учнів є найважливішим у моделі патріотичного виховання молоді. На основі аналізу наукової літератури виділено такі концептуальні положення патріотичного виховання молоді, як-от:

1. Служіння Вітчизні. Це інтеграційний принцип патріотичного виховання, оскільки в сучасних умовах його вимоги поширюються на сферу виховання патріотизму в контексті творчої діяльності й захисту держави.

2. Історична й соціальна пам'ять. У межах реалізації цього принципу здійснюється зв'язок минулого, сьогодення й майбутнього, він є механізмом акумуляції, збереження й відтворення соціального досвіду, а також виконує функцію збереження духовно-етичної і культурно-історичної спадщини народу, а водночас сприяє відтворенню цієї спадщини в реконструйованому вигляді в межах змісту патріотичного виховання.

3. Спадкоємність духовного досвіду поколінь. Цей принцип передбачає використання системи базових цінностей, що були сформовані впродовж тисячоліть різними поколіннями. Зазначені цінності формують обличчя народу, створюючи певний тип особистості, а також відображають єдність і різноманіття соціального й народного складників у патріотичному вихованні; орієнтує на збереження побутової культури, етнокультурних, духовних, героїчних традицій.

4. Соціокультурна ідентифікація, яка детермінує дію механізмів ототожнення суб'єкта з соціумом, що сприймається як світ Батьківщини. Таким чином визначається логіка пошуку коду української культури, адекватної викликам сучасності.

5. Гордість і великодушність в осмисленні соціокультурної реальності історичного минулого, що зумовлює певне ставлення до загального ходу історії та окремих історичних подій, здатність розглядати їх у взаємозв'язках з іншими подіями. Сакральність символів і смислів Вітчизни, які визначають емоційно-ціннісні домінанти й передбачають формування відчуття гордості за свій народ і готовності захищати Батьківщину [152].

6. Соборність у вихованні духовних основ патріотизму. Результати наукових узагальнень соціокультурних, релігійних і філософських особливостей українського менталітету дають підстави для висновку, що однією з умов ідентифікації духовного життя соціуму є соборність, яка

вирізняється колективістськими, об'єднувальними началами для соціокультурної інтеграції. У патріотичному вихованні цей принцип спрямований на формування духовності, а також гармонійних стосунків особи, колективу, суспільства й держави, гуманізму, толерантності, милосердя, колективізму.

Опора на культурні, історичні, бойові й трудові традиції, які виступають універсальною формою збереження і трансляції соціокультурного досвіду, забезпечує при цьому стійку соціокультурну спадкоємність у реаліях повсякденності.

7. Імплікації традицій і інновацій у патріотичному вихованні. Цей принцип ґрунтується на уявленні про патріотизм як феномен, що володіє властивістю інверсії в просторі «минуле – сьогодення – майбутнє» [152].

У процесі моделювання функцій патріотичного виховання науковці модифікували функційні компоненти професійно-педагогічної діяльності стосовно завдань патріотичного виховання учнів. На основі аналізу психолого-педагогічних досліджень (В. Гінецинський, Н. Кузьміна, А. Маркова, І. Липський та ін.) можна виділити певний перелік функцій, які вважаємо необхідними й достатніми: орієнтовна функція; мотиваційно-мобілізаційна функція; інформаційно-гностична функція; організаційна функція; перетворювальна функція; координувальна функція; контрольна функція; прогностична функція; корекційна функція (рис. 5.1) [152].

Реалізація орієнтовної функції патріотичного виховання учнів пов'язана з характерним для всіх періодів історії соціальним замовленням суспільства на ідеальний тип особистості.

Мотиваційно-мобілізаційна функція включає уміння збуджувати інтерес, увагу, спонукати до активності, переводити знання в практичні дії, оцінювати діяльність, вчинки, закріплювати знання й уміння учнів відповідно до віку й інших особливостей і пов'язана з механізмом саморозвитку особи учня й педагога в освітньому процесі.

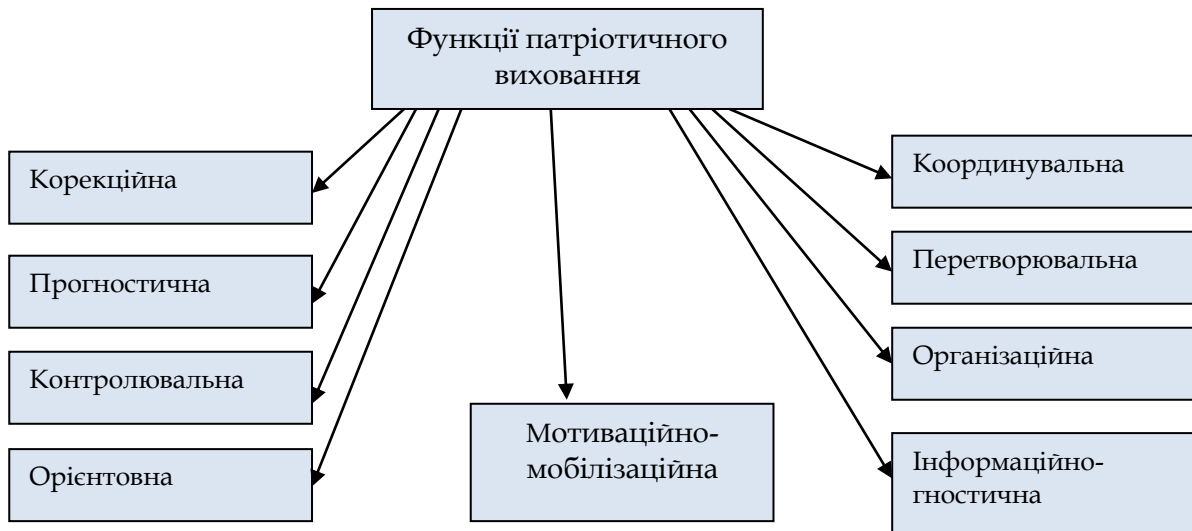

Рис. 5.1 Функції патріотичного виховання

Реалізація інформаційно-гностичної функції патріотичного виховання учнів включає вміння педагога користуватися мовним багатством, точно, стисло, логічно викладати матеріал та досягати розуміння сутності явищ; користуватися різними методами викладу, активізувати учнів у процесі засвоєння матеріалу патріотичного змісту [152].

Організаційна функція патріотичного виховання учнів передбачає створення умов для включення всіх суб'єктів і об'єктів діяльності у процес досягнення поставлених цілей патріотичного виховання молоді. При цьому провідну роль відіграють оптимально дібрані методи, технології, прийоми й засоби, що сприяють розвитку особи учня й педагога.

Перетворювальна функція патріотичного виховання вимагає від педагога реалізації творчого підходу до організації виховного процесу, залучення об'єктів патріотичного виховання до ціннісно орієнтованої патріотичної діяльності, а також взаємодію суб'єктів і об'єктів патріотичного виховання на благо держави.

Координувальна функція спрямована на об'єднання й узгодження змісту і спрямованості педагогічних дій на об'єкт патріотичного виховання, здійснюваних у системі суспільного й родинного виховання. Вона передбачає вміння суб'єктів патріотичного виховання встановлювати контакти з батьками

й колегами, соціальними партнерами, брати участь у педагогічній освіті батьків, розкривати їм призначення, зміст, методи патріотичного виховання учнів, спонукати батьків до активної участі у спільній патріотично орієнтованій діяльності [152].

Контрольовальна функція патріотичного виховання молоді пов'язана з відстеженням соціального замовлення на формування особистості – патріота своєї Батьківщини – на заняттях, у процесі позааудиторної виховної роботи та розподілом відповідальності між усіма суб'єктами патріотичного виховання.

Прогностична функція патріотичного виховання учнів дуже важлива, оскільки ставить за мету передбачення «зони найближчого розвитку» молоді й виховної системи освітньої установи. Учитель, класний керівник як основні суб'єкти патріотичного виховання школярів постійно екстраполують отримані в ході контролю дані на поведінку молодих людей у різних природних і спеціально створених виховних ситуаціях ціннісного й етичного вибору в майбутньому, тобто займаються прогнозуванням. На основі даних спостереження і спеціальних методик стає можливим здійснити прогноз стану й динаміки розвитку патріотичної вихованості шкільної молоді.

Корекційна функція патріотичного виховання дозволяє змінювати негативні моменти цілісного педагогічного процесу, впливати на динаміку зростання рівня патріотичної вихованості учнів і підвищення якісних характеристик патріотичного виховання: змісту, педагогічних умов, характеру і стилю взаємодії суб'єктів і об'єктів патріотичного виховання [152].

Учитель у межах педагогічної взаємодії є головним суб'єктом, який володіє необхідними знаннями, уміннями та навичками, організовує педагогічну технологію на основі монологу, а учень є об'єктом, завдання якого – чітко та точно засвоїти знання та правила. Є. Шиянов визначив основні парадигми педагогічних знань учителів, які можуть стати складниками суб'єкт-об'єктної парадигми, зокрема: орієнтація на формувальне навчання, яке окреслене завданнями предмета та спрямоване на сьогоднішній день; орієнтація на рольову взаємодію із учнем; зовнішня детермінація поведінки та діяльності

учнів; формування імперативного стилю, який вирізняється монологізованим впливом як досить ефективним в управлінні навчальною діяльністю; домінування методів та форм професійного навчання [11, с. 144–149].

Отже, під час вивчення взаємодії вчителя та учня необхідно враховувати, що взаєморозуміння не може бути цілком вичерпаним, а результати взаємодії – цілком передбаченими. Але впровадження нормативно відкритого навчання, орієнтованого на особистість учня, детермінує зміну індивідуального педагогічного стилю вчителя, що обумовлює необхідність налагодження спільних дій, пошуку нових методів та технологій навчання.

Взаємини вчителів та учнів у школі – найскладніша сфера навчально-виховного процесу, від якої суттєво залежить його результат. Але саме в цій сфері ми стикаємося із серйозними труднощами та протиріччями. Можна виділити основні принципові недоліки в системі взаємин учителів з учнями: прояв своєрідного педагогічного догматизму вчителів, коли стосунки будуються на основі догматично зрозумілих і стереотипних понять – що можна і що не можна; наказовий, категоричний характер вимог до учнів, що пригнічує особистість, зв'язує її духовні сили; низька оцінювальна культура частини вчителів, які не враховують особистостей школярів; у взаєминах із ними здебільшого оперують оцінками-ярликами тощо; суб'єктно-об'єктний характер взаємин, що виявляється в перевазі формального ділового спілкування над неформальним, духовним; дефіцит інтересів учителя до тих проявів особистості учня, які не входять у сферу навчально-виховного процесу [11, с. 144–149].

Звісно, соціальні відносини виявляються в усіх без винятку сферах людської життєдіяльності, наповнюючи їх певним типом статусності, яку вони виражають і трансформують через себе. Подібне спостерігається і в освітній сфері: взаємини між учителем (носіями знань) і учнями (споживачами знань) вважаються різностатусними, оскільки їхньою основою є, по-перше, віковий ценз; по-друге, рівень фахових знань; по-третє, різниця в обсязі життєвого досвіду; по-четверте, різниця в характері владних повноважень і, по-п'яте, різниця в соціальному статусі.

Невипадково в традиційній системі освіти вчитель визнається головною дієвою особою процесу навчання й має виконувати такі педагогічно-організаційні та виховні завдання: здійснювати навчальні дії, спрямовуючи їх на учнів; давати школярам матеріал для засвоєння та орієнтири для їхньої навчальної діяльності; мотивувати навчальну діяльність учнів, спонукати їх до навчання; організовувати навчальні дії таким чином, щоб вони давали максимальний ефект; здійснювати контроль за ефективністю засвоєння. Тобто статусно-професійні позиції учителя дозволяють йому, більше того вимагають диктувати учням чіткі норми та стандарти їхньої поведінки в навчальному закладі. Невипадково навчальний процес за провідної ролі вчителя розглядається як суб'єктно-об'єктний, за якого учень виконує підлеглу (допоміжну) функцію у соціальних взаєминах, не претендуючи на роль повноцінного партнера в освітньому процесі [352, с. 10–17].

Варто зазначити, що учасники педагогічного процесу можуть відчувати себе об'єктом чи суб'єктом. У реальному освітньому процесі вони не можуть бути суто об'єктами чи суб'єктами, у певних аспектах учні та вчителі – об'єкти, а в інших – суб'єкти. Об'єктність у педагогічному процесі зумовлена причинами, які можна умовно розділити на дві групи. В. Кушнір зазначає, що перша відображає об'єктивні умови, у яких перебувають учасники педагогічного процесу, друга – стосунки між людьми, які виявляються в стилях педагога, управлінні педагогічним процесом, його організації, міжособистісних стосунках [337, с. 78–86].

Об'єктність виникає під впливом таких чинників, як-от: закони, нормативні акти, постанови, методичні рекомендації, які регулюють структуру педагогічного процесу; логіка педагогічного процесу; особливості середовища, яке впливає на формування завдань педагогічного процесу та його організацію; наявна науково-методична база.

На думку В. Кушніра, об'єктність педагогічного процесу передбачає регламентовану діяльність педагогів та учнів, яка відбувається за загальними схемами та правилами. Об'єктний підхід передбачає існування певної

структури, у якій розміщені суб'єкти педагогічного процесу, що мають налаштовуватися на цю структуру [337, с. 78–86].

Результативність патріотичного виховання значною мірою залежить від тактики педагогічної дії, яка спирається на систему інтегрованих і взаємопов'язаних підходів у вихованні. Суб'єктно-об'єктний підхід – розгляд вихователя та вихованців як суб'єктів процесу виховання, що активно взаємодіють. Підходи у вихованні мають суттєве значення і для теоретичних педагогічних досліджень, і для здійснення цілеспрямованої виховної взаємодії на практиці.

Суб'єктно-об'єктний підхід у вихованні передбачає певну послідовність процесу патріотичного виховання особистості:

– *перший етап* – ознайомлення з нормами і правилами поведінки та оволодіння ними. До них належать загальнолюдські християнські моральні постулати, правила етики й етикету;

– *другий етап* передбачає вплив на свідомість і формування відповідних переконань, які здійснюють мотиваційну, спрямовувальну та коригувальну функції у виборі способу поведінки. При цьому переконання – це стійкі погляди, що формуються під впливом оточення і ґрунтуються на певних положеннях, думках, які вважаються істинними;

– *третій етап* – формування почуттів, емоційного забарвлення переживань і переконань. Виконуючи регулятивну функцію, стійкі переживання спрямовують поведінку особистості;

– *четвертий етап* – вироблення вмінь і навичок поведінки. Тривалі багаторазові спроби чинити правильно народжують навички та звички необхідної поведінки [337, с. 78–86].

У конкретній життєвій ситуації поведінка людини може бути свідомою, звично-автоматичною чи інстинктивною. Сформованість тих чи тих навичок поведінки особистості відображають її спрямованість на різні об'єкти життя та характерологічні особливості.

У ракурсі нашого наукового дослідження необхідно відзначити, що патріотичне виховання як педагогічна категорія та процес має свої особливості: двосторонній характер; безперервність та тривалість; взаємозв'язок, взаємодоповнюваність процесів виховання, самовиховання та перевиховання; багатофакторність різноманітних виховних впливів (батьки, друзі, навколишнє середовище, засоби масової інформації тощо); латентний (прихований) характер результатів виховання; концентризм формування патріотичних якостей особистості з урахуванням індивідуальних, психічних і вікових можливостей; різноманітність форм, методів і прийомів виховання; специфіка й труднощі оцінювання поведінки та якостей особистості у зв'язку з неточністю методів діагностики виховання [161].

Сферами патріотичного виховання є спілкування та діяльність, однак виховна дія відбувається тільки шляхом взаємодії особистості з різними об'єктами життя у процесі виникнення різноманітних виховних ситуацій. Розрізняють такі види виховної взаємодії: педагогічна (вихователь – вихованець); взаємна (вихователь – вихованець – вихованці – ровесники); предметна (ставлення до предметів культури); ставлення вихованця до самого себе [161].

Доцільно зазначити, що у процесі свого становлення особистість є не лише об'єктом, але й суб'єктом виховання й розвитку. Виховання особистості – це активність людини, спрямована на вдосконалення себе за допомогою системи дій, здійснення яких сприяє формуванню патріотизму. Формування патріотизму є складником національно-патріотичного виховання, проте воно може бути й самостійним завданням, спеціально організованим процесом. Завдання формування патріотизму є соціальними й мають конкретно-історичну природу. У процесі самовдосконалення особистість діє на базі цінностей та ідеалів, що характерні для певної епохи. Прагнення «удосконалити» себе постає не як самоціль, а як бажання покращити власні можливості та здібності, сформувати себе як гармонійну особистість і ствердитися в системі суспільних відносин.

Учитель має вміти керувати діяльністю учнів у процесі навчання та виховання, а для цього він повинен уміти формувати в них потрібну мотивацію. Мотивація – це один із найважливіших чинників поряд із здібностями, знаннями, навичками, який забезпечує успіх у діяльності. Це сукупність спонукальних факторів, які викликають активність в організмі й визначають його спрямованість. Продуктивність діяльності, її процес і результат визначаються, по-перше, спрямованістю мотивів і змістом, по-друге, силою, активністю мотивів. Мотив – це реальне спонукання, яке змушує людину діяти в певній життєвій ситуації, за певних умов [227].

Становлення мотивації – це не просте збільшення позитивного чи негативного ставлення до навчання, але й ускладнення структури мотиваційної сфери та спонукань, що входять до неї, встановлення нових, більш зрілих, іноді суперечливих відносин між ними. Ці окремі сторони мотиваційної сфери (і складні, діалектичні відносини між ними) повинні стати об'єктом керування вчителя [227].

Сучасні педагоги, науковці визнають, що патріотичні почуття є могутньою і непереможною духовною силою кожного народу. Суть справи полягає в тому, що без національно-свідомого, патріотично налаштованого фахівця неможливо не лише підняти, а й зберегти державу. Таким чином, одним із найважливіших завдань педагогічної теорії і практики є патріотичне виховання, яке повинно здійснюватися, на нашу думку, ще з раннього дитинства. Патріотична громадська активність особистості повинна постійно підвищуватись у процесі виховання, самовиховання й самовдосконалення, переростати відповідно до вікових особливостей у громадсько-політичну, державницьку діяльність.

В. Гонський зазначає, що патріотичне виховання є складником виховного процесу, систематичною і цілеспрямованою діяльністю закладів освіти, органів державної влади і громадських організацій з формування у громадян високої патріотичної свідомості, почуття любові до України. Патріотичне виховання охоплює соціальні, цільові, функційні, організаційні аспекти, а також поширює

свій вплив на всі покоління, проникає у всі сфери життя, як-от: соціально-економічну, політичну, духовну, правову, педагогічну, а також спирається на освіту, культуру, історію, державу, право [99, с. 9–14].

Досвід інших країн доводить, що міцним, успішним суспільство стає насамперед за умови високої національної єдності, самосвідомості громадян, самоповаги та патріотизму. Адже патріотизм складає найважливішу ціннісну основу будь-якого демократичного суспільства й виступає не лише інтегрувальним початком, а й суттєвим внутрішнім мотивом для саморозвитку й розкриття всіх потенціальних соціальних можливостей у духовній, економічній і соціальній сферах життя суспільства.

Найважливішою громадянською рисою особистості є сформованість патріотичної самосвідомості, любові до рідної землі, свого народу, готовності до праці в ім'я України. Формування патріотичної самосвідомості передбачає освоєння молоддю своєї етнічної спільності, національних цінностей (мови, культури), відчуття своєї причетності до розбудови національної державності, патріотизм, що сприяє утвердженню власної гідності, внутрішньої свободи, гордості за свою землю [151, с. 2].

Сучасний зміст виховання молодого покоління спрямований на становлення громадянина України, патріота своєї країни, готового самовіддано розбудовувати суверенну, демократичну державу, здатного виявляти національну гідність, який знає свої права та обов'язки, цивілізовано вміє відстоювати їх, може успішно самореалізовуватися в соціумі як громадянин, носій культури, сім'янин, професіонал [579, с. 87–95].

В Україні історично склалася власна схема виховання, що максимально враховує самобутність українського народу. Упродовж радянського періоду вона заборонялася. Нині патріотична виховання відроджується на основі кращих національних традицій. Сучасна учнівська модель враховує такі аспекти сьогодення, як перехід України від соціалістичних відносин до ринкових; національне відродження усіх сфер життя українського соціуму і проблеми розбудови незалежної держави. Патріотичне виховання в школах

України в 1991–2019 рр. визначалося певною метою – формування національної свідомості й патріотизму, засвоєння учнями матеріальної і духовної культури народу, що чітко означено в завданнях виховання, які полягають у формуванні національної свідомості, любові до рідної землі і народу, збереження єдності поколінь, шанобливе ставлення до культури України та формування бажання працювати заради держави й народу.

Окрім цього, важливою умовою створення та функціонування будь-якої структури патріотичного виховання є конкретизація її принципів. Визначальними з-поміж яких є такі: служіння Вітчизні, гордості й великодушності, історичної і соціальної пам'яті, спадкоємності духовного досвіду, імплікації традицій та інновацій у патріотичне виховання, соборності, соціокультурної ідентифікації. Реалізація названих принципів у процесі патріотичного виховання учнівської молоді передбачає створення цілісної концептуальної структури патріотичного виховання, у якій усі складові (мета, завдання, підхід, принципи, методи, форми, засоби і результат) є взаємопов'язаними і взаємозалежними.

Слід звернути увагу, що аналіз та узагальнення історико-педагогічного досвіду патріотичного виховання надав можливість конкретизувати методи патріотичного виховання в школах України 1991–2019 рр., зокрема: метод аналізу соціальних ситуацій, метод переконання, метод привчання і вправлення, метод дискусії і бесіди, проектні, ігрові, кейсові методи, інтерактивні презентації. Усі вище зазначені традиційні та інноваційні методи були націлені на виховання у школярів:

- поваги до рідної землі, родини, Української Держави;
- почуття гордості за минуле й сучасне на прикладах героїчної історії українського народу та кращих зразках української культурної спадщини;
- національної приналежності на засадах родинності;
- шанобливого ставлення до національних надбань українського народу, розвиток особистісних рис громадянина української держави;
- духовності та цілісного уявлення про світ, глибокого патріотичного

почуття та національної самосвідомості;

- соціального досвіду, успадкування кращих духовних та культурних надбань українського народу;

- духовної єдності поколінь, поваги до батьків, людей похилого віку;

- ідеалів свободи й рівності, усвідомлення цінності людської гідності;

- правової культури, поваги до Конституції, Законів, державної символіки – Герба, Прапора, Гімну України;

- прагнення національної самореалізації особистості в Україні відповідно до її інтересів та можливостей;

- готовності учнівської молоді до виконання громадянського обов'язку щодо відстоювання національних інтересів, незалежності Вітчизни.

Мета, завдання, принципи, методи були направлення на досягнення єдиного результату – формування національно свідомої, патріотично сформованої особистості. Національно-патріотичне виховання в школах України в 1991–2019 рр. схематично зображено на рисунку 5.2.

Аналіз становлення та розвитку педагогічних ідей патріотичного виховання свідчить, що патріотичне виховання – історично зумовлена сукупність ідей, поглядів, переконань, традицій, звичаїв та інших форм соціальної поведінки, спрямованих на організацію життєдіяльності молодого покоління, у процесі якої засвоюється духовна й матеріальна культура нації, формується національна свідомість і досягається духовна єдність поколінь. Патріотичне виховання також передбачає широкі знання конституційних і правових норм, державної політики, сформованість патріотичних думок та дієвих заходів з відстоювання національних форм життєдіяльності й поведінки в усіх сферах суспільного життя.

Патріотичне виховання реалізується як планомірна виховна діяльність, спрямована на формування у вихованців почуття патріотизму, соціальної відповідальності. Воно включає розвиток любові до Батьківщини, національної самосвідомості й гідності; дбайливе ставлення до рідної мови, культури, традицій.

Рис. 5.2 Схеми національно-патріотичного виховання в школах України (1991–2019 рр.)

Починаючи з 1991 р., школи України нагромадили значний досвід патріотичного виховання. У цьому контексті вважаємо корисною практику проведення Всеукраїнської дитячо-юнацької соціально-військово-патріотичної гри «Сокіл», яка є формою позакласної роботи з патріотичного та морально-етичного виховання школярів, засобом формування патріотичної свідомості, спортивно-оздоровчої роботи. Її проведення започатковане в 2003 р., спочатку вона мала регіональний характер, але з 2009 р. проводиться на загальнонаціональному рівні. Гра проходить під егідою Міністерства освіти і науки України за сприяння інших міністерств, відомств та громадських організацій.

Новий поштовх у розвитку гра отримала 2015 року, коли вона була уведена до Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки, затвердженої Указом Президента України від 13 жовтня 2015 року № 580 [498]. Загалом схему організації гри на всеукраїнському та місцевому рівнях подано на рис. 5.3.

Варто зазначити, що організація гри в закладах освіти спирається на учнівське самоврядування, що базується на козацьких звичаях, традиціях вільного народного віче й передбачає добровільне об'єднання дітей для виконання завдань гри.

Метою гри є військово-спортивне й національно-патріотичне виховання української молоді на основі традицій українського козацтва, зокрема:

- виховання нових поколінь України в дусі відданості Батьківщині та її народу на основі відродження національних і загальнолюдських духовних і моральних цінностей;
- виховання у молоді глибоких і твердих національно-патріотичних переконань, підготовка молоді до творчої праці, до військової служби та захисту своєї Батьківщини шляхом залучення до оборонно-масової та військово-спортивної патріотичної роботи;
- формування й виховання, спираючись на національні козацькі педагогічні традиції, у юнаків і дівчат високих морально-психологічних

якостей; мужності, сміливості, рішучості, відваги, стійкості, дисциплінованості та ініціативності;

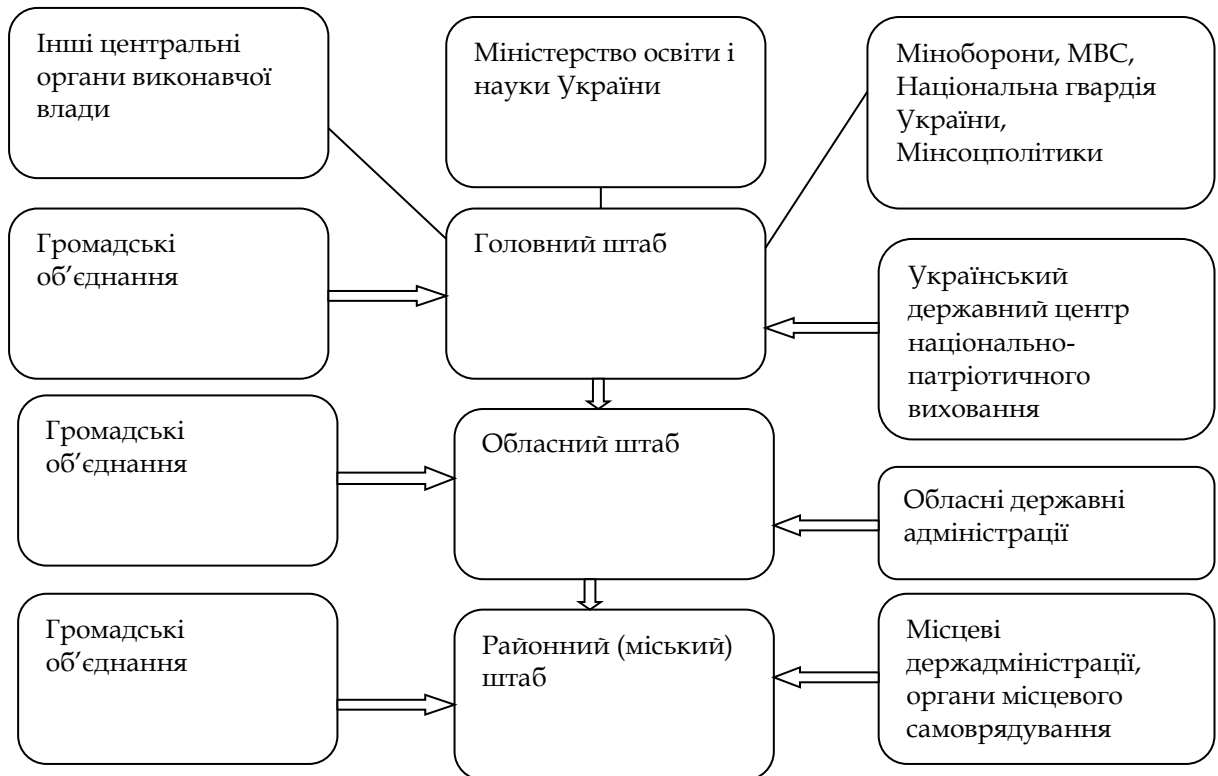

Рис. 5.3 Організаційна структура гри «Сокіл» («Джура»)

– виховання духовно та фізично розвиненого юного покоління українців на історично сформованих засадах козацького світогляду та здорового способу життя [270].

Структура загальнодержавної виховної системи військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура») та основні етапи її проведення подано на рис. 5.4.

Уважаємо досвід проведення таких заходів досить корисним для подолання регіональних відмінностей, а також для патріотичного виховання майбутніх поколінь і формування в них національної свідомості.

Окрім того, доцільним вважаємо вивчення досвіду патріотичного виховання окремих закладів середньої освіти. У цьому контексті особливий інтерес становить досвід Лютинського НВК Дубровицького району Рівненської області в межах реалізації програми дослідно-експериментальної роботи за темою «Реалізація моделі національно-патріотичного виховання учнів сільської

школи поліського регіону» [571]. Програма національно-патріотичного виховання учнів [570] складається з трьох основних розділів: «Я – людина, Я – особистість», «Я – частинка Полісся» і «Я – громадянин України», до реалізації яких залучено чимало суб'єктів освітньо-виховного та соціокультурного простору школи й населеного пункту: адміністрацію, учителів-предметників, класних керівників, вихователів, дитячі й молодіжні громадські організації та об'єднання (зокрема, молодіжну організацію станції Лютинськ «Пласт»); органи учнівського самоврядування; волонтерів шкільного центру «Турбота»; керівників музею, гуртків, секцій, факультативів; батьків; заклади культури та освіти; трудові колективи; громадських діячів; релігійні конфесії на території села.

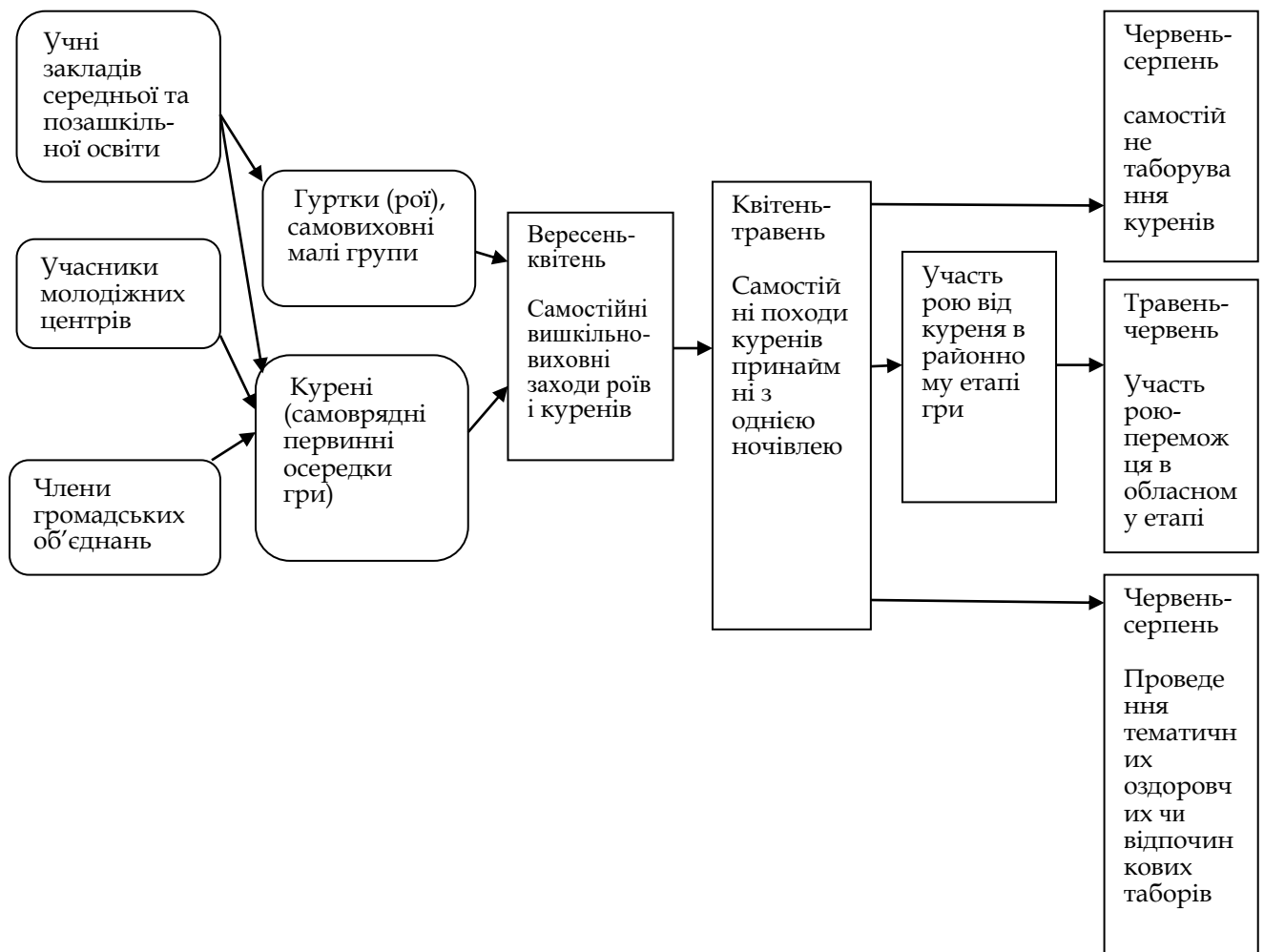

Рис. 5.4 Структура загальнодержавної виховної системи військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура») та основні етапи її проведення

Зокрема, мета розділу «Я – частинка Полісся» – накопичення учнями ґрунтовних знань про історію рідного краю, повага до його звичаїв, традицій, культури і природи, бажання їх зберігати і примножувати. Він містить такі підрозділи: «Я – частинка природи», «Я – сім'я, рід, родина», «Я – нащадок козацького роду», «Я – юний краєзнавець». У межах цього розділу реалізовано такі заходи: екологічні ігри, акції «Європа починається з чистоти», «Посади своє дерево», екологічні проєкти «Подвір'я навчального закладу», «Клумба», операції «Годівничка», «Шпаківня», Свято зустрічі птахів, конкурс «Кімнатні рослини моєї родини», Свято врожаю, фотоквіз «Квітує рідний Лютинськ», мандрівка в урочище «Дуби» [361].

Цікавим був досвід проведення виставки-конкурсу «Від відходів – до доходів», яку було спрямовано на формування екологічної свідомості дітей і їхнє моральне виховання. Вона стала результатом спільної злагодженої діяльності педагогів, батьків, учнівського центру самоврядування, екологічної агітбригади школи «Веселка» з метою збереження навколишнього середовища, природи рідного села зокрема та Полісся загалом, формування екологічної свідомості та поведінки учнів. Учні прибирали територію школи, вулиці села, громадські місця, лісовий масив, прикрасили територію синьо-жовтими стрічками, розмалювали в кольори державного прапора України дошки оголошень на в'їзді в село. На зібрані кошти було розмальовано автобусну зупинку та виготовлено смітники [571].

Ключовим аспектом національно-патріотичного виховання зазначеного освітнього закладу є краєзнавча діяльність, її мета – усвідомлення школярами причетності до рідної землі, поваги до рідної історії, традицій села, Полісся. Її орієнтири закладено в розділі програми «Я – юний краєзнавець». Згідно з планами виховної роботи класних керівників проведено виховні години з тем: «Моя сім'я в історії рідного села», «Моє село в історії моєї країни», «Моя мала батьківщина – Полісся». Окрім того, традицією у школі стало проведення фольклорно-етнографічного фестивалю колядок та щедрівок, виховного заходу

«Українські вечорниці», театралізованого дійства «Великодній кошик», виставки «Поліська вишивка – молитва без слів» [361].

Варто зазначити, що учні школи є активними учасниками краєзнавчих екскурсій, пошукових експедицій, у результаті яких створено альбом «Пісні рідного краю»; проекти «Пісні мого села. Поліські переливи», «Фольклор села», «Історія вулиць села» стали результатом здійснення фольклорної експедиції «Барви мого Полісся», а короткометражний документальний фільм – проекту «Історія мого рідного села». За участю волонтерів школи підготовлено проекти «Легенди про село», «Ніхто не забутий, ніщо не забуто», «Зламани долі», «Воєнні сторінки», «Слава полеглим», «Низький уклін вам, ветерани», «Дорога на Схід» [361]. Окрім того, були підготовлені учнівським товариством проекти «На шляху до відродження» (духовні храми Дубровиччини), «Туристичними стежками рідного краю», «Видатні люди рідного села», «Книга пам'яті села Лютинськ», які теж є складником краєзнавчої роботи у школі.

З метою ознайомлення учнів з минулим свого народу в закладі освіти проведено такі заходи, як-от: зібрано спогади ветеранів Другої світової війни та людей, вивезених на примусові роботи в Німеччину, створено альбоми «Спогади ветеранів», «Зламани долі», «Ордени та медалі моєї родини», організовано виставку фотографій воєнних років, відвідування та опіку вдів учасників війни за місцем проживання, проведено операцію «Обеліск», підготовлено проект «Воєнні сторінки» [361].

Необхідність відродження традицій козацької педагогіки у вихованні молодого покоління відображено в підрозділі програми «Я – нащадок козацького роду» [371]. У планах виховної роботи класних керівників заплановано години спілкування, присвячені відродженню та розвитку українського козацтва як важливого складника національно-патріотичного виховання молоді. У школі започатковано День добрих справ, а також спільно з батьками і громадськістю села проведено конкурси «Козацькі забави», «Суперкозак», конкурс стрілецької та козацької пісні, перегляд та обговорення фільму «Вогнем і мечем», підготовлено виставку малюнків, усний журнал,

презентації учнів за проектом «Славні гетьмани України». Оскільки національно-патріотичне виховання неможливе без тісної співпраці вчителів, батьків та учнів, то результатом такої взаємодії є проведені заходи: «Тато, мама, я – українська сім'я», «Турнір поколінь», форум батьківської громадськості «Здорова дитина – багата Україна!», а також вишивання рушника єднання [361].

Варто наголосити, що молодіжна громадська організація «Лютинська станиця Пласту», яка була створена у 1993 р., відіграє важливу роль у національно-патріотичному вихованні учнів закладу освіти, зокрема, за її сприяння організовано проведення патріотичних, спортивних, краєзнавчих, туристських заходів, волонтерських акцій з учнівською молоддю. Останні сходи пластунів представлені такими темами: «Символи держави», «Різдвяна свічечка», мандрівки «Стежками героїв» і «Стежками краю», теренова гра-квест, «Велика екологічна гра» [361].

Окрім того, члени організації налагодили взаємодію з Рівненським обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти, провели для педагогічних працівників і батьків презентації скаутської виховної методики, тренінги з питань залучення дітей до пластового (скаутського) руху, навчання інструкторів (тренерів) для роботи в пластових організаціях, поширили пластову друковану продукцію, виготовили стендові матеріали на пластову тематику, публікують у районній газеті матеріали, присвячені історії та розвитку пластового осередку.

Інтегративним розділом з патріотичного виховання у Лютинському НВК є розділ «Я – громадянин України» зі складниками: «Я – господар свої землі», «Я – майбутній захисник Вітчизни», «Я – пам'ять народу», «Я – активний громадський діяч», «Я – член учнівського самоврядування» [571]. Заплановані заходи сприяють координації, системності й комплексності всіх виховних впливів на особистість для розвитку в неї любові до Батьківщини, прагнення до її захисту, формування національної свідомості, любові до рідної землі і свого народу, готовності захищати свою державу. З цією метою до планів виховної

роботи класних керівників уведено теми: «Національні традиції», «Народні промисли», «Національні герої», «Моя Батьківщина – Україна» [361].

У межах національно-патріотичного виховання для учнів 10–11 класів у листопаді 2016 р. було проведено цикл тренінгів із підвищення рівня політико-правової свідомості «Я і моє право», з формування навичок самоорганізації «Самі будуємо своє життя у рідній країні» та особистісно-рольову гру «Політична карусель» [361]. Окрім того, у закладі освіти оновлено куточок державної символіки, створено зал історії школи, а також постійно оновлюються матеріали музейних залів сільського краєзнавчого музею.

Упродовж року проводиться низка заходів з нагоди Дня пам'яті та примирення, Дня створення УПА, Дня учасників бойових дій в Афганістані, Дня українського козацтва, Дня пам'яті героїв Крут, Дня Соборності України, Дня Чорнобильської трагедії, Дня скорботи і вшанування пам'яті жертв війни в Україні, Дня партизанської слави, Дня пам'яті жертв голодомору, Дня Гідності та Свободи, Дня вишиванки, Дня Державного Прапора України тощо [361].

На сайті закладу також зазначено, що учнівське товариство школи є ініціатором та організатором багатьох заходів національно-патріотичного характеру, зокрема, проведено лінійку «Нескорена та незламна Україна», реалізовано проєкти «Пам'ять» за напрямками «Шляхами мужності та стійкості» (про жителів села Лютинськ, які захищають Україну на сході, беруть участь в АТО), «Збережемо пам'ять про подвиг», «Ніхто не забутий, ніщо не забуто», створено «Книгу Пам'яті». Зібрано матеріали, створено презентацію «Слава героям!», проведено роботу з виготовлення стендів [361].

У контексті морально-патріотичного виховання здійснюється й волонтерська діяльність, зокрема акції «Допоможи ровеснику зі сходу України!», «Від щирого серця – для мужнього серця» «Не будь байдужим», Всеукраїнська акція «Почуйте всі!» [361].

Учні школи є також активними учасниками всеукраїнських організаційно-масових заходів патріотичного спрямування за різними напрямками. Ефективність системи національно-патріотичного виховання

Лютинського НВК доведена результатами та досягненнями учнів школи, які є лауреатами й переможцями багатьох регіональних та всеукраїнських конкурсів національно-патріотичного спрямування.

Таким чином, досвід указанного закладу середньої освіти засвідчує, що комплексне застосування традиційних та інноваційних форм, методів і засобів виховання у виховному процесі з урахуванням природних, соціальних, культурних та етнографічних особливостей регіону сприяє ефективному вирішенню проблем національно-патріотичного виховання школярів.

Заслуговує на увагу й модель національно-патріотичного виховання Тернопільського навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів-правовий ліцей № 2» [598]. Її завданням є створення сприятливих умов для виховання та розвитку патріотичних почуттів молоді, розвиток активних громадян, прищеплення любові до української культури та традицій. Реалізація зазначеної моделі передбачає три етапи, зокрема, на першому формуються мотиви патріотичного виховання, на другому створюється міцна система знань з виховання учнів, відбувається формування національної свідомості, на третьому формується система патріотичних цінностей.

У процесі морально-патріотичного виховання застосовуються різноманітні форми роботи, як-от:

- масові (дискусії, диспути, конференції, філософський стіл, відкрита кафедра, інтелектуальні аукціони, ринги, вікторини, вечори, подорожі до джерел рідної культури, історії держави і права);
- практичні (творчі групи, осередки, екскурсії, свята, театр-експромт, ігри-драматизації, огляди-конкурси, олімпіади);
- інтегративні (шкільні клуби, фестивалі, асамблеї, гуртки);
- індивідуальні (доручення, творчі завдання, звіти, індивідуальна робота тощо);
- наочні (шкільні музеї, кімнати, зали, галереї, виставки дитячої творчості, книжкові виставки, тематичні стенди тощо) [598].

Окрім того, важливим аспектом діяльності є організація масових заходів для формування високої правової культури й патріотизму, зокрема сучасним і популярним серед молоді є флешмоб. Заклад освіти взяв участь в організації і проведенні таких флешмобів: «Коли діти благають – гармати мовчать», «Дух, що тіло рве до бою» (жовтень); «Україна єдина» (травень); «Схід і Захід разом» (березень); «Заради Гідності і Свободи» (вересень). Це формує в них відчуття власної значимості в суспільстві, почуття відповідальності за майбутнє держави, відповідно, впливає на їхню дисциплінованість і обов'язковість у виконанні своїх завдань.

Важливим різновидом і засобом впливу на позитивну поведінку школярів є нова форма масової організації дітей – Всеукраїнський дитячий форум «Формула успіху правової держави очима дітей». Цей масовий захід з 2006 року проводиться в Тернополі. Діти приїжджають з усіх куточків країни, а в 2011 році він набув статусу міжнародного. Учні захищають у своїх проєктах успішну формулу державотворення. Темі проєктів: «Подолання національного сирітства», «Патріотизм – обов'язок чи право?», «Подолання корупції», «Професіоналізм правоохоронних органів», «Реформи в освіті» [598].

Важливим для формування учнівської свідомості є походи до архівів, екскурсії у «Світ права», присвячені таким темам: історія, походження права, правової системи різних країн, історико-біографічні дані активістів, патріотів, громадських діячів.

У 2014 р. відбувся конкурс «Соціальна реклама», де учні обрали тематику соціального суспільства, адже 35% дітей закладу мають одного з родичів за кордоном. Вони активно розробляли проєкт реклами, закликаючи працювати та залишатись в Україні. Учнівський парламент було відзначено подякою мера (І місце).

Щорічно 14 жовтня, у свято Покрови Пресвятої Богородиці, у день створення Української повстанської армії, учні закладу здійснюють умовну подорож «Стежками УПА» з метою вшанування пам'яті героїв УПА. Це все відбувається в національно-патріотичному музеї «Криївка», де проводять також

засідання штабу «Пошук». Експедиційний загін «Пошук» неодноразово проводить різноманітні благодійні акції, що дозволяють допомагати воїнам АТО та ветеранам: «Дитячий оберіг для воїна» (жовтень 2015); «Лист солдату» (2014–2015); «Маки пам'яті» (травень, щорічно); «Малюнок солдату» спільно з Тернопільським Автомайданом (2014–2015); святкові лінійки «Останній бій»; конкурс дитячої творчості «Люби і знай свій рідний край», «Палітра файного міста», «Країна мрій» (2014–2016); участь в обласних змаганнях «Легенда УПА» (жовтень 2015); міська акція «Запали свічку» (листопад, щорічно); участь у молебні та покладанні квітів до стели «Героїв Небесної Сотні» (січень 2015–2016) [598]. Учні беруть активну участь у різноманітних акціях «Допоможи ближньому», «Із рук в руки», «Осінній ярмарок», кошти з яких передаються на допомогу потерпілим із зони АТО.

Варто зазначити, що в основу організації системи виховної роботи закладу покладено взаємодію з Тернопільським комунальним методичним центром науково-освітніх інновацій та моніторингу, управлінням освіти і науки Тернопільської міської ради, міським парламентом «Наснага», церквою Святого Василя, Товариством Червоного Хреста України, Автомайданом Тернополя, Тернопільським музеєм політв'язнів, обласним та міським Управлінням юстиції, членами Всеукраїнської спілки адвокатів, міським відділом охорони дитинства, кримінальною поліцією, представниками соціальних служб [598].

Колектив закладу освіти вважає, що, реалізуючи модель національно-патріотичного виховання й організовуючи всі зазначені заходи, він формує покоління молодих свідомих громадян України.

Патріотизм як відчуття особистості, а також найважливіший мотив значущої діяльності найповніше виявляється в людині чи соціальній групі, що досягла найвищого рівня духовно-етичного й культурного розвитку. Справжній, духовний, патріотизм передбачає безкорисливе служіння Вітчизні. Таким чином, проблема розвитку теорії і практики патріотичного виховання

учнівської молоді в контексті навчально-виховної діяльності в закладах середньої освіти є актуальною і має комплексний характер.

5.2. Регіональні особливості розвитку національно-патріотичного виховання учнівської молоді в Україні

Актуальність патріотичного виховання молоді детермінується розбудовою в Україні громадянського суспільства, формуванням єдиної нації. Причинами актуалізації проблеми патріотичного виховання є криза ідентичності, економічна дезінтеграція та соціальна диференціація суспільства. Криза духовних цінностей, а також зниження рівня суспільної відповідальності зумовлюють поширення в суспільстві байдужості, егоїзму, індивідуалізму, цинізму, невмотивованої агресивності.

Окрім того, значною проблемою патріотичного виховання молоді на сучасному етапі, на наш погляд, є відсутність єдиного тлумачення історичних подій, наукових досягнень і військових перемог попередніх періодів, що призводить до кризи позитивних і героїчних прикладів, якими має пишатися молодь. В умовах економічної кризи, поступового переходу до ринкових відносин відбувається соціальна та моральна деградація значного відсотка молоді, тому знижується інтерес до праці, знецінюються духовні ідеали.

За роки незалежності України яскраво виявилися негативні наслідки відсутності належного патріотичного виховання (на сході й на заході України), зокрема: масова трудова еміграція (так звана «четверта хвиля»), яка призвела до втрати, за експертними оцінками, понад 7 млн. чол.; невідповідність дій еліт відносно очікувань та сподівань українського народу; неготовність частини творчої інтелігенції до тривалого творчого процесу підвищення конкурентоздатності української культури, мови [99, с. 9–14].

Виховати молоде покоління, яке має глибоко усвідомлену життєву позицію, можна за умови розвитку національної освіти, у якій система виховання та навчання ґрунтується на ідеях народної філософії, засадах

української етнопедагогіки, народознавства, основах християнської релігії, наукової педагогічної думки, родинного та патріотичного виховання тощо.

На наш погляд, проблема патріотичного виховання молоді як складник регіонального історико-педагогічного процесу має надзвичайно актуальне значення, особливо з огляду на тезу, що сьогодення визначається історією, що всі суспільні позитиви й негативи вкорінені в нашому віддаленому й наближеному минулому. Важливим основоположним принципом регіонального виміру історико-педагогічного процесу є його діалогічність із сьогоденням, що сприяє не лише реконструкції регіонального минулого, а й є мірилом сучасних нових тенденцій і напрямів освітньо-виховного процесу [584, с. 42–49].

Науковець О. Сухомлинська зазначає, що «за радянських часів регіонального (локального) підходу до розгляду історико-педагогічних тем не існувало. В «Очерках истории школы и педагогической мысли народов СССР», що виходили у видавництві АПН СРСР «Педагогика» в кінці 80-х років ХХ ст., розглядалася діяльність навчально-виховних закладів за політико-ідеологічним поділом загальносоюзних та «союзних республік», що передбачав і певні регіональні відмінності, але на них не наголошувалося» [584, с. 42–49]. Таким чином, радянська влада намагалась уніфікувати процес патріотичного виховання молоді для всієї країни.

З проголошенням незалежності України в 1991 р., зауважує професор О. Сухомлинська, історики педагогіки, переглядаючи свої позиції, проблематику, стали особливо чутливими до своєї історії. З переміщенням центру розвитку педагогічної (зокрема й історико-педагогічної) думки в Київ почався новий відлік часу для регіонального виміру. Регіони почали згадувати свою самобутність і специфіку, вивчати її, розкривати в історико-культурницькому й антрополого-педагогічному контекстах [584, с. 42–49].

Варто наголосити, що державна політика стосовно патріотичного виховання молоді в 90-ті рр. ХХ ст. не враховувала той факт, що наша країна, зважаючи на історичні обставини, має неоднорідний склад, вона охоплює різні регіони, представники яких мають різні думки щодо деяких питань суспільного

життя. Наприклад, у західній та центральній Україні існує негативна думка щодо радянських часів, і лєвова частка патріотичних проявів населення спрямована на зневагу того історичного періоду. Така форма патріотизму абсолютно неприйнятна для Півдня і Сходу країни, у них вона викликає відторгнення. Особливо складна ситуація стосовно патріотичного виховання на сьогодні склалася на сході України. Я. Верменич доводить, що суспільна свідомість у Донбасі завжди була роздвоєною, орієнтованою і на російську, і на європейську систему цінностей. На її думку, на атмосферу пограниччя впливають внутрішні адміністративні кордони, культурні контакти, стан регіональної самосвідомості, символи й міфи та ще багато чинників [61]. Варто також указати на такий фактор, як етнічний склад населення регіону: значну частину там складають нащадки росіян, які були переселені радянською владою з регіонів Росії в межах політики формування «радянського народу». Це пояснюється кількома факторами: по-перше, позбавлення колишніх культурних і політичних привілеїв, якими користувалася певна частина населення, розглядається ними як порушення прав людини. По-друге, ще існують ті люди й народи, які на своїй землі зазнали кривди й несправедливості, депортацій і ув'язнень лише за те, що любили свою Батьківщину. Очевидно, що їм важко позбутися відчуття ненависті і змусити себе поважати тих, хто знущався над ними. Це пояснює наявність етнічних конфліктів у різних регіонах України.

Це впливає на особливості сприйняття ними суспільних подій. Зокрема, опитування, проведене Київським міжнародним інститутом соціології 8–18 лютого 2014 р., засвідчило, що Київський Майдан позитивно сприйняла невелика кількість жителів Донбасу. Про це й свідчать цифри опитування: так, на самому піку майданного протесту на українському сході лише 20% опитаних вважали причиною протесту обурення корумпованим владним режимом В. Януковича, тоді як 57% пов'язували його із втручанням західного світу і його бажанням втягнути Україну у сферу свого впливу. Водночас у західному регіоні 80% респондентів покладали провину в ескалації конфлікту на режим В. Януковича [274].

Зазначимо, що особливості патріотичного виховання на Західній Україні пояснюються тим, що ці території значно менший проміжок часу перебували у складі УРСР, вони стали територією Радянського Союзу лише в період Другої світової війни, тому менше відчули вплив комуністичної ідеології. Тут досить міцними були ідеї і традиції національно-визвольної боротьби, українських січових стрільців, Української повстанської армії, Організації українських націоналістів.

Упродовж останнього часу чимало фахівців звертають увагу на необхідність розв'язання проблем, пов'язаних із сучасною системою виховання. Через це логіка суспільного розвитку актуалізує цю проблему, що пояснюється необхідністю створення ефективної системи патріотичного виховання, без якої неможливий суспільний розвиток і безпека українського народу, держави та особистості в різних суспільних сферах.

Упродовж років незалежності України офіційна урядова позиція змінилася у східних і південних регіонах, проте опір такій позиції подекуди набрав агресивних форм. Важливим чинником, що сприяє розшаровуванню суспільства, є казенно-бюрократичні заходи, які подекуди застосовуються без урахування побажань місцевого населення [258].

Ми погоджуємося з думкою А. Кузьмінського, який наголошує на тому, що «від народження і до смерті нашим ближнім, основною Батьківщиною є сім'я. Це те середовище, риси якого формують напрямки нашого подальшого пізнання. А для дітей, які генетично не успадкували патріотичних відчуттів, виховання на основі патріотичних ідеалів в сім'ї може стати фактором позитивних змін» [285]. Таким чином, постає цілком логічний умовивід: яке ставлення в родині та сім'ї до держави та Батьківщини, таке саме ставлення буде й у молодій людини, яка виховується в цій сім'ї. Власне ставлення – сім'ї і громади – до української нації, держави тощо позначається на характері національного виховання молодого покоління. З одного боку, громадянська лояльність батьків щодо держави передається дітям, а з іншого – саме

національною активністю батьків і громади визначатиметься прагнення молоді до засвоєння своїх культурно-національних цінностей.

Доказом цього твердження є регіональні особливості розвитку патріотичного виховання учнівської молоді в Україні. Так, зокрема, на заході України відновили свою діяльність ліквідовані радянською адміністрацією українські освітні й культурні об'єднання, такі як: «Просвіта», «Рідна школа», «Союз українок», «Сокіл», молодіжні організації «Луг», «Пласт», просвітницьке товариство «Громада». Разом з тим на сході України продовжили діяти такі молодіжні організації, як: «Молода Гвардія», «Юний Стахановець», молодіжний клуб «Російсько-українська дружба» тощо.

Саме тому, зазначає науковець В. Марковець, при формуванні механізмів впливу держави на процес національно-патріотичного виховання молоді на регіональному рівні слід виходити з того, що вони, як і загалом загальнодержавні, є надзвичайно мінливі в часі, а також брати до уваги чинники, що впливають на ефективність здійснення державної молодіжної політики [374].

Найвпливовіші з них у згрупованому вигляді, на думку В. Марковець, можна подати таким чином: національно-патріотичне виховання – спрямовувальний стрижень молодіжної політики; чинники, що мають специфічний вплив на здійснення державної молодіжної політики: демографічна ситуація; регіональні традиції: релігія та традиції духовного життя регіону, політичні, співпраця органів державної влади з молоддю, молодіжними рухами, культурні, побутові; структура економіки та фінансове становище; організаційні чинники: створення та діяльність органів державної влади з реалізації державної молодіжної політики; суб'єктивний фактор – увага до проблем молоді; кадри; створення молодіжної інфраструктури; фінансове та матеріальне забезпечення державної молодіжної політики; активність молоді: участь у діяльності молодіжних організацій; участь у здійсненні молодіжної політики громадськими об'єднаннями та політичними партіями; розвиток

системи інформування молоді; наукове забезпечення державної молодіжної політики [374].

В. Марковець [374] наголошує, що механізм реалізації державного національно-патріотичного виховання молоді мав би формуватися на основі таких важливих положень: механізми реалізації державного національно-патріотичного виховання молоді мають враховувати і загальнодержавні, національні процеси, і інтереси розвитку регіону з його специфічними природно-географічними, соціально-економічними, демографічними характеристиками, історичними особливостями, тобто втілювати в реальність одне з найважливіших завдань регіональної державної молодіжної політики: узгодження загальнонаціональних інтересів із регіональними, територіальними, колективними й особистими інтересами молодих людей, узгоджувати інтереси всього населення України та молоді конкретної місцевості [374].

Таким чином, залежно від специфіки умов у певний період часу в конкретній області, конкретному місті, районі, селі робиться акцент чи на загальнонаціональних державних програмах, законодавчих актах, нормативних документах, чи вводяться додаткові нормативні документи, місцеві програми, заходи, що не суперечать загальнодержавним і є важливими (уточнювальними, доповнювальними) для цієї місцевості.

У цьому контексті доцільно згадати про експеримент всеукраїнського рівня за темою «Система підготовки фахівців соціальної сфери до національно-патріотичного виховання дітей та молоді на засадах соціального партнерства в 2017–2022 рр.», затверджений наказом Міністерства освіти і науки України № 313 від 03.04.2018 [550]. Він має регіональний характер і передбачає реалізацію низки заходів на базі закладів середньої освіти Запорізької області. Зазначимо, що в наказі запропоновано детальний і послідовний план роботи із реалізації зазначеної програми, що свідчить про ґрунтовність і систематичність роботи. Уважаємо, що зазначений експеримент варто було б поширити й на інші регіони держави для забезпечення комплексного впливу на учнів.

Так, наприклад, якщо проаналізувати військово-патріотичне виховання молоді на регіональному рівні, то необхідно відзначити, враховуючи реалії сьогодення, що молодіжні військово-патріотичні клуби функціують переважно в кожній області України.

Зокрема, у Київській області, за статистикою, військово-патріотичні клуби різного спрямування діють майже в кожному районі. Серед них – військово-патріотичний клуб «Прикордонник» (сmt. Калита Броварського району), військово-патріотичний клуб «Ратоборець» (м. Бориспіль), спортивний клуб «Каскад» (м. Фастів), військово-патріотичний клуб «Кодекс честі» (м. Біла Церква), історико-патріотичний клуб «Легіон» (Вишгородський район), клуб «Юний захисник Вітчизни» (м. Тетіїв), військово-патріотичний клуб «Патріот» (Кагарлицький район), яготинська паланка дитячо-юнацької всеукраїнської організації «Січ» (м. Яготин). Керівництвом клубу «Ратоборець» було розроблено програму військово-спортивної гри «Патріот», яка проводиться на міському та обласному рівні. У лютому 2009 р. було створено Всеукраїнську громадську організацію «Громадський рух «За Майбутнє», а вже в травні поблизу міста Фастів відбувся I Військово-патріотичний збір під гаслом «Ми любимо Україну! Ми захищаємо Україну! Ми за майбутнє України!» [595].

Однією із масових молодіжних організацій є «Сокіл», що позиціонує себе як молодіжне військово-спортивне товариство, метою організації якого є розвиток українського суспільства та держави на основі сучасного українського соціал-націоналізму. Її діяльність було відновлено в жовтні 2006 року силами Тараса Скиби, Івана Калинича, Ярини Вайди і Богдана Стадника. Організація декларувала продовження справи українського «Сокола» першої половини ХХ ст., що був заборонений радянською владою у 1939 році [85].

Основний напрям її діяльності – національно-патріотичне виховання української молоді. У програмових документах зазначено, що «...в основі своєї діяльності ВМГО «Сокіл» покладає ідеологію українського націоналізму й виховує у своїх членів любов до Батьківщини, вшанування національних традицій та звичаїв, повагу до батьків, вивчення національної історії та

змагання за те, щоб українці зайняли панівне становище у своїй державі, повноцінно впливали на політичне життя краю та розвиток української нації в майбутньому» [85].

Члени організації кожного тижня зустрічаються на зборах, слухають лекції з історії, ідеології, обговорюють цікаві події тижня, спільно тренуються, планують свою діяльність тощо, періодично збираються на всеукраїнські заходи. Обласні осередки організації організовують спортивні табори для фізичного й патріотичного виховання та загартовування молоді.

Найбільш масовою й активною є Національна скаутська організація України «Пласт», відродження діяльності якої припадає на 80-ті роки ХХ ст. У 2019 р. «Пласт» в Україні об'єднує 8500 членів різного віку і є найбільшою молодіжною організацією України. На сьогодні 118 осередків «Пласту» діють у всіх областях України, проте варто наголосити, що найбільшою популярністю він користується серед молоді Західної України, натомість у східних і південних областях часто на їхню адресу лунають звинувачення в націоналізмі. 30 травня 2019 р. Верховна Рада ухвалила закон про визнання і підтримку національної скаутської організації «Пласт» на державному рівні, проте 4 вересня 2019 р. Президент В. Зеленський ветовав закон про державну підтримку «Пласту». Із зверненням до Президента щодо підтримки цього закону звернулися українські церкви – ПЦУ та УГКЦ; Світовий конгрес українців та офіційні представники української діаспори США, Канади й Австралії; Світова управа Спілки української молоді. 17 грудня 2019 р. Верховна Рада України проголосувала за законопроект № 0976 «Про державне визнання і підтримку Пласту – Національної скаутської організації України». 13 січня 2020 р. Президент В. Зеленський підписав закон щодо підтримки «Пласту» [478].

Це товариство проводить чимало заходів патріотичного спрямування. Варто відзначити реалізацію двох спільних із Міністерством України сім'ї, молоді та спорту програм: «Я можу!», «Вперед і вгору». Коштом пластових осередків проведено понад 100 літніх та зимових таборів, різноманітні акції та

навчання. Також з 1998 року «Пласт» проводить Всеукраїнську акцію «Віфлеємський вогонь миру» [478].

Варто зазначити, що основними шляхами застосування потенціалу дитячих та молодіжних організацій у патріотичному вихованні молоді на регіональному рівні є проведення спільних із закладами освіти заходів, флешмобів, фестивалів, проєктів патріотичного спрямування, а також залучення фахівців дитячого руху до виховної роботи в закладах освіти; вивчення методики виховної роботи громадських організацій шляхом проведення семінарів, конференцій, тренінгів; залучення членів дитячих і молодіжних громадських організацій до проведення змагань, військово-спортивних патріотичних ігор, спортивних змагань тощо.

Разом з тим ми поділяємо думку І. Магрицької, яка наголошує на тому, що «війна на Донбасі не в останню чергу сталася через те, що всі роки незалежності у його школах не здійснювалось національно-патріотичне виховання. Навпаки, місцева влада виділяла чималі кошти на виховання містечкового, регіонального патріотизму, який був антагоністичний до українського. Так, Луганська облрада спрямувала 10 мільйонів 570 тисяч грн на втілення програми «Патріот Луганщини», розрахованої на 2011–2014 рр. У цій програмі – лише традиційні для Донбасу теми: «Молодая гвардия», російсько-українська дружба тощо. І повна відсутність загальноукраїнських цінностей» [363].

Окрім того, ми погоджуємося з думкою доктора історичних наук Я. Верменич, яка зазначає, що суспільна свідомість у Донбасі завжди була роздвоєною, орієнтованою і на російську, і на європейську систему цінностей. Науковець зазначає, що «нині ця амбівалентність суспільної свідомості сягнула критичних величин: на всілякі референдуми й псевдовибори люди поспішають не тому, що хочуть реально впливати на політичний процес у напрямі його вдосконалення, а тому, що саме в такий спосіб вони можуть реально продемонструвати власні протестні настрої. Але, як правило, усвідомлення помилковості такої поведінки зрештою приходить, та, на жаль, запізно» [61].

Таким чином, серед особливостей патріотичного виховання на сході України виокремлюємо такий аспект, як існування стійких негативних стереотипів, які впливають на процес виховання молоді. Сучасні науковці зазначають, що більшість стереотипів має історичне походження: подія, що колись відбулася і вплинула на формування якогось враження, тягнеться шлейфом позитивних чи негативних споминів і накладається на уявлення сучасного покоління. Через це освітяни української частини Луганської та Донецької областей під час навчально-виховного процесу повинні щодня долати цілу низку упереджень, стереотипів, негативних суджень, які характерні для молоді, що проживає на пограничних територіях [505, с. 60–63].

На думку дослідниці О. Просіної, процес патріотичного виховання на сході країни потребує корекції за умов, характерних саме для цього регіону. Саме тому в Сватівській ЗОШ І-ІІІ ст. № 6 Луганської області розпочато Всеукраїнський експеримент за темою: «Система національно-патріотичного виховання учнів в умовах східного регіону України» (відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України від 18.05.2015р. № 536; науковий консультант експерименту – І. Бех, доктор психологічних наук, дійсний член НАПН України, директор Інституту проблем виховання НАПН України; науковий керівник експерименту – О. Просіна, кандидат педагогічних наук, Інститут проблем виховання НАПН України; директор Сватівської ЗОШ І-ІІІ ст. № 6 – А. Сойко) [505, с. 60–63]. Метою дослідно-експериментальної діяльності в Сватівській ЗОШ І-ІІІ ст. № 6 є розробка та експериментальна перевірка ефективності системи національно-патріотичного виховання учнів в умовах східного регіону України.

Окрім того, на базі експериментального закладу Сватівська ЗОШ І-ІІІ ст. № 6 відкрито історичний клуб «Terra incognita», керівник – учитель історії та правознавства, просвітянин О. Вдовін. У ході роботи клубу вчителі та учні досліджують та обговорюють історичні факти в новому осмисленні. Так, наприклад, відбулося засідання клубу за темою: «Розвінчування міфів

радянської історіографії як вагомий чинник консолідації українського суспільства» [505, с. 60–63].

Ми погоджуємося з думкою науковця О. Просіної, що розроблення системи патріотичного виховання молоді в умовах східного регіону необхідно проводити з урахуванням специфіки соціально-культурних умов пограниччя. Усвідомлення особливостей патріотичного виховання на сході дає можливість моделювати інноваційну систему національно-патріотичного виховання учнів, що складається з цільового, змістового, процесуального та результативного компонентів, а саме:

- формувати ціннісне ставлення учнів до суспільства й держави в умовах східного регіону України;
- реалізувати основні положення Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді;
- розробляти та апробувати відповідне програмне та навчально-методичне забезпечення виховної роботи з проблеми, що враховує регіональні особливості дослідження;
- застосовувати інноваційні технології національно-патріотичного виховання;
- здійснювати моніторинг системи національно-патріотичного виховання учнів в умовах східного регіону України, зокрема сформованості ціннісного ставлення учнів до суспільства й держави [505, с. 60–63].

Проте варто зазначити, що рівень патріотизму змінюється залежно від соціально-політичної ситуації в країні, що підтверджено даними соціологічних досліджень. Згідно з опитуванням, проведеним Українським центром економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, у 2007 р. на запитання «Чи вважаєте Ви себе патріотом України?» 44,2% респондентів відповіли «так», 35,6% – «швидше, так», 9,7% – «швидше, ні», 4,3% – «ні», 6,2% – «важко відповісти». Водночас відповідно до результатів соціологічного опитування, що проводилося Центром соціальних досліджень «Софія» в серпні 2007 року, 40% українців хотіли б виїхати за кордон. Ще кожен шостий громадянин України

бажає емігрувати назавжди. Кожен десятий опитаний зовсім не пишається своїм громадянством, «швидше, не пишається» і того більше – 17,2% [274, с. 159–164].

За даними соціологічних досліджень Інституту Горшеніна, що проводилися в березні 2012 року, 65,1% респондентів пишаються тим, що вони є громадянами своєї країни, 17,6% – не пишаються і 17,3% – вагаються з відповіддю [274, с. 159–164].

У 2014 році як наслідок підвищення громадянської активності українців під час Євромайдану та консолідації українського народу в умовах зовнішньої агресії та збройного протистояння на сході країни рівень патріотизму значно виріс. За даними соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова наприкінці 2015 – на початку 2016 року, 95% жителів усіх регіонів України сприймають її своєю Батьківщиною, 84,5% респондентів вважають себе патріотами України. Зокрема, у західному регіоні – 94%, у центральному – 88,5%, у східному – 81%, у південному – 72% [274, с. 159–164].

Отже, останнім часом рівень патріотизму українського населення зріс, але необхідність у вихованні патріотизму та національної свідомості молоді як основи консолідації суспільства і зміцнення держави залишається досить актуальною.

Науковці та педагоги-практики активно шукають шляхи виховання патріотизму сучасної молоді. І хоча вони пропонують різні підходи й засоби, вони однакові в головному – у духовних засадах патріотичного виховання. Через це новий зміст патріотичного виховання на місцевому рівні педагоги наповнюють краєзнавчими історико-культурними традиціями [512]. З одного боку, це необхідно з метою відродження національних традицій. З іншого – це розуміння того, що немає Батьківщини-держави без Батьківщини-колиски, Батьківщини-неньки, того місця, де народився й виріс. Навчившись поважати та берегти місцеві святині, місцеві народні традиції, зберігаючи культуру регіону, його народу, молода людина вчиться шанувати та цінити Україну, робити все, щоб вона перетворилася на міцну й незалежну державу з визнанням

цінності культурно-історичного досвіду всіх її регіонів та прагненням до історичного компромісу Сходу та Заходу, діалогу їхніх культур [342, с. 241].

Зміст навчального матеріалу з краєзнавства дає учням знання про рідний край, Батьківщину, минуле й сучасне, відомих особистостей, життя й творчість яких у певний період були пов'язані з регіоном тощо. Це сприяє розвитку не лише інтелекту молоді, а і їхньої свідомості, емоцій, зміцненню почуття любові до Вітчизни. Тобто оволодіння знаннями з краєзнавства є максимально сприятливим підґрунтям для виховання патріотизму, національної гідності, загальнолюдських моральних якостей в учнів [342, с. 241].

Для вирішення цих завдань з метою активізації національно-патріотичного виховання учнівської молоді, розвитку здібностей і навичок захисту Вітчизни шляхом виховання молодого покоління засобами туризму та краєзнавства в Дніпропетровській області під гаслом «З любов'ю до Батьківщини в Європейській спільноті» діє обласний позашкільний навчальний заклад освіти, який координує в області туристсько-краєзнавчий напрям роботи серед учнів та педагогів – Дніпропетровський дитячо-юнацький центр міжнародного співробітництва. Центр реалізовує державні програми щодо розвитку молодіжного туризму, європросвіти та краєзнавства [105, с. 25–30].

Дитячо-юнацький центр засобами туризму і краєзнавства виховує молодих патріотів України з активною громадянською позицією та національною свідомістю. Так, з 2017 до 2019 року колективом центру було здійснено роботу з організації та проведення:

– міжнародної дитячої туристичної виставки «З любов'ю до Батьківщини в Європейській спільноті», у якій брали участь 85 учасників, представники 29 делегацій, які презентували відеофільми туристичних маршрутів, віртуальних подорожей та унікальних пам'ятників України. У рамках виставки проведено інноваційний захід «Жива бібліотека», у якому брали участь іноземні студенти з 8 країн світу: Китаю, Анголи, Узбекистану, В'єтнаму, Туркменістану, Габону, Гани, Зімбабве; видано методичні матеріали, альманах «Туристична

Дніпропетровщина очима дітей», збірки «Свята країн Європи та світу», «Україна туристична», туристичні карти міста Дніпро;

– обласні масові заходи, туристські змагання, пізнавальні екскурсії, спортивні походи різної категорії складності, у яких взяли участь понад 10 000 чоловік, метою яких було формування національної свідомості, національно-патріотичного виховання, пропаганда активного здорового способу життя та популяризація видів спортивного туризму серед дітей та учнівської молоді [105, с. 25–30].

У 2017 році вперше було проведено семінар-практикум з питань національно-патріотичного виховання та розвитку в регіонах скаутського руху, учасниками якого стали 78 координаторів та відповідальних за національно-патріотичне виховання учнівської молоді в містах і районах області, а також керівники туристсько-краєзнавчих гуртків. Слухачам презентовано новий проєкт з розвитку скаутського руху на Дніпропетровщині, який передбачає всебічне виховання молодого покоління, національно-патріотичну спрямованість, культурний, фізичний, соціальний саморозвиток, повагу та любов до України [105, с. 25–30].

У таблиці 5.1 подано зведену інформацію про фінансування програми патріотичного виховання, а в таблиці 5.2 – очікувані кінцеві результати виконання програми в Дніпропетровській області в період з 2017 до 2021 р.

Відповідно до нових Державних стандартів освіти, нових навчальних програм використання регіонального компонента змісту уроків стає пріоритетним. Це змінює ставлення до регіональних знань і спонукає педагогів до пошуків можливих шляхів інтеграції навчального процесу. Цілісний підхід і педагогічна практика передбачають вивчення природи, культури, історії за лінією «Світ – Батьківщина – рідний край», де молода людина освоює світ у зворотному порядку – для неї досвід знайомства з природою, господарською діяльністю людини, пам'ятниками історії й культури відбувається саме там, де вона живе [401, с. 225–230].

Таблиця 5.1

**Інформація щодо фінансування програм з патріотичного виховання в
Дніпропетровській області у 2017–2021 рр.**

Джерела фінансування	Обсяг фінансування, усього	За роками виконання, тис. грн				
		2017	2018	2019	2020	2021
Державний бюджет						
Обласний бюджет	34 280,0	7 870,0	6 785,0	6 605,0	6 335,0	6 685,0
Місцевий Бюджет						
Інші джерела						
Усього	34 280,0	7 870,0	6 785,0	6 605,0	6 335,0	6 685,0

Одним із аспектів формування патріотизму є організація у школі вивчення регіональної історії. У процесі дослідження історії рідного краю учні підвищують свій інтелектуальний рівень, формується їхня компетентність, світогляд, усвідомлення себе важливою часткою історії країни, готовність прийняти досвід поколінь і взяти з нього найкращі уроки.

Так, наприклад, у Миколаївській області учні постійно працюють над реалізацією міських і шкільних історико-краєзнавчих проєктів «Моя країна – Україна», «Я – миколаївець: нащадок гідних предків», «Почуй голос Майдану» тощо. У пам'ять про подвиг Героїв АТО у м. Миколаєві посаджено ялівецьку алею й калинову – на честь Мирослава Мисли, воїна-добровольця, іменем якого сьогодні названо літній шкільний мовний військово-спортивний табір «Патріот». Традиційними стали програми-реквієми «Коло пам'яті» до Днів Героїв Крут, Героїв Небесної Сотні. До Дня пам'яті й примирення створюється символічне Поле пам'яті, де кожна квітка маку – це частка членів сімей учнів під час Другої світової війни [577, с. 283–288].

Варто пам'ятати, що для національного самоусвідомлення важливе значення має історія, яка подекуди переписується під час зміни влади. В історії України є події, які можна по-різному розглядати. Чимало історичних фактів тлумачаться по-різному в різних регіонах України. Саме тому в багатонаціональній країні важко формувати патріотизм на основі історичних фактів. Зокрема, українські науковці вважають, що розв'язання цієї проблеми можливе шляхом аналізу протилежних уявлень про історичні події без оцінювання.

Так, зокрема, англійський історик Т. Хант зазначає, що «неможливо оцінювати історію як правильну чи неправильну з позицій XXI століття».

Таблиця 5.2

**Результати виконання програм патріотичного виховання в
Дніпропетровській області у 2017–2021 рр.**

Очікувані кінцеві результати виконання Програми:

Напрями показників Програми	Найменування показників виконання Програми	Одиниця виміру	Значення показників					
			Усього	зокрема за роками				
				2017	2018	2019	2020	2021
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1. Удосконалення системи національно-патріотичного та громадянсько-патріотичного виховання в навчальних закладах	проведено заходів	кількість заходів	90	18	18	18	18	18
2. Організація заходів з військово-медичної та психологічної підготовки населення до дій у надзвичайних ситуаціях,	проведено заходів	кількість заходів	70	14	14	14	14	14

Продовж. табл. 5.2

1	2	3	4	5	6	7	8	9
служби в лавах Збройних сил України та інших військових формуваннях з підвищення ефективності роботи військових комісаріатів								
3. Організація культурно-масових, просвітницьких та спортивних заходів з патріотичного виховання, залучення до них учасників бойових дій, АТО	проведено заходів	кількість заходів	135	27	27	27	27	27
4. Організація міжсекторальної взаємодії з громадськими організаціями та представниками волонтерського руху	проведено заходів	кількість заходів	35	7	7	7	7	7

Важливо не давати оцінки історичним подіям, а намагатися зрозуміти те, чим ці події були викликані, зрозуміти спосіб мислення наших предків» [240, с. 61–70].

Таким чином, педагоги-практики на місцях намагаються зреалізувати «Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки», у якій наголошується на тому, що «на заняттях слід домагатись прищеплення у молоді високих моральних якостей, активності, вміння аналізувати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між історичними

подіями, явищами, самостійно окреслювати головні й другорядні фактори історичного розвитку, на конкретних прикладах розкривати найхарактерніші особливості історичного розвитку різних регіонів України, вчити самостійно мислити, робити власні висновки, тому що тільки робота, виконана самостійно, тільки висновок, до якого прийшов сам, – здатні принести справжню користь, насолоду та задоволення» [608].

На доказ цього твердження наведемо як приклад план заходів щодо посилення національно-патріотичного виховання учнів в одному із загальноосвітніх закладів м. Харкова у 2018/2019 навчальному році:

- організувати проведення бесід, присвячених героїчним подвигам українських воїнів, боротьбі за територіальну цілісність, незалежність України; організувати проведення виставки малюнків до Дня захисника України;

- організувати проведення уроків мужності, виховних, інформаційно-просвітницьких заходів щодо вшанування героїчного подвигу воїнів, загиблих за незалежність та територіальну цілісність України; посилити заходи щодо підготовки учнівської молоді до захисту держави шляхом проведення спільних зустрічей, круглих столів з представниками Збройних сил України, Національної гвардії України;

- організувати тематичні екскурсії та історично-пізнавальні подорожі пам'ятками культурної спадщини України для учнів; відвідати музеї історії та археології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; організувати відвідування учнями військово-історичних, літературно-етнографічних, краєзнавчих, народознавчих музеїв Харківщини;

- організувати проведення тематичних уроків з історії України, бінарних уроків, уроків пам'яті, годин спілкування за темами: «Тільки тим історія належить, хто за неї бореться й живе», «Я – громадянин-патріот незалежної держави України», «Пам'яті вдячні нащадки», «Моя рідна Україна»;

- організувати проведення урочистостей до: Дня Державного Прапора; Дня Незалежності України; Дня українського козацтва, Дня захисника України;

Дня визволення України від нацистських загарбників; Дня писемності української мови; Дня пам'яті жертв Голодомору; Дня Збройних сил України;

– провести лекції, бесіди, виховні години, години спілкування «Україна – наш спільний дім», «Ми – громадяни України», «Я – українець!», «Україна від козацьких часів до сьогодні», круглі столи «Герої для нас як приклад», «Я – громадянин», «Національні герої України», «Моральні заповіді українця»;

– взяти участь в Обласному конкурсі «Моя земля – земля моїх батьків»; організувати виставки книжкових експозицій до відзначення свят національного календаря та виставок «Мій Харків», «Харків – місто майбутнього» [514].

Таким чином, формування патріотизму в українському суспільстві залишається першочерговим і для держави, і для системи освіти загалом. У зв'язку з цим національно-патріотичне виховання є важливим складником освітнього процесу.

Міністерством освіти і науки України розроблено рекомендації про національно-патріотичне виховання в закладах освіти у 2019/2020 навчальному році, які мають використовуватись працівниками освіти при плануванні виховної роботи з учнівськими колективами.

Автори рекомендацій наголошують, що «головне завдання закладів освіти – так побудувати виховну діяльність, щоб сама її організація, приклади авторитетних наставників-учителів, шкільне середовище виховували дітей у дусі патріотизму, глибокого розуміння історії свого народу, національної ідентичності, самобутності. Завдання педагогів полягає у тому, щоб слова «Україна», «патріотизм» набували для дитини особливого сенсу, тобто сприймалися «не лише розумом, а й серцем» [346].

Однією з основних тенденцій розвитку виховної роботи в сучасній освіті має стати розвиток «діяльнісного патріотизму», що передбачає діяльність творчих груп, екскурсії, свята, ігри-драматизації, спортивні змагання, естафети, огляди-конкурси, олімпіади, шкільні музеї, тематичні стенди, кімнати, зали, галереї, виставки дитячої творчості, книжкові виставки, творчі завдання,

проекти, звіти, індивідуальні роботи, театр-експромт, колективні творчі справи, колективне творче панно, флешмоби, виставки-конкурси, фестивалі, туристичні походи тощо [346].

Таким чином, на основі опрацьованої науково-методичної літератури можемо сформулювати мету патріотичного виховання молоді на регіональному рівні. Вона полягає в тому, щоб молодь будь-якого віку незалежно від національності та регіону проживання ідентифікувала себе з Україною, прагнула жити в Україні; розуміла необхідність дотримання конституційних та правових норм, володіла державною мовою; сприймала регіональну історію як частину загальної історії України, відчувала власну причетність до майбутньої долі рідного краю як невід'ємного складника єдиної країни.

Саме тому на сучасному етапі розвитку України, коли існує пряма загроза денационалізації, втрати державної незалежності та потрапляння у сферу впливу іншої держави, виникає нагальна необхідність переосмислення зробленого і здійснення системних заходів, спрямованих на посилення патріотичного виховання дітей та молоді – формування нового українця, що діє на основі національних та європейських цінностей:

- повага до національних символів (Герба, Прапора, Гімну України);
- участь у громадсько-політичному житті країни;
- повага до прав людини;
- верховенство права;
- толерантне ставлення до цінностей і переконань представників іншої культури, а також до регіональних та національно-мовних особливостей;
- рівність усіх перед законом;
- готовність захищати суверенітет та територіальну цілісність України [333].

Будь-яка держава потребує відданих їй громадян, для яких патріотизм є особистою моральною потребою. Патріотизм – це той чинник, який об'єднує населення країни в одну націю, він є запорукою стабільності й розвитку самої держави.

Таким чином, проводячи педагогічну роботу з патріотичного виховання, потрібно враховувати, що в Україні історично склався широкий спектр регіонально-політичних та регіонально-культурних відмінностей, існує неоднозначне ставлення населення до багатьох подій минулого та сучасності. Саме патріотизм, громадянськість повинні об'єднувати українців, зберегти те, що протягом століть було нашою метою, – незалежну державу. Через це одним із важливих об'єднувальних чинників у суспільстві може слугувати збереження культурної та історичної спадщини.

Отже, зрозуміло, що формування національних почуттів і патріотизму за допомогою різних заходів, популяризації національних символів, а також участі в різноманітних громадських подіях патріотичного змісту є одним із засобів консолідації української політичної нації.

Саме тому, на нашу думку, потрібно передусім підвищити статус патріотичного виховання в українському суспільстві загалом та в системі освіти зокрема; зміцнювати й розвивати виховні функції навчальних закладів; ефективно використовувати національні традиції, сучасний світовий і вітчизняний педагогічний досвід та дослідження психолого-педагогічної науки у сфері патріотичного виховання; сприяти розвитку регіональних та місцевих систем патріотичного виховання, що враховують територіальні, соціальні та національні особливості; посилити роль сім'ї у патріотичному вихованні дітей тощо.

5.3. Імплементация історичного досвіду в процес модернізації патріотичного виховання учнів у школах України

У контексті нашого наукового дослідження необхідно відзначити, що одним із пріоритетних завдань, визначених Національною доктриною розвитку освіти в Україні у XXI столітті, є виховання гармонійно розвиненої, патріотично свідомої, духовно багатої й фізично здорової особистості з тим, щоб українська освіта вже в найближчому майбутньому змогла інтегруватися у

світовий освітній простір. Інтеграційні процеси в освіті упродовж останніх років займають важливе місце, адже вони спрямовані на реалізацію нових ідеалів, зокрема формування системи знань і вмінь людини, розвиток її творчих здібностей.

Підготовка молоді до життя як добре освічених і вихованих громадян, що усвідомлюють свої права та обов'язки, спроможні до виявлення патріотичних почуттів і громадянської зрілості, є однією із головних умов стабільного розвитку демократичної держави. У зв'язку з цим теоретичні аспекти проблеми патріотичного виховання особистості постійно вимагають свого вдосконалення та оновлення.

Необхідність патріотичного виховання молоді в сучасних умовах зумовлена вимогами державотворчих процесів, що відбуваються на засадах глобалізації, гуманізму, демократії, соціальної справедливості, а тому мають забезпечити всім однакові можливості для розвитку їхніх потенційних здібностей.

На сьогодні існує велика кількість тлумачень поняття «глобалізація». Переважна частина робіт з проблеми глобалізації належить зарубіжним (англійським, американським і скандинавським) ученим. На основі цих досліджень М. Трофименко визначає низку фундаментальних підходів: «культурологічний, що розглядає глобалізацію у широкому цивілізаційному аспекті; економічний, що трактує глобалізацію в контексті розвитку світових ринків товарів, послуг, капіталу та праці; екологічний, що пов'язує глобалізацію із погіршенням екологічної ситуації на планеті; комплексний, що розглядає глобалізацію як у політичному, так і в інформаційному контексті, а також у контексті боротьби із міжнародною злочинністю та бідністю» [605].

За визначенням ООН, глобалізація – це загальний термін, що означає більш складний комплекс транскордонних взаємодій між фізичними особами, підприємствами, інститутами та ринками, який виявляється в розширенні потоків товарів, технологій та фінансових коштів, у неухильному зростанні та посиленні впливу міжнародних інститутів громадянського суспільства, у

глобальній діяльності транснаціональних корпорацій, у суттєвому розширенні масштабів транскордонних комунікаційних та інформаційних обмінів [605].

Необхідно відзначити, що питання розвитку та підтримки патріотизму нерозривно пов'язане з відчуттям національної ідентичності, що переживає значні випробування на фоні світових глобалізаційних процесів. Як зазначає В. Воронкова, «формування національної ідентичності в умовах глобалізації є надзвичайно складним і суперечливим процесом в усіх сферах життєдіяльності – економічній, політичній, фінансовій, педагогічній, психологічній» [81, с. 24].

У сучасному світі, який ввійшов у третє тисячоліття, розвиток України визначається в загальному контексті європейської інтеграції з орієнтацією на фундаментальні цінності західної культури: парламентаризм, патріотизм, права людини, права національних меншин, лібералізацію, свободу пересування, свободу отримання освіти будь-якого рівня та інше, що є невід'ємним атрибутом громадянського демократичного суспільства.

Україна чітко визначила орієнтир – освітній простір Європи. Наша держава модернізує систему освіти в контексті європейських вимог.

В Українській державі, що сповідує європейські цінності, патріотичне виховання має бути спрямоване на формування у молодого покоління національної свідомості, любові до України, турботи про благо українського народу, вміння цивілізованим шляхом відстоювати права й свободи громадян, сприяти громадянському миру та злагоді в суспільстві. Патріотичне виховання має бути залучене до формування і розвитку такої особистості, якій буде притаманна висока національна самосвідомість, готовність до виконання громадянського та конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, незалежності та цілісності України, утвердження національного суверенітету держави [569].

Разом з тим становлення «глобалізаційного світу» викликає нові протиріччя між країнами та регіонами й не тільки між ними. Сюди втягуються цілі соціальні групи та окремі індивіди. Іншими словами, справжня глобалізація не закінчується винаходом глобальної технології або появою глобальних

корпорацій. Це процес, здоровий розвиток якого обумовлює проходження його нормативних засад та цінностей через суспільну свідомість, через глобальні процеси у громадянському суспільстві. Від цього залежатиме, яких рис набере глобалізація в цих країнах або регіонах: позитивних чи негативних [235].

На думку Ю. Логвиненко, сьогодні перед Україною як ніколи гостро стоїть проблема інтегративного вибору. Не брати участь в інтеграційних процесах Україна не може, бо тоді б держава на сучасному рівні глобалізаційних процесів, розвитку інформаційного суспільства, мобільності населення та капіталообміну опинилася б у своєрідному вакуумі. Інтеграційні процеси розкрили актуальність формування духовності молодого покоління, яке через 10–15 років буде визначати стиль життя в Україні [354].

Сучасні внутрішньо- і зовнішньополітичні події, європоцентричність, розвиток громадянської та громадської ініціативи, діяльність громадських рухів, волонтерська діяльність, які поєднуються з технологічною та комунікативною глобалізацією, міграційними процесами, ідентифікаційними і реідентифікаційними процесами в розвитку кожного українця, відбуваються на фоні посилення інтересу й прояву патріотичних почуттів до історії, культури, релігії, традицій і звичаїв українського народу [260].

Патріотизм сьогодні має дуже широке значення, тому що кожен для себе розуміє це слово. Це внутрішнє почуття любові, поваги та відданості своїй Батьківщині. Справжній патріот повинен поважати свою культуру та звичаї. Культурна історична спадщина – це невід’ємна частина нації та держави; її збереження – одне з основних завдань справжніх патріотів [603].

Саме тому «не варто спрощено й прямолінійно трактувати національно-патріотичне виховання, – зазначає професор В. Андрущенко, – як це завжди відбувалося раніше. Сьогодні ми повинні розуміти, що це комплекс спільних дій усіх сфер і галузей суспільства. Наше завдання на сьогодні – сформулювати й представити глибокі концептуальні й теоретичні засади, на яких будуватиметься національне патріотичне виховання» [607].

Державна політика формування людини майбутнього, яка своєю діяльністю буде здатна примножувати інтелектуальний, культурний та духовний потенціал нації, реалізується завдяки особистостям, справжнім патріотам України. І їхню роль справді важко переоцінити, адже саме чийсь приклад є рушійною силою інновацій [113].

Варто зазначити, що на державному рівні здійснюється фінансування молодіжних громадських організацій, зокрема, у 2019 році для організації громадянського суспільства було виділено майже 887 млн грн. Міністерство молоді та спорту в 2019 р. провело конкурс серед організацій національно-патріотичного спрямування, на який було подано 102 проекти від 75 інститутів громадянського суспільства. Переможцями визначено 32 організації з 40 проектами, які були профінансовані на 8 млн гривень. [607]. Проте варто звернути увагу на певні суперечності в зазначеній сфері, зокрема, згідно з бюджетною програмою на фінансову підтримку «Пласту» Міністерство молоді та спорту виділяє 7 млн. грн, а на весь конкурс у сфері національно-патріотичного виховання на 40 проектів-переможців виділено 8 млн. грн. Варто підійти до розподілу коштів більш конструктивно й розробити об'єктивні критерії фінансування. На обласному рівні теж здійснюється фінансування подібних програм, зокрема, у Донецькій області на 2020 р. молодіжні організації у сфері морально-патріотичного виховання отримали фінансування на суму 300 тис. грн, у Житомирській області – на суму 456 тис. грн, у Київській – на суму 2000 тис. грн, у Хмельницькій – на суму 50 тис. грн, у Черкаській – на суму 59,4 тис. грн, у Чернівецькій – на суму 135 тис. грн, у Чернігівській – на суму 200 тис. грн. Ці дані свідчать про цілеспрямовану підтримку й адресне фінансування проектів з морально-патріотичної тематики, проте заходи подібного спрямування можуть реалізовуватися і в межах інших проектів.

Окрім того, подекуди молодіжні організації не використовували можливості щодо фінансування або ж просто не були обізнані щодо конкурсу. Наприклад, наприкінці березня 2018 року Департаментом інформаційної

діяльності та комунікацій з громадськістю Дніпропетровської обласної державної адміністрації оголошено конкурс програм (проектів, заходів), створених інститутами громадянського суспільства, на реалізацію яких надаватиметься фінансова підтримка у 2019 році з коштів обласного бюджету. Було також вказано, що регіональною програмою розвитку громадянського суспільства на проведення конкурсу у 2019 році передбачено 500 тис. грн. Проте громадські організації не подали жодної заявки [607].

Окрім того, варто згадати про таку практику в суспільному житті, як «Бюджет участі», який набуває поширення в Києві та всіх обласних центрах, у більш ніж 150 містах та 50 об'єднаних територіальних громадах упродовж попередніх чотирьох років. У межах цієї програми громадські й молодіжні організації можуть отримати відповідне фінансування, зокрема й на заходи морального спрямування.

На думку дослідників, сучасна епоха з її суперечностями та альтернативами формує новий, неоднозначний, багатогранний патріотизм. В умовах розвитку інформаційної культури має виокремитися громадсько-гуманістичний патріотизм, який, поєднуючи елементи етнічного та державницького, домінантним чинником визнає гуманність. З одного боку, зростає багатоманітність людських співтовариств, посилюються специфічні особливості економіки, політики, культури, зростає тяжіння до їх збереження, а з іншого – виникає реальна єдність і взаємозалежність народів, посилюється міжнародне співробітництво й розуміння того, що тепер формуються загальноцивілізаційні процеси, що найважливіші національні та внутрішньодержавні проблеми (економічні, продовольчі, енергетичні, екологічні, інформаційні, демографічні) можуть бути розв'язані лише завдяки спільним зусиллям [113].

Разом з тим «ніхто в Європі не чекає України, котра не має обличчя, котра не має мови, стилю», – переконаний український письменник, мислитель, громадський діяч Є. Сверстюк [113]. Саме тому сьогодні так важливо зрозуміти, що патріотичне виховання є вкрай необхідним, воно є складовою

частиною загального виховного процесу формування особистості. Це систематична й цілеспрямована діяльність органів державної влади, громадських організацій, кожного особисто. Адже «Україна, котра має обличчя» починається з формування у громадян високої патріотичної свідомості, почуття любові до України, готовності до виконання громадянських і конституційних обов'язків. Патріотичне виховання включає соціальні, цільові, функційні, організаційні та інші аспекти, володіє високим рівнем комплексності, тобто охоплює своїм впливом усі покоління, пронизує всі сторони життя: соціальну-економічну, політичну, духовну, правову, педагогічну, спирається на освіту, культуру, історію, державу, право [64].

Президент НАПН України В. Кремень зазначає: «на хвилі глобалізаційних процесів з'явилися ідеї про те, що держава й державність відступають на другий план та втрачають деякі свої функції. Але це не означає, що зменшується роль держави й національно-патріотичного виховання, адже глобалізація – це не тільки те, як ми звикли раніше думати, – зближення народів, їх економік, інформаційного простору, – але й загострення конкуренції між державами і націями у цілому ряді сфер» [607].

На думку академіка, першість у такій конкуренції зможе отримати та нація, що виявиться найбільш згуртованою та об'єднаною навколо своїх традицій. І, відповідно, така держава зможе забезпечити кращий рівень життя для своїх громадян і розвиток своєї країни. «До того ж, якщо розглянути конкретні українські сучасні реалії, то питання про національно-патріотичне виховання стає не лише актуальним, але й вкрай важливим для збереження нації і державності загалом. І справа тут далеко не лише в подіях, що сьогодні відбуваються на сході України чи в окупації Криму. Трагедія України в тому, що за 25 років незалежності ми так і не змогли напрацювати єдину духовну основу української нації та нівелювати ті відмінності в культурних традиціях, зовнішньополітичних орієнтаціях і навіть ментальнісних характеристиках, що виникли в результаті історичної розшматованості України поміж різними державами», – переконаний академік [607].

Сьогодні інтенсивно розвивається міжнародний освітній простір. Тому світова спільнота прагне створення глобальної стратегії формування особистості людини незалежно від місця її мешкання й освітнього рівня. Усі країни об'єднує розуміння того, що сучасна освіта повинна стати міжнародною. Вона розвиває здатність оцінювати явища з позиції іншої людини, різних культур, патріотичних почуттів, іншої соціально-економічної формації. Створюється полікультурне середовище, що припускає свободу культурного самовизначення майбутнього фахівця і збагачення його особистості [48].

Водночас глобалізаційні та інтеграційні процеси роблять більш помітною та критичною недосконалість освітньої системи, що потребує кардинальних реформ. Зокрема, виділяють такі чинники кризи в системі освіти України: «крах головних принципів та догм радянської освіти, спричинений падінням минулої політико-ідеологічної системи; одержавлення та бюрократизація освітянської системи; викривлення цілеспрямованості та соціальних функцій школи; залишковий принцип фінансування освіти і культури; відсутність нових моделей освіти, наукової та формальної альтернативи; зниження соціального престижу освіченості й інтелекту у кризовому соціумі, яким залишається українське суспільство» [497, с. 495].

Реалії української освіти потребують змістовного оновлення освітніх програм, упровадження принципів фундаменталізації, гуманізації, а також увиразнення екологічного та психологічного, патріотичного компонента в освіті. Для реформування української системи освіти потрібно демократизувати її змістову систему навчання, а також інституційні структури освіти.

У таких умовах особливого значення, на думку Ю. Логвиненко, набуває громадянська освіта та патріотичне виховання, що є спеціалізованою, систематичною підготовкою людей до суспільного життя в умовах демократії. Незважаючи на значні зусилля світових організацій, не всі держави втілюють на практиці декларовану ними готовність створити громадянське суспільство, жити в умовах демократії й організовувати громадянську освіту молоді. В

Україні, наприклад, система громадянської освіти тільки формується, остаточно розробленої і практично апробованої концепції немає [353, с. 20–24].

Отже, українське сьогодення зумовлює потребу у формуванні такої особистості, якій притаманне відчуття європейської громадянськості, яка готова діяти в нових соціально-економічних умовах, а водночас є патріотом своєї Батьківщини.

Формування громадянина-патріота України, підготовленого до життя, з високою національною свідомістю, виховання лідерів, які здатні побудувати громадянське суспільство, в основу якого були б закладені та постійно втілювалися демократія, толерантність та повага до прав людини, набувають сьогодні особливого значення. І саме в патріотичних почуттях відбивається ставлення особистості до себе, людей, Батьківщини, її минулого, майбутнього та сьогодення.

У вітчизняній науці поняття «лідерські якості», його зміст та головні компоненти аналізуються у працях Д. Алфімова, В. Мороза, Ж. Петрочко, М. Риженко, Н. Сушик, В. Ягоднікової та інших.

Питання формування лідерських рис особистості досліджено в роботах Ю. Яковлевої (маркетингові засоби формування іміджу політичного лідера), Н. Лікарчук, С. Денисюк (формування іміджу політичного лідера), Н. Симоніної (формування образу політичного лідера), Н. Мараховської, Н. Семченко (формування лідерських якостей майбутніх учителів), В. Ягоднікової (формування лідерських якостей старшокласників в особистісно орієнтованому виховному процесі), Д. Алфімова (теорія і методика виховання лідерських якостей особистості у сучасній загальноосвітній школі), А. Куриці (розвиток лідерських якостей студента). Згідно з цими дослідженнями актуальною є проблема формування лідерських якостей особистості.

Науковці (Д. Алфімов, Я. Глінчевська, В. Нечипоренко, М. Приходько) провели низку досліджень, у яких зазначено, що активну участь у підготовці молоді до суспільного життя й формуванні у них лідерських якостей відіграє молодіжне самоврядування.

Необхідно відзначити, що патріотичне виховання – це передусім виховання лідерських якостей особистості, ідеалу служіння народові, готовності до захисту Батьківщини. Сьогоднішня молодь – це завтрашні політики, економісти, викладачі та інші фахівці, які займуть провідні позиції в суспільстві і стануть лідерами в тій або тій сфері діяльності. Саме від їхніх дій залежатиме управління різними соціальними структурами: від різноманітних груп, колективів підприємств, армійських підрозділів до держави. Таким чином, правомірно стверджувати, що проблематика молодіжного середовища взагалі й лідерства зокрема є, безперечно, важливою. Результати вивчення особливостей лідерства в юнацькому віці можуть бути використані при організації молодіжного самоврядування [226, с. 169–174].

Таким чином, особливим пріоритетом українського сьогодення постає формування лідерів-патріотів, професіоналів своєї справи, готових і здатних свою діяльність усвідомлювати й реалізовувати як процес щоденного служіння українській громаді, країні, державі. Саме вони зобов'язані відіграти ключову роль у здійсненні реформ на місцевому рівні і стати головними ініціаторами й зацікавленими суб'єктами демократичних перетворень у країні, ефективними лідерами команд своїх співробітників.

Доречним є доповнення В. Войтка [508], у якому зазначено, що людина є лідером завдяки своїм особистісним якостям. Д. Алфімов [12] виділяє такі якості сучасної молодої людини, які характеризують її як лідера: відповідальний, вимогливий до себе, до людей у виконанні справи; чесний перед собою і людьми; самостійний у виконанні дорученої справи; може співчувати і співпереживати (емпатія); здатний активно впливати на інших; уміє спілкуватися та уважно слухати співрозмовника, комунікативний; організований у будь-яких сферах життєдіяльності; уміє показати особистий приклад у поведінці й діяльності; упевнений в собі; знається у виконанні доручених справ; вміє управляти собою, володіє власними емоціями; готовий приймати відповідальні рішення.

Н. Семченко [547] пропонує такі групи лідерських якостей:

- *інтелектуально-креативні* (швидкість, гнучкість, аналітичність, критичність, продуктивність, точність, послідовність, ерудованість, компетентність тощо);
- *морально-вольові* (людинолюбство, патріотизм, соціальна відповідальність, порядність, чесність, оптимізм, альтруїзм, принциповість, сумлінність, самокритичність, дисциплінованість, честолюбність, упевненість у собі та своїх силах, мужність, рішучість, наполегливість тощо);
- *організаторсько-ділові* (цілеспрямованість, переконливість, організованість, діловитість, активність, енергійність, заповзятливість, дієвість, об'єктивність, справедливість, доброзичливість тощо);
- *емоційно-комунікативні* (товариськість, комунікабельність, спостережливість, емпатичність, експресивність, ініціативність, репрезентативність тощо) [547].

Отже, відповідно до розглянутих визначень лідерські якості – це сукупність властивостей особистості, які дозволяють їй займати позицію лідера у групі й забезпечують ефективне лідерство, а саме: індивідуально-особистісні й соціально-психологічні особливості особистості, що впливають на групу і призводять до досягнення мети.

Своєю чергою, патріотичне виховання молодой людини полягає в забезпеченні високого рівня освіченості й свідомості громадянина України, здатного на основі життя й досвіду власного народу та досягнень світової науки й культури, враховуючи національно-територіальні особливості України, здійснювати соціально-економічний розвиток країни, утверджуючи найважливіші ідеали гуманістичної культури й демократичних взаємин людей, відстоюючи права, гідність і честь своєї Вітчизни. Патріотичне виховання є чинником цілісного формування особистості, яке, відбиваючи систему її поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, покликане формувати світогляд і ціннісні орієнтації лідера [385, с. 55–62].

Практика доводить, що формування лідерських якостей молодой людини, патріотично налаштованой особистості буде найбільш результативним за умови

застосування в навчально-виховному процесі інноваційних педагогічних технологій: цілеспрямованого, систематичного й послідовного впровадження в практику оригінальних, новаторських способів, прийомів педагогічних дій і засобів, що охоплюють цілісний навчально-виховний процес, а саме: інтерактивних занять, факультативних курсів, екскурсій, заходів соціального проєктування, пошуково-дослідницької діяльності, музейної справи, молодіжного самоврядування, експериментальної роботи тощо.

Особливу увагу слід звернути на ті форми й методи виховної роботи, у рамках яких реалізується принцип суб'єкт-суб'єктних відносин учасників навчально-виховного процесу. Серед них – творчі, проблемні, інтерактивні форми й методи. Вони передбачають самовираження, самореалізацію лідерського потенціалу та самоврядування молоді. Форма як зовнішнє вираження внутрішньо впорядкованих відносин вихователів і вихованців та методи як спосіб реалізації цих відносин є продуктивними тоді, коли дають початок соціально-орієнтованому вектору самодіяльності особистості. При цьому має забезпечуватися системність у використанні та поєднанні впливу форм і методів на всебічний розвиток особистісних якостей майбутніх фахівців як лідерів. Усе це досягається шляхом застосування інтерактивних форм і методів навчально-виховної роботи, що ґрунтуються на забезпеченні «зворотного зв'язку» між учасниками для досягнення взаєморозуміння та коригування процесу усвідомлення певних знань, світоглядних, моральних, ідейних засад, проблем, передбачають об'єктивне ставлення до себе й до оточення, аналіз думок, висловлювань, дій і поведінки інших [564, с. 149–160].

Отже, важливим питанням формування патріотичних цінностей та лідерських якостей є виховання, що означає процес цілеспрямованого управління формуванням і розвитком особистості відповідно до вимог суспільства. Процес формування лідерських якостей молоді буде ефективнішим, якщо реалізовувати відповідну технологію. Узявши за основу технологію формування лідерських якостей учнівської молоді, запропоновану

В. Ягодніковою, ми розробили власну схему формування лідерських якостей патріотично налаштованої особистості (рис. 5.5).

На основі аналізу описаних у науковій літературі моделей лідерських якостей особистості, результатів наукового дослідження, спрямованого на виявлення індивідуально-особистісних якостей громадянина-лідера, можна виділити такі лідерські якості патріотично налаштованої особистості:

1) індивідуально-особистісні якості:

– *знання й відчуття себе*. Лідеру необхідно бути досить обізнаною особистістю, добре знати себе, уміти прислухатися до себе, своїх почуттів та емоцій. Відчуття людиною себе, знання того, що їй подобається і що вона робить, є важливим елементом формування адекватної Я-концепції, допомагає орієнтуватися на життєвому шляху й розуміти інших людей. Цю ідею обґрунтував В. Бенніс (W. Bennis), відзначаючи, що знання своїх сильних і слабких сторін, вірність своїм принципам є важливими якостями лідера [666, с. 42–60];

– *упевненість у собі*. Адекватно високий рівень самооцінки лідера в поєднанні з упевненістю в собі підвищує рішучість лідера у критичних ситуаціях і допомагає за необхідності йти на ризик. Це дозволяє йому розширяти межі своїх можливостей і розширювати досвід. Цю ідею обґрунтував Б. Басс (B. Bass), який проаналізував провідні дослідження лідерства й підтвердив, що почуття впевненості в собі, а також рівень самооцінки у лідера є значно вищими, ніж у послідовників [667];

– *активна життєва позиція і прагнення до лідерства*. Активна життєва позиція дозволяє лідеру бути в центрі подій, що необхідно для адекватної орієнтації в ситуації. Прагнення до лідерства та досягнень є чинником, необхідним для саморозвитку та самовдосконалення лідера. Цю ідею підтримував С. Ковей (S. Covey) [668, с. 33–39];

– *моральна нормативність, надійність, послідовність у вчинках*. Лідер є носієм норм і цінностей колективу, тому його поведінка і світогляд повинні

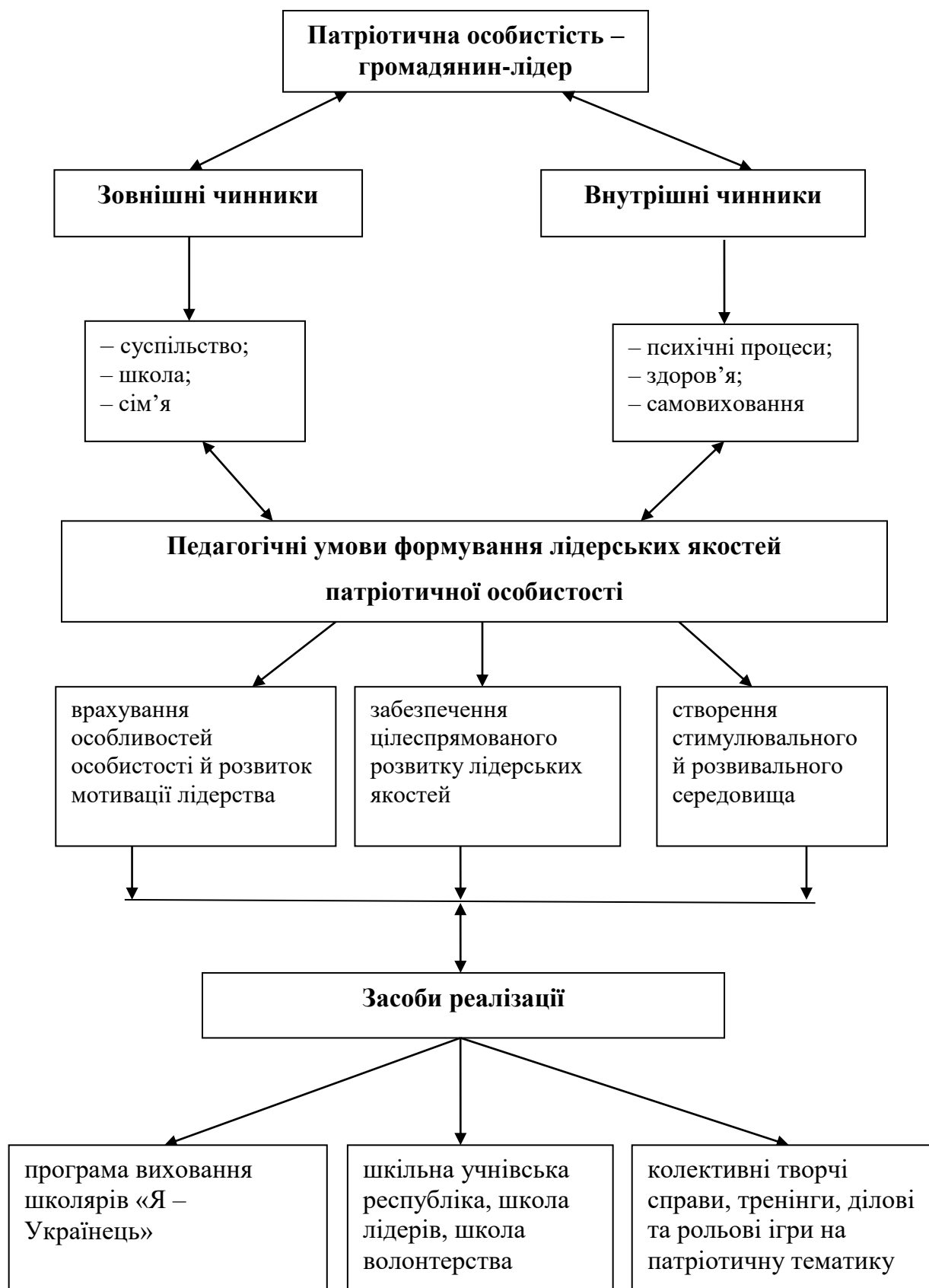

Рис. 5.5 Формування лідерських якостей патріотичної особистості

бути узгоджені з нормами загальнолюдської моралі – справедливістю, чесністю, відповідальністю, надійністю й послідовністю у вчинках. Б. Нанус (B. Nanus) називав ці якості лідера «висока чесність і цілісність характеру» [669, с. 81–97];

– *розвинута лідерська Я – концепція*. Світогляд лідера і характер його взаємодії з послідовниками багато в чому визначається лідерською Я-концепцією, що включає систему уявлень про себе як лідера і власну лідерську роль у взаємодії з колективом;

2) організаційно-управлінські якості:

– *спрямованість у майбутнє й бачення перспективи*. Для того щоб лідер вів колектив за собою, він сам повинен знати, куди йти. Для цього йому необхідно бачити перспективи діяльності колективу. Цю якість В. Бенніс (W. Bennis) назвав «спрямовувальне бачення» [670, с. 39–42];

– *чутливість до ситуації і гнучкість поведінки*. Лідер часто є учасником складного процесу й перебуває на «арені», де діє величезна кількість різних сил, більшість із яких часом перебуває за межами його знання, розуміння і контролю в цей момент. Тому чутливість до ситуації, здатність швидко в ній орієнтуватися і приймати правильне рішення є важливою якістю лідера. Подібну якість М. де Прі (M. De Pree) назвав «ситуативною проникливістю» [671, с. 222–225];

– *здатність створювати команду*. Важливою якістю лідера є вміння притягувати до себе інших і створювати команду однодумців. Формування корпоративних цілей є одним із найважливіших завдань лідера. Подібну якість лідера в більш широкому вигляді Б. Нанус (B. Nanus) назвав «здатність до побудови організації» [669, с. 81–97];

– *здатність організовувати колектив на вирішення поставленого завдання* є однією з фундаментальних якостей лідера. Вона включає вміння розподіляти функції між членами колективу, здатність мотивувати й надихати їх на виконання завдання, координувати роботу тощо; здатність контролювати результати спільної діяльності;

3) соціальні якості:

– *міжособистісна чутливість, здатність розуміти потреби інших людей.* Лідерство є соціальним феноменом, орієнтованим на людей, тому розуміння інших людей, відчуття їхніх прагнень, проблем і турбот, а також розуміння взаємовідносин «лідер – послідовники» багато в чому визначає успіх лідера. Цю якість обґрунтував Дж. О'Тул (J.O 'Toole) [672, с. 23–24];

– *комунікативна компетентність.* Уміння лідера швидко налагоджувати контакти з людьми, упевнено почувати себе в колективі є важливими якостями, що забезпечують лідеру успішність його організаційно-управлінської діяльності. Подібну якість Дж. Гарднер (J. Gardner) називав «навички роботи з людьми» [673, с. 48–53];

– *уміння створювати умови для самореалізації* послідовників є основою для формування довіри до лідера й готовності послідовників іти за лідером;

– *справедливість.* Лідер виступає координатором взаємовідносин у колективі, і такий лідер повинен бути об'єктивним і справедливим в оцінці дій і вчинків інших людей;

– *здатність представляти й відстоювати інтереси колективу зовні, брати на себе відповідальність за колективну діяльність.* Лідер є представником колективу, тому здатність представляти й відстоювати інтереси колективу в зовнішніх інстанціях, брати на себе відповідальність за внутрішньо-колективну діяльність є важливими якостями лідера. Подібну якість обґрунтував Дж. Гарднер (J. Gardner) [673, с. 48–53].

Зазначені риси становлять лідерський потенціал лідера, але, як зазначає М. Досяк, володіння ними не обов'язково перетворює особистість на лідера. Кожна з них може бути значущою і корисною і для керівника, і для будь-якої людини, що прагне в житті успіху [143, с. 115–122].

Отже, проведений аналіз наукових джерел засвідчив, що в умовах глобалізації в основу класифікації якостей, котрі необхідно формувати у молодих людей як майбутніх лідерів, доцільно покласти патріотизм особистості. Саме патріотизм як чинник формування лідерських якостей є

невід'ємним складником цілісної особистості, спрямованої на творчу діяльність.

Таким чином, на сучасному етапі розвитку українського суспільства в умовах всесвітньої глобалізації проблема патріотичного виховання є надзвичайно важливою та актуальною. У контексті реформування суспільства актуалізується потреба у формуванні активної, творчої особистості, від діяльності якої надалі залежатиме духовний розвиток і добробут держави. Важливо, що патріотичне виховання має суспільний характер, а його складниками є родина, школа, молодіжні об'єднання, громадські організації, засоби масової інформації тощо.

Процес патріотичного виховання нерозривно пов'язаний з навчальними закладами. Таким чином, метою виховної роботи є виховання у молодого покоління почуття патріотизму, розуміння власних дій і життєвої позиції, осягнення сенсу життя та визначення свого місця в суспільстві, сприяння активній позиції, прагнення до милосердя, доброти, поваги, здорового способу життя, спонування до самовиховання та самовдосконалення.

Водночас, В. Якубенко зазначає, що технологія формування патріотичних рис учня передбачає виділення таких основних компонентів у процесі соціалізації особистості, як-от: формування духовного світу особистості учня в умовах розбудови державності; врахування основних засад становлення та розвитку особистості, її світогляду, переконань; постійне збагачення пам'яті, розвиток громадянського мислення, формування свідомого ставлення до навчання, самоосвіти; розвиток позитивних емоцій та громадянської гідності; дотримання здорового способу життя; формування творчої особистості як могутнього стимулу духовного життя громадянина незалежної країни [660, с. 12–13].

Проведене дослідження дало змогу визначити прогресивні ідеї і позитивний ретроспективний досвід патріотичного виховання молоді у вітчизняній педагогіці, які необхідно взяти до уваги на сучасному етапі в процесі патріотичного виховання. Насамперед потрібно привести нормативно-

правову базу у відповідність до викликів сучасності, тобто переглянути й оновити наявні законодавчі й нормативно-правові акти, що визначають змістові й формотворчі аспекти патріотичного виховання, на засадах соціокультурного підходу до проблеми патріотизму. Доцільним у цьому плані буде вивчення й запозичення кращого досвіду іноземних держав у зазначеному питанні, а також орієнтація на вітчизняні здобутки, зокрема на досвід, накопичений окремими молодіжними організаціями, закладами освіти, територіальними громадами.

На сучасному етапі саме патріотизм має стати чинником об'єднання та розвитку суспільства, особливо в умовах активізації зовнішньої загрози, проте для цього доцільно здійснити імплементацію кращих здобутків попередніх історичних періодів у практику сучасної виховної діяльності. Зокрема, пропонуємо таку систему заходів, як-от:

1. Розробити й реалізувати послідовну програму дій на державному рівні, у якій були б враховано регіональні погляди на проблему патріотизму та події української минувшини, а також плани на майбутнє. У зазначеній програмі необхідно запропонувати систему дій і заходів, спрямованих на формування єдності поглядів на український патріотизм, щоб уникнути можливих суспільних конфліктів на національному ґрунті серед майбутніх поколінь українців. До вирішення цього питання варто залучити команду фахівців із різних сфер науки й суспільного життя – соціологів, політологів, істориків, етнопсихологів, мовознавців та ін. Для реалізації зазначеної програми на практиці варто задіяти заклади середньої та позашкільної освіти, громадські та молодіжні організації тощо.

2. Продовжувати практику організації військово-патріотичних ігор і таборів на державному та регіональному рівнях, запланувати систему підтримки молодіжних і громадських організацій, закладів освіти, що мають досвід і перспективні плани щодо патріотичного виховання молодого покоління.

3. Вивчити й переосмислити культурну та історичну спадщину, зокрема дослідити ті сторінки історії, які в радянський період висвітлювалися

тенденційно або замовчувалися. Це має здійснюватися на засадах патріотизму, націєцентризму, людиноцентризму, оскільки ці дослідження потім мають відображатися в шкільних підручниках і посібниках і безпосередньо впливатимуть на формування світогляду й ціннісних орієнтирів майбутніх поколінь. Зазначені дослідження мають здійснюватися, зокрема, і на рівні учнівських досліджень у системі Малої академії наук.

4. Оптимізувати молодіжну політику на загальнодержавному, обласному й міському рівнях, одним із напрямів якої має стати організація низки заходів патріотичного характеру, що сприятиме подоланню кризових явищ серед молоді, стане профілактикою девіантної поведінки молодого покоління, сприятиме його консолідації на основі ідейних позицій і спільності інтересів.

5. Заохочувати практику діяльності авторських шкіл, у яких особлива увага приділялася б морально-патріотичному і трудовому вихованню учнів, вивченню матеріальної і духовної культури народу.

6. Підтримувати заклади позашкільної освіти, на базі яких діють гуртки й секції, діяльність яких спрямовується на морально-патріотичне чи військово-патріотичне виховання молоді.

Отже, реалізація зазначених ідей у сучасній освітній політиці і практичній діяльності в умовах децентралізації та реформи національної системи освіти дасть змогу активізувати процеси патріотичного виховання серед майбутніх поколінь українського народу.

Висновки до розділу 5

Вивчення та узагальнення історико-педагогічного досвіду розвитку патріотичного виховання дали змогу дослідити основні аспекти оновлення системи патріотичного виховання учнів у процесі розбудови національної школи в Україні. Досліджено, що в Україні, як і в інших країнах світу, історично склалася своя система патріотичного виховання, яка максимально враховувала національні риси й самобутність українського народу. Тривалий

час вона нехтувалась, заборонялася. На сучасному етапі, спираючись на глибинні національно-виховні традиції свого народу, патріотична система виховання оновлюється. Сучасна модель національно-патріотичного виховання враховує такі суспільні зміни, як перехід України від соціалістичних суспільних відносин до ринкових; національне відродження всіх сфер життя українського суспільства і процес розбудови самостійної, незалежної держави.

Водночас національно-патріотичне виховання доби незалежності характеризується низкою недоліків, що призводять до зниження ефективності виховних впливів, наприклад: прагнення наслідувати радянські зразки у практиці патріотичного виховання, пошук «канонів» у працях громадських діячів і науковців попередніх століть, розгляд педагогічного процесу в контексті ідеологічних підходів, декларативність наукових досліджень. Складна суспільно-економічна й соціокультурна ситуація суттєво гальмували перетворення у сфері патріотичного виховання й негативно впливали на розвиток українського суспільства загалом. Наслідком стали низький рівень національної свідомості в молоді, розчарування державною політикою, масова еміграція за кордон.

Вивчення наукової проблеми дало змогу визначити регіональні особливості розвитку патріотичного виховання учнівської молоді в Україні в межах національно спрямованого періоду, а саме: по-перше, у різних регіонах відсутня єдність в оцінюванні та трактуванні найважливіших історичних подій, наукових звершень, досягнень і військових перемог попередніх поколінь; по-друге, у досліджуваній період патріотичне виховання на практиці нерідко здійснювалося форсованими казенно-бюрократичними заходами без урахування історичних особливостей та традицій духовного життя регіонів; по-третє, виховання національних почуттів і патріотизму в різних регіонах України не пройшло стадії широкого інформування учнівської молоді, не відбувалося достатньої популяризації національних символів та здійснення системних заходів, спрямованих на посилення патріотичного виховання учнів. Дослідження регіональних особливостей розвитку патріотичного виховання в

школах України в межах національно спрямованого періоду дало змогу виявити, що вони виявились ще в радянські часи та зумовлені історичними обставинами.

На основі аналізу конструктивних ідей досвіду патріотичного виховання учнів у школах України та змісту нових соціально-освітніх парадигм окреслено перспективи використання нагромадженого досвіду патріотичного виховання молоді в умовах децентралізації та реформування національної системи освіти. Визначено шляхи імплементації ідей патріотичного виховання в процес модернізації патріотичного виховання учнів у школах України, зокрема: вивчення й переосмислення культурної спадщини України, а саме дослідження тих сторінок історії, які в радянський період висвітлювалися тенденційно або замовчувалися; перегляд й оновлення наявних законодавчих та нормативно-правових актів, що визначають змістові й формотворчі аспекти патріотичного виховання на засадах соціокультурного підходу до проблеми патріотизму; спрямованість різних напрямів виховання на повноцінну участь учнів у заходах патріотичної тематики; приведення нормативно-правової бази у відповідність до викликів сучасності; оптимізація молодіжної політики, одним із напрямів якої має бути всебічна підтримка молодіжних організацій патріотичного спрямування на державному й регіональному рівнях.

Основні результати розділу відображено в наукових працях автора: [292; 297; 301; 302; 303; 308; 312; 314; 318; 321; 323].

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі обґрунтовано теоретичні й методичні засади патріотичного виховання в школах України (1945–2019 рр.). Результати дослідження засвідчили розв'язання поставлених завдань, досягнення мети й дали підстави для таких висновків:

1. Аналіз наукових праць і джерельної бази дослідження засвідчив недостатність уваги з боку вітчизняних науковців, державних та громадських діячів до системного вивчення проблеми патріотичного виховання в школах України (1945–2019 рр.). Незважаючи на інтерес учених до окремих питань ретроспективного досвіду патріотичного виховання в школах України (1945–2019 рр.), у наукових розвідках з окресленого питання в зазначених хронологічних межах або висвітлено деякі аспекти організаційного характеру, або здійснено масштабні дослідження з проблем теорії і практики виховної роботи. Проаналізовані наукові праці, що присвячені традиціям патріотичного виховання в Україні, дають підстави для висновку щодо відсутності цілісного системного дослідження теорії і практики патріотичного виховання в школах України впродовж 1945–2019 рр.

Історіографічний аналіз надав змогу обґрунтувати теоретико-методичні засади дослідження (виховні концепції, напрями, види й принципи патріотичного виховання, особливості організації та методики його реалізації в школах України). З'ясовано, що зміст, форми й методи патріотичного виховання учнів зазнавали трансформацій під впливом суспільно-політичних, культурних і соціально-педагогічних чинників.

Уточнення понятійно-термінологічного апарату дослідження, зокрема змісту ключових концептів «патріот», «патріотизм», «виховання», «патріотичне виховання», дало змогу конкретизувати значення поняття «патріотичне виховання», яке в межах дослідження розглядається як складний суперечливий планомірний процес, спрямований на формування у вихованців почуття патріотизму, тобто позитивного ставлення до Батьківщини та до представників

інших культур або країн, а також на розвиток любові до Батьківщини, національної самосвідомості й гідності; дбайливого ставлення до рідної мови, культури, традицій; відповідальності за природу рідної країни; потреби зробити внесок у розвиток держави; інтересу до міжнародного спілкування; прагнення працювати на благо рідної країни, її народу.

Обґрунтовано концептуальні теорії патріотичного виховання в період 1945–2019 рр.: радянську, що характеризувалася опорою на соціально-політичний контекст, підпорядкуванням комуністичній ідеології, зв'язком із партійно-державницькими ідеями, канонами, кліше; концепцію національно-патріотичного виховання, сформульовану за доби незалежності, що спрямована на формування національної свідомості й патріотизму, засвоєння учнями матеріальної і духовної культури народу, і ґрунтується на українських народних традиціях патріотичного виховання та опирається на принципи спадкоємності духовного досвіду, історичної і соціальної пам'яті, імплементації традицій та інновацій у патріотичне виховання, соборності, соціокультурної ідентифікації.

Конкретизовано чинники розвитку патріотичного виховання дітей і молоді в 1945–2019 рр., а саме: зовнішні, чи екзогенні (політико-правові, науково-технічні, соціально-економічні, демографічні, соціокультурні, екологічні), і внутрішні, чи ендогенні (науково-методичні, психологічні, управлінські, фінансові, соціально-педагогічні, матеріально-технічні).

2. Розроблено періодизацію розвитку патріотичного виховання в школах України в 1945–2019 рр. Із урахуванням особливостей його змісту, форм, методів, засобів визначено два взаємопротилежні історичні періоди патріотичного виховання, межею між якими стало утворення незалежної української держави в 1991 р. У межах радянської історичної доби (1945–1991 рр.) виокремлено:

– перший період (1945–1964 рр.) – ідеологічно-організаційний – становлення наукової теорії патріотичного виховання в умовах партійно-державного управління виховним процесом, нівелювання національних й

особистісних особливостей, централізована уніфікація змісту навчальних програм, реалізація практики патріотичного виховання відповідно до радянської інтерпретації марксистсько-ленінської методології та концепції комуністичного виховання (у межах періоду визначено субперіоди: I – 1945–1953 рр.; II – 1954–1964 рр.);

– другий період (1965–1991 рр.) – суспільно-пропагандистський – домінування ідей інтернаціоналізму та соціалістичного патріотизму (у межах періоду визначено субперіоди: I – 1965–1983 рр.; II – 1984–1991 рр.).

Після проголошення незалежності розпочався національно спрямований період патріотичного виховання (1991–2019 рр.), у межах якого визначено субперіоди: I – 1991–2013 рр.; II – 2014–2019 рр.

3. Проаналізовано й теоретично узагальнено на базі системного аналізу в історичній ретроспективі структуру, зміст, методи, форми й навчально-методичне забезпечення патріотичного виховання учнівської молоді в УРСР (1945–1991 рр.), що зазнали певних трансформацій упродовж досліджуваного періоду.

Патріотичне виховання здійснювалося на основі низки принципів, що сприймалися дещо викривлено, відповідно до панівної комуністичної ідеології, як-от: державницький, тенденційності, історизму в радянському розумінні, самодіяльності, єдності впливів родинного, громадського, шкільного середовищ, соціальної активності й ініціативності учнів як громадян радянської держави.

Зміст патріотичного виховання був зумовлений його освітніми та виховними завданнями, зокрема: формування свідомості учнівської молоді на основі прийнятих у Радянському Союзі культурно-історичних, моральних цінностей, збереження й розвиток почуття гордості за радянську державу; формування в молоді активної життєвої позиції, громадянських і моральних якостей відповідно до комуністичної ідеології, готовності до участі в суспільно корисній діяльності на благо радянської держави та захисту її інтересів; утвердження в молодого покоління патріотичних цінностей у їхньому

спотвореному радянському варіанті, поваги до культурного та історичного минулого в межах історичної концепції, що відповідала панівній ідеології; виховання поваги до державної символіки; декларативне формування толерантного ставлення до інших народів, культур і традицій. Відтак, виховання громадянина-патріота в радянському розумінні передбачало активну громадянську позицію радянської людини; свідому «радянську особистість»; відданість радянській державі; формування знань, норм і правил поведінки в суспільстві відповідно до панівних норм моралі.

Патріотичне виховання учнів у школах України другої половини ХХ ст. представлено як інтегровану єдність патріотичної свідомості, патріотичної діяльності та патріотичних переконань.

Конкретизовано основні форми патріотичного виховання в закладах загальної середньої освіти досліджуваного періоду, а саме: масові (дискусії, диспути, конференції, вечори), групові (гуртки, спортивні секції, творчі групи, огляди-конкурси, олімпіади, шкільні клуби та музеї, кімнати, зали, галереї, виставки дитячої творчості, книжкові виставки, тематичні стенди тощо), індивідуальні (творчі завдання, звіти, індивідуальна робота тощо). Методи патріотичного виховання школярів схарактеризовано відповідно до поділу на три групи: методи формування свідомості особистості (поглядів, переконань, ідеалів); методи організації життєдіяльності учнів; методи стимулювання.

Підґрунтям для становлення організаційно-педагогічного складника розвитку патріотичного виховання у школах України в досліджуваний період була діяльність молодіжних організацій (комсомол, піонерія тощо), які мали сприяти вихованню молоді в дусі комунізму, відданості радянській державі, залучати її до практичного будівництва нового соціалістичного суспільства, готувати покоління громадян, які житимуть, працюватимуть й управлятимуть суспільними справами в епоху комунізму, які здатні виконувати всі накази комуністичної партії без критичного їхнього осмислення, а також ставитимуть інтереси партії і держави понад власні.

Теоретичний аналіз науково-методичних джерел дав підстави для висновків, що система шкільного навчання й виховання впродовж 1945–1991 рр. вирізнялася такими недоліками, як-от: догматизм, заангажованість, нівелювання особистості й підпорядкування її волі колективу, насаджування відірваної від життя ідеології; ставлення до учнів як до об'єкта виховного впливу; упереджений і тенденційний аналіз зарубіжного досвіду, нагромадження історико-педагогічних фактів без належного узагальнення й пошуку закономірностей виховного процесу.

4. Визначено особливості педагогічного керівництва процесом патріотичного виховання молоді впродовж 1945–1991 рр., яке розглядаємо як діяльність, що забезпечує планомірний і послідовний вплив на патріотичне виховання дітей і молоді з боку партійно-державного апарату з метою забезпечення ефективності виховного процесу. Здійснення керівництва передбачало послідовну реалізацію управлінського циклу (розроблення й упровадження законодавчої і нормативно-правової бази, прийняття рішень, моделювання ситуацій, організація, регулювання, контроль, корекція тощо).

У період 1945–1991 рр. педагогічне керівництво патріотичним вихованням учнівської молоді характеризувалося такими ознаками, як-от: пріоритетність ідеологічних засад у процесі розроблення законодавчої і нормативно-правової бази, формулювання концепцій патріотичного виховання; тотальний партійно-державний контроль за виховним процесом; системність і масовість в охопленні виховними впливами широких мас населення; взаємозв'язок усіх суспільних інститутів у реалізації концепції патріотичного виховання дітей і молоді, їхнє підпорядкування вимогам комуністичної партії; управління патріотичним вихованням в умовах відсутності демократичних зовнішніх впливів на радянську педагогічну систему, нівелювання національних традицій та деформація моральних орієнтирів у розробленні виховних концепцій; нехтування досвідом керівництва патріотичним вихованням, що був напрацьований у попередні роки та в зарубіжних країнах;

відсутність критичного ставлення до шляхів реалізації концепції виховання, ігнорування допущених помилок у сфері патріотичного виховання.

5. З'ясовано особливості становлення національної системи патріотичного виховання в Україні за доби державної незалежності в контексті суспільно-політичних трансформацій. Основними проблемами патріотичного виховання на сьогодні є: формування уніфікованих у межах держави поглядів на виховання громадянина і патріота незалежної України, забезпечення єдності навчання, виховання й розвитку дітей і молоді; формування суб'єкт-суб'єктних відносин у межах освітнього процесу; різноманіття регіональних підходів до розуміння патріотизму, а отже, і патріотичного виховання.

Головною метою школи на сучасному етапі є відродження національних принципів та виховання громадянина як члена правового суспільства, демократичної держави, а також особистості, що відчуває й шанує ідеали свободи й рівності, усвідомлює цінність людської гідності, здатна сама визначати пріоритети власного життя. Це актуалізує необхідність розв'язання на державному рівні найгостріших проблем, пов'язаних із вихованням патріотизму та формуванням національної свідомості молоді України як консолідації суспільства і зміцнення держави.

На основі узагальнення даних про патріотичне виховання молоді в Україні в досліджуваний період визначено низку недоліків, зокрема: стійкі тенденції до наслідування радянських зразків в окремих регіонах країни у практиці патріотичного виховання, пошуку «канонів» у наукових і публіцистичних працях науковців і митців попередніх століть, вивчення педагогічних явищ у контексті ідеологічних підходів, демагогія і «радянськість» педагогічної лексики в наукових дослідженнях і практичній діяльності. Складна соціокультурна ситуація й економічні труднощі за доби незалежності значно стримували процес перетворень у сфері патріотичного виховання й негативно впливали на становлення українського суспільства загалом. Результатом недостатньої дієвості національно-патріотичного виховання стали низький рівень національної свідомості в молоді, розчарування державною політикою,

зневіра щодо перспектив розвитку країни і масова еміграція за кордон.

Обґрунтовано необхідність розроблення державної програми патріотичного виховання молоді, яка охоплювала б усі ланки суспільства (сім'ю, школу, заклади вищої освіти, громадські організації, трудові колективи) і сприяла б реалізації таких конкретних цілей і завдань виховання, як-от: прищеплення молоді поваги до Конституції України; розвиток у свідомості молодого покоління необхідності захисту держави як соціально важливого виду діяльності, покликаного забезпечити суверенітет і державну цілісність Батьківщини; формування позитивного ставлення до наукової, трудової та військової праці, до поваги культурних цінностей, історії та традицій країни, її збройних сил; розвиток почуття власної гідності, совісті, об'єктивної самооцінки, внутрішньої дисциплінованості; виховання у школярів фізичних якостей.

6. Виявлено позитивні ідеї патріотичного виховання молоді у вітчизняній педагогіці, зокрема: патріотизм як чинник об'єднання та розвитку суспільства, формування єдності поглядів на український патріотизм; вивчення й переосмислення культурної спадщини; застосування соціокультурного підходу до теоретичного і практичного формування культури патріотизму; здійснення всебічної підтримки молодіжних організацій патріотичного спрямування, урахування етнічної специфіки, регіональних особливостей, утвердження системи національних цінностей; відповідність нормативно-правової бази викликам сучасності; оптимізація молодіжної політики. Обґрунтовано перспективи їх імплементації в умовах децентралізації та реформування національної системи освіти.

Акцентовано на доцільності поєднання системного оцінювання передового педагогічного досвіду, який не втрачає актуальності, з об'єктивним аналізом недоліків, характерних для досліджуваного періоду. Цей синтез має стати основою для прийняття управлінських рішень, утвердження системи цінностей, важливих для соціальної адаптації учнівської молоді.

З'ясовано, що реалії українського сьогодення вимагають такої

особистості, якій властиве відчуття європейської громадянськості, що здатна діяти в соціально-економічних умовах інтеграції України до європейського простору, а водночас залишатися патріотом своєї Батьківщини, мати лідерські якості та стійку національну самосвідомість.

Доведено, що формування національної свідомості дітей і молоді України має стати основою для консолідації суспільства і зміцнення держави, відповідно, постає необхідність розв'язання на державному рівні найгостріших проблем, пов'язаних із регіональними особливостями патріотичного виховання, що сформувалися історично.

Отже, вважаємо, що розв'язання поставлених завдань наукових пошуків дало змогу досягти поставленої мети, водночас усвідомлюємо, що перспективними й актуальними залишаються окремі його аспекти, які можуть бути предметом спеціальних досліджень, зокрема: методичні основи забезпечення розвитку процесу патріотичного виховання в школах України; питання формування готовності педагогічних працівників до здійснення процесу патріотичного виховання в умовах децентралізації; створення спеціальної моделі патріотичного виховання в контексті сучасного реформування національної освіти; розроблення інноваційних форм та методів упровадження патріотичного виховання в позашкільну діяльність; вивчення та імплементація зарубіжного досвіду в галузі патріотичного виховання в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов А. В. К вопросу о сущности патриотизма. *Полигнозис*. 2000. № 2. С. 60-62.
2. Абрамчук О. В., Фіцула М. М. Патріотичне виховання студентів вищих технічних навчальних закладів: монографія. Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2008. 147с.
3. Абрамчук, О. В. Патріотичне виховання студентів вищих технічних навчальних закладів: дис..... канд. пед. наук: 13.00.07 / Тернопіль, 2006. 254 с.
4. Агеев А. Размышления патриота. *Знамя*. 1991. № 8. С. 24-32.
5. Адаменко О. В. Развитие педагогической науки в Украине в второй половине XX столетия (1950-2000 гг.): дис. ...доктора пед. наук: 13.00.01 / Луганський національний педагогічний університет ім. Т. Шевченка. Луганськ, 2006. 613 с.
6. Албул І. В. Проблеми соціального виховання на шпальтах періодики. *Актуальні проблеми підготовки фахівців соціальної сфери: матеріали наук.-метод. семін., м. Умань, 26 квіт. 2016 р. Умань, 2016. С. 28-32.*
7. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія. Київ: Либідь, 1998. 560 с.
8. Алексюк А. Н. Общие методы обучения в школе. Київ: Радянська школа, 1981. 206 с.
9. Алексюк А.М., Аюрзанайн А.А., Підкасистий П.І., Козаков В.А. Організація самостійної роботи студентів в умовах інтенсифікації навчання: навч. посіб. Київ: ІСДО, 1993. 336 с.
10. Алексеєнко Т. Ф. Концептуальні засади соціально-педагогічної парадигми виховання. *Соціально-педагогічна парадигма виховання: сутність та шляхи реалізації* : тези доповідей. Ніжин, 2014. С. 12-13.
11. Алпатова О. В. Проблема педагогічної взаємодії у системі особистісно орієнтованого навчання. *Вища освіта України*. 2013. № 3. С. 144-149.

12. Алфімов Д. В. Виховання лідерських якостей школярів у сучасній загальноосвітній школі. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2010. № 4. С. 3-14.
13. Ангелуца Н., Ткаченко І. Вирішення проблем підготовки молоді до життя у творчій діяльності В. О. Сухомлинського. *Педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського і розбудова національної освіти: матер. міжнар. наук.-практ. конф., ч. 2*. м. Кіровоград: КДПІ, 1993. С. 114-120.
14. Андрамонова И. М. Воспитание социальной активности старшеклассников в теории и практике отечественной педагогики (1960 – 1985 гг.): автореф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.06 / Костромской государственной университет им. Н. А. Некрасова. Кострома, 1999. 18 с.
15. Андрущенко В. Історія соціальної філософії (західноєвропейський контекст). Київ: Тандем, 2000. 416 с.
16. Андрущенко В., Руденко Ю. Національний характер. *Освіта*. 2011. 2-9 бер. С. 10.
17. Анисимов С. Ф. Духовные ценности: производство и потребление. Москва: Мысль, 1988. 252 с.
18. Анікіна Т.О. Патріотичне виховання майбутніх учителів музики засобами художнього краєзнавства: автореф. дис....канд. пед. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. Київ, 1993. 19 с.
19. Ануфриев Е. А. Социальный статус и активность личности. (Личность как объект и субъект общественных отношений). Москва: Издательство Московского университета, 1984. 288 с.
20. Аронов А. А. Воспитание патриотов: кн. для учителя. Москва: Просвещение, 1989. 172 с.
21. Аронов А. А. Управление системой военно-патриотического воспитания школьников: метод. пособие для первичных организаций сред. спец. и общеобразов. школ. Москва: Просвещение, 1988. 89 с.
22. Архіпова С. П., Майборода Г. Я. Соціальна педагогіка: навч.-метод. посіб. Черкаси-Ужгород: Мистецька лінія, 2002. 268 с.

23. Арчажникова Л. Теорія і методика виховання. Програма для вищих педагогічних учбових закладів. Ужгород, 1991. 309 с.
24. Ашеров А. Т., Логвіненко В. Г. Методи і моделі оцінки педагогічного впливу на розвиток пізнавальної самостійності студентів. Харків: УПА, 2005. 164 с.
25. Бабенко Л. Л. Соціальні аспекти регіонального та загальноукраїнського історико-культурного розвитку. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2011. 312 с.
26. Бабічев О. І., Котєнєва І. С. Сучасні організаційно-педагогічні основи патріотичного виховання студентської молоді. *Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. Педагогічні науки.* 2015. № 7 (296). Ч. II. С. 53-59.
27. Баранов А. В. Особенности системы клубного военно-патриотического воспитания молодёжи. *Среднее профессиональное образование.* 2011. № 1. С. 21.
28. Батаршев А. В. Психодиагностика способности к общению, или как определить организаторские и коммуникативные качества личности. Москва: ВЛАДОС, 2001. 176 с.
29. Березівська Л. Періодизація реформування шкільної освіти в Україні за радянської доби (1919–1991). *Історико-педагогічний альманах.* 2011. № 1. С. 44–48.
30. Березін А. М. Психологічні чинники формування національної свідомості. Київ: Практична психологія та соціальна робота, 2007. 56 с.
31. Бех І. Виховання особистості: Сходження до духовності: Наук. видання. Київ: Либідь, 2006. 272 с.
32. Бех І. Виховання особистості: У 2-х кн. Кн.1.: Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: навч. - метод. видання. Київ: Знання, 2003. 280 с.
33. Бех І. Д., Чорна К. І. Національна ідея у становленні громадянина-патріота України (програмно-виховний контекст). Черкаси, 2010. 40 с.

34. Бех І. Особистісно зорієнтоване виховання: шляхи реалізації. Київ: ІЗМН, 1996. 232 с.
35. Бехтерев В. М. Избранные работы по социальной психологии. Москва: Наука, 1994. 400 с.
36. Бельчева Т. Ф., Избаш С. С., Бельчев П. В. Педагогіка. Практичний курс: підручник за кредитно-модульною технологією навчання для бакалаврів. Мелітополь: Видавництво Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, 2014. 304 с.
37. Биктагиров К. Л. Дидактические условия обучения татарскому языку: автореф. дис. ... на соискание научн. степени канд. пед. наук: 13.00.01 / Казань, 1973. 37 с.
38. Битинас Б. П., Катаева Л. И. Педагогическая диагностика: сущность, функции, перспективы. *Современная педагогика*. 1994. №7. С. 35-40.
39. Білий Л. Г. Особливості національно-патріотичного виховання студентів у вищих навчальних закладах недержавної форми власності. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2012. №2. URL: file:///C:/Users/LIP/Desktop/Vnadps_2012_4_4.pdf. (дата звернення: 26.11.2018).
40. Богатирчук К. О. Повсякденне життя дітей і підлітків шкільного віку в Українській РСР (друга половина 60-х – перша половина 80-х рр. ХХ ст.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2017. 332 с.
41. Богуш А. М., Лисенко Н. В. Українське народознавство в дошкільному закладі. Київ: Знання, 2002. 407 с.
42. Бойко А. Педагогічний потенціал національно-культурних традицій. *Рідна школа*. 1999. № 10. С. 12-15.
43. Бокань В., Польовий Л. Історія культури України. Київ: МАУП, 1998. 256 с.
44. Болбас В. С. Традиции и обычаи белоруского народа как фактор воспитания. *Педагогика*. 2010. № 7. С. 106-113.

45. Большая советская энциклопедия. Москва, 1975. Т.19. С. 282-320.
46. Бондар А. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917–1967 рр.). Київ: Вид-во Київського університету, 1968. 227 с.
47. Бондаренко Ю. Урок трудового навчання в системі національного виховання. *Рідна школа*. 1998. № 9. С.22-26.
48. Бордовская Н., Реан А. Педагогика. Учебник для вузов. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 304 с.
49. Боришевський М. Й. Духовні цінності в становленні особистості громадянина. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С. 144-150.
50. Бражнич О. Г. Педагогічні умови диференційованого навчання учнів загальноосвітньої школи: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Криворізький державний педагогічний університет. Кривий Ріг, 2001. 238 с.
51. Валевський О., Ішмуратов А. Політичний конфлікт у сучасній Україні: культурні виміри, структура, принципи аналізу. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 1997. С. 13.
52. Валеев И. И. Народность и патриотизм. Уфа: Башкортостан, 2000. 336 с.
53. Валеев И. И. Национальное и общечеловеческое: историко-педагогический аспект. Уфа: Гилем, 2003. 224 с.
54. Васильєва С. А. Виховання початків патріотизму в дітей старшого дошкільного віку. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Педагогіка і психологія*. 2015. Випуск 44. С. 84-89.
55. Вауліна О. Наша армія відзначає справжнє повноліття. *Голос України*. 2012. 6 груд. С. 5.
56. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава: Полтавський вісник, 1994. 191 с.
57. Вашеняк І. Б., Мітягіна С. С. Ціннісні орієнтації учнівської молоді Хмельниччини (за результатами соціологічного дослідження). *Модернізація роботи науково-педагогічної та методичної служб системи післядипломної*

педагогічної освіти в контексті реалізації Національної стратегії розвитку освіти: зб. наук. пр. 2014. № 1. С. 65-70.

58. Вдовичин Т. Я. Обґрунтування організаційно-педагогічних умов для забезпечення навчального процесу майбутніх бакалаврів інформатики. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: зб. наук. праць.* 2013. Вип. 34. С. 225-229.

59. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ - Перун, 2009. 1736 с.

60. Величко В. Є. Організаційно-педагогічні умови використання вільного та відкритого програмного забезпечення в підготовці вчителів математики, фізики та інформатики. *Вісник Житомирського державного університету імені І. Франка: науковий журнал. Педагогічні науки.* 2017. Вип. 1 (87). С. 43-48.

61. Верменич Я. В. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 69 с.

62. Виноградова А. М. Виховання моральних почуттів у старших дошкільнят: книга для вихователів дитячого садка. Москва: Просвітництво, 1989. 96 с.

63. Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України: інформаційно-аналітичні матеріали / Кол. авторів: В. Головенько та О. Яременко (керівники) та ін. Київ: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. 191 с.

64. Виховуємо патріотів. URL: <http://kyiv-oblosvita.gov.ua/poradi/2-uncategorised/3596-vikhovuemo-patriotiv> (дата звернення: 30.09.2019).

65. Вишневський О. Сучасне українське виховання: Педагогічні нариси. Львів, 1996. 238 с.

66. Вишневський О. Український виховний ідеал і національний характер (витоки, деформації і сучасні виклики). Вступ до системного дослідження. Дрогобич, 2010. 159 с.

67. Вишневський О. Ще раз про народження громадянина: національне і громадське у сучасному українському вихованні. *Освіта*. 2002. №8-9. С. 6-7.

68. Вища освіта і наука України. Інформаційно-аналітичні матеріали до засідання підсумкової колегії Міністерства освіти і науки України. Підвищення ефективності вищої освіти і науки як дієвого чинника суспільного розвитку та інтеграції в європейське співтовариство 27 лютого 2004 року м. Одеса. Київ: Київський національний економічний університет, 2004. 64 с.

69. Власова Н. Ф. Концептуальні ідеї патріотичного виховання в системі освіти. *Електронний збірник наукових праць Запорізької обласної академії післядипломної педагогічної освіти. Загальна педагогічна та вікова психологія*. 2011. Випуск № 4. URL: http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp4/vyhovanna/vlasova.pdf. (дата звернення: 25.12.2017).

70. Войцехівський О. Л. Організаційно-педагогічні умови формування готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до професійної діяльності за напрямком «Охорона та захист державного кордону». *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2011. Вип. 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2011_4_10. (дата звернення: 15.01.2018).

71. Волківська Д. А. Розвиток лідерського потенціалу студентського активу в університетському середовищі: дис...кандидата пед. наук: спец. 13.00.05 / Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2016. 455 с.

72. Волківська Д. А. Соціально-педагогічні умови розвитку лідерського потенціалу студентського активу університету. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. 2016. Вип. XXVI. С. 26-35.

73. Волков А. Подготовка молодежи к защите Родины: проблемы и пути их решения (1985-1991 гг.). Москва: ГАВС, 1992. 63 с.

74. Волков В. В. Новая культура в области чувства: Как ликвидировали неграмотность в СССР. *Человек*. 1992. № 1. С. 98.
75. Волкова Н. П. Педагогіка: Навчальний посібник. Київ: Академвидав, 2007. 616 с.
76. Волошина Н. М. Соціально-філософський вимір патріотизму сучасного українського суспільства: дис. канд. філософ. наук: 09.00.03 / Військ. ін-т Нац. техн. ун-ту України «Київський політехнічний інститут». Київ, 2010. 187 с.
77. Волошина Н. М. Соціально-філософський вимір патріотизму й націоналізму в Україні. *Гілея*. 2011. № 3. С. 354–364.
78. Волошина Н., Пампуха І. Порівняльний аналіз понять «патріотизм» і «націоналізм» в Україні. *Науковий вісник Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка*. 2015. №4. С. 122-129.
79. Вольфовська Т. О. Соціальні уявлення молоді про способи й моделі взаємодій у суспільстві. *Педагогіка і психологія*. 2005. №3. С. 98-107.
80. Воробьев Г. Г. Школа будущего начинается сегодня: Кн. для учителя. Москва: Просвещение, 1991. 239 с.
81. Воронкова В. Г. Місце і роль України в глобалізаційних процесах сучасності. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2009. Випуск 37. С. 16-32.
82. Воронович Б. Філософський аналіз структури практики. Москва: Думка, 1972. 279 с.
83. Воронцова Т., Пономаренко В. Навчання здоровому способу життя на основі життєвих навичок. Київ: Просвіта, 2007. 246 с.
84. Воспитание в пионерском отряде: вопросы содержания и методики работы / под ред. Б. Е. Ширвиндта. Москва: Просвещение, 1968. 272 с.
85. Всеукраїнська громадська організація «Сокіл»: сайт. URL: <http://vgo-sokil.org.ua>. (дата звернення: 14.05.2020).
86. Выписки из протоколов центрального и Республиканского оргкомитетов ДОСААФ. (16 января–16 октября 1953 г.). *ДАТО*. (Державний архів Тернопільської області). Ф. Р-219. Оп. 2. Спр. 43. 21 арк.

87. Гавлітіна Т. М. Національно-патріотичне виховання підлітків в умовах позашкільного навчального закладу: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Рівненський державний гуманітарний університет. Рівне, 2007. 256 с.
88. Галузяк В. М., Сметанський М. І., Шахов В. І. Педагогіка. Навчальний посібник. Вінниця: РВВ ВАТ Віноблдрукарня, 2001. 200 с.
89. Гапон Ю. А. Социально-педагогическая концепция воспитания: учебное пособие. Київ: УМК ВС, 1990. 152 с.
90. Гершунський Б. С. Комп'ютеризація у галузі освіти: проблеми та перспективи. Москва: Педагогіка, 1997. 204 с.
91. Гессен С. Основы педагогики (введение в прикладную философию). Москва: Школа-Пресс, 1995. 448 с.
92. Гнатюк В. Національне виховання як складова у побудові громадянського суспільства. *Світ виховання*. 2004. № 1. С. 33-36.
93. Гнатюк В., Черниш П. Виховний ідеал – бути патріотом. *Початкова школа*. 1998. № 3. С. 36-40.
94. Годованець О. Патріотизм на виріст, або звідки починається Батьківщина для українських дітей? *Главред*. 2008. 11 жовтня. URL: <http://ua glavred.info/archive/2008/09/11/102913-8.html>. (дата звернення: 16.04.2018).
95. Головенько В. А. Характерні риси комсомольсько-піонерського періоду українського молодіжного руху. *Український соціум*. 2004. № 3 (5). С. 34-47.
96. Голотвіна Х., Мирський Р. Традиції радянського патріотизму. Москва: Думка, 1975. 200 с.
97. Голубова Г. В. Педагогічні умови розвитку обдарованості студентів. *Педагогічні науки*. 2012. Т. 13. URL: http://www.rusnauka.com/9_NND_2012/Pedagogica/2_105345.doc.htm. (дата звернення: 1.11.2018).
98. Гонеева В. В. Патриотизм и нравственность. *Социально-гуманитарные знания*. 2002. № 3. С. 178-187.

99. Гонський В. Патріотизм як основа сучасного виховання та ідеології держави: студії виховання. *Рідна школа*. 2001. № 2. С. 9-14.
100. Гончаренко М. Теоретико-методологічні засади розвитку особистості. *Збірник наукових праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. 2009. Том XI. Ч.5. С. 105-110.
101. Гончаренко О. С. Основні напрямки виховної роботи з формування у старшокласників позитивного ставлення до служби в Збройних Силах України. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту: зб. наук. пр.* 2005. № 10. С. 75-78.
102. Гончаренко О. С. Історичний досвід військово-патріотичного виховання молоді і сучасність. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (педагогічні науки)*. 2010. №12 (199). С. 215-223.
103. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 421с.
104. Гораш К. В. Суб'єктно-об'єктний підхід до комплексного оцінювання інноваційного розвитку загальноосвітніх навчальних закладів. *Анотовані результати НДР Інституту педагогіки за 2013 р.:* наук. вид. 2014. С. 26-27.
105. Горбонос-Андропова О. Р. Національно-патріотичне виховання засобами туризму і краєзнавства у Дніпропетровському дитячо-юнацькому центрі міжнародного співробітництва. *Основи спортивного туризму в рекреаційній діяльності*. 2017. № 2. С. 25-30.
106. Григорова В. К. Скауты и скаутизм. Хабаровск: ХГПУ, 2001. 174 с.
107. Гриневиц В. Формування сталінської моделі радянського патріотизму напередодні Другої світової війни 1939 – 1945 рр. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2006. Вип. 29. С. 149-164. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2006_29_14 (дата звернення: 1.02.2019).
108. Губанов Н. И. Отечество и патриотизм. Москва: Госкомиздат. 1960. 144 с.

109. Губанов Н. И. Советский патриотизм – великая сила в борьбе за коммунизм. Москва: Знание. 1955. 168 с.
110. Губанова М. Педагогическое сопровождение социального самоопределение старшеклассника. *Педагогика*. 2002. № 9. С. 32-40.
111. Гупан Н. М. Розвиток історії педагогіки в Україні (Історіографічний аспект): дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. Київ, 2001. 486 с.
112. Гурова Р. Г. Социально-педагогические исследования и современность. *Советская Педагогика*. 1989. № 2. С.79-86.
113. Гусак В., Костриця Н. Особливості сучасного національно-патріотичного виховання. URL: http://old.zippo.net.ua/index.php?page_id=884 (дата звернення: 30.12.2019).
114. Гусев А. И. Год за годом: из летописи детского коммунистического движения СССР. 1917–1981 гг. Москва: Молодая гвардия, 1981. 206 с.
115. Дербеньова А. Г. Педагогічна діагностика у класному керівництві. Харків: Основа, 2007. 176 с.
116. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття). Київ: Райдуга, 1994. 112 с.
117. Джуринский А. Н. История педагогики и образования: учебник для бакалавров. Москва: Юрайт, 2013. 676 с.
118. Директивні вказівки Міністерства освіти УРСР. (21 березня 1974 р.). ДАТО. Ф. Р-18. Оп. 5. Спр. 26. 4 арк.
119. Дідовець М. Коли бракує концепції національного виховання. *Віче*. 2005. № 2. С. 30-32.
120. Дмитрієва Л. Г., Черноїваненко Н. М. Методика виховання в школі. Київ, 2000. 320 с.
121. Добролюбов Н. Собрание сочинений в 9 томах. Т.3. Москва-Ленинград, 1962. 265 с.

122. Довідка відділу про стан виховної роботи серед шкільної молоді Української РСР (21 травня 1969 року). *ЦДАВО України*. (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 166. Оп. 15. Том 5. Спр. 7137. 8 арк.

123. Довідка і зведені відомості про стан військово-патріотичного виховання учнів в загальноосвітніх школах області за 1975 рік. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 2. Спр. 1391. 13 арк.

124. Довідка Міністерства освіти УРСР про роботу шкіл та органів народної освіти УРСР за 1967/68 н. р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 6355. Арк 47.

125. Довідка про результати перевірки роботи відділів народної освіти, шкіл, дошкільних закладів та про розвиток народної освіти за 1988 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 17. Спр. 6. 106 арк.

126. Довідка про стан початкової військової підготовки і військово-патріотичній роботі в школах і педучилищах області за 1980-1981 навчальний рік. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 2. Спр. 1849. 4 арк.

127. Довідки і інформації про стан військово-патріотичного виховання учнів в загальноосвітніх школах області за 1970-1971 навчальний рік. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 2. Спр. 817. 116 арк.

128. Довідки інспекторів про перевірку роботи шкіл Української РСР за 1967 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 5432. 250 арк.

129. Довідки про перевірку роботи райкомів комсомолу по виконанню організаційно-політичних заходів по здійсненню рішень XXV з'їзду КПРС, Компартії України по навчанню, комуністичному вихованню учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці за 1980 рік. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 2. Спр. 1850. 44 арк.

130. Довідки про стан початкової військової підготовки і військово-патріотичній роботі в школах і педучилищах області за 1979-1980 навчальний рік. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 2. Спр. 1754. 4 арк.

131. Документи (довідки, рецензії, реферати і статті з газет) про досвід спільної роботи педагогічних колективів шкіл, позашкільних установ, сім'ї і

громадськості по вихованню учнів на прикладі життя і діяльності В. І. Леніна за 1980 рік. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 2. Спр. 1858. 171 арк.

132. Документи (інформації, довідки, характеристики) про роботу шкільних музеїв в області за 1980-1983 роки. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 2. Спр. 1861. 27 арк.

133. Документи (накази, плани, довідки, програми, інформації і списки) про туристично-краєзнавчу роботу в області за 1980-1983 роки. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 2. Спр. 1860. 264 арк.

134. Документи (протоколи, стенограми, постанови та доповідні записки) засідань Колегії Міністерства освіти УРСР (10-24 червня 1966 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 4903. 258 арк.

135. Документи (стенограма, рішення та доповідні записки) засідання колегії Міністерства освіти УРСР (15 січня 1975 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 8775. 126 арк.

136. Документи засідання колегії Міністерства освіти УРСР (стенограма, рішення. Доповідні записки) від 18 лютого 1976 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 8861. 133 арк.

137. Документи про виконання наказів, розпоряджень і вказівок Міністерства освіти УРСР. (10 січня–10 грудня 1980 р.). *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 5. Спр. 37. 19 арк.

138. Документи республіканської наради активу працівників народної освіти УРСР (28-29 березня 1967 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 5389. Арк 32.

139. Документи, направлені до ЦК КП України, Ради Міністрів та інших державних органів з питань народної освіти (доповіді, інформації, листування). (1 березня – 30 червня 1978 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 8974. 169 арк.

140. Документи (положення, прикази, протоколи, отчеты) о соревнованиях юных авиамodelистов в честь 40-й годовщины Великой

Октябрьской социалистической революции. (апрель - декабрь 1957 г.). ДАТО. Ф. Р-219. Оп. 2. Спр. 191. 65 арк.

141. Документы (протоколы, планы) о работе секции пропаганды военных, военно-технических, авиационных и военно-морских знаний. 1953 г. ДАТО. Ф. Р-219. Оп. 2. Спр. 93. 40 арк.

142. Доповідні записки та інформації Міністерства освіти УРСР до Ради Міністрів УРСР та ЦК КП України з питань народної освіти (7 січня – 27 березня 1975 р.). ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 8788. 142 арк.

143. Досяк М. І. Критерії діагностики лідерського потенціалу керівника внутрішніх військ МВС України та шляхи їх формування. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2013. Вип. 14 (1). С. 115-122.

144. Дубина М., Руденко Ю. Патріотичне виховання молоді. *Освіта України*. 2006. № 8. С. 5.

145. Дуранов И. М. К вопросу взаимосвязи воспитания гражданственности и патриотизма. *Вестник ОГУ*. 2002. № 1. С. 23.

146. Духнович О. Народна педагогіка. Духнович О. Твори: у 4 т. Т. 2. Прянів. 1962. 734 с.

147. Дяченко Н. О. Організаційно-педагогічні умови формування вмінь розв'язувати педагогічні задачі у майбутніх викладачів педагогіки в умовах магістерської підготовки: електронний підручник. URL: <https://nadiadyachenko.wordpress.com/2013/10/02/>. (дата звернення: 28.10.2019).

148. Ефремова Т. Новый словарь русского языка толково-образовательный. Москва: Русский язык, 2000. Т. 2. 1088 с.

149. Єрмола А.М. Експертиза освітньої діяльності шкіл. *Освіта і управління*. 1999. № 1. С. 67-78.

150. Єшкілев В. Усі кути трикутника. Апокриф мандрів Григорія Сковороди. Київ: Академія, 2012. 248 с.

151. Жадан І. Проблеми громадянської освіти. *Педагогічна газета*. 1999. № 11. С. 2.

152. Жаровська О. П. Патріотичне виховання студентів в освітньо-виховному середовищі педагогічного університету: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського. Вінниця, 2015. 290 с.
153. Жарський Е. Історія виховання. *Мандрівець*. 1994. № 2. С. 45.
154. Жерносек І. П. Організація методичної роботи в школі. Київ: ІСДО., 1995. 107 с.
155. Жосан О. Є. Інноваційність педагогічних ідей І. Г. Ткаченка. *Управління школою*. 2010. № 5. С. 12-20.
156. Жосан О. Є. Становлення та розвиток радянської шкільної навчальної літератури в Україні (1921-1991 роки): монографія. Кіровоград: Ексклюзив-Систем, 2015. 360 с.
157. Жуков І. М. Військово-патріотичне виховання старшокласників. Москва: Педагогіка, 1982. 160 с.
158. Завадська О. А. Школи України в період перебудови системи народної освіти. Київ: Радянська школа, 1964. 164 с.
159. Завалевський Ю. І. Громадянське виховання старшокласників: проблеми, досвід, перспективи. Київ, 2003. 104 с.
160. Зайцева І. В. Мотивація учіння студентів: монографія / за ред. П. Г. Лузана. Ірпінь, 2000. 191 с.
161. Зайченко І. В. Історія педагогіки. У двох книгах. Книга II. Школа, освіта і педагогічна думка в Україні. Київ: Слово, 2010. 1032 с.
162. Зайченко І. В. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. Чернігів, 2003. 528 с.
163. Закон України «Про загальну середню освіту». *Освіта України*. 1999. № 25. С. 5.
164. Закон України «Про освіту». Київ: Генеза, 1996. 36 с.
165. Закон України від 16.01.2020 №463-IX «Про повну загальну середню освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/b8y2020> (дата звернення: 12.03.2020).

166. Захаренко О. А. 210 шкільних лінійок. Сахнівка, 2002. 295 с.
167. Захаренко О. А. Живімо за законами добра і краси. *Педагогічний вісник*. 1996. № 3. С. 3-4.
168. Захаренко О. А. Поради колезі, народжені в школі над Россю. Черкаси: Ваш Дім, 2005. 92 с.
169. Захаренко О. А. Поспішаймо робити добро: Роздуми педагога-академіка про долю освіти і дитини, вчителя і родини, краю і Батьківщини. Черкаси, 1997. 28 с.
170. Захаренко О. А. Слово до нащадків. Київ: СПД Богданова А.М., 2006. 216 с.
171. Захаренко О. А., Мазурик С. М. Школа над Россю. Київ: Радянська школа, 1979. 150 с.
172. Захаренко О. А., Мазурик С. М. Щаслива доля поколінь. *Радянська школа*. 1977. № 11. С. 56-62.
173. Захаренко С. О. Проблеми родинного виховання у творчій спадщині О. А. Захаренка: дис...кандидата пед. наук: спец. 13.00.01 / Київ, 2008. 178 с.
174. Заходи Міністерства освіти УРСР по виконанню рішень лютневого 1988 р. Пленуму ЦК КПРС, квітневого 1988 р. Пленуму ЦК Компартії України. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 9348. Арк. 3-8.
175. Заходи по запобіганню бездоглядності і правопорушень серед учнів області, про відзначення 60-річчя Великого Жовтня і 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні і про підготовку до святкування 395-річчя возз'єднання України з Росією за 1977-1979 роки. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 2. Спр. 1573. 181 арк.
176. Збандуто С. Ф. Педагогіка. Київ: Радянська школа. 1965. 508 с.
177. Збандуто С. Ф. Педагогіка. Підручник для педагогічних училищ. Київ: Радянська школа. 1959. 303 с.
178. Зведені статистичні звіти початкових, восьмирічних, середніх шкіл області про рух учнів і ідейно-виховну роботу за 1970-1971 навчальний рік. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 2. Спр. 875. 160 арк.

179. Зведені статистичні звіти початкових, восьмирічних, середніх шкіл області про рух учнів і ідейно-виховну роботу за 1971-1972 навчальний рік. Том 1. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 2. Спр. 917. 97 арк.

180. Зведені статистичні звіти початкових, восьмирічних, середніх шкіл області про рух учнів і ідейно-виховну роботу за 1972-1973 навчальний рік. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 2. Спр. 972. 84 арк.

181. Звіт про краєзнавчу та екскурсійно-туристичну роботу за 1956 рік. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 2. Спр. 115. 42 арк.

182. Звіт про краєзнавчу та екскурсійно-туристичну роботу за 1964-1965 навчальний рік. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 3. Спр. 129. 141 арк.

183. Звіт про проведення заочних республіканських кульових змагань учнів, присвячених 59 річниці Радянської Армії і Військово-Морського Флоту за 1977 рік. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 2. Спр. 1571. 2 арк.

184. Звіт про роботу шкіл області за 1945-1946 навчальний рік. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 1. Спр. 41. 156 арк.

185. Звіт про роботу шкіл області за 1947-1948 навчальний рік. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 1. Спр. 76. 159 арк.

186. Звіт про роботу шкіл області за 1950-1951 навчальний рік. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 1. Спр. 165. 281 арк.

187. Звіт про туристсько-краєзнавчу і екскурсійну роботу в 1966-1967 навчальному році. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 2. Спр. 1208. 47 арк.

188. Звіт про туристсько-краєзнавчу роботу за 1968-1969 навчальний рік. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 2. Спр. 1227. 37 арк.

189. Звіти про підсумки проведення заочних стрількових змагань серед учнів шкіл області, присвячених 53-річниці Радянської Армії і Військово-Морського Флоту за 1971 рік. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 2. Спр. 1274. 36 арк.

190. Звіти про проведення заочних республіканських кулевих змагань, присвячених 56-річниці Радянської Армії і перемоги радянського народу в Великій Вітчизняній війні за 1974 рік. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 2. Спр. 1351. 70 арк.

191. Звіти про проведення обласних змагань по програмі початкової військової підготовки, присвяченій 32 річниці Перемоги радянського народу в Великій Вітчизняній війні за 1977 рік. *ДАГО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 2. Спр. 1572. 6 арк.

192. Звіт інспекторів Наркомату освіти УРСР В. Томашівського та Л. Ловіна. 1945 р. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 1. Оп. 73. Спр. 75. Арк 22.

193. Здравомыслов А. Потребности. Интересы. Ценности. Москва: Политиздат, 1986. 223 с.

194. Зоря Ю. Н. Сущность и структура процесса патриотического воспитания старшеклассников во внеклассной деятельности. *Воспитание подрастающего поколения в современных социокультурных условиях: проблемы и перспективы развития: материалы междунар. науч.-практ. конф.*, г. Москва, 22-23 октяб. 2013 г. Москва, 2013. С. 109-116.

195. Зубань О. К. Боротьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти і підготовку кадрів для народного господарства (1945-1952 рр.). Львів, 1967. 232 с.

196. Зубцова Ю. Є. Соціально-психологічні фактори патріотичного виховання молодших школярів. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету. Педагогічні науки*. 2010. № 2. С. 62-67.

197. Зубцова Ю. Є. Формування патріотичних якостей молодших школярів у взаємодії школи та сім'ї: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2012. 21 с.

198. Иваненко И. Воспитание убежденных патриотов-интернационалистов. Киев: Вища школа, 1986. 222 с.

199. Игибаева А. К. Проблемы периодизации, этапы становления и развития образовательной системы Казахстана. *Вклад молодых исследователей в индустриально-инновационное развитие Казахстана: сборник материалов*

конференції. 2009. URL: <https://articlekz.com/article/6779> (дата звернення: 04.12.2019)

200. Ильина Т. Педагогика. Москва: Просвещение, 1969. 287 с.

201. Ингенкамп К. Педагогическая диагностика: Пер. с нем. Москва: Педагогика, 1991. 240 с.

202. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в.: Учебное пособие для педагогических учебных заведений. / Под ред. академика РАО А.И. Пискунова. Москва: Сфера, 2001. 512 с.

203. Итоги организационной и учебно-спортивной работы организаций ДОСААФ УССР за 1957 год. ДАТО. Ф. Р-219. Оп. 2. Спр. 195. 10 арк.

204. Іванко А. Б. В. О. Сухомлинський, І. Г. Ткаченко: діалог самодостатніх педагогічних систем. Кіровоград, 2002. 60 с.

205. Іванко А. Б. Освітня діяльність та педагогічна спадщина І. Г. Ткаченка (1919-1994 рр.): дис....кандидата пед. наук: спец. 13.00.01 / Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка. Кіровоград, 2006. 222 с.

206. Іванко А. Б. Освітня діяльність та педагогічна спадщина І. Г. Ткаченка. Кіровоград: ПП Поліграф-Терція, 2004. 188 с.

207. Івашковська В. Стратегія, методика і концептуальні засади патріотичного виховання школярів. *Рідна школа*. 2002. № 11. С. 26-30.

208. Івченко Ю. В. Соціально-філософський зміст патріотизму. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1(11). С. 154-163.

209. Ігнатенко В. М. Наш досвід морального виховання учнів. *Радянська школа*. 1971. № 8. С. 69-72.

210. Ігнатенко П. Громадянське виховання: історичний аспект. *Шлях освіти*. 2001. № 1. С. 38-43.

211. Ігнатенко П. Р. Національна система виховання. Спроба концепції. *Радянська школа*. 1991. № 7. С. 47-52.

212. Ігнатенко П. Р., Поплужний В. Л., Косарева Н. І., Крицька Л. В. Виховання громадянина: психолого-педагогічний і народознавчий аспекти: навч.-метод. посібник. Київ: Ін-т змісту і методів навчання, 1997. 252 с.
213. Інформації і звіти про військово-патріотичне виховання учнів в школах області за 1968-1969 навчальний рік. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 2. Спр. 1224. 56 арк.
214. Інформації районних відділів народної освіти про роботу шкіл в світлі постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» за 1979 рік. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 2. Спр. 1752. 251 арк.
215. Інформація про виконання наказів, директивних вказівок Міністерства освіти УРСР про покращення навчання допризовної і призовної молоді і підготовка її до служби в рядах Радянської Армії. (27 жовтня 1972 р.). *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 5. Спр. 20. 4 арк.
216. Інформація про підготовку і відзначення 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній соціалістичній державі від 25 червня 1979 року. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 2. Спр. 1750. 3 арк.
217. Іова В., Люріна Т. Формування громадянської культури особистості: навч. - метод. посіб. Кам'янець-Подільськ, 2003. 171 с.
218. Історія педагогіки /за ред. проф. М. В. Левківського, док. пед. наук О. А. Дубасенюк. Житомир: Житомирський держ. пед. університет, 1999. 336 с.
219. Історія української школи і педагогіки: хрестоматія / Упор. О. О. Любар. Київ: Знання, 2003. 342 с.
220. Історія філософії України. Хрестоматія: навч. посіб. / Упор. М.Ф. Тарасенко, М.Ю. Русин, А.К. Бичко та ін. Київ: Либідь, 1993. 560 с.
221. Історія філософії України: Підручник / М. Тарасенко і ін. Київ: Либідь, 1994. 416 с.
222. Кабатченко М.В. Народное образование в СССР. 1917–1967 гг. Москва: Просвещение, 1986. 187 с.
223. Каганов Ю. Виховання «радянської людини» в Україні: КДБ проти школярів (1960-1970-ті рр.). *Схід*. 2017. № 4. С. 57-63.

224. Калакура Я. С. Історична пам'ять як чинник самоідентифікації українців. *Українознавство*. 2004. № 3-4. С. 206-210.
225. Калініченко Н. А. Творче використання спадщини педагогів-новаторів в системі післядипломної педагогічної освіти. URL: <http://www.cirpe.edu.ua>. (дата звернення: 18.11.2019).
226. Каменєва К. Л. Формування лідерських якостей в юнацькому віці. *Педагогічні науки: зб. наук. пр.* 2011. Вип. 59. С. 169-174.
227. Канюк С. С. Психологія мотивації: навчальний посібник. Київ: Либідь, 2002. 348 с.
228. Каплуновська О. М. Патріотичне виховання дошкільників: особливості організації в сучасній школі. *Виховання особистості: національно-патріотичний вимір*: матеріали всеукр. наук.-метод. конф., м. Херсон, 16-17 квітня. 2015 р. Херсон, 2015. С. 123-128.
229. Каплуновська О. М. Патріотичне та інтернаціональне виховання: особливості організації з дітьми дошкільного віку. *Електронний збірник наукових праць Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти*. 2011. URL: http://www.zoippo.zp.ua/pages/el_gurnal/pages/vip5.html. (дата звернення: 27.12.2017).
230. Каралаш Н. Соціально-психологічний аспект адаптації в суспільстві перехідного типу. *Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія*. 2012. Вип. 621-622. С. 90-95.
231. Карпенчук С. Теорія і методика виховання: навч. посібник. Київ: Вища школа, 1997. 258 с.
232. Касярум К. В. Формування комунікативної компетенції майбутніх викладачів вищої школи. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. 2011. Ч. 1. С. 99-105.
233. Качинська Л. П. Виховний процес в сучасній школі: методичний посібник. Рівне, 1997. 159 с.

234. Квартальные отчеты о массовой, учебной и спортивной работе областного и районных комитетов ДОСААФ за 1962 год. Том 1. *ДАТО*. Ф. Р-219. Оп. 2. Спр. 300. 55 арк.

235. Квартальные планы работы и планы мероприятий областного комитета ДОСААФ. 1953 г. *ДАТО*. Ф. Р-219. Оп. 2. Спр. 90. 35 арк.

236. Кель О. С. Работа макаренковских комсомольских педагогических отрядов с детьми и подростками по месту жительства: материалы семинара. Москва, 1978. С. 93.

237. Кисельова Н. Виховувати патріотів. *Дошкільне виховання*. 2001. № 3. С. 27-28.

238. Кисельова О. І. Формування моральної свідомості – передумова моральної поведінки старших дошкільників. *Педагогічні науки*. 2007. № 44. С. 124-127.

239. Кіндрат В. К. Проблема патріотичного виховання підлітків у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського: дис.... кандидата пед. наук: спец. 13.00.01. Київ: Інститут педагогіки АПН України, 1998. 218 с.

240. Кіндратець О. Особливості формування почуття патріотизму в Україні. *Політичний менеджмент*. 2011. № 3. С. 61-70.

241. Клепач Н. Райком комсомола и воспитание молодежи. *Молодой коммунист*. 1961. № 12. С. 12-18.

242. Ключко Н. Л. Реформування початкової освіти України в ХХ столітті: посібник. Вінниця: ВДПУ, 2010. 117 с.

243. Коберник О. М. Управлінські засади психолого-педагогічної діагностики розвитку учнів загальноосвітньої школи *Освіта і управління*. 1999. №1. С. 79-85.

244. Ковалев А. Г., Бушли А. И., Кузьмина И. В. Очерки педагогики. Ленинград: Издательство Ленинградского университета. 1963. 403 с.

245. Коваль В. О. Науково-методичні основи патріотичного виховання учнів засобами трудового навчання. *Збірник наукових праць*. 2000. С.102-110.

246. Коваль Г. В. Історія становлення системи патріотичного виховання в Україні. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології*. 2014. Вип. 1. С. 95-99. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdyupr_2014_1_35 (дата звернення: 3.09.2018).
247. Коленіченко Т. І. Методологія дослідження адаптації особистості в нових умовах життєдіяльності. *Соціальна безпека і гуманітарний захист в Україні на початку XXI століття: проблеми теорії і практики: тези доп. міжнар. наук.-практ. конф. Чернігів, 2009*. С. 55-57.
248. Колісник Ю. В. Радянська освіта – вагомий чинник тоталітарного інформпростору. *Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації*. 2011. № 4. С. 96-98.
249. Колодій О. С. Понятійна структура категорії «патріотизм». *Вісник Житомирського державного університету імені І. Франка*. 2010. Вип. 49. С. 71-75.
250. Коляда Н. М. Дослідження історії вітчизняного дитячого руху радянського періоду: джерелознавчий аспект. *Історико-педагогічний альманах*. 2011. № 1. С. 54-60.
251. Кон И. С. Национальные особенности психологии людей. *Социальная психология*. Москва: Политиздат, 1975. С. 141-153.
252. Кон И. С. Ребенок и общество. Москва: Наука, 1988. 270 с.
253. Кондратюк О. П. Розвиток соціалістичної теорії морального виховання молоді. Київ: Вища школа, 1977. 208 с.
254. Кондрашова, Л.В., Лаврентьева, О.О., Зеленкова, Н.І. Методика організації виховної роботи в сучасній школі: навчальний посібник. Кривий Ріг: КДПУ, 2008. 187 с.
255. Кононенко П. Концепція української національної школи – родини. *Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. Педагогічні концепції*. Київ. Школяр, 1997. С. 123-133.
256. Кононенко П. Українознавство – наука самопізнання українського народу. *Українознавство*. 2002. № 1-2. С. 23.

257. Контрольные задания по военно-массовой и спортивной подготовке членов ДОСААФ на 1954 год. *ДАТО*. Ф. Р-219. Оп. 1. Спр. 29. 21 арк.
258. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української держави. *Педагогічна газета*. 2000. № 6 (72), червень. С. 6.
259. Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа). *Педагогічна газета*. 2002. Січень. №1. С. 4-7.
260. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді від 27.10.2009. Офіційний сайт Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту. URL: https://naps.gov.ua/uploads/files/concept_patriot.docx (дата звернення: 26.08.2019).
261. Концепція української національної школи в Тернопільській області. 28 травня 1991 р. *ДАТО*. Ф. Р-3466. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 1-2.
262. Коркішко О. Г. Виховання патріотизму молодших школярів у позаурочній виховній роботі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Східноукраїнський національний університет імені В. Даля. Луганськ, 2004. 20 с.
263. Коркішко О. Г. Патріотичне виховання молодших школярів: методичні рекомендації вчителям початкових класів, вихователям груп подовженого дня, організаторам виховної роботи / за заг. ред. В. І. Сипченка. Слов'янськ, 2002. 38 с.
264. Коркішко О. Проблема патріотичного виховання підростаючого покоління в історії радянської школи (40-50 рр. ХХ ст.). *Гуманізація навчально-виховного процесу: зб. наук. пр.* 2012. Випуск LX. С. 154-160.
265. Коркішко О. Становлення патріотичного виховання в 19-20 ст. *Рідна школа*. 2004. № 2. С. 60-62.
266. Короткий словник з філософії / за заг. ред.: І. Блауберзі, І. Пантіна. Москва: Политиздат, 1982. С. 431.
267. Короткий філософський словник / під ред.: М. Розенталя, П. Юдіна. Київ: Політична література УРСР, 1952. 585 с.

268. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / під ред. Л. М. Проколієнко. Київ: Радянська школа, 1989. 608 с.
269. Костюченко К. Є. Педагогічні умови формування раціонально-критичного мислення у майбутніх учителів у процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка. Кіровоград, 2011. 20 с.
270. Коломоець Г. Всеукраїнська дитячо-юнацька військово-патріотична гра «Сокіл» («Джура»): методичний посібник. Київ. 2013. 170 с.
271. Кошіль М. Народне мистецтво – джерело національного виховання. *Рідна школа*. 2000. № 6. С. 52-54.
272. Кравець В. П. Історія української школи і педагогіки: курс лекцій. Тернопіль, 1994. 359 с.
273. Кравцов И. Е. Пролетарский интернационализм, отечество и патриотизм. Киев, 1965. 154 с.
274. Крамаренко Л. Д. Національно-патріотичне виховання як соціальна та філософська проблема. *Формування патріота в вимірі революції гідності та пріоритетів «Нової школи»*: збірник статей учасників I Всеукраїнського круглого столу з он-лайн трансляцією, м. Суми, 16-17 лют. 2017 р. Суми, 2017. С. 159-164.
275. Красновский В. Гуманізація освіти і сучасна школа. *Рідна школа*. 2002. № 10. С. 10-12.
276. Краткий психологический словарь / сост. Л.А. Карпенко; под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. 512 с.
277. Кремень В. Г. Інноваційність в освіті як вимога часу. *Інновації в освіті*. 2010. № 1. С. 7-13.
278. Кривенко О. Педагогічні ідеї В.О.Сухомлинського і національна школа. *Сільське життя*. 2003. № 9. С. 4.
279. Криворотов Д. А., Ибрагимова Л. А. Социально-педагогические аспекты патриотического воспитания и реализация его функций (на примере

образовательных учреждений Ханты-Мансийского автономного округа – Югры): монографія. Нижневартовск, 2009. 270 с.

280. Кротюк В. А. Сучасні концепції дослідження патріотизму. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. № 5. С. 52-58.

281. Круглов Ю. Г. Патріотизм в педагогіці. *Педагогіка*. 2001. № 6. С. 3-8.

282. Куберский И. Энциклопедия для педагога. Санкт-Петербург, 1997. 576 с.

283. Кудря М. Збереження національної ідентичності в контексті глобалізації. *Вища освіта України*. 2009. Дод. 4, Т. I (13). С. 366–375.

284. Кудрявцев В. Н. Механизм социальной деформации. *Вопросы философии*. 1989. № 11. С. 4-9.

285. Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка родинного виховання: навч. посіб. Київ: Знання, 2006. 324 с.

286. Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка. Підручник. Київ: Знання, 2007. 447 с.

287. Кузьмінський А., Омеляненко В. Педагогіка у запитаннях і відповідях: навч. посіб. Київ: Знання, 2006. 311 с.

288. Кульчицький В. Військово-патріотичне виховання молоді в українській радянській школі у 50-90 роках ХХ століття. *Вісник Житомирського державного університету імені І. Франка: науковий журнал*. Серія: Педагогічні науки. 2017. Випуск 1 (87). С. 88-93.

289. Кульчицький В. Етапи становлення патріотичного виховання в школах України другої половини ХХ століття. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць*. 2019. Випуск 44. С. 270-276.

290. Кульчицький В. Значення творчої спадщини О. Захаренка як педагога-патріота для України. *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних наук: збірник тез наукових робіт*

учасників міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 27-28 берез. 2015 р. Львів, 2015. С. 62-65.

291. Кульчицький В. Історико-педагогічні проблеми розвитку патріотичного виховання в Україні II половини ХХ століття. *Медична освіта: науково-практичний журнал*. 2014. № 1. С. 51-55.

292. Кульчицький В. Концепт патріотичного виховання молоді в контексті інтеграційних процесів. *Педагогічна теорія і практика в контексті інтеграційних процесів: матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції*, м. Тернопіль, 25-26 квіт. 2014 р. Тернопіль, 2014. Ч. 2. С. 24-26.

293. Кульчицький В. Методичні рекомендації для педагогічних працівників щодо організації патріотичного виховання учнів в умовах школи. Тернопіль: Вектор, 2019. 40 с.

294. Кульчицький В. Організація патріотичного виховання в українській радянській школі другої половини ХХ століття. *Педагогіка та психологія: виклики і сьогодення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, м. Київ, 8 трав. 2015 р. Київ, 2015. С. 19-22.

295. Кульчицький В. Особистісно-орієнтований підхід до виховання у педагогічних ідеях В. Сухомлинського. *Медична освіта: науково-практичний журнал*. 2013. № 4. С. 54-58.

296. Кульчицький В. Особливості радянської системи патріотичного виховання в загальноосвітніх школах України: позитивні та негативні аспекти. *Інноваційна педагогіка: науковий журнал*. 2019. Випуск 17. Т. 2. С. 35-38.

297. Кульчицький В. Патріотизм як фактор формування лідерської компетентності молоді людини. *Молодь і ринок: щомісячний науково-педагогічний журнал*. 2018. № 8 (163). С. 66-71.

298. Кульчицький В. Патріотичне виховання в Україні у 50-80-х рр. ХХ століття: регіональний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету: збірник наукових праць. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2017. № 2 (41). С. 150-153.

299. Кульчицький В. Патріотичне виховання у контексті формування гуманітарної освіченості фахівців нового покоління. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Педагогічні науки*. 2016. № 1 (303). С. 106-112.

300. Кульчицький В. Патріотичне виховання учнів у загальноосвітніх школах України (1945-1991 рр.): монографія / за ред. проф. А. В. Вихруща. Тернопіль: Вектор, 2019. 408 с.

301. Кульчицький В. Патріотичне виховання учнів у школі – стратегічний напрямок розвитку держави. *Perspectives of world science and education: The 5th International scientific and practical conference, Osaka, January 29-31, 2020*. Osaka, Japan: CPN Publishing Group, 2020. P. 512-517.

302. Кульчицький В. Патріотичне виховання учнів як основний фактор формування особистості нового покоління. *Scientific achievements of modern society: The 5th International scientific and practical conference, Liverpool, January 8-10, 2020*. Liverpool, United Kingdom: Cognum Publishing House, 2020. P. 611-614.

303. Кульчицький В. Патріотичне виховання учнівської молоді в сучасній школі. *Інноваційна педагогіка: науковий журнал*. 2020. Випуск 21. Т. 1. С. 41-44.

304. Кульчицький В. Патріотичне виховання як педагогічна організація процесу оволодіння особистістю соціальним досвідом. *Соціальна робота та соціальна педагогіка: виклики сьогодення: матеріали доповідей та повідомлень Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених та студентів, м. Тернопіль, 2015 р.* Тернопіль, 2015. С. 35-39.

305. Кульчицький В. Патріотичне виховання як складова професійної підготовки майбутнього фахівця. *Науковий вісник Ужгородського університету: збірник наукових праць. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2019. № 1 (44). С. 88-92.

306. Кульчицький В. Патріотичне виховання як соціально-педагогічне явище. *Актуальні проблеми сучасної соціології, соціальної роботи та*

професійної підготовки: матеріали доповідей та повідомлень міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 16 верес. 2016 р. Ужгород, 2016. С. 96-98.

307. Кульчицький В. Педагогічна характеристика категорії «патріотичне виховання» в історичному аспекті. *Науковий вісник Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка. Серія: Педагогіка*. 2015. Випуск. 4. С. 133-141.

308. Кульчицький В. Педагогічні умови формування патріотичної вихованості учнів в умовах глобалізації. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: збірник наукових праць*. 2020. № 68. Т. 1. С. 20-24.

309. Кульчицький В. Педагогічні умови формування патріотичної компетентності молоді. *Компетентнісний підхід у гуманітарній підготовці майбутніх фахівців медичної галузі: матеріали регіон. наук.-практ. конф.*, м. Тернопіль, 11-12 груд. 2018 р. Тернопіль, 2018. С. 54-55.

310. Кульчицький В. Пріоритетність патріотичного виховання особистості в контексті педагогічної спадщини О. Захаренка. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2015. № 35. С. 96-99.

311. Кульчицький В. Проблема патріотичного виховання у педагогічній спадщині М. М. Грищенка. *Актуальні проблеми педагогічної науки: Матеріали Сьомої Всеукраїнської науково-практичної заочної конференції*, м. Миколаїв, 14-15 лист. 2014 р. Миколаїв, 2014. С. 43-46.

312. Кульчицький В. Проблеми формування патріотичного світогляду учнів в умовах школи. *Dynamics of the development of world science: The 5th International scientific and practical conference*, Vancouver, January 22-24, 2020. Vancouver, Canada: Perfect Publishing, 2020. P. 605-608.

313. Кульчицький В. Ретроспективний аналіз дефініції «патріотизм» у соціально-педагогічному аспекті (друга половина ХХ століття). *Медична освіта: науково-практичний журнал*. 2014. № 4. С. 74-78.

314. Кульчицький В. Розвиток патріотичного виховання учнів в умовах сучасності (регіональні особливості). *Інноваційна педагогіка: науковий журнал*. 2020. Випуск 20. Т. 1. С. 39-42.

315. Кульчицький В. Роль здоров'язбережувальних педагогічних технологій у процесі патріотичного виховання молоді. *Сучасні здоров'язбережувальні технології: монографія / за заг. ред. проф. Ю. Д. Бойчука*. Харків: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2018. С. 446-452.

316. Кульчицький В. Роль молодіжних організацій у патріотичному вихованні школярів в Україні у другій половині ХХ століття. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Педагогіка і психологія. Педагогічні науки*. 2016. № 1 (11). С. 80-84.

317. Кульчицький В. Роль навчання та виховання у формуванні особистості. *Стратегія якості в промисловості і освіті: матеріали VIII Міжнародної конференції*, г. Варна, 8-15 червня 2012 г. Варна, Болгарія, 2012. С. 274-276.

318. Кульчицький В. Роль патріотичного виховання в становленні лідерських якостей особистості як соціально-педагогічна проблема. *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ: збірник наукових праць*. 2019. № 1 (21). С. 64-71.

319. Кульчицький В. Роль патріотичного виховання особистості в умовах соціальної нестабільності в державі. *Соціально-правовий захист населення в умовах воєнних конфліктів та терористичних загроз: матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції*, м. Ужгород, 22 верес. 2017 р. Ужгород, 2017. С. 53-55.

320. Кульчицький В. Роль трудового та патріотичного виховання у соціалізації особистості в педагогічній спадщині І. Ткаченка. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Педагогіка. Психологія. Філософія*. 2015. Випуск 208. Ч. 1. С. 108-115.

321. Кульчицький В. Система патріотичного виховання сучасної молоді *Педагогіка і психологія сьогодні: теорія та практика: збірник наукових*

робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 22-23 січ. 2016 р. Одеса, 2016. С. 76-79.

322. Кульчицький В. Соціально-педагогічні основи патріотичного виховання у педагогічній спадщині В. Сухомлинського. *Молодь і ринок*: щомісячний науково-педагогічний журнал. 2014. № 3 (110). С. 70-75.

323. Кульчицький В. Соціально-педагогічні основи розвитку патріотичного виховання учнівської молоді: сучасний аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2013. № 29. С. 77-81.

324. Кульчицький В. Структурні компоненти патріотизму учнівської молоді в Україні другої половини ХХ століття. *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ: збірник наукових праць*. 2018. № 1 (19) С. 38-45.

325. Кульчицький В. Суб'єктно-об'єктний підхід до організації патріотичного виховання молоді загальноосвітніх навчальних закладів. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2018. № 18 (58). С. 38-42.

326. Кульчицький В. Фактори розвитку соціально-педагогічних особливостей патріотичного виховання в Україні другої половини ХХ століття. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць*. 2014. Випуск 24. С. 290-295.

327. Кульчицький В. Філософія здоров'я як ціннісна категорія у контексті патріотичного виховання молоді в Україні. *Медична освіта: науково-практичний журнал*. 2015. № 1. С. 60-65.

328. Кульчицький В. Філософське підґрунтя патріотичного виховання в Україні другої половини ХХ століття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2014. № 32. С. 105-108.

329. Кульчицький В. Філософсько-світоглядні передумови розвитку патріотичного виховання в Україні (історичний аспект). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2014. № 30. С. 76-79.

330. Кульчицький В. Форми і методи патріотичного виховання молоді в українській школі (друга половина ХХ ст.). *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ: збірник наукових праць*. 2018. № 2 (20). С. 68-75.

331. Кульчицький В. Формування культури здоров'я як складова патріотичного виховання молоді. *Філософія, методологія, психолого-педагогічні аспекти формування культури здоров'язбереження: збірник матеріалів регіональної науково-практичної конференції*, м. Тернопіль: Тернопіль, 2015. С. 31-34.

332. Кульчицький В., Кульчицька С. Роль патріотизму у компетентнісному підході до професійної освіти. *Сучасна вища освіта: проблеми та перспективи: тези доповідей VII Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і науковців*, м. Дніпро, 21 бер. 2019 р. Дніпро, 2019. С. 132-133.

333. Кульчицький В., Петришин Л. Волонтерська діяльність у патріотичному вихованні учнівської молоді в умовах суспільних конфліктів. *Współczesne społeczeństwo: aspekty społeczno-ekonomiczne*. 2019. No.1, P. 35-47.

334. Кульчицький В., Петришин Л. Мотивація патріотизму учнів в умовах сучасності. *Virtus: Scientific Journal*. 2020. № 41. С. 107-111.

335. Кульчицький В., Петришин Л. Науково-методичний складник супроводу патріотичного виховання молоді в Україні другої половини ХХ століття. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: збірник наукових праць*. 2019. № 65. Т. 1. С. 21-26.

336. Кучуков М. М. Исторические типы патриотизма: дис... кандидата философских наук: спец. 09.00.01 / Ростовский ордена трудового красного знамени государственный университет им. М. А. Сулова. Ростов-на-Дону, 1983. 224 с.

337. Кушнір В. А. Об'єктність педагогічного процесу. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2000. Вип. 27. С. 78-86.

338. Лебедев А. Социальные права и патриотизм. *Психолого-педагогические проблемы повышения эффективности патриотического воспитания школьников и студенческой молодежи*. 2004. Т.1. С. 22.
339. Левківський М. В. Історія педагогіки: підручник. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. 360 с.
340. Левківський М. В., Микитюк О. М. Історія педагогіки: Навч. посібник. Харків: ОВС, 2002. 240 с.
341. Ленін В. Цінні визнання П. Сорокіна. Повне зібрання творів. Київ: Вид-во політичної літератури України. 1973. Т. 37. С. 188-197.
342. Лепеха Т. В. Українознавство: Навчальний посібник для студ. вищих навч. закладів. Київ: Просвіта, 2005. 376 с.
343. Линенко А. Ф. К вопросу о педагогической деятельности и педагогическом процессе. *Науковий вісник: зб. наук. праць*. 1999. Вип. 6-7. С. 72-76.
344. Липинський В. Націоналізм, патріотизм і шовінізм (Лист В. Липинського до Богдана Шемета). *Хроніка 2000*. 2000. Вип. 39-40. Ч. II. С. 717-719.
345. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Київ: Київ-Філадельфія, 1995. 470 с.
346. Лист МОН України від 16.08.2019 № 1/9-523 «Про національно-патріотичне виховання у закладах освіти у 2019/2020 навчальному році». URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-nacionalno-patriotichne-vihovannya-u-zakladah-osviti-u-20192020-navchalnomu-roci> (дата звернення: 13.01.2020).
347. Лист МОН України від 19.09.2017 №1/9-505 «Про відзначення Дня захисника України». URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS29041.html (дата звернення: 20.11.2019).
348. Лист МОН України від 27.07.2017 №1-9/413 «Про деякі питання щодо організації виховної роботи у навчальних закладах у 2017/2018 навчальному році». URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/56857/ (дата звернення: 24.06.2019).

349. Лист про підвищення кваліфікації вчителів, керівників шкіл і працівників органів народної освіти. *На допомогу працівникам шкіл і органів народної освіти*. 1945. № 6. С. 256-261.

350. Литвин А. Типологія поняття «умови» в науково-педагогічних дослідженнях. *Педагогіка і психологія професійної освіти: наук.-метод. журн.* 2013. № 5. С. 9-28.

351. Ліхачев Б. Педагогіка: курс лекцій. Київ, Юрайт, 2001. 607 с.

352. Лобанова А. С. Специфіка соціальних відносин викладачів і студентів в контексті нового закону України «Про вищу освіту». *Матеріали науково-методичного семінару з питань управлінських компетенцій викладачів освітніх закладів різного рівня: матеріали наук.-метод. семін., м. Кривий Ріг, 19 лист. 2014 р. Кривий Ріг, 2014. С. 10-17.*

353. Логвиненко Ю. В. Теоретичні підходи до дослідження громадянської освіти на сучасному етапі розвитку наукового знання. *Освіта Сумщини*. 2011. №4 (12). С. 20-24.

354. Логвиненко Ю., Мазуренко В. Формування світоглядних позицій підростаючого покоління в умовах глобалізаційних та інтеграційних процесів в Україні. *Світогляд – Філософія – Релігія*. 2014. Випуск 6. С. 47-54. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/sfr_2014_6_7.pdf 68. (дата звернення: 24.11.2017).

355. Лузан П. Г., Васюк О. В., Бернова О. М. Історія педагогіки та освіти в Україні. Київ: НАУ, 2007. 302 с.

356. Лузан П. Г., Васюк О. В. Історія педагогіки та освіти в Україні: навчальний посібник. 2-ге вид., доп. і перероб. Київ: ДАКККіМ, 2010. 296 с.

357. Лук'яненко Г. В. Етапи становлення теорії та практики морального виховання старшокласників у загальноосвітніх школах України у другій половині ХХ століття. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2014. №4 (25). С. 199-204.

358. Лутовинов В. И. Патриотическое воспитание молодежи: концепция, программа, организационно-методические основы: Пособие для педагогов,

руководителей образовательных учреждений и организаторов работы с молодежью. Москва: АПК и ПРО, 2001. 284 с.

359. Лында А. С., Жильцов П. А, Щербов Н. П. Педагогика. Учебное пособие для индустриально-педагогических техникумов профтехобразования. Москва: Высшая школа. 1973. 392 с.

360. Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія української педагогіки / за ред. М. Г. Стельмаховича. Київ: ІЗМН, 1998. 356 с.

361. Лютинський НВК Рівненської області. URL: <http://lutinsk.at.ua>. (дата звернення: 14.05.2020).

362. Ляшко Л. Виховання патріотичних почуттів молодших школярів у творчій спадщині В. О. Сухомлинського. *Школа першого ступеня: теорія і практика: зб. наук. пр.* 2002. Вип. 4. С. 204-218.

363. Магрицька І. Без патріотичного виховання не здобудемо перемогу. 2015. 17 квітня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26961747.html>. (дата звернення: 25.03.2019).

364. Мадзігон В., Шевченко Г. Життя і діяльність І. Г. Ткаченка – блискучий приклад служіння українському народові. *Трудова підготовка в закладах освіти.* 2004. № 3. С. 3.

365. Мазур Т. В. Взаємодія школи і сім'ї у соціалізації дітей та учнівської молоді. *Виховання особистості: національно-патріотичний вимір: матеріали всеукр. наук.-метод. конф., м. Херсон, 16-17 квіт. 2015 р.* Херсон, 2015. С. 185-190.

366. Макаров В. В. Отечество и патриотизм: логико-методологический анализ. Саратов, 1998. 159 с.

367. Макаров В. В. Социальная и этнопсихологическая сторона патриотизма. Волгоград, 1967. 108 с.

368. Максименко С. Д. Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження. Київ: НДПУ, 1990. 265 с.

369. Максимчук О. В. Система трудового виховання в педагогічній спадщині І. Г. Ткаченка: дис....кандидата пед. наук: спец. 13.00.01 /

Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка. Кіровоград, 2002. 234 с.

370. Максимюк С. П. Педагогіка: Навчальний посібник. Київ: Кондор, 2005. 667 с.

371. Маляр П. Григорій Сковорода – батько духовного визначення українського народу. *Рідна школа*. 1986. Ч. 2. С.10-13.

372. Манько В. М. Дидактичні умови формування у студентів професійно-пізнавального інтересу до спеціальних дисциплін. *Соціалізація особистості: зб. наук. пр. Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова*. 2000. Вип. 2. С. 153-161.

373. Маргулян Р. А. Моральне виховання учнів у позакласній краєзнавчій роботі. *Радянська школа*. 1972. № 3. С. 102-104.

374. Марковець В. М. Технології впливу державної політики на процес формування патріотичного виховання молоді. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2014. № 8. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=746> (дата звернення: 19.08.2019).

375. Маслов Н. Краткий курс истории ВКП(б) – энциклопедия и идеология сталинизма и постсталинизма: 1938-1988 гг. *Советская историография*. 1996. №7. С. 25-115.

376. Матеріали (протоколи, доповіді, списки) обласної наради директорів восьмирічних і середніх шкіл про хід підготовки шкіл і позашкільних дитячих установ до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна від 24 березня 1969 р. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 2. Спр. 819. 151 арк.

377. Матеріали (протоколи, стенограми, постанови, доповідні записки та довідки) засідання колегії Міністерства освіти УРСР. 13.01.1956 – 27.01.1956 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1790. 1278 арк.

378. Матеріали (протоколи, стенограми, постанови, доповідні записки та довідки) засідання колегії Міністерства освіти УРСР, Том 2 (6 лютого – 26 лютого 1958 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Том 2. Спр. 2232. 220 арк.

379. Матеріали наради секретарів райкомів КП(б)У. 8 червня 1950 р. *ЦДАГО України* Ф. 1. Оп. 24. Спр. 213. Арк 21.
380. Матеріали Пленуму ЦК КП(б)У. листопад 1944 р. *ЦДАГО України* Ф. 1. Оп. 75. Спр. 20. Арк 1-7.
381. Матеріали Пленуму ЦК КПУ. червень 1953 р. *ЦДАГО України* Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1091. 22 арк.
382. Матюхина М. В., Михальчик Т. С., Патрина К. Т. Психология младшего школьника. Москва: Просвещение, 1970. 256 с.
383. Медведчук В. Сучасна українська національна ідея і питання державотворення. Київ: Україна, 1997. 170 с.
384. Медынский Е. Н. Просвещение в СРСР. Москва, 1955. 241с.
385. Мельничук Т. Виховання патріотичних, лідерських і вольових якостей – складова формування творчої особистості в університетах природоохоронного профілю. *Теорія і методика хортингу*. 2014. Вип. 2. С. 55-62.
386. Методи дослідження ціннісних орієнтацій учнівської молоді / за ред. проф. Р. П. Скульського. Івано-Франківськ: Українська етнопедagogіка і народознавство, 1997. 132 с.
387. Методичні поради Міністерства освіти УРСР. 1947 р. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 379. 285 арк.
388. Методичні рекомендації щодо організації виховної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах у 2001–2002 навч. році. *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2001. № 22. С. 15-26.
389. Мешко Г. М. Управління процесом створення здоров'язберезувального освітнього середовища в загальноосвітньому навчальному закладі. *Педагогічний альманах: Збірник наукових праць*. 2016. Випуск 32. С. 74-83.
390. Мироненко О. М., Усенко І. Б. Конституція СРСР 1977. *Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон - Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.* Київ: Наукова думка, 2008. 568 с.

391. Мирский Р. Я. Патриотизм советского человека: интернационализм, гражданственность, труд. Москва: Политиздат, 1988. 192 с.
392. Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія / Упор. Ю. І. Римаренко; За ред. Ю. Римаренка. Київ: Довіра, 1998. 912 с.
393. Мірошніченко В. І. Теоретико-методичні засади патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників: дис...доктора пед. наук: спец. 13.00.07 / Інститут проблем виховання НАПН України. Київ, 2012. 499 с.
394. Міхелі С. Педагогічні ідеї В. О. Сухомлинського як концептуальна основа особистісно-орієнтованого підходу. *Початкова школа*. 2003. № 9. С. 5-12.
395. Міщенко Н. Який же проросте патріотизм? *Рідна школа*. 2004. № 1. С. 1-8.
396. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка: навч. посіб. К., 2007. 608 с. URL: http://pidruchniki.Ws/12570107/pedagogika/pedagogika_-_moiseyuk_nye. (дата звернення 06.04.2020).
397. Молодежь наше будущее. КПСС о комсомоле и задачах коммунистического воспитания молодежи в современных условиях. Сборник. Москва: Молодая гвардия, 1974. 384 с.
398. Молодіжний радикалізм в Україні: чинники ескалації та шляхи попередження небезпечних проявів. Аналітична записка. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/1224>. (дата звернення: 05.05.2020).
399. Моральне виховання дітей дошкільного віку / за заг. ред.: В. Г. Нечаєвої. Київ: Радянська школа, 1976. 168 с.
400. Моторнюк М. М. Соціальна роль загальноосвітньої школи. Київ: Знання, 1976. 48 с.
401. Мусатова О. О. Патріотичне виховання на уроках англійської мови. *Формування патріота в вимірі революції гідності та пріоритетів «Нової*

школи»: збірник статей учасників I Всеукраїнського круглого столу з он-лайн трансляцією, м. Суми, 16-17 лют. 2017 р. Суми, 2017. С. 225-230.

402. Мухина В. С. Психологія дошкільника: Учебн. пособ. для студентів пед. інститутів и учащихся пед. училищ. Москва: Просвещение, 1975. 272 с.

403. Назаренко К. В. Патріотичне й інтернаціональне виховання дітей дошкільного віку. Київ: Радянська школа, 1979. 167 с.

404. Назаренко Л. Психолого-педагогічні особливості соціалізації особистості підлітка. *Директор школи*. 2006. № 9. С.15-17.

405. Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства освіти і науки України, Міністерства оборони України, Міністерства культури і туризму України від 27.10.2009 № 3754/981/538/49 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання молоді». URL: <https://osvita.ua/legislation/other/5397/> (дата звернення: 24.02.2020).

406. Наказ МОН України від 07.09.2000 №439 «Про затвердження Рекомендацій щодо порядку використання державної символіки в навчальних закладах України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0439290-00> (дата звернення 22.07.2019).

407. Наказ МОН України від 27.10.2014 №1232 «Про затвердження плану заходів щодо посилення національно-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1232729-14> (дата звернення: 26.08.2019).

408. Наказ МОН України від 29.07.2019 №1038 «Про внесення змін до наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 №641 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах». URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-vnesennya-zmin-do-nakazu-ministerstva-osviti-i-nauki-ukrayini-vid-16062015-641> (дата звернення: 05.01.2020).

409. Наказ МОН України від 31.03.2017 №519 «Про затвердження Плану заходів Міністерства освіти і науки України щодо вшанування пам'яті Героїв Небесної Сотні». URL: <https://imzo.gov.ua/2017/03/31/nakaz-mon-vid-31-03-2017-519-pro-zatverdzhennya-planu-zahodiv-ministerstva-osvity-i-nauky-ukrajiny-schodovshanutvannya-ram-yati-herojiv-nebesnoji-sotni/> (дата звернення: 27.01.2020).

410. Накази №1–27 Міністерства народної освіти України з основної діяльності (3 січня–27 лютого 1989 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 17. Спр. 31. 128 арк.

411. Накази №1–37 Міністерства освіти УРСР по основній діяльності (6 січня–28 лютого 1978 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Том 7. Спр. 8949. 182 арк.

412. Накази і постанови Міністерства освіти УРСР (24 січня–22 вересня 1980 р.). *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 2. Спр. 1777. 56 арк.

413. Накази і розпорядження Міністерства освіти УРСР (12 січня 1952 р. – 20 грудня 1953 р.). *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 1. Спр. 22. 507 арк.

414. Накази і розпорядження Міністерства освіти УРСР (15 січня–27 грудня 1945 р.). *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 1. Спр. 1. 62 арк.

415. Накази і розпорядження Міністерства освіти УРСР (17 січня 1948 р. – 23 грудня 1950 р.). *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 1. Спр. 4. 219 арк.

416. Накази і розпорядження Міністерства освіти УРСР (2 січня 1953 р. – 23 грудня 1954 р.). *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 1. Спр. 28. 396 арк.

417. Накази і розпорядження Міністерства освіти УРСР за 1949 – 1951 рр. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 1. Спр. 7. 289 арк.

418. Накази Міністерства освіти УРСР (13 лютого–30 листопада 1970 р.). *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 5. Спр. 11. 9 арк.

419. Накази Міністерства освіти УРСР (13 січня–25 грудня 1950 р.). *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 10. Том 1. Спр. 7. 270 арк.

420. Накази Міністерства освіти УРСР (17 січня–18 грудня 1967 р.). *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 3. Спр. 305. 145 арк.

421. Накази Міністерства освіти УРСР (18 листопада–30 грудня 1966 р.). Том 2. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 3. Спр. 211. 176 арк.
422. Накази Міністерства освіти УРСР (21 січня–19 серпня 1966 р.). Том 1. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 3. Спр. 210. 125 арк.
423. Накази Міністерства освіти УРСР з питань основної діяльності. 01.08. – 31.10.1950 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 775. 368 арк.
424. Накази обласного відділу народної освіти 1947 р. *ДАЗО*. (Державний архів Запорізької області). Ф. Р-2505. Оп. 1. Спр. 9. Арк 72.
425. Накази по Міністерству освіти УРСР (25 січня–20 грудня 1977 р.). *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 2. Спр. 1499. 79 арк.
426. Накази та розпорядження Міністерства освіти Української РСР за 1945 рік. *ДАПО*. (Державний архів Полтавської області). Ф. Р-4298. Оп. 1. Спр. 20. 200 арк.
427. Накази Тернопільського обласного відділу народної освіти (5 січня–26 грудня 1953 р.). *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 1. Спр. 33. 664 арк.
428. Нарис історії філософії на Україні / Упор. Д. Острианин, В. Євдокименко, М. Гончаренко, Г. Ємельяненко та ін. Київ: Наукова думка, 1966. 656 с.
429. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР 1917-1967 рр. / ред. кол.: Бондар А. Г. та ін. Київ: Радянська школа, 1967. 483 с.
430. Народна освіта та педагогічна наука в Українській РСР у десятій п'ятирічці / Редкол.: В. Ю.Тараненко та ін. Київ, 1981. 335 с.
431. Народное образование в СССР. 1917–1967 гг. / Под ред. М. А. Прокофьева. Москва: Просвещение, 1967. 544 с.
432. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов 1917–1973 гг. / сост. А. А. Абакумов, Н. П. Кузин, Ф. И. Пузырев и др. Москва: Педагогика, 1974. 560 с.
433. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті. Київ: Шкільний світ, 2001. 24 с.

434. Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства: Затв. Постановою Кабінету Міністрів України, 15 верес. 1999 р.: (Витяг). *Директор школи*. 2003. № 29-32. С. 16-18.

435. Никонорова Л. В. Мироззрение личности и возрастные особенности его формирования / отв. ред. Е. К. Быстрицкий. Київ: Наук. думка, 1989. 116 с.

436. Нікітін В. Якісна освіта. Проблеми рівного доступу. *Директор школи*. 2002. № 10. С.4-5.

437. Норвід Ц. Поезії: пер. з пол. / Ципріян Норвід; титульна ред. та вступ. ст. М. Бажана. Київ: Дніпро, 1971. 192 с.

438. О. А. Захаренко про родинне виховання: Хрестоматія / Уклад.: С. О. Захаренко; За ред. Л. І. Прокопенко. Черкаси: Вид. від. ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, 2006. 100 с.

439. Овчарова О. М. Аналіз проблеми морального виховання у часописі «Радянська школа» у другій половині ХХ століття. *Сучасні педагогічні технології та освітні системи ХХІ століття*: матеріали наук.-практ. конф., м. Кіровоград, 9 грудня. 2011р. Кіровоград, 2011. С. 96-101.

440. Овчарова О. М. Досвід піонерської та комсомольської організацій у моральному вихованні учнівської молоді другої половини ХХ століття. *Виховна робота в школі*. 2012. № 10 (95). С. 2-9.

441. Огоновская И. С. Взгляд педагога: почему не работает конвейер по производству патриотов в современной России? *Патриотизм в современной России: от национальной идеи к практике гражданственности*: материалы всерос. науч.-практ. конф., г. Екатеринбург, 4-5 мая. 2012 г. Екатеринбург, 2012. С. 90-96.

442. Огородников И. Т. Педагогика. Учебное пособие для студентов педагогических институтов. Москва: Просвещение. 1968. 375 с.

443. Огієнко І. Історія української культури: коротка історія культурного життя українського народу. Вініпег, 1970. 272 с.

444. Ожегов С. Словарь русского языка. Москва: Русский язык, 1984. 816 с.
445. Олійник Ю. В. Етапи патріотичного виховання учнів засобами трудового навчання. *Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи*. 2002. С.153-158.
446. Онищенко Н. П. Соціально-педагогічне забезпечення виховного процесу у ВНЗ. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2014. №3. С.63-69.
447. Онопрієнко О. Патріотичне виховання як науково-педагогічна проблема: понятійний аспект. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2007. Вип. 20. С. 103-110.
448. Оришко С. Патріотичне виховання в історії української педагогіки. *Гуманізація навчально-виховного процесу: Збірник наукових праць*. 2006. Вип. XXXIII. С. 149-155.
449. Орлова Н. В. Формування духовних цінностей дітей і молоді в творчій спадщині О. А. Захаренка: дис...кандидата пед. наук: спец. 13.00.01 / Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих АПН України. Київ, 2008. 186 с.
450. Основна частина доповіді міністра освіти України П. Таланчука на загальнодержавній нараді працівників освіти 22 липня 1992 р. *Освіта*. 1992. 28 липня. С. 3.
451. Островерхова Н. М., Даниленко Л. І. Ефективність управління загальноосвітньою школою: соціально-педагогічний аспект. Київ: Школяр, 1995. 302 с.
452. Отчеты о проведении спартакиады комсомольцев и молодежи области за 1958 год. *ДАТО*. Ф. Р-219. Оп. 2. Спр. 214. 82 арк.
453. Павлова О. А. Социально-педагогические условия реализации лидерского потенциала старших подростков во временных детских объединениях: дис. канд. пед. наук: 13.00.02. Москва, 2005. 165 с.
454. Пальчевський С. Соціальна педагогіка: навч. посіб. Київ: Кондор, 2005. 560 с.

455. Пантюк М. Вимоги до вчителя крізь призму завдань його підготовки. *Наукові записки. Серія: Педагогіка*. 2009. №2. С. 20-24.
456. Паніна Н. В. Технологія соціологічного дослідження. Київ: Наукова думка, 1996. 230 с.
457. Пахомова О. Методологічні підходи до проблеми розвитку соціальності дітей підліткового віку. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2004. №2. С.4-14.
458. Пашенко Д. Генезис гуманістичних ідей у педагогіці. Київ: Науковий Світ, 2001. 278 с.
459. Пашенко Д. Патріотичне і національне виховання – складові становлення громадянина. *Шлях освіти*. 2002. № 1. С. 9-14.
460. Педагогіка / Под ред. Г. Нойнера, Ю. К. Бабанського. Москва: Педагогіка. 1984. 368 с.
461. Педагогіка / Под ред. С. П. Баранова, В. А. Слостенина. Москва: Просвещение. 1986. 336 с.
462. Педагогический поиск / сост. И. Н. Баженова. Москва, 1988. 472 с.
463. Педагогіка / За ред. А. М. Алексюка. Київ: Вища школа. 1985. 296 с.
464. Педагогіка / За ред. М. Д. Ярмаченка. Київ: Вища школа. 1986. 544 с.
465. Педагогічна енциклопедія. Москва: Вид-во Радянська енциклопедія, 1996. Т. 3. 879 с.
466. Педагогічний словник / за ред. М. Ярмаченка. Київ: Педагогічна думка, 2001. 514 с.
467. Перовский Е. И. Методическое построение и язык учебника для средней школы (общие требования): методические, психологические и гигиенические требования к учебнику для средней школы. *Известия Академии педагогических наук РСФСР*. 1955. № 63. С. 3-139.
468. Перспективный план по военно-массовой и спортивной работе на 1959-1965 гг. *ДАТО*. Ф. Р-219. Оп. 2. Спр. 237. 40 арк.

469. Петренко Л. М. Методика проведення круглого столу. URL: <http://www.vpu.net.ua/pdf/Methodika%20proved%20krug%20stola.pdf>. (дата звернення: 18.12.2019).
470. Петронговський Р. Р. Поняття «патріотизм» у гуманітарних науках. *Історія в середніх і вищих навчальних закладах України*. 2006. № 1. С. 2-6.
471. Петронговський Р. Р. Структура патріотизму старшокласників. *Вісник Житомирського педуніверситету*. 2002. № 9. С. 165-167.
472. Петронговський Р. Р. Формування патріотизму старшокласників у позанавчальній виховній діяльності: дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Інститут проблем виховання АПН України. Київ, 2002. 180 с.
473. Петрушенко В. Л. Філософія: курс лекцій. Навч. посіб. для студ. вузів. Львів: Магнолія плюс, 2003. 544 с.
474. Підготовка майбутнього вчителя до впровадження педагогічних технологій: навч. посіб. / О. М. Пехота та ін. Київ: В-во А.С.К., 2003. 240 с.
475. Підласий І. П. Діагностика та експертиза педагогічних проєктів: навч. посібник. Київ: Україна, 1998. 343 с.
476. Пірен М. Етнополітика в Україні: соціо-психологічний аналіз. Київ: Університет Україна, 2007. с. 258.
477. План здійснення додаткових заходів по поліпшенню комуністичного виховання підростаючого покоління в області на 1977-1980 навчальні роки. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 2. Спр. 1506. 140 арк.
478. Пласт – український скаутинг: сайт. URL: <https://www.plast.org.ua>. (дата звернення: 14.05.2020).
479. Подласый В. И. Педагогика. Новый курс: Учебник: В 2-х кн. Москва: Изд. центр ВЛАДОС, 1999. Кн.1. 576 с.
480. Полонский В. Словарь по образованию и педагогике. Москва: Высшая школа, 2004. 512 с.
481. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості: монографія. Київ: Наш час, 2005. 280 с.

482. Пономаренко Л. Виховання громадянськості у молодших школярів. *Початкова. школа.* 2001. № 3. С. 17-20.

483. Постанова КМУ від 15.09.1999. № 1697 «Про затвердження Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-99-%D0%BF> (дата звернення: 20.12.2019).

484. Постанова колегії Міністерства освіти УРСР і президії Українського республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ «Про підсумки роботи органів і установ освіти республіки у 1986 р. та заходи по реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС, шкільної реформи, виконанню планів і соціалістичних зобов'язань на 1987 р.». *ЦДАВО України.* Ф. 166. Оп. 15. Спр. 9321. 295 арк.

485. Постанови партії та уряду про школу / упоряд. О. Г. Сивець. Київ-Харків: Радянська школа, 1947. 152 с.

486. Постанови Ради Міністрів УРСР з питань народної освіти. 1946 р. *ЦДАВО України.* Ф. 166. Оп. 15. Спр. 127. 131 арк.

487. Постанови Ради Міністрів УРСР з питань народної освіти. 1949 р. *ЦДАВО України.* Ф. 166. Оп. 15. Спр. 558. 350 арк.

488. Постанови Ради Міністрів УРСР з питань народної освіти. 1950 р. *ЦДАВО України.* Ф. 166. Оп. 15. Спр. 764. 169 арк.

489. Постанови Ради Міністрів УРСР з питань народної освіти. Т. 1, 1948 р. *ЦДАВО України.* Ф. 166. Оп. 15. Спр. 380. 303 арк.

490. Постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР з питань народної освіти в УРСР (11 січня–15 листопада 1958 р.). *ЦДАВО України.* Ф. 166. Оп. 15. Том 2. Спр. 2224. 28 арк.

491. Постановление Совета Народных Комиссаров СССР об улучшении военного обучения и физической подготовки в школах. 28 февраля 1945 г. *ЦДАВО України.* Ф. 166. Оп. 15. Спр. 53. 11 арк.

492. Постановление Совмина УРСР «Об утверждении положений о восьмилетней школе, средней общеобразовательной трудовой политехнической школе с производственным обучением и вечерней (сменной) средней общеобразовательной школе». № 2027. 29 декабря 1959 г. URL: <http://www.bestpravo.ru/sss/eh-akty/g4b.htm>. (дата звернення: 29.08.2019).

493. Практикум з педагогіки: Навчальний посібник: Видання 2-ге, доповнене і перероблене / за заг. ред. О. А. Дубасенюк, А. В. Іванченка. Житомир, 2002. 482 с.

494. Практична педагогіка виховання: посіб. з теорії виховання / за ред. М. Ю. Красовицького. Київ; Івано-Франківськ: Плай, 2000. 218 с.

495. Приказы председателя Республиканского комитета ДОСААФ. (12 июля–20 ноября 1962 г). ДАТО. Ф. Р-219. Оп. 2. Спр. 294. 18 арк.

496. Примерное содержание воспитания школьников / под ред. И. С. Марьенко. Москва: Педагогика, 1971. 176 с.

497. Примуш М. В. Загальна соціологія: навч. посібник. Київ: Професіонал, 2004. 592 с.

498. Про затвердження Положення про Всеукраїнську дитячо-юнацьку військово-патріотичну гру «Сокіл» («Джура»): Наказ Міністра освіти і науки, молоді та спорту України від 13.06.2012 № 687.

499. Про Національну доктрину розвитку освіти: Указ Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347/2002. *Президент України. Офіційне Інтернет-представництво Президента України, 2004.* URL: <http://www.prezident.gov.ua/dokuments/>. (дата звернення: 20.01.2020).

500. Про порядок проведення навчальних екскурсій та навчальної практики учнів загальноосвітніх навчальних закладів. *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України.* 2001. № 6. С. 26-30.

501. Про стан ідейно-політичного виховання учнів шкіл Української РСР: затв. Наказом Міністерства освіти УРСР № 64. від 4 травня 1958 р. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР.* 1958. № 13. С. 7-10.

502. Програма КП СРСР. Київ: Держполітвидав УРСР, 1961. 163 с.
503. Програма розвитку народної освіти Української РСР на перехідний період (1991-1995 рр.). *Інформаційний збірник Міністерства народної освіти Української РСР*. 1991. № 15. С. 4-15.
504. Програми для шкіл I-X класів на 1953 р., Т. I. *ЦДАВО України* Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1346. 231 арк.
505. Просіна О. Особливості патріотичного виховання учнів в умовах східного регіону України. *Гірська школа Українських Карпат*. 2016. № 14. С. 60-63.
506. Протоколи і звіти про проведення заочних республіканських змагань, присвячених річниці Радянської Армії і перемоги радянського народу в Великій Вітчизняній війні за 1975 рік. *ДАГО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 2. Спр. 1381. 82 арк.
507. Прохоренко С. Чинники розвитку загальної середньої освіти: класифікація і характеристика. DOI 10.32405/2411-1317-2018-3-75-83.
508. Психологический словарь / под редакцией В. И. Войтко (на украинском языке). Киев: Вища школа, 1982. 218 с.
509. Психологічна енциклопедія. Київ: Академвидав, 2006. 424 с.
510. Птичниціна К. А. Ленинский комсомол и подготовка навыков общественного коммунистического самоуправления. *Советское государство и право*. 1962. № 11. С. 38-48.
511. Пятый съезд учителей УССР (15-16 мая 1987 г.). / редкол. В. Е. Тараненко, В. С. Плохий, В. В. Усенко, М. И. Шкиль, И. С. Щербатенко, М. Д. Ярмаченко. Київ: Радянська школа. 1987. 144 с.
512. Рашидова С. С. Виховання почуття патріотизму старшокласників на культурно-художніх традиціях Донбасу: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Східноукраїнський національний університет імені В. Даля. Луганськ, 2007. 302 с.

513. Ращупкіна С. О. Формування національної свідомості молодших школярів на заняттях у ГПД. *Початкове навчання та виховання*. 2006. № 7. С. 1-16 (вкладка).

514. Регіональна Програма національно-патріотичного виховання молоді на 2019 – 2023 роки. URL: <http://www.oblrada.kharkov.ua> (дата звернення: 03.02.2020).

515. Річний звіт Міністерства освіти УРСР про роботу шкіл та органів народної освіти УРСР за 1956-57 н. р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Том 2. Спр. 2130. 146 арк.

516. Річний звіт Міністерства освіти УРСР про роботу шкіл та органів народної освіти УРСР за 1958–1959 н. р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Том 2. Спр. 2584. 90 арк.

517. Річні звіти за літні піонерські табори, що функціонували в 1958 році по системі Міністерства освіти УРСР. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 2. Спр. 550. 45 арк.

518. Рішення колегії Міністерства народної освіти УРСР «Про концепцію середньої загальноосвітньої школи УРСР». 10 серпня 1990 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 17. Спр. 78. Арк. 69-88.

519. Рішення колегії МОН від 27.10.2016 №10 «Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи». URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 01.10.2019).

520. Робуль О. М., Семергей О. В. Сучасні підходи до виховання студентської молоді. *Виховна робота у вищих навчальних закладах: симбіоз нового і традиційного*: зб. наук. пр. за матер. всеукр. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 27-28 лист. 2000 р. Кам'янець-Подільський, 2001. С. 110.

521. Рогачев П. М., Свердлин М. А. Патриотизм, классы, революция. Москва: Политиздат, 1979. 208 с.

522. Рогачов П., Свердлін М. Патриотизм і суспільний прогрес Москва: Политиздат, 1974. 280 с.

523. Розенберг А. Системний підхід у педагогіці В. О. Сухомлинського. *Педагогіка і психологія*. 1998. № 3. С. 5-13.
524. Розлуцька Г. М., Розман І. І. Навчально-методичний посібник з курсу «Педагогіка» для студентів спеціальності «Здоров'я людини». Дніпропетровськ: Середняк Т. К., 2016. 280 с.
525. Розпорядження КМУ від 07.12.2016 №954-р «Про затвердження плану заходів щодо популяризації державних символів України, виховання поваги до них у суспільстві». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/954-2016-%D1%80> (дата звернення: 26.07.2019).
526. Розпорядження КМУ від 08.12.2009 №1494-р «Про затвердження плану заходів щодо підвищення рівня патріотичного виховання учнівської та студентської молоді шляхом проведення на постійній основі тематичних екскурсій з відвідуванням об'єктів культурної спадщини». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1494-2009-%D1%80> (дата звернення 29.07.2019).
527. Розпорядження КМУ від 18.10.2017 №743-р «Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2017-2020 роки». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/743-2017-%D1%80> (дата звернення: 27.08.2019).
528. Розпорядження Ради Міністрів СРСР. 17 листопада 1951 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 895. Арк. 16.
529. Романець Л. М. Організація та зміст навчально-виховної роботи в загальноосвітніх школах повоєнної України (1944 – середини 1950-х рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2015. Т. 22. С. 118-125.
530. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: в 2-х т. Москва: Педагогика, 1989. 488 с.
531. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.). *Український історичний журнал*. 1991. № 1. С. 3.

532. Русецький А. Мистецтво та патріотичне виховання. *Художня культура і розвиток особистості*. 1978. № 1 С. 43-61.
533. Савин Н. В. Педагогика. Москва: Просвещение, 1972. 303 с.
534. Савин Н. В. Педагогика. Москва: Просвещение, 1978. 265 с.
535. Савін М. В. Педагогіка. Київ: Вища школа. 1974. 252 с.
536. Савлук А. З досвіду впровадження спадщини В. О. Сухомлинського в практику. *Початкова школа*. 1995. № 9. С. 15-17.
537. Савотина Н. А. Гражданское воспитание: традиции и современные требования. *Педагогика*. 2002. № 4. С. 39-44.
538. Савченко Л. В. Патріотичне виховання як важливий чинник формування національної гідності школярів. *Вісник Черкаського державного університету ім. Б. Хмельницького. Педагогічні науки*. 2000. Вип.18. С.77-80.
539. Савченко О. Внесок В. О. Сухомлинського в теорію розвиваючого навчання. *Європейська педагогіка і В. О. Сухомлинський як сучасний педагог-гуманіст*. 1993. С. 23-27.
540. Савченко О. Товариство послідовників ідей В. Сухомлинського. *Початкова школа*. 1998. № 6. С. 71-77.
541. Савченко О. Цілі освіти у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. *В. О. Сухомлинський і сучасність*. 1996. Вип. 2. С. 32-35.
542. Сайдакова Е.И. Вопросы организации всеобщего обучения. Москва, 1953. 201 с.
543. Сводные квартальные отчеты о военно-массовой работе за 1950 г. *ДАТО*. Ф. Р-219. Оп. 2. Спр. 8. 19 арк.
544. Сводный план массовой, военной и спортивной подготовки членов ДОСААФ на 1952-1953 гг. *ДАТО*. Ф. Р-219. Оп. 2. Спр. 31. 4 арк.
545. Святовец В. Ф. Алгоритми виховання: педагогічні етюди та оповідання. Київ: Радянська школа, 1989. 206 с.
546. Семенов А. А. Виховання лідерських якостей у молодших школярів засобами рухливих ігор: монографія. Умань: Візаві, 2014. 217 с.

547. Семченко Н. О. Педагогічні умови формування лідерських якостей майбутніх учителів у позааудиторній діяльності: дис. канд. пед. наук: 13.00.04. Харків, 2004. 215 с.
548. Симонов В. П. Диагностика личности и профессионального мастерства преподавателя. Учебное пособие для студентов педвузов, учителей и слушателей ФПК. Москва: Академия, 1995. 192 с.
549. Сирота Й. Б., Речестер Э. Ш. Пионерский лагерь – здравница школьника. Москва, 1976. 71 с.
550. Система підготовки фахівців соціальної сфери до національно-патріотичного виховання дітей та молоді на засадах соціального партнерства в 2017-2022 рр.: Наказ Міністерства освіти і науки України № 313 від 03.04.2018. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/5ac/f52/7b9/5acf527b9432f484958766.pdf>. (дата звернення: 14.05.2020).
551. Сковорода Г. Вірші, пісні, байки, діалоги, трактати, притчі, прозові переклади, листи. Київ: Наукова думка, 1983. 261 с.
552. Скрипник М. Уроки мислення В. Сухомлинського. *Педагогіка і психологія*. 1996. № 3. С. 71-77.
553. Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. Київ: Вища школа, 2001. 416 с.
554. Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. Загальна психологія: Хрестоматія. Навчальний посібник. Київ: Каравела, 2017. 640 с.
555. Слепинін О. Педагогічна симфонія Олександра Захаренка. *Дзеркало тижня*. 2008. № 18. С. 17.
556. Словник психолого-педагогічних термінів і понять / ред.-упоряд. Ю. В. Буган, В. І. Урупський. Тернопіль: Астон, 2001. 176 с.
557. Словник української мови. Київ: Наукова думка, 1979. 442 с.
558. Словник української мови: [в 11-ти т.] / [редкол.: І. К. Білодід та ін.; Академія наук Української РСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1975. Т. 6: П–Поїти. 832 с.

559. Смирнов А. А. Хороший ученик. *Учительская газета*. 1946. № 56. С. 2.
560. Смирнов С. Д. Педагогіка і психологія вищої освіти. Київ: Альма матер, 2004. 271 с.
561. Снопко Н.М. Психологические механизмы и педагогические основы патриотического воспитания в системе профессионального образования: автореф. дис. ... докт. пед. наук: 13.00.01 / Московский государственный университет технологий и управления. Москва, 2007. 34 с.
562. Советский энциклопедический словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1991. 1600 с.
563. Сопівник Р. В. Зміна підходів до навчання та виховання студентської молоді у вітчизняних вищих навчальних закладах України (кінець ХХ – початку ХХІ століття). URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Istz/2008_20/sopivnik.pdf. (дата звернення 20.04.2018).
564. Сопівник Р. В. Формування лідерських якостей майбутніх фахівців агропромислової галузі. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2015. Вип. 4. С. 149-160.
565. Статистичні звіти за літні піонерські табори, що функціонували в 1953 р. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 1. Спр. 488. 28 арк.
566. Статистичні звіти початкових, восьмирічних, середніх шкіл області про рух учнів і ідейно-виховну роботу за 1973-1974 навчальний рік. (зведений). *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 2. Спр. 1019. 132 арк.
567. Статистичні звіти початкових, восьмирічних, середніх шкіл області про рух учнів і ідейно-виховну роботу за 1974-1975 навчальний рік. *ДАТО*. Ф. Р-18. Оп. 1. Том 2. Спр. 1049. 57 арк.
568. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка. Київ: ІЗМН, 1997. 232 с.
569. Стельмахович М. Українська родинна педагогіка. Київ: ІСДО, 1996. 223 с.

570. Стельмашук Ж. Г., Грицюк Н.Й. Програма формувального етапу дослідно-експериментальної роботи за темою «Реалізація моделі національно-патріотичного виховання учнів сільської школи Поліського регіону». Рівне: РДГУ, 2016 28 с.

571. Стельмашук Ж., Грицюк Н. Національно-патріотичне виховання учнів сільської школи: з досвіду роботи. *Наукові записки. Серія: Педагогіка*. 2017. № 1. С.153-158.

572. Стенограма доповіді Міністра освіти УРСР П. Удовиченко на республіканській нараді «Про завдання по виконанню постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по подальшому поліпшенню роботи середньої загальноосвітньої школи» №874 (28 березня 1967 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 5388. Арк 34.

573. Стенограма Республіканської наради активу працівників народної освіти УРСР про завдання по виконанню постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 10 листопада 1966 р. №87 «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої школи». 28-29 березня 1967 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 5387. 391 арк.

574. Стенографічний протокол засідання колегії Народного комісаріату освіти УРСР. 4 квітня 1945 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 55 Арк. 16-29.

575. Степанова Т. М. Трансформації змісту передшкільної освіти в історії розвитку вітчизняної дошкільної педагогіки (кінець XIX-XX століття): монографія. Київ: Слово, 2011. 424 с.

576. Стражнікова І. В. Історіографія розвитку педагогічної науки у дослідженнях Західного регіону України (друга половина XX – початок XXI століття): автореф. дис. ... док. пед. наук: 13.00.01 / Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2015. 45 с.

577. Строїнова Г. В., Шпаченко А. С. Формування патріотизму й національної ідентифікації юних українців як складова становлення свідомого

громадянина. *Формування патріота в вимірі революції гідності та пріоритетів «Нової школи»*: збірник статей учасників I Всеукраїнського круглого столу з он-лайн трансляцією, м. Суми, 16-17 лют. 2017 р. Суми, 2017. С. 283-288.

578. Ступарик Б. Національна школа: витоки, становлення. Київ: ІЗМН, 1998. 336 с.

579. Ступарик Б. Про мету національного виховання в Україні. *Педагогіка і психологія*. 1996. №2. С 87-95.

580. Стьопіна О. Г. Виховання патріотизму у студентської молоді засобами мистецтва: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля. Луганськ, 2007. 20 с.

581. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. Київ: А.П.Н., 2003. 68 с.

582. Сухомлинська О. В. Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. *Історико-педагогічний альманах*. 2014. Вип. 1. С. 4-24.

583. Сухомлинский В. Сердце отдаю детям. Київ: Высшая школа, 1974. 514 с.

584. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес в Україні: регіональний вимір. *Шлях освіти*. 2007. №. 2. С. 42-49.

585. Сухомлинська О. В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру. *Педагогічна газета*. 2002. Випуск 10-11. С. 3-4.

586. Сухомлинська О. В. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. *Дошкільне виховання*. 2003. № 2. С. 3-8.

587. Сухомлинська О. В. Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. *Історико-педагогічний альманах*. 2014. Вип. 1. С. 4-24.

588. Сухомлинська О. Сучасні цінності у вихованні. *Шлях освіти*. 1996. № 1. С. 24-27.

589. Сухомлинський В. Вибрані твори: В 5 т. Київ: Радянська школа, 1976. Т. 1. 448 с.
590. Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу. Вибрані твори в 5 т. Київ: Радянська школа, 1976. Т. 1. 654 с.
591. Сухомлинський В. О. Народний учитель. Вибрані твори: В 5-ти томах. Київ: Радянська школа, 1977. 678 с.
592. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. Вибрані твори: В 5-ти томах. Київ: Радянська школа, 1975. 654 с.
593. Сухомлинський В. О. Сто порад учителеві. Вибрані твори: В 5 т. Київ, 1976. Т. 2. 670 с.
594. Сухомлинський В. Шматок хліба. Вибрані твори. Київ: Радянська школа, 1977. 639 с.
595. Сухушин М. П., Палагеша В. О. Військово-патріотичне виховання молоді: підручник. Київ: Слово, 2009. 488 с.
596. Сушик Н. Теоретичні основи формування лідерських якостей учнівської молоді. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2013. № 7. С. 110-115.
597. Терещенко Л., Кесьян Т. Формування патріотичної свідомості учнівської молоді. *Вісник педагогіки і психології*. Вип. 18. 2015. URL: <http://www.psyh.kiev.ua>. (дата звернення: 18.07.2019).
598. Тернопільський навчально-виховний комплекс «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів-правовий ліцей № 2». URL: <http://2.school-info.te.ua/model-nacionalno-patriotichnogo-vihovannja>. (дата звернення: 14.05.2020).
599. Тимчик М. В. Організаційні форми патріотичного виховання учнів 7-9 класів у процесі фізкультурно-масової роботи. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: збірник наукових праць*. 2013. Вип. 17(2). С. 348-356.
600. Тимчик М. В. Патріотичне виховання старших підлітків у процесі фізкультурно-масової роботи: дис...кандидата пед. наук: спец. 13.00.07. Київ, 2012. 222 с.

601. Ткаченко І. Г. Виховуємо інтернаціоналістів. *Радянська школа*. 1975. № 5. С. 30-34.
602. Глумачний словник української мови: близько 10 тисяч слів / укл.: Л. О. Ващенко та ін. Київ: Довіра, 2012. 488 с.
603. Томашук Я. Патріотизм: внутрішнє почуття кожного чи новий модний тренд. URL: <http://www.uamodna.com/articles/patriot-sjogodni-vnutrishne-pochuttya-chysuchasna-moda> (дата звернення: 24.09.2019).
604. Третьяков В. В. Воспитание учащихся в процессе обучения. Київ: Радянська школа, 1983. 151 с.
605. Трофименко М. В. Глобалізація: підходи, школи, визначення. URL: <http://istfak.org.ua/tendentsii-rozvytku-suchasnoisystemy-mizhnarodnykh-vidnosynta-svitovoho-politychnoho-protsesu/183protsesy-rehionalizatsii/407-hlobalizatsiya-pidkhody-shkoly-vyznachennya> (дата звернення: 16.08.2019).
606. Тхоржевський Д. Виховання національної самосвідомості учнів – невідкладне завдання загальноосвітньої школи. *Шлях освіти*. 2003. № 2. С. 28-30.
607. У НПУ обговорювали Стратегію національно-патріотичного виховання. URL: <http://www.npu.edu.ua/ua/podii/3680u-npu-obhovoriuvaly-stratehiiu-natsionalno-patriotichnoho-vykhovannia> (дата звернення: 17.07.2019).
608. Указ Президента України від 13.10.2015 №580/2015 «Про стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580/2015> (дата звернення: 10.12.2019).
609. Указ Президента України від 18.05.2019 № 286/2019 «Про Стратегію національно-патріотичного виховання». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019> (дата звернення: 21.02.2020).
610. Указ Президента України від 27.04.2009 №272/2009 «Про проведення Всеукраїнської молодіжної акції «Пам'ятати. Відродити. Зберегти». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/272/2009> (дата звернення: 21.08.2019).
611. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах / Інститут історії України НАН України; Редрада: акад. НАН України

В. М. Литвин (голова), акад. НАН України І. М. Дзюба, акад. НАН України Я. Д. Ісаєвич, акад. НАН України О. С. Онищенко, акад. НАН України В. А. Смолій, С. В. Кульчицький та ін.; Відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій: Том 2. Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. Радянський проект для України / Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2004. 531 с.

612. Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн. Кн.2: навч. посібник / за ред. О. В. Сухомлинської. Київ: Либідь, 2005. 552 с.

613. Українська радянська енциклопедія / Упор. М. П. Бажан, Ф. С. Бабичев, О. К. Антонов, Б. М. Бабій та ін. Київ: Поліграфкнига, 1982. Т. 8. 527 с.

614. Українська радянська енциклопедія. Вид. 2-ге. Київ: голов. ред. Укр. рад. енцикл., 1979. Т. 8. 527 с.

615. Урсул А. Д. Методология науки: деятельностный подход и концепция эффективности. Проблема эффективности в современной науке (Методологические аспекты). Кишинев: Изд-во Штиинца, 1985. 256 с.

616. Утверджуємо ідеологію патріотизму і державотворення. Відкритий лист Президії АПН України та Міністерству освіти України / М. Стельмахович, В. Гуменко, М. Дробноход та ін. *Освіта*. 1998. 29 квіт. – 6 трав. С. 3.

617. Ушинский К. Д. Избранные педагогические произведения. Москва: Просвещение, 1968. 357 с.

618. Фарфоровський В. П., Лисенко М. М. Патріотичне виховання учнів в процесі вивчення історії. Київ: Радянська школа, 1976. 143 с.

619. Федорова О. Ф. Некоторые вопросы активизации учащихся в процессе теоретического и производственного обучения. Москва: Высшая школа, 1970. 301 с.

620. Философская энциклопедия. Москва: Советская энциклопедия, 1970. 740 с.

621. Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. 4-е изд. Москва: Политиздат, 1981. 445 с.

622. Философский энциклопедический словарь / гл. редакция: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. Москва: Советская энциклопедия, 1983. 840 с.
623. Философский энциклопедический словарь / редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. 2-е изд. Москва: Советская энциклопедия, 1989. 815 с.
624. Фізеші О. Й. Навчально-методичне забезпечення змісту початкової освіти у школах Закарпаття (50-70 рр. ХХ ст.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Педагогіка. Соціальна робота.* 2017. № 2 (41). С. 257-261.
625. Філософія / за ред. І. Ф. Надольного. Київ: Вікар, 1998. 624 с.
626. Філософія виховання: навчальний посібник для студентів педвузів / Упор. М. Култаєва, І. Прокопенко, О. Микитюк, Г. Троцько та ін. Харків: Лемінги, 2001. 271 с.
627. Філософія: навч. посіб. / І. Надольний і ін. Київ: Вікар, 1997. 584 с.
628. Філософія: Підручник. / І. В. Бичко і ін. Київ, 2001. 428 с.
629. Філософський енциклопедичний словник / редкол.: В. Шинкарук та ін.; НАНУ, Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
630. Філософський словник / за ред. І. Фролова. 5-е вид. Москва: Политиздат, 1987. 590 с.
631. Фіцула М. Педагогіка. Київ: Академія, 2002. 528 с.
632. Флоровский Г. О патриотизме праведном и греховном. *На путях: Утверждение евразийцев.* Берлин, 1992. Кн. 2. С. 267-274.
633. Фоменко М. В. Идеи реформы воплотить в жизнь. Реформе школы партийную заботу. Київ: Политиздат Украины, 1985. 102 с.
634. Фофанов В. П. Социальная деятельность как система. Новосибирск: Наука, 1981. 304 с.
635. Фридман Л. М. Изучение личности учащегося и ученических коллективов: Кн. для учителя. Москва: Просвещение, 1988. 207 с.

636. Харламов И. Ф. Педагогика: Учеб. пособ. Москва: Гардарики, 1999. 519 с.
637. Химинець В. В. Інноваційно-гуманістичне спрямування сучасної освіти. *Педагогіка і психологія*. 2010. № 4 (69). С. 15-24.
638. Хімич О. П., Амброзяк Т. В. Організаційно-педагогічні умови роботи з обдарованими дітьми. *Педагогічна майстерня*. 2014. № 12. С. 12-15.
639. Хрестоматія по педагогіке / состав. С. Н. Полянский. Москва: Просвещение, 1967. 716 с.
640. Хрестоматія по історії радянської школи і педагогіки / Під ред. А. Н. Алексеєва. Москва: Освіта, 1972. 407с.
641. Хрущев Н. С. Воспитывать активных и сознательных строителей коммунистического общества: речь на XIII съезде ВЛКСМ 18 апр. 1958 г. Москва: Молодая гвардия, 1961. 47 с.
642. Цветаева Н. Н. Биографические нарративы советской эпохи. *Социологический журнал*. 2000. № 1-2. URL: [Http://www.socjournal.ru/article/399](http://www.socjournal.ru/article/399) (дата звернення 17.09.2018).
643. Чавдаров С. Х. Виховання радянського патріотизму в школі. *Радянська школа*. 1952. № 3. С. 3-18.
644. Червак Б. Український націоналізм (До питання про ідеологічні засади). Трускавець: Відродження, 1993. 90 с.
645. Чернега Н. Особистісно-зорієнтоване навчання: сучасні підходи. *Рідна школа*. 2001. № 9. С. 3.
646. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Київ: Вікар, 1999. 309 с.
647. Чорна К. І. Зміст патріотичного виховання школярів в умовах державотворчого процесу в Україні. *Виховання патріотизму у дітей та молоді в сучасних соціально-економічних умовах*: матеріали звіт. наук.-практ. конф., Київ, 1999. С. 12-14.
648. Чорна К. І. Патріотичне виховання школярів в умовах модернізаційних суспільних змін в контексті педагогічного доробку

О. А. Захаренка. *Вісник Черкаського державного університету ім. Б. Хмельницького. Педагогічні науки*. 2010. Вип. 14 С. 59-64.

649. Чудный В. С. Военно-патриотическое воспитание учащейся молодежи. Москва: ДОСААФ, 1980. 95 с.

650. Чупрій Л. В. Патріотичне виховання в Україні: стан і перспективи. Київ: Навчальна книга, 2006. 157 с.

651. Шановська О. А. Про особливості виховання останнього радянського покоління. *Інтелігенція і влада*. 2012. Вип. 25. С. 174-184.

652. Шварцман К. Философия и воспитание: Критический анализ немарксистских концепций. Москва: Политиздат, 1989. 208 с.

653. Щегорцев А., Щегорцев В. Советская молодежь: эволюция политических взглядов. Москва, 1990. 144 с.

654. Щербань П. М. Проблеми сучасної освіти. *Літературна Україна*. 2006. № 26 (13 липня). С. 1.

655. Ющенко В. Освітні перспективи України: виступ Президента України Віктора Ющенка. *Голос України*. 2008. 26 вер. (№ 183). С. 4.

656. Ягоднікова В. Формування лідерських якостей старшокласників в особистісно орієнтованому процесі загальноосвітньої школи. *Наука і освіта: науково-практичний журнал ПНЦ АПН України*. 2004. № 7. С. 328-330.

657. Ягупов В. В. Педагогіка: навч. посібник. Київ: Либідь, 2003. 560 с.

658. Якобсон П. М. Психология чувств и мотивации. Воронеж: МОДЭК; М.: Институт практической психологии, 1998. 304 с.

659. Яковлева А. М., Афонська Т. М. Сучасний тлумачний словник української мови. Харків: Торсінг, 2017. 670 с.

660. Якубенко В. Від народознавства – до свідомого патріотизму. *Дошкільне виховання*. 2002. № 8. С. 12-13.

661. Яроцький Л. В. Роль традицій у патріотичному вихованні молоді. *Україна: минуле, сучасне, майбутнє. До 10-річчя незалежності України: матеріали обл. міжвуз. конф. м. Житомир, 30 трав. 2001 р. Житомир, 2001. С.109-115.*

662. Яроцький Л. В. Традиції і формування світогляду. Житомир: Полісся, 2003. 232 с.
663. Kulchytskyi V., Petryshyn I. Патріотичне виховання молоді як соціально-педагогічний процес. *Scientific Papers: Social work and education*. 2019. Vol. 6. No. 1. P. 80-85.
664. Kulchytskyi V., Sopiha M. Patriotism as the social value of the individual. *Scientific Papers: Social Work and Education*. 2018. Vol. 5. No. 3. P. 57-64.
665. Martin Terry. The Affirmative Action Empire. Nation and nationalism in the Soviet Union 1923 - 1939. Cornell University Press. Ithaca and London. 2001. 432 p.
666. Bennis W. Where have all the leaders gone. *Contemporary Issues in Leadership*. Boulder, Colo, 1984. P. 42-60.
667. Bass B. Stogdill's handbook of leadership. B. Bass. N.Y., 1981.
668. Covey S. Principle-Centered leadership. N.Y., 1991. P. 33-39.
669. Nanus A. The leader's edge: the seven keys to leadership in a turbulent world. N.Y., 1989. P. 81-97.
670. Bennis W. On becoming a leader. W. Bennis. N.Y., 1989/1994. P. 39-42.
671. De Pree M. Leadership jazz: the art of conducting business through leadership, followship, teamwork, touch, voice. N.Y., 1993. P. 222-225.
672. O'Toole J. Leading change: the argument for values-based leadership. N.Y., 1996. P. 23-24.
673. Gardner J. On leadership. N.Y., 1990. P. 48-53.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Кульчицький В. Патріотичне виховання учнів у загальноосвітніх школах України (1945–1991 рр.): монографія / за ред. проф. А. В. Вихруща. Тернопіль: Вектор, 2019. 408 с.

2. Кульчицький В. Соціально-педагогічні основи розвитку патріотичного виховання учнівської молоді: сучасний аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота.* Ужгород, 2013. № 29. С. 77-81.

3. Кульчицький В. Історико-педагогічні проблеми розвитку патріотичного виховання в Україні II половини ХХ століття. *Медична освіта: науково-практичний журнал.* Тернопіль, 2014. № 1. С. 51-55.

4. Кульчицький В. Філософсько-світоглядні передумови розвитку патріотичного виховання в Україні (історичний аспект). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота.* Ужгород, 2014. № 30. С. 76-79.

5. Кульчицький В. Соціально-педагогічні основи патріотичного виховання у педагогічній спадщині В. Сухомлинського. *Молодь і ринок: щомісячний науково-педагогічний журнал.* Дрогобич, 2014. № 3 (110). С. 70-75.

6. Кульчицький В. Філософське підґрунтя патріотичного виховання в Україні другої половини ХХ століття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота.* Ужгород, 2014. № 32. С. 105-108.

Продовж. дод. А

7. Кульчицький В. Ретроспективний аналіз дефініції «патріотизм» у соціально-педагогічному аспекті (друга половина ХХ століття). *Медична освіта: науково-практичний журнал*. Тернопіль, 2014. № 4. С. 74-78.

8. Кульчицький В. Фактори розвитку соціально-педагогічних особливостей патріотичного виховання в Україні другої половини ХХ століття. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць*. Херсон, 2014. Випуск 24. С. 290-295.

9. Кульчицький В. Пріоритетність патріотичного виховання особистості в контексті педагогічної спадщини О. Захаренка. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. Ужгород, 2015. № 35. С. 96-99.

10. Кульчицький В. Роль трудового та патріотичного виховання у соціалізації особистості в педагогічній спадщині І. Ткаченка. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Педагогіка. Психологія. Філософія*. Київ, 2015. Випуск 208. Ч. 1. С. 108-115.

11. Кульчицький В. Педагогічна характеристика категорії «патріотичне виховання» в історичному аспекті. *Науковий вісник Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка. Серія: Педагогіка*. Кременець, 2015. Випуск 4. С. 133-141.

12. Кульчицький В. Роль молодіжних організацій у патріотичному вихованні школярів в Україні у другій половині ХХ століття. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Педагогіка і психологія. Педагогічні науки*. Дніпро, 2016. № 1 (11). С. 80-84.

13. Кульчицький В. Патріотичне виховання у контексті формування гуманітарної освіченості фахівців нового покоління. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Педагогічні науки*. Луцьк, 2016. № 1 (303). С. 106-112.

Продовж. дод. А

14. Кульчицький В. Військово-патріотичне виховання молоді в українській радянській школі у 50-90 роках ХХ століття. *Вісник Житомирського державного університету імені І. Франка: науковий журнал. Серія: Педагогічні науки*. Житомир, 2017. Випуск 1 (87). С. 88-93.

15. Кульчицький В. Патріотичне виховання в Україні у 50-80-х рр. ХХ століття: регіональний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету: збірник наукових праць. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. Ужгород, 2017. № 2 (41). С. 150-153.

16. Кульчицький В. Структурні компоненти патріотизму учнівської молоді в Україні другої половини ХХ століття. *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ: збірник наукових праць*. Рівне, 2018. № 1 (19). С. 38-45.

17. Кульчицький В. Патріотизм як фактор формування лідерської компетентності молоді людини. *Молодь і ринок: щомісячний науково-педагогічний журнал*. Дрогобич, 2018. № 8 (163). С. 66-71.

18. Кульчицький В. Суб'єктно-об'єктний підхід до організації патріотичного виховання молоді загальноосвітніх навчальних закладів. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Київ, 2018. № 18 (58). С. 38-42.

19. Кульчицький В. Форми і методи патріотичного виховання молоді в українській школі (друга половина ХХ ст.). *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ: збірник наукових праць*. Рівне, 2018. № 2 (20). С. 68-75.

20. Kulchytskyi V., Sopiha M. Patriotism as the social value of the individual. *Scientific Papers: Social Work and Education*. CSI&D, 2018. Vol. 5, No. 3, P. 57-64.

21. Kulchytskyi V., Petryshyn L. Патріотичне виховання молоді як соціально-педагогічний процес. *Scientific Papers: Social work and Education*. CSI&D, 2019. Vol. 6, No. 1, P. 80-85.

22. Кульчицький В. Роль патріотичного виховання в становленні лідерських якостей особистості як соціально-педагогічна проблема. *Психолого-*

Продовж. дод. А

педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ: збірник наукових праць. Рівне, 2019. № 1 (21). С. 64-71.

23. Кульчицький В. Патріотичне виховання як складова професійної підготовки майбутнього фахівця. *Науковий вісник Ужгородського університету: збірник наукових праць. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. Ужгород, 2019. № 1 (44). С. 88-92.*

24. Кульчицький В., Петришин Л. Науково-методичний складник супроводу патріотичного виховання молоді в Україні другої половини ХХ століття. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: збірник наукових праць. Запоріжжя, 2019. № 65. Т. 1. С. 21-26.*

25. Кульчицький В. Особливості радянської системи патріотичного виховання в загальноосвітніх школах України: позитивні та негативні аспекти. *Інноваційна педагогіка: науковий журнал. Одеса, 2019. Випуск 17. Т. 2. С. 35-38.*

26. Кульчицький В., Петришин Л. Волонтерська діяльність у патріотичному вихованні учнівської молоді в умовах суспільних конфліктів. *Współczesne społeczeństwo: aspekty społeczno-ekonomiczne. Warszawa, Polska, 2019. № 1, Р. 35-47.*

27. Кульчицький В. Етапи становлення патріотичного виховання в школах України другої половини ХХ століття. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць. Херсон, 2019. Випуск 44. С. 270-276.*

28. Кульчицький В. Розвиток патріотичного виховання учнів в умовах сучасності (регіональні особливості). *Інноваційна педагогіка: науковий журнал. Одеса, 2020. Випуск 20. Т. 1. С. 39-42.*

29. Кульчицький В. Педагогічні умови формування патріотичної вихованості учнів в умовах глобалізації. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: збірник наукових праць. Запоріжжя, 2020. № 68. Т. 1. С. 20-24.*

30. Кульчицький В. Патріотичне виховання учнівської молоді в сучасній школі. *Інноваційна педагогіка: науковий журнал*. Одеса, 2020. Випуск 21. Т. 1. С. 41-44.

31. Кульчицький В., Петришин Л. Мотивація патріотизму учнів в умовах сучасності. *Virtus: Scientific Journal*. Montreal, Canada, 2020. № 41. С. 107-111.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

32. Кульчицький В. Роль навчання та виховання у формуванні особистості. *Стратегія качества в промышленности и образовании: материалы VIII Международной конференции* (г. Варна, 8-15 июня 2012 г.). Варна, Болгария, 2012. С. 274-276.

33. Кульчицький В. Концепт патріотичного виховання молоді в контексті інтеграційних процесів. *Педагогічна теорія і практика в контексті інтеграційних процесів: матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Тернопіль, 25-26 квіт. 2014 р.). Тернопіль, 2014. Ч. 2. С. 24-26.

34. Кульчицький В. Проблема патріотичного виховання у педагогічній спадщині М. М. Грищенка. *Актуальні проблеми педагогічної науки: Матеріали Сьомої Всеукраїнської науково-практичної заочної конференції* (м. Миколаїв, 14-15 лист. 2014 р.). Миколаїв, 2014. С. 43-46.

35. Кульчицький В. Значення творчої спадщини О. Захаренка як педагога-патріота для України. *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних наук: збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 27-28 бер. 2015 р.). Львів, 2015. С. 62-65.

36. Кульчицький В. Патріотичне виховання як педагогічна організація процесу оволодіння особистістю соціальним досвідом. *Соціальна робота та соціальна педагогіка: виклики сьогодення: матеріали доповідей та повідомлень Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених та студентів* (м. Тернопіль, 29 квіт. 2015 р.). Тернопіль, 2015. С. 35-39.

Продовж. дод. А

37. Кульчицький В. Організація патріотичного виховання в українській радянській школі другої половини ХХ століття. *Педагогіка та психологія: виклики і сьогодення*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 8 трав. 2015 р.). Київ, 2015. С. 19-22.

38. Кульчицький В. Формування культури здоров'я як складова патріотичного виховання молоді. *Філософія, методологія, психолого-педагогічні аспекти формування культури здоров'язбереження*: збірник матеріалів регіональної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 24-25 вер. 2015 р.). Тернопіль, 2015. С. 31-34.

39. Кульчицький В. Система патріотичного виховання сучасної молоді *Педагогіка і психологія сьогодення: теорія та практика*: збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 22-23 січ. 2016 р.). Одеса, 2016. С. 76-79.

40. Кульчицький В. Патріотичне виховання як соціально-педагогічне явище. *Актуальні проблеми сучасної соціології, соціальної роботи та професійної підготовки*: матеріали доповідей та повідомлень міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 16 вер. 2016 р.). Ужгород, 2016. С. 96-98.

41. Кульчицький В. Роль патріотичного виховання особистості в умовах соціальної нестабільності в державі. *Соціально-правовий захист населення в умовах воєнних конфліктів та терористичних загроз*: матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 22 вер. 2017 р.). Ужгород, 2017. С. 53-55.

42. Кульчицький В. Педагогічні умови формування патріотичної компетентності молоді. *Компетентнісний підхід у гуманітарній підготовці майбутніх фахівців медичної галузі*: матеріали регіональної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 11-12 груд. 2018 р.). Тернопіль, 2018. С. 54-55.

43. Кульчицький В. Патріотичне виховання учнів як основний фактор формування особистості нового покоління. *Scientific achievements of modern*

society: The 5th International scientific and practical conference (Liverpool, January 8-10, 2020). Liverpool, United Kingdom: Cognum Publishing House, 2020. P. 611-614.

44. Кульчицький В. Проблеми формування патріотичного світогляду учнів в умовах школи. *Dynamics of the development of world science*: The 5th International scientific and practical conference (Vancouver, January 22-24, 2020). Vancouver, Canada: Perfect Publishing, 2020. P. 605-608.

45. Кульчицький В. Патріотичне виховання учнів у школі – стратегічний напрямок розвитку держави. *Perspectives of world science and education*: The 5th International scientific and practical conference (Osaka, January 29-31, 2020). Osaka, Japan: CPN Publishing Group, 2020. P. 512-517.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

46. Кульчицький В. Особистісно-орієнтований підхід до виховання у педагогічних ідеях В. Сухомлинського. *Медична освіта*: науково-практичний журнал. Тернопіль, 2013. № 4. С. 54-58.

47. Кульчицький В. Філософія здоров'я як ціннісна категорія у контексті патріотичного виховання молоді в Україні. *Медична освіта*: науково-практичний журнал. Тернопіль, 2015. № 1. С. 60-65.

48. Кульчицький В., Кульчицька С. Роль патріотизму у компетентнісному підході до професійної освіти. *Сучасна вища освіта: проблеми та перспективи*: тези доповідей VII Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і науковців (м. Дніпро, 21 бер. 2019 р.). Дніпро, 2019. С. 132-133.

49. Кульчицький В. Методичні рекомендації для педагогічних працівників щодо організації патріотичного виховання учнів в умовах школи. Тернопіль: Вектор, 2019. 40 с.

Продовж. дод. А

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційної роботи обговорювалися та отримали позитивну оцінку на науково-методичних семінарах і засіданнях кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (2014–2019 рр.), кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти і кафедри соціальної педагогіки та корекційної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (2014–2019 рр.), кафедри педагогіки вищої школи та суспільних дисциплін Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського (2014–2019 рр.). Основні теоретичні положення й практичні результати дослідження викладено також у доповідях автора на:

– *міжнародних* конференціях, читаннях, симпозіумах в Україні: «Педагогічна теорія і практика в контексті інтеграційних процесів» (м. Тернопіль, 2014 р.), «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних наук» (м. Львів, 2015 р.), «Педагогіка та психологія: виклики і сьогодення» (м. Київ, 2015 р.), «Педагогіка і психологія сьогодення: теорія та практика» (м. Одеса, 2016 р.), «Актуальні проблеми сучасної соціології, соціальної роботи та професійної підготовки» (м. Ужгород, 2016 р.), «Соціально-правовий захист населення в умовах воєнних конфліктів та терористичних загроз» (м. Ужгород, 2017 р.);

– *за кордоном*: «Стратегия качества в промышленности и образовании» (г. Варна, Болгария, 2012 г.), «Scientific achievements of modern society» (Liverpool, United Kingdom, 2020), «Dynamics of the development of world science» (Vancouver, Canada, 2020), «Perspectives of world science and education» (Osaka, Japan, 2020);

– *всеукраїнських*: «Актуальні проблеми педагогічної науки» (м. Миколаїв, 2014 р.), «Соціальна робота та соціальна педагогіка: виклики сьогодення» (м. Тернопіль, 2015 р.), «Сучасна вища освіта: проблеми та перспективи» (м. Дніпро, 2019 р.);

Продовж. дод. А

– *регіональних*: «Філософія, методологія, психолого-педагогічні аспекти формування культури здоров'язбереження» (м. Тернопіль, 2015 р.), «Компетентнісний підхід у гуманітарній підготовці майбутніх фахівців медичної галузі» (м. Тернопіль, 2018 р.).

Додаток Б

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Інститутська 11, Хмельницький-16, 29016, тел.: (0382) 67-02-76, факс: (0382) 67-42-65
 E-mail: centr@khnu.km.ua, код ЄДРПОУ 02071234

24.12.19 № 125

На № _____ від _____

Довідка
про впровадження результатів
дисертаційного дослідження Кульчицького Віталія Йосиповича
«Теорія і практика патріотичного виховання
в школах України (1945–2019 рр.)»

Науково-педагогічні напрацювання Кульчицького В. Й., що представлені в дисертаційному дослідженні «Теорія і практика патріотичного виховання в школах України (1945–2019 рр.)» упроваджувались в освітньо-виховний процес Хмельницького національного університету упродовж 2016-2019 навчальних років.

Матеріали наукового дослідження, в процесі їх використання, допомагають розкрити специфіку формування патріотичної свідомості молоді. Експериментально перевірити ефективність педагогічної системи навчання і виховання студентів вищих навчальних закладів, яка побудована з урахуванням історичних особливостей системи патріотичного виховання підростаючого покоління. Висновки та матеріали дисертації дають можливість враховувати досвід та уроки виховної роботи державних освітніх установ. Результати дослідження внесуть певну визначеність у наукову дискусію про місце і роль молодіжних організацій у патріотичному вихованні школярів в Україні.

Викладачі гуманітарно-педагогічного факультету Хмельницького національного університету мали можливість ознайомитися з результатами дисертаційного роботи Кульчицького В. Й. через його публікації у фахових виданнях.

Основні ідеї дисертаційного дослідження втілювалися в роботу через співпрацю з викладачами кафедри соціальної роботи і соціальної педагогіки та студентами спеціальностей «Соціальна робота» і «Соціальна педагогіка» під час проведення методичних семінарів кафедри, а також викладання навчальних дисциплін «Робота соціального педагога в закладах освіти», «Теорія та історія соціального виховання», «Технології соціально-педагогічної діяльності», «Методика соціально-виховної роботи».

Науково-педагогічні ідеї дисертаційного дослідження дають змогу системно сформулювати патріотичні переконання підростаючого покоління. Під час учбової практики студенти апробувати запропоновані у науковому дослідженні форми та методи патріотичного виховання учнівської молоді.

Довідку обговорено і затверджено на засіданні кафедри соціальної роботи і соціальної педагогіки Хмельницького національного університету (протокол №5 від 19 грудня 2019 року).

Завідувач кафедри соціальної роботи і соціальної педагогіки, доктор педагогічних наук, професор

Підпис Романовської Л.І. засвідчую:
 Проректор з наукової роботи Хмельницького національного університету.

Виконавець: Романовська

Л.І. Романовська

О.М. Синюк

УКРАЇНА
 МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
**ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
 ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
 ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА**
 вул. М.Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027,
 тел. (0352)43-58-80, факс (0352)43-60-55,
 e-mail: info@tnpu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02125544

UKRAINE
 MINISTRY OF EDUCATION AND
 SCIENCE OF UKRAINE
**TERNOPIL VOLODYMYR HNATIUK
 NATIONAL PEDAGOGICAL UNIVERSITY**
 2 M. Kryvonosa st., Ternopil, 46027, Ukraine
 tel. +38 0352 43 60 67, fax: +38 0352 43 60 55
 e-mail: info@tnpu.edu.ua

від "26" 12 2019 р. № 1791-33/03

Довідка

про впровадження результатів
 дисертаційного дослідження Кульчицького Віталія Йосиповича
**«Теорія і практика патріотичного виховання в школах України
 (1945–2019 рр.)»**

Упродовж 2015-2019 навчальних років на базі Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка у практику підготовки майбутніх учителів впроваджувалися результати дисертаційної роботи Кульчицького В. Й. на тему «Теорія і практика патріотичного виховання в школах України (1945–2019 рр.)».

Ефективність реалізації запропонованих результатів дисертаційного дослідження забезпечували апробовані на практиці педагогічні умови формування педагогічної вихованості майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін, а саме: використання виховного потенціалу гуманітарних дисциплін з метою патріотичного виховання молоді; виховання активної громадської патріотично спрямованої позиції студентів шляхом залучення їх до участі у соціально-значимих проектах; виховання патріотизму у студентів на основі єдності освітнього процесу та поза навчальної діяльності; спрямованість освітньо-виховного середовища на майбутню педагогічну діяльність у патріотичному вихованні учнів.

Викладачі факультету педагогіки і психології Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка мали можливість ознайомитися з результатами дисертаційної роботи Кульчицького В. Й., зокрема з патріотичним вихованням як педагогічним процесом, через його публікації та виступ на Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих учених та студентів «Соціальна робота та соціальна педагогіка: виклики сьогодення» [наукова публікація «Патріотичне виховання як педагогічна організація процесу оволодіння особистістю соціальним досвідом». Тернопіль. 2015. С. 35-39.].

Вагому допомогу в удосконаленні патріотичного виховання студентства надали публікації науковця у фахових педагогічних виданнях України, а також представлені автором навчально-методичні матеріали.

Довідка обговорена і затверджена на засіданні кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи (протокол № 5, від 26.12.2019 року).

Ректор

Б. Б. Буяк

107365

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

вул. Гетьманська, 20, м. Мелітополь, Запорізька область, Україна, 72312, тел. (0619) 44-04-64,
факс (0619) 44-03-60 E-mail: rectorat@mdpu.org.ua, www.mdpu.org.ua,
код ЄДРПОУ 02125237

28.12.2019 № 01-дд/2019 На № _____

Довідка

про впровадження результатів
дисертаційного дослідження Кульчицького Віталія Йосиповича на здобуття
наукового ступеня доктора наук з теми:

**«Теорія і практика патріотичного виховання в школах
України (1945-2019 рр.)»**

Даною довідкою засвідчується впровадження матеріалів дисертаційного дослідження у процес професійної підготовки студентів освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавр і магістр Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького впродовж 2017-2019 навчальних років. Враховуючи актуальність проблеми формування патріотичної особистості, матеріали дослідження Кульчицького В. Й. є важливими як у теоретичному, так і в практичному контекстах.

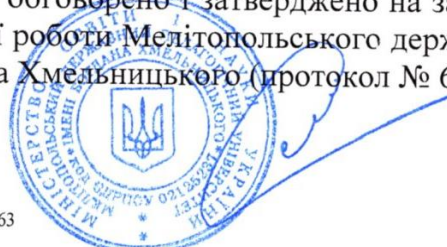
Викладачі кафедри дошкільної освіти та соціальної роботи мали можливість ознайомитись з результатами дисертаційного дослідження Кульчицького В. Й. зокрема з історико-педагогічними закономірностями та філософсько-світоглядними передумовами розвитку патріотичного виховання; соціально-педагогічними аспектами розвитку патріотичного виховання у школах України; патріотичним вихованням в авторських школах; структурою патріотичного виховання учнівської молоді у школах України; регіональними особливостями розвитку патріотичного виховання учнівської молоді в Україні через його публікації у фахових виданнях. Викладачі кафедри дошкільної освіти та соціальної роботи використовували матеріали дисертаційного дослідження в процесі викладання навчальних дисциплін гуманітарного циклу, а також при написанні студентами курсових, бакалаврських, магістерських робіт. Результати впровадження науково-педагогічного досвіду з проблеми дослідження в освітньо-виховний процес Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького дають підстави свідчити про доцільність їх використання у процесі професійної підготовки.

Довідку обговорено і затверджено на засіданні кафедри дошкільної освіти та соціальної роботи Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 6 від 26 грудня 2019 року).

Ректор

А.М.Солоненко

Виконавць:
Ващенко (0619) 44-03-63

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ІВАНА ФРАНКА

вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, 82100; тел. (0324) 41-04-74, факс (03244) 3-38-77
 e-mail: administrator@drohobych.net, код ЄДРПОУ 02125438

Від 03.01 2020 р. № 16

АКТ
про впровадження результатів
дисертаційного дослідження Кульчицького Віталія Йосиповича
«Теорія і практика патріотичного виховання в школах України
(1945–2019 рр.)»

Цим актом засвідчується факт упровадження матеріалів дисертаційного дослідження Кульчицького Віталія Йосиповича в освітній процес Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка впродовж 2014-2019 навчальних років.

Запропоновані матеріали дослідження були використані під час складання робочих програм та викладання дисциплін гуманітарного циклу.

Основні ідеї дисертаційного дослідження втілювались в роботу через співпрацю з викладачами факультету психології, педагогіки та соціальної роботи.

Результати дисертаційного дослідження Кульчицького В. Й. були апробовані на базі Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка через ряд наукових публікацій: «Соціально-педагогічні основи патріотичного виховання у педагогічній спадщині В. Сухомлинського» [Молодь і ринок. 2014. № 3(110). С. 70-75.]; «Патріотизм як фактор формування лідерської компетентності молодшої людини» [Молодь і ринок. 2018. № 8(163). С. 66-71.]. Суттєву допомогу в удосконаленні фахової підготовки майбутніх учителів загальноосвітніх закладів надали публікації науковця у фахових педагогічних виданнях України.

В ході апробаційної роботи з'ясовано, що необхідною умовою оптимізації патріотичного виховання є дотримання системного підходу, який передбачає розгляд цілісного багаторівневого взаємозалежного відкритого процесу в його постійному розвитку і саморозвитку.

Матеріали наукового дослідження є корисними для викладачів закладів вищої освіти, де здійснюється підготовка майбутніх педагогів, при написанні курсових, магістерських робіт, а також для науковців, які здійснюють дослідження з загальної педагогіки та історії педагогіки.

Акт про впровадження результатів дисертаційного дослідження В.Й. Кульчицького затверджено на засіданні кафедри від 26.12. 2019 р., протокол № 18.

Завідувач кафедри соціальної педагогіки
та корекційної освіти
доктор педагогічних наук, професор

Логвиненко Т.О.

Проректор з наукової роботи ДДПУ
імені Івана Франка
доктор педагогічних наук, професор

Пантюк М.П.

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
«ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
(ДДПУ)

вул. Г. Батюка, 19, м. Слов'янськ, Донецька область, 84116 тел./факс (06262) 3-23-54
 E-mail: sgpi@slav.dn.ua, www: ddpu.edu.ua, код ЄДРПОУ 38177113

06.01.2020р. № 10

на № Довідка

про впровадження результатів
 дисертаційного дослідження Кульчицького Віталія Йосиповича
**«Теорія і практика патріотичного виховання
 в школах України (1945–2019 рр.)»**

Впровадження результатів дисертаційного дослідження Кульчицького Віталія Йосиповича «Теорія і практика патріотичного виховання в школах України (1945–2019 рр.)» здійснювалось шляхом використання матеріалів у процесі підготовки майбутніх педагогів до навчально-виховної діяльності у школах України.

Науково-педагогічні дослідження підтвердили необхідність посилення уваги, що патріотичного виховання як учнівської, так і студентської молоді в Україні.

Розроблені дисертантом методичні рекомендації щодо використання форм, методів, методичних прийомів та елементів педагогічних технологій патріотичного виховання були використані викладачами університету під час читання лекцій та семінарських занять з гуманітарних дисциплін. Упровадження результатів дисертаційного дослідження Кульчицького В. Й. у процес підготовки майбутніх учителів Нової Української школи сприяло поглибленню фахових знань студентів, успішному формуванню в них професійних умінь та навичок, необхідних для реалізації виховних функцій майбутньої педагогічної діяльності у контексті патріотичного виховання учнівської молоді.

Науково-педагогічні ідеї дисертаційного дослідження дають змогу системно сформуванню патріотичні переконання підростаючого покоління. Під час учбової практики студенти апробувати запропоновані у науковому дослідженні форми та методи патріотичного виховання учнівської молоді.

Отже, результати дисертаційного дослідження «Теорія і практика патріотичного виховання в школах України (1945–2019 рр.)» Кульчицького В. Й. є актуальними і можуть використовуватися в освітньому процесі закладів вищої освіти України з підготовки учителів загальноосвітніх закладів.

Дана довідка засвідчує, що ідеї дисертаційного дослідження Кульчицького Віталія Йосиповича які розкривають теорію і практику патріотичного виховання в школах України (1945–2019 рр.), були впроваджені у освітній процес на факультеті гуманітарної та економічної освіти ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» впродовж 2016–2020 навчальних років.

Проректор
 із науково-педагогічної роботи

С.О. Чайченко

Продовж. дод. Б

ТЕРНОПІЛЬСЬКА МІСЬКА РАДА
Тернопільська спеціалізована школа І-ІІІ ступенів № 7
з поглибленим вивченням іноземних мов
Тернопільської міської ради Тернопільської області

46018 м. Тернопіль, вул. Юності, 11, тел. (0352) 53-55-03, факс (0352) 53-69-79,
 p/p UA148201720344250001001045915, ЄДРПОУ 14039842, school7tr@ukr.net

05.06.2020 № 02-12/64/1

Довідка
 про впровадження результатів
 дисертаційного дослідження Кульчицького Віталія Йосиповича
**«Теорія і практика патріотичного виховання в школах України
 (1945–2019 рр.)»**

Результати наукового дослідження Кульчицького В. Й. на тему «Теорія і практика патріотичного виховання в школах України (1945–2019 рр.)» впроваджувались у діяльності Тернопільської спеціалізованої школи І-ІІІ ступенів №7 з поглибленим вивченням іноземних мов впродовж 2018-2020 років.

Виявлені та проаналізовані здобувачем зміст, форми й методи патріотичного виховання учнів у різні історичні періоди, а також схарактеризовані перспективи творчого використання позитивного досвіду патріотичної виховної роботи з школярами, сприяли продуктивній імплементації досвіду попередніх десятиліть щодо патріотичного виховання учнів загальноосвітніх шкіл.

Результати впровадження наукового доробку Кульчицького В. Й. дозволили конкретизувати засоби і прийоми патріотичної виховної роботи, оптимізувати форми її проведення.

Вищезазначені факти засвідчують наукову та практичну значущість результатів дисертаційного дослідження Кульчицького В. Й., які можуть бути використані у виховній роботі загальноосвітніх навчальних закладів.

Довідку про впровадження результатів дисертаційного дослідження обговорено і затверджено на педагогічній раді Тернопільської спеціалізованої школи І-ІІІ ступенів №7 з поглибленим вивченням іноземних мов (протокол № 9 від 29 травня 2020 року).

Директор

Г. М. Костюк

Продовж. дод. Б

Шумський навчально-виховний комплекс
« загальноосвітній навчальний заклад І-ІІІ ступенів-гімназія »
 вул. Українська, 61, м. Шумськ, Тернопільської обл., 47100, тел.: / 03558 /,
 2-11-54, E-mail: schumskschool2@gmail. com, Код ЄДРПОУ 24630817

16.06.2020 р. № 1.33/54

Довідка
про впровадження результатів
дисертаційного дослідження Кульчицького Віталія Йосиповича
«Теорія і практика патріотичного виховання в школах України
(1945–2019 рр.)»

На сучасному етапі становлення й розвитку Української держави проблема патріотичного виховання учнів набуває дедалі більшої актуальності. Необхідність її всебічного дослідження пояснюється насамперед поступовим зниженням інтересу школярів до національних та історичних цінностей нашого народу, що не сприяє повноцінному формуванню й розвитку учнів.

Зважаючи на вище висловлене у Шумському НВК Тернопільської області впродовж 2019-2020 навчального року запроваджувались результати наукового дослідження В. Й. Кульчицького, спрямованого на реактуалізацію педагогічних надбань з досвіду застосування продуктивних виховних інструментів у системі патріотичного виховання шкільної молоді.

Результати дослідження внесуть певну визначеність у наукову дискусію про місце і роль патріотизму у виховній системі України.

Схарактеризований дослідником історико-педагогічний досвід патріотичного виховання в школах України сприяв усвідомленню значення його основних засобів, ефективному використанню його основних форм, методів та оптимізації, таким чином діяльності освітнього закладу у виховній роботі з учнівською молоддю.

Сучасність, актуальність, а також безперечна практична значущість проведеного В. Й. Кульчицьким дослідження дозволяють рекомендувати його результати до використання у виховному процесі загальноосвітнього навчального закладу.

Директор НВК:

О.М.ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ

Додаток В
Пріоритетні завдання виховання молоді в
нормативно-правових документах

№ з/п	Нормативно-правові документи	Пріоритетні завдання						
		Комуністичне виховання	5	3	4	1	1	
		Радянський патріотизм		1	4	1		
		Військово-патріотичне виховання					2	
		Ідейно-моральні якості вихованців					5	
		Національна свідомість						1
		Патріотизм	1					1
1.	Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» (17.04.1959 р.)							
2.	Постанова Центрального Комітету Компартії України і Ради Міністрів Української РСР «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в Українській РСР» (08.12.1966 р.)							
3.	Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про народну освіту» (28.06.1974 р.)							
4.	Конституція УРСР (20.04.1978 р.)							
5.	Постанова Центрального Комітету Компартії України і Ради Міністрів Української РСР «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» (10.07.1984 р.)							
6.	Закон України «Про освіту» (23.05.1991 р.)							

Джерело: [137; 214; 377; 412; 418; 421].

Додаток Г

Пріоритетні завдання патріотичного виховання учнів у підручниках та посібниках із педагогіки у період з 1959 до 1986 року

№	Підручник / навчальний посібник	Автор	Рік видання	Пріоритетні завдання патріотичного виховання
1.	Педагогіка. <i>Підручник для педагогічних училищ</i>	С. Ф. Збандуто	1959	Виховати учнів у дусі радянського патріотизму – значить розвинути в них такі моральні якості, які вимагають керуватись у своїй поведінці інтересами радянського народу, інтересами радянської Вітчизни. Почуття радянського патріотизму – велике, благородне почуття, яке відображає морально-політичну єдність радянського народу, його згуртованість у боротьбі за комунізм, є серцевиною комуністичного виховання молодого покоління
2.	Очерки педагогіки. <i>Навчальний посібник для університетів</i>	А. Г. Ковальов, А. К. Бушля, Н. В. Кузьміна	1963	Виховання соціалістичного патріотизму означає прищеплення дітям любові до нашої соціалістичної Вітчизни, її народу, культури, рідної мови. Для соціалістичного патріотизму характерне поєднання любові до свого народу, рідної країни з відданістю державі, радянському керівництву й Комуністичній партії
3.	Педагогіка. <i>Навчальний посібник для студентів педагогічних інститутів</i>	С. Ф. Збандуто	1965	Поряд із формуванням морально-політичних понять у учнів виховуються й патріотичні почуття. Радянський патріотизм якісно новий, це патріотизм вищого типу. Основою радянського патріотизму є соціалістичний суспільний лад, перемога соціалізму в СРСР, братерська співдружність трудящих усіх націй
4.	Педагогіка. <i>Навчальний посібник для індустріально-педагогічних</i>	І. Т. Огородніков	1968	Виховати людину патріотом – це означає прищепити їй любов до Вітчизни, почуття гордості за свій народ і свою соціалістичну Вітчизну, навчити її віддавати

Продовж. дод. Г

1	2	3	4	5
	<i>технікумів профтехосвіти</i>			свої здібності й сили для процвітання Вітчизни
5.	Педагогіка. <i>Навчальний посібник для студентів педагогічних інститутів</i>	А. С. Линда, П. А. Жильцов, Н. П. Щербов	1973	Для радянського патріотизму характерні свідомо любов до соціалістичної Батьківщини, готовність віддати за неї всі сили, а якщо потрібно, і життя, відданість співдружності соціалістичних країн. Радянський патріотизм – високоідейне почуття. Воно носить активний характер, спонукає людей своїми справами служити державі, народу, Батьківщині
6.	Педагогіка. <i>Навчальний посібник для учнів педагогічних училищ</i>	М. В. Савін	1974	Високе почуття любові до Батьківщини може скластися в результаті лише цілої системи засобів виховання, що включає пропаганду, приклад, організацію поведінки й діяльності учнів. Таким чином, радянський патріотизм – це сплав почуття любові до Батьківщини, комуністичної переконаності і пролетарського інтернаціоналізму
7.	Педагогіка. <i>Спільна праця вчених Академії педагогічних наук СРСР та НДР</i>	Г. Нойнер, Ю. К. Бабанський	1984	Зміст патріотичного й інтернаціонального виховання включає глибокі знання щодо політичного, соціально-економічного й культурного розвитку соціалістичних країн, про їхні національні особливості, звичаї та традиції братніх народів. Зміст патріотичного й інтернаціонального виховання охоплює також знання, ідеали, цінності, які є основою для формування готовності та здатності до захисту своєї Вітчизни і всієї соціалістичної співдружності
8.	Педагогіка. <i>Навчальний посібник для студентів університетів</i>	А. М. Алексюк	1985	У радянській школі існує й удосконалюється система ідейно-політичного виховання учнів, одним із напрямів якого є патріотичне й інтернаціональне виховання, а джерелом –

Продовж. дод. Г

1	2	3	4	5
				історія нашої соціалістичної Батьківщини, революційні, бойові і трудові традиції Комуністичної партії, радянського народу. Так, патріотизм – якість радянської людини, що характеризується певними знаннями та інтересом до історії, сучасності та майбутнього рідного краю, Батьківщини; дбайливим ставленням до природи, народної власності; любов'ю до радянської Вітчизни, готовністю стати на її захист, добровільною участю в труді на загальну користь
9.	Педагогіка. <i>Навчальний посібник для студентів педагогічних інститутів</i>	С. П. Баранов, В. А. Сластьонін	1986	Під час організації та проведення ідейно-політичного виховання необхідно постійно пам'ятати, що однією з основних якостей борця-патріота є комуністична ідейність – сплав знань, переконань і практичної діяльності. Ідейна переконаність є тією основою, на якій формується політична й соціальна активність учнів
10.	Педагогіка. <i>Підручник для студентів педагогічних інститутів та університетів</i>	М. Д. Ярмаченко	1986	Одна з особливостей радянського патріотизму полягає в тому, що в ньому національна гордість, любов до своєї національної культури, традицій, мови органічно поєднується з відданістю й любов'ю до нашої багатонаціональної держави – Союзу РСР. Завданнями патріотичного виховання є виховання в учнів: гордого почуття належності до єдиної великої радянської Батьківщини, прагнення зміцнювати дружбу її народів; непримиренності до будь-яких виявів націоналізму та інших соціальних пороків; поваги до історичного минулого своєї Батьківщини й успадкованих від нього прогресивних традицій; почуття обов'язку перед героями, які полягли в боях за її свободу й

Продовж. дод. Г

1	2	3	4	5
				незалежність, готовності стати на захист рідної Вітчизни, відповідального ставлення до виконання своїх інтернаціонально-патріотичних обов'язків

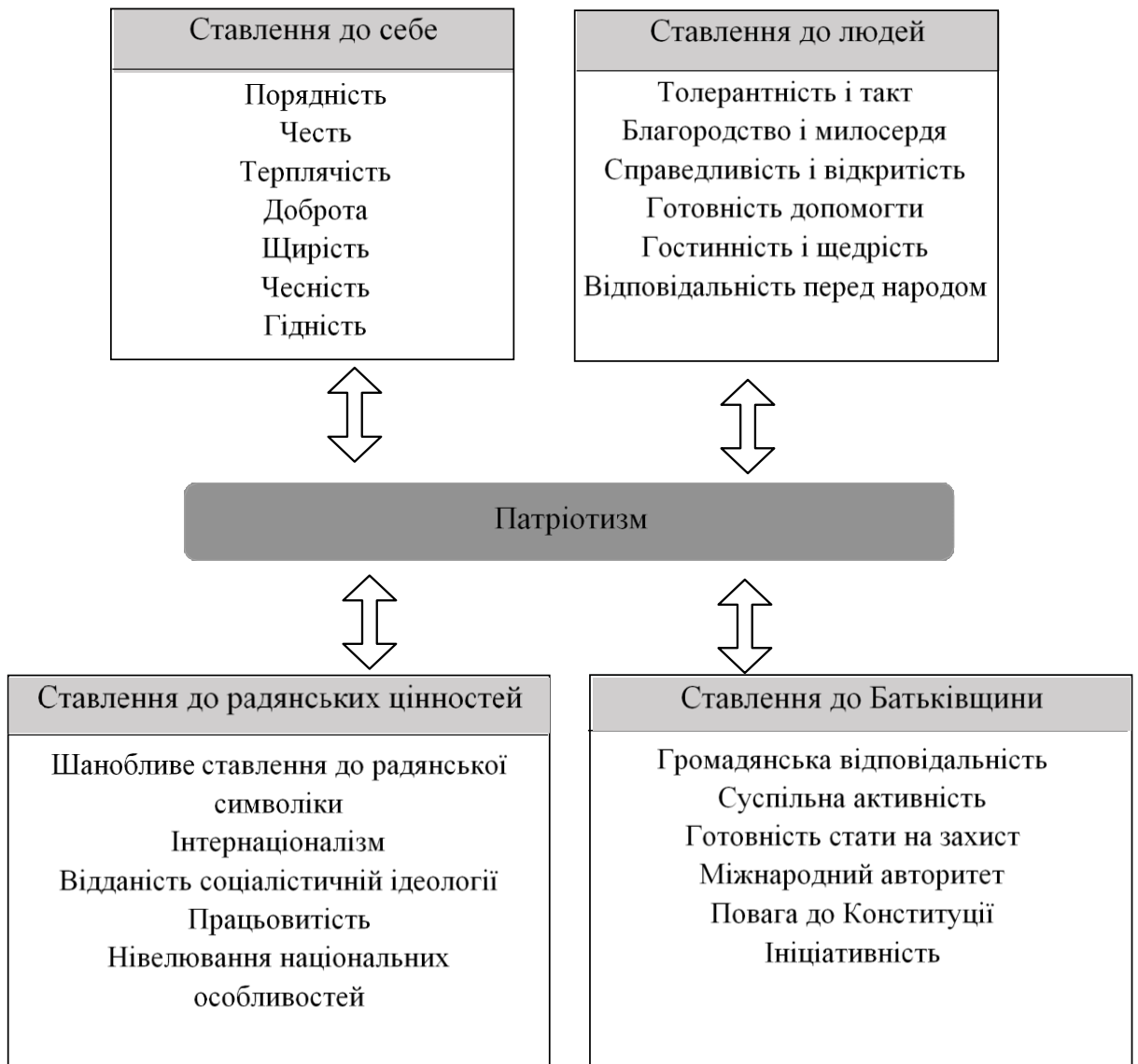
Джерело: [8; 176; 177; 244; 359; 442; 460; 461; 466; 535].

Додаток Д
Кількість статей патріотичного спрямування, виданих у журналі
«Радянська школа» з 1950 до 1990 року

№	Тематична спрямованість	Роки			
		1950–1959	1960–1969	1970–1979	1980–1990
1.	Патріотичне виховання	16	32	64	38
2.	Військово-патріотичне виховання	8	14	19	7
3.	Інтернаціональне виховання	6	13	16	19
4.	Патріотична виховна діяльність молодіжних організацій у школі	8	21	24	9
	Разом	38	80	123	73

Джерело: розроблено автором.

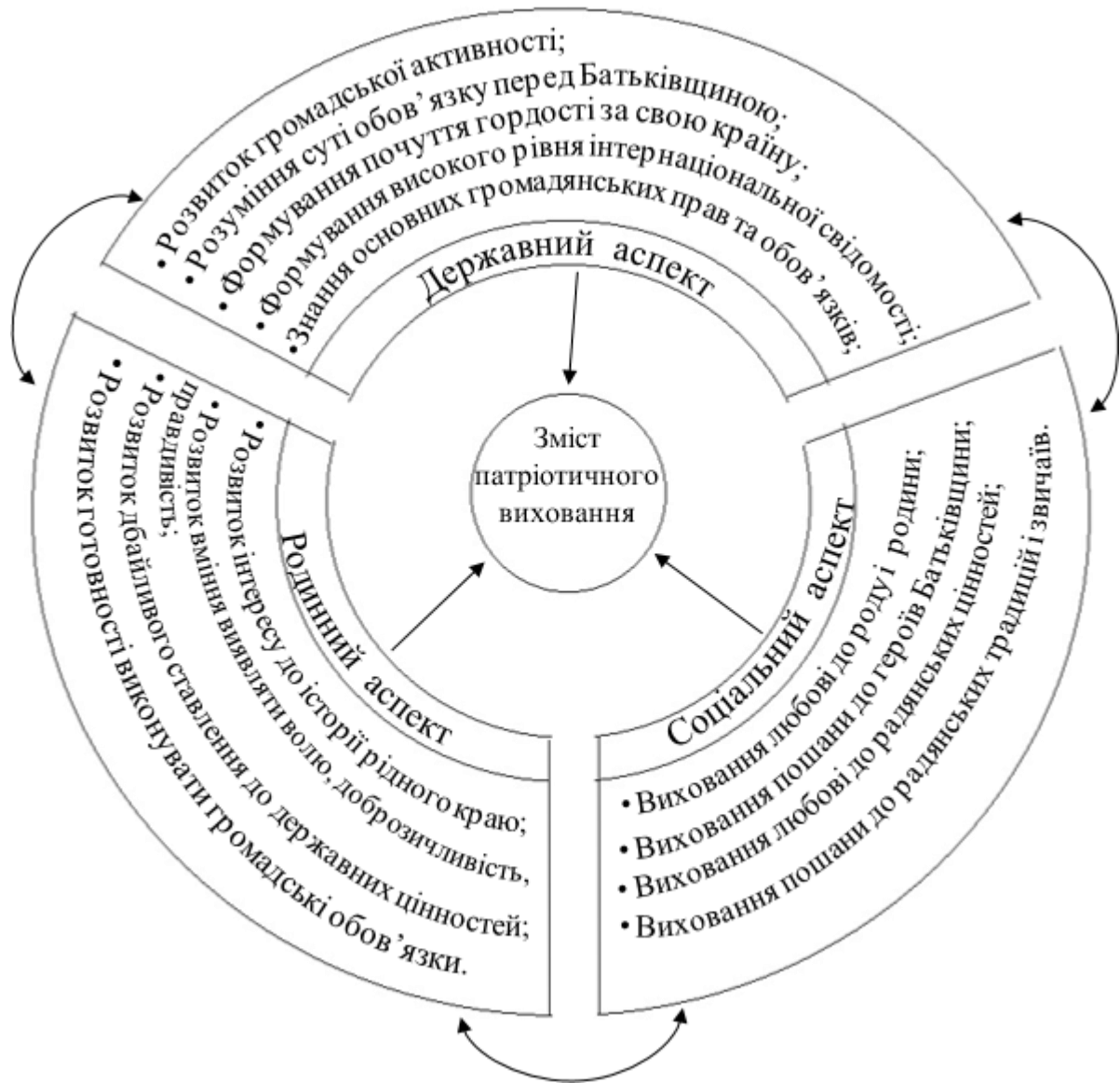
Додаток Е
Структура патріотичних почуттів у системі
патріотичного виховання

Джерело: [465].

Додаток Ж

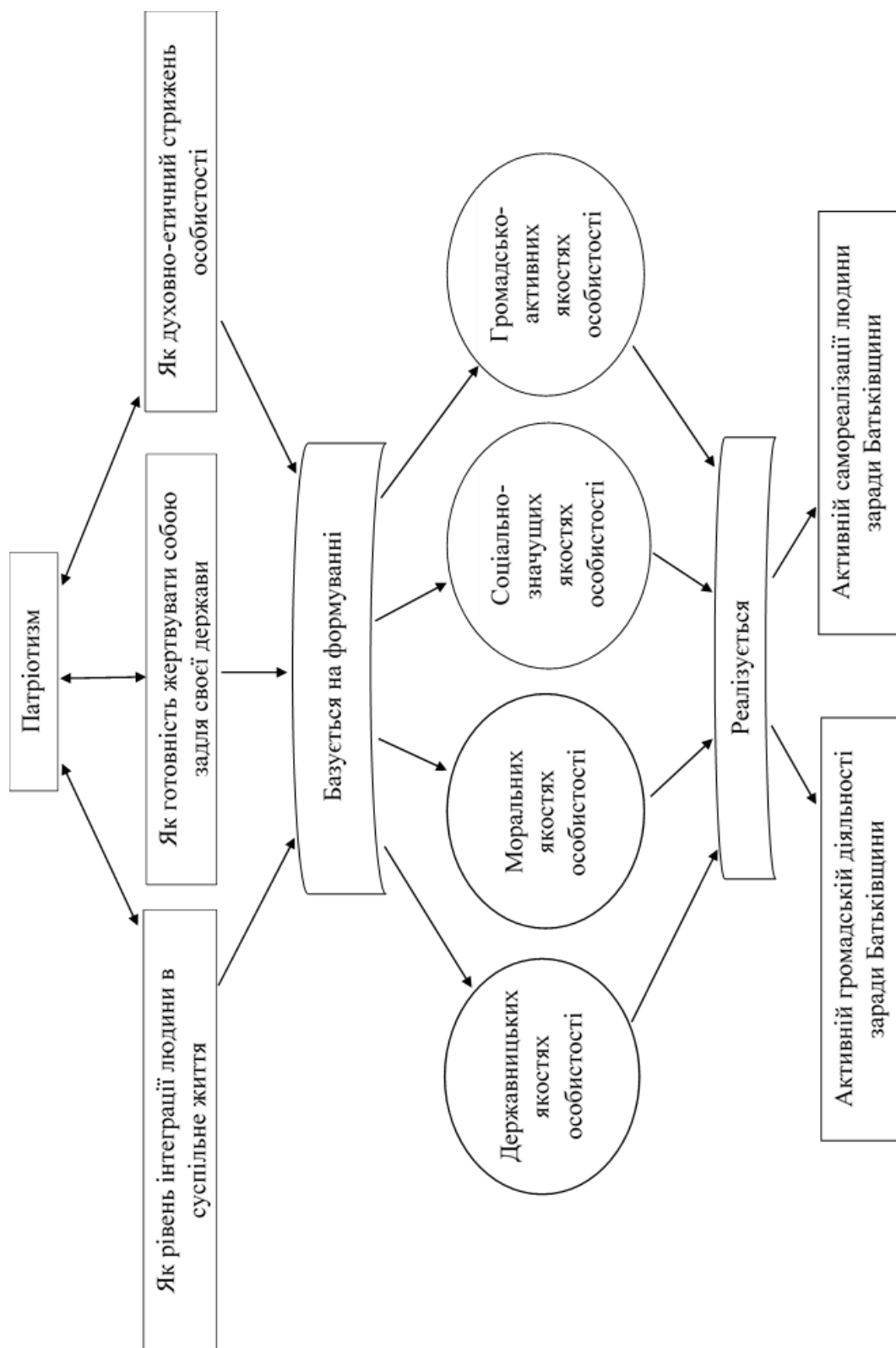
Зміст патріотичного виховання

Джерело: [262].

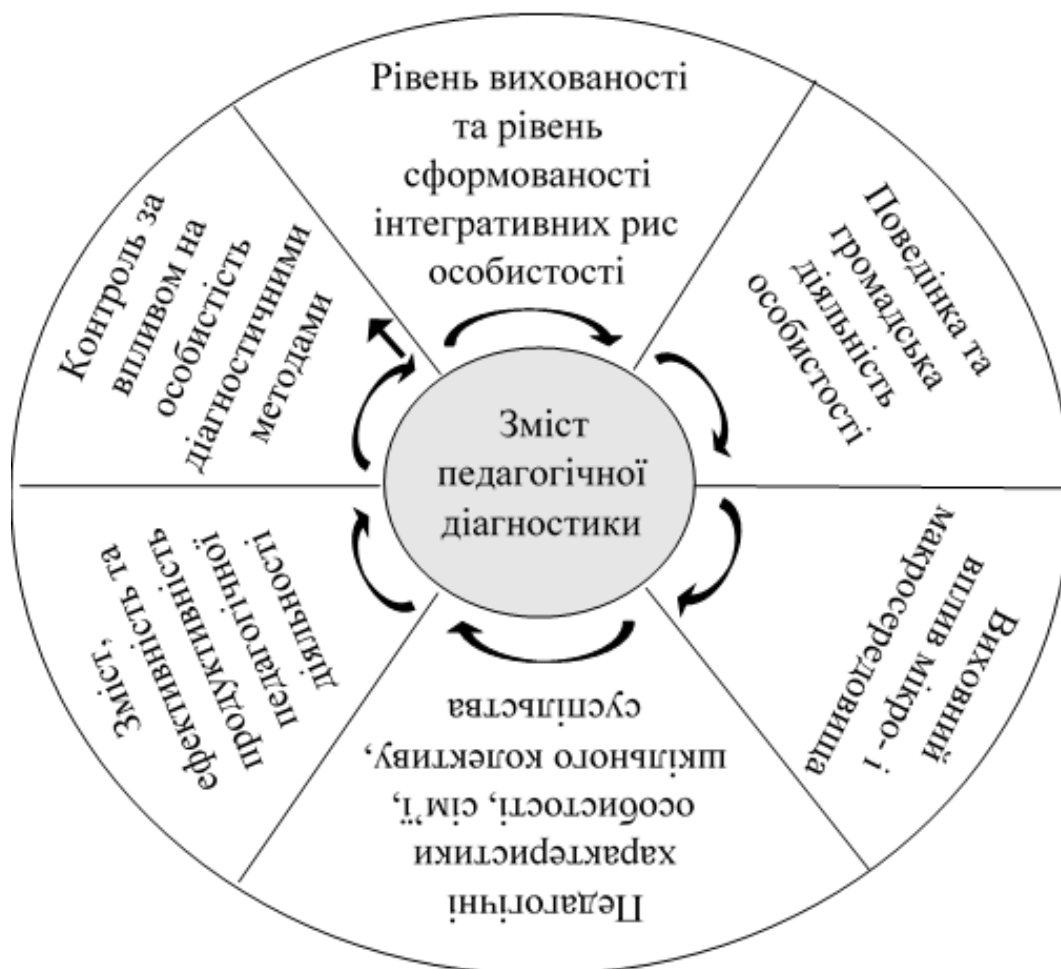
Додаток 3

Патріотизм як соціально-історичний феномен

Джерело: розроблено автором.

Додаток И
Зміст педагогічної діагностики

Джерело: розроблено автором.

Додаток К
Концепція української національної школи в Тернопільській області
(1991 рік)
(витяг)

IV. Навчальний і виховний процес

Школа повністю самостійна у виборі форм організації навчання і виховання, методів і засобів їх реалізації.

Засвоєння учнями навчального матеріалу має здійснюватися шляхом розвитку творчих задатків, здібностей, спрямованих на створення нових цінностей, знань і вмінь, підведення учнів до самостійних умовисновків та узагальнень. Обов'язковою умовою повноцінного навчання є забезпечення системності знань учнів. Усі засвоєні поняття, факти, закони не повинні залишатися у свідомості учнів ізольованими...

Конкретні форми виховної роботи визначає сама школа, враховуючи демократизацію всіх сторін шкільного життя, народознавчі засади, політичний нейтралітет. Навчально-виховний процес вільний від втручання політичних партій, громадських, релігійних організацій. Залучення неповнолітніх до участі в політичних акціях під час навчально-виховного процесу не допускається. У зв'язку з цим всі політизовані організації вчителів і учнів виводять свою діяльність за межі школи...

Організація, зміст, форми і методи виховної роботи в школі підпорядковуються реальному визнанню особистості учня і спрямовуються на виховання свідомого громадянина України.

Школа має стояти на національному ґрунті у виховному процесі й формувати інтелект молодій людині, виходячи з досягнень світової цивілізації.

Серед головних рис школярів мають бути почуття громадянського, морального, родинного обов'язків і відповідальність перед собою і суспільством.

Джерело: [261].

Додаток Л

**Пріоритетні завдання патріотичного виховання учнів у підручниках
та посібниках з педагогіки у період з 1997 до 2016 року**

№	Підручник / навчальний посібник	Автор	Рік видання	Пріоритетні завдання патріотичного виховання
1	Український педагогічний словник	С.У. Гончаренко	1997	Патріотизм (від гр. – співвітчизник, вітчизна) – одне з найглибших громадянських почуттів, змістом якого є любов до Батьківщини, відданість своєму народові, гордість за надбання національної культури. Патріотизм виявляється в практичній діяльності, спрямованій на всебічний розвиток своєї країни, захист її інтересів. Патріотизм – соціально-історичне явище. Виховання патріотизму – важливий складник виховної діяльності школи. У процесі вивчення різних навчальних предметів в учнів формуються патріотичні погляди й переконання
2	Українська народна педагогіка. Навчально-методичний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів, державних університетів	М.Г. Стельмахович	1997	Палка любов до Вітчизни, мужність у боротьбі за щастя свого народу, повага до інших народів – головні заповіді народної моралі. Народна педагогіка прищеплює дітям ці чудові риси змалку через найзрозуміліше – любов до матері, сім'ї і домівки, рідного краю, де людина народилась, росте й мужніє. Чудовим засобом посилення цих патріотичних почуттів є українські народні казки й легенди на героїчні теми, де ушляхетлюються ті, хто відстоює честь і незалежність Батьківщини
3	Педагогіка. Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів	В. М. Галузяк, М. І. Сметанський, В. І. Шахов	2001	Основне завдання національного виховання полягає у формуванні громадянських якостей, національної самосвідомості, патріотизму й поваги до інших націй. Реалізується національне виховання такими основними шляхами й засобами: рідна мова; родовід; рідна історія;

Продовж. дод. Л

1	2	3	4	5
				краєзнавство; національна міфологія; фольклор; народний календар; національна символіка; народні прикмети, вірування
4	Педагогіка. <i>Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти</i>	М. М. Фіцула	2002	Формування національної свідомості та самосвідомості передбачає: виховання любові до рідної землі, до свого народу, готовності до праці в ім'я України, освоєння національних цінностей (мови, території, культури), відчуття своєї причетності до розбудови національної державності, патріотизм, що сприяє утвердженню національної гідності, залучення учнів до практичних справ розбудови державності, формування почуття гідності й гордості за свою Батьківщину
5	Педагогіка. <i>Навчальний посібник для студентів педагогічних спеціальностей вищих навчальних закладів</i>	В. В. Ягупов	2003	Одним з основних напрямів національного виховання є патріотичне виховання. Патріотичне виховання – основа духовного розвитку особистості. Формування патріотичних почуттів означає створення високого ідеалу служіння рідному народові, готовності до героїчного подвигу в ім'я процвітання й незалежності України. Воно покликане формувати громадянина-патріота України, виробляти глибоке розуміння громадянського обов'язку, готовності в будь-який час стати на захист Батьківщини
6	Педагогіка. <i>Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів</i>	С. П. Максимюк	2005	Ідеал сучасної людини поєднує в собі високі патріотичні і громадянські риси, вірність демократичним законам, синівське відчуття обов'язків перед народом, Українською державою. Завдання української педагогіки полягає в тому, щоб привнести в систему виховання ознаки національного характеру, творчо формувати їх у кожної дитини. Кращі якості національного характеру: волелюбність, гідність,

Продовж. дод. Л

1	2	3	4	5
				любов до життя, патріотизм, сила волі, сила духу, готовність захищати рідну землю
7	Педагогіка. <i>Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів</i>	Н. П. Волкова	2007	Виховання громадянина має бути спрямованим на розвиток патріотизму, національної самосвідомості, культури міжетнічних відносин, планетарної свідомості, правосвідомості, політичної культури, дбайливого ставлення до природи, моральності, культури поведінки особистості. Патріотизм – ця риса постає як глибоке громадянське почуття, змістом якого є любов до свого народу, Батьківщини, усвідомлення своєї причетності до історії, традицій, культури свого народу, вболівання за його майбутнє. Важливою ознакою патріотизму є турбота про благо народу. В Україні на сучасному етапі він передбачає сприяння становленню й утвердженню Української держави як правової, демократичної країни
8	Педагогіка. <i>Підручник</i>	А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко	2007	У системі морального виховання чільне місце посідає патріотичне виховання. Виховання патріотичної свідомості, почуттів і переконань неможливо відокремити від складного цілісного процесу формування особистості. Джерелами патріотичного виховання є рідне слово, культ Матері і Батька, рідна оселя, Батьківщина, героїчна минувшина народу тощо. В арсеналі діяльності з патріотичного виховання молодого покоління є багато засобів і методів впливу. Та головне – залучення кожної особистості до конкретної діяльності з творення і примноження багатства і краси своєї Вітчизни
9	Педагогіка. Практичний курс.	Т.Ф. Бельчева,	2014	Із змістового погляду патріотичне виховання школярів у сучасних умовах – це насамперед становлення

Продовж. дод. Л

1	2	3	4	5
	<i>Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів</i>	С. С. Ізбаш, П. В. Бельчев		національної свідомості, належності до рідної землі, народу. Цей процес має два етапи, що відповідно вказують на різні рівні засвоєння національних цінностей. На першому етапі здійснюється етнічне самоусвідомлення на основі засвоєння рідної мови, родинних звичаїв, традицій, національної міфології, фольклору, мистецтва; переконань, ідеалів, загальноприйнятих норм поведінки тощо. На другому етапі – громадсько-патріотичне самоусвідомлення, у процесі якого відбувається включення учнів в активну творчу діяльність, спрямовану на розбудову власної держави, її впорядкування і зміцнення; вивчення історії Вітчизни, героїки минулих епох, трудових подвигів, подвижництва в ім'я вільного життя, її культурної спадщини тощо
10	<i>Навчально-методичний посібник з курсу «Педагогіка»</i>	Г. М. Розлуцька, І. І. Розман	2016	Визначальними характеристиками громадянської культури є патріотизм, правосвідомість, політична культура, моральність, реалізація громадянської позиції у соціальній практиці. Із змістового погляду патріотичне виховання школярів у сучасних умовах – це насамперед становлення національної свідомості, почуття належності до рідної землі, народу. Цей процес має два етапи, що відповідно характеризуються різними рівнями засвоєння національних цінностей. На першому етапі здійснюється етнічне самоусвідомлення на основі засвоєння рідної мови, родинних звичаїв, традицій, національної міфології, фольклору, мистецтва; народних поглядів, переконань, ідеалів, загальноприйнятих норм поведінки тощо. На другому етапі –

Продовж. дод. Л

1	2	3	4	5
				громадянсько-патріотичне самоусвідомлення у процесі залучення учнів до продуктивної діяльності, спрямованої на розбудову власної держави, її впорядкування і зміцнення; вивчення історії Вітчизни, героїки минулих епох, трудових подвигів, подвижництва в ім'я вільного життя

Джерело: [36; 75; 88; 103; 286; 370; 524; 568; 631; 657].

Додаток М
Концепція Нової української школи
(витяг)

УХВАЛЕНО
рішенням Колегії Міністерства освіти і науки України
(27.10.2016)

ВИХОВАННЯ НА ЦІННОСТЯХ

Найосвіченіша людина може стати найгіршим злочинцем, якщо не розуміє і не поділяє загальнолюдських цінностей. Нова українська школа буде формувати ціннісні ставлення й судження, які слугують базою для щасливого особистого життя та успішної взаємодії з суспільством. Ми пропонуємо вживати поняття «освіта», «освітній процес» у їхньому сучасному розумінні, що охоплює навчання, виховання й розвиток. Виховний процес буде невід’ємним складником усього освітнього процесу й орієнтуватиметься на загальнолюдські цінності, зокрема морально-етичні (гідність, чесність, справедливість, турбота, повага до життя, повага до себе та інших людей), соціально-політичні (свобода, демократія, культурне різноманіття, повага до рідної мови і культури, патріотизм, шанобливе ставлення до довкілля, повага до закону, солідарність, відповідальність). Нова школа буде плекати українську ідентичність. Нова українська школа буде виховувати не лише відповідальність за себе, а й за розвиток і добробут країни та всього людства.

Виховання не буде зведено лише до окремих «занять із моралі». Виховання сильних рис характеру та чеснот здійснюватиметься через наскрізний досвід. Усе життя Нової української школи буде організовано за моделлю поваги до прав людини, демократії, підтримки добрих ідей. У формуванні виховного середовища братиме участь увесь колектив школи. У закладах буде створюватися атмосфера довіри, доброзичливості, взаємодопомоги і взаємної підтримки при виникненні труднощів у навчанні

Продовж. дод. М

та повсякденному житті. Ключовим виховним елементом стане приклад учителя, який покликаний зацікавити дитину. У Новій українській школі будуть виявляти індивідуальні нахили та здібності кожної дитини для цілеспрямованого розвитку і профорієнтації. У цій справі Нова школа буде тісно співпрацювати з позашкільними закладами освіти. Допомогати формувати оптимальну траєкторію розвитку кожної дитини будуть висококваліфіковані психологи та соціальні педагоги. Буде запроваджено програми із запобігання дискримінації, насильства та знущанням у школі. Відносини між учнями, батьками, вчителями, керівництвом школи та іншими учасниками освітнього процесу буде побудовано на взаємній повазі та діалозі.

Джерело: [519].